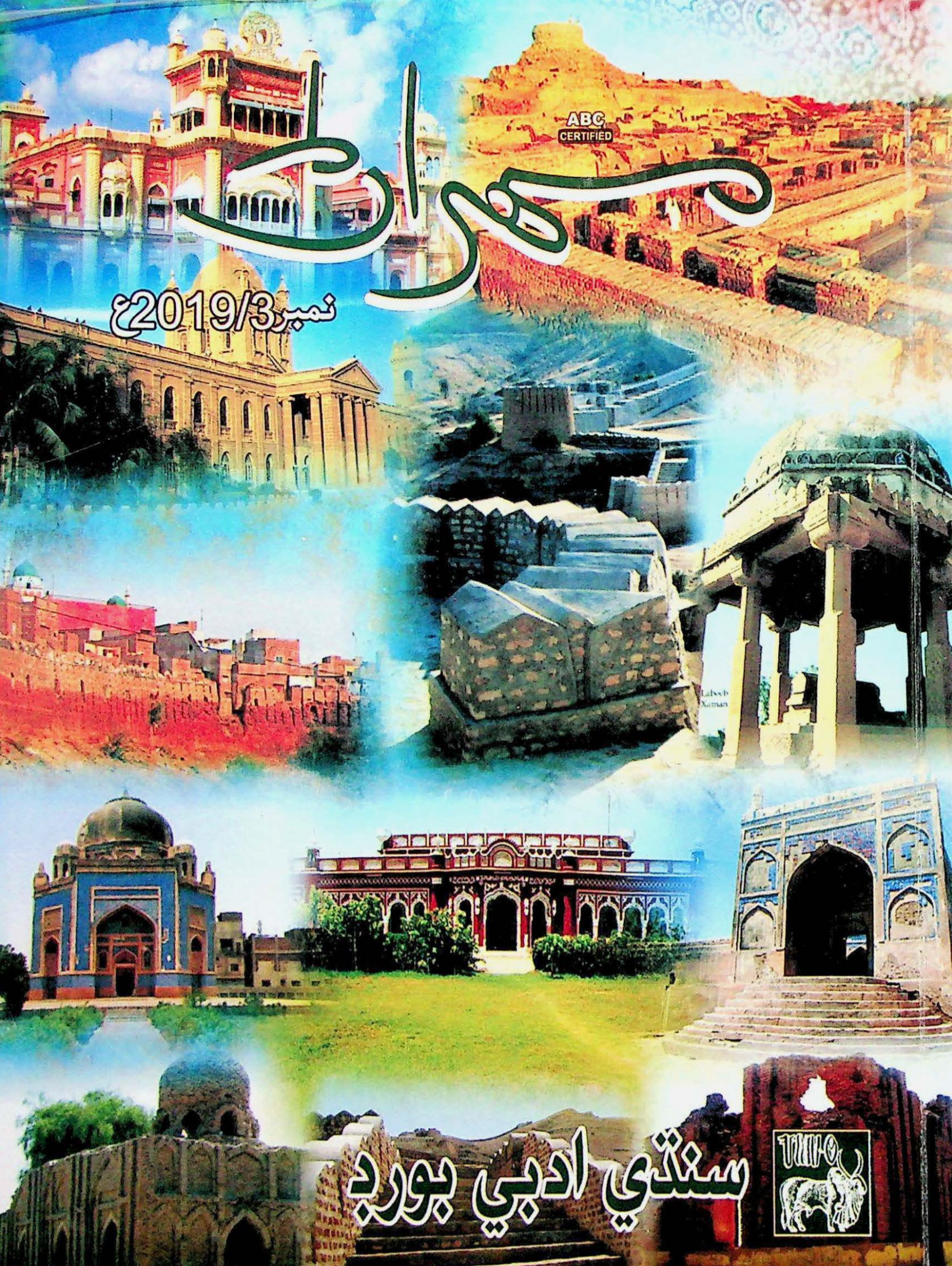
مهراڻ
ABC CERTIFIED
نمبر3/2019ع
سنڌي ادبي بورڊ

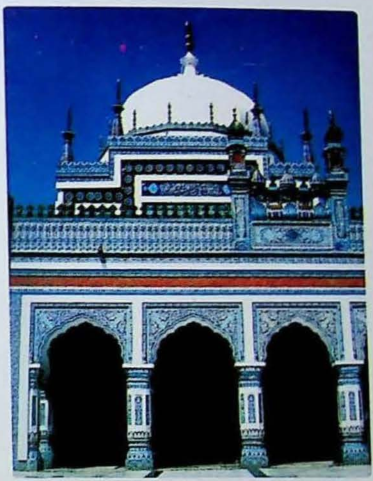

هيءَ جا لات ”لطيف“ جي

أُڀرُ چنڊَ! پَسُ پِرِينِ، تو اوڏا، مون ڏُورِ،
سَڄَڻ سُتا وِلهَ ۾، چوتا ڀَري ڪَپُورِ،
پيرين آئُون نہ پُڄَنِي، بابَلُ ڏِئي نہ ٻُورِ،
جنهن تي چڙهي آسُورِ، سَنجهي سَڄَڻ سِيتيان.

(سُر ڪنيات)

***

اي چنڊ! تون اُڀر ۽ اُتي پرينءَ جو درشن ڪر، جو توکي ويجهو آهي پر مون کان پري. محبوب، وارن کي چندن سان واسي، ڪلي هير ۾ سمهيا پيا آهن. مان پيرن سان پنڌ ڪري، وٽن پهچڻ جهڙي نہ آهيان ۽ بابل ڪو اُٺ بہ نٿو ڏئيم، جنهن تي سوار ٿي، اسر جو سوير ئي پرينءَ جي پار ڏي ڪاهيان.

(”شاهہ جو رسالو“ ڪلياڻ آڏواڻي تان ورتل)

◘

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

سحر امداد

رنگ رتي پرڀات

وِلَ وِلَ جي واڳ ورائي،
آٿيون اهڙي رات،
الو ميان آٿيون اهڙي رات!
جنهن جي سهڻي سانجهه هجي،
۽ رنگ رتي پرڀات،
الو ميان رنگ رتي پرڀات!
من جي مُکڙي هيڪل وياکل،
تن کي تنهنجي تات!
الو ميان تن کي تنهنجي تات!
توکي سهڻا سانول سُپرين،
ساريان ساري رات،
الو ميان ساريان ساري رات!
چنڊ جُهولي توءِ هير گهلي ٿي،
لُنءَ لُنءَ ڪائي لات،
الو ميان لُنءَ لُنءَ ڪائي لات!
ڏُسڪي ڏُسڪي ڏينهن لنگهيا ٿي،
روئي روئي رات،
الو ميان روئي روئي رات!
نينهن نِڪت آ اونداهيءَ ڪان،
ڪڏهن نہ ڪائي مات،
الو ميان ڪڏهن نہ ڪائي مات!
سورج ٻڏجي اڀري ايندي،
ڏاهي پنهنجي ذات،
الو ميان ڏاهي پنهنجي ذات!

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 69 | جولاءِ- سيپٽمبر 2019ع | نمبر 3

سرپرست

مخدوم سعيد الزمان "عاطف"

چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

سيڪريٽري

سيد سڪندر علي شاهه

ايڊيٽر

ٽمينہ ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly
Vol: 69, No 3/2019
(Established in 1955)

• An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.

• Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.

• Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

• Publication Contact:
Editor, 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
E.mail: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline Hyderabad,
Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

ٽائيٽل تصوير: آصف رضا نقاشي

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: اٺ سؤ روپيا   فون نمبر: 022-2633679   في پرچو: ٻه سؤ روپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

سوچ -لوچ

سنڌي ادبي بورڊ کي تاريخي طور تي ماضيءَ جو هڪ شاندار پس منظر آهي ۽ ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ ادا ڪيل ڪردار انتهائي روشن آهي، ماضيءَ جيان حال سان گڏ مستقبل لاءِ پڻ هيءُ هڪ شاهڪار ادارو آهي، ادارو قابل آهي ته پنهنجي ادبي روايتن کي برقرار رکندي تاريخي ڪردار ادا ڪري ايندڙ نسلن کي شاندار ادب ۽ تاريخ بابت نوان تحقيقي ۽ شائستو ادب ڪتابي صورت ۾ مهيا ڪري ڏئي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اليڪٽرانڪ ميڊيا، سوشل ميڊيا ۽ انٽرنيٽ جڏهن سڄي دنيا کي عالمي ڳوٺ Global village ۾ بدلائي ڇڏيو آهي. ان جي باوجود ٻه ڪتابي شڪل ۾ ادب کي جديد سهوليتن سان ميسر ڪري ڏيڻ ۾ وڌيڪ آساني پيدا ڪري ڇڏي آهي، جيتوڻيڪ اهو چوڻ ۾ اچي ٿو ته هن جديد دور ۾ ڪتاب جي اهميت گهٽجي وئي آهي ان ڳالهه جي ڪنهن به طرح پذيرائي نٿي ڪري سگهجي، ڇو ته اهو صرف هڪ ٿيءَ جي ڪجهه سيڪڙو ماڻهن جو خيال ٿي سگهي ٿو، پر گنريل ۽ موجوده صديءَ جو سنگم رکندڙ هڪ پيڙهي ان خيال جي آهي ته ڪتاب جي اهميت ڌنڌلي ٿي سگهي ٿي، پر گهٽجي نه ٿي سگهي. ان خيال کي ان سان پذيرائي حاصل ٿئي ٿي، جو سرجندڙ ۽ ڇپجندڙ ادبي ڪتاب ۽ اخبارون توڙي جو سوشل ميڊيا عام ٿي وئي آهي. اليڪٽرانڪ ميڊيا دنيا جون خبرون سيڪنڊن ۾ سڌو سنئون نشر ڪري رهي آهي ۽ پوءِ به ان ساڳئي رڌم سان پرنٽ ميڊيا عروج تي آهي جڏهن ته اليڪٽرانڪ نشريات کان وڌيڪ اخباري خبر کي اعتماد جوڳو سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ صورتحال جي پيش نظر سنڌي ادبي بورڊ مان شايع ٿيندڙ رسالا ۽ مختلف موضوعن تي ڇپجندڙ ڪتاب، پڙهندڙن خاص طور لئبررين ۾ مطالعو ڪندڙ نئين ٽهيءَ جي نوجوانن کي سندن علم جي واڌاري ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو. سنڌي ادبي بورڊ جي ماضيءَ وانگر هاڻي به اهائي ڪوشش رهي آهي ۽ رهندي ته تحقيق سان گڏ ادب جي مختلف صنفن توڙي، تاريخ جي ميدان ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪندو رهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي نئين بورڊ آف گورنرس ۽ جوڙيل مختلف انتظامي ڪاميٽين جي ميمبرن جي ڳنڍيل ڪوششن ۽ نون اُپائن سان سنڌي ادبي بورڊ ترقيءَ جي منزل طرف روان دوان آهي. چيئرمين صاحب جي هدايتن موجب بورڊ جي معزز ميمبر ۽ مانواري محقق سائين ڊاڪٽر دُرمحمد پٺاڻ صاحب کان بورڊ جي انتظامي شعبي، بورڊ جي ويب سائيٽ کي وڌيڪ فعال ۽ منفرد بنائڻ، ۽ لائبرريءَ جي جديد ترتيب ڪئٽالاگ ۽ انڊيڪس، پبليڪيشن شعبي ۽ پريس شعبي سان لاڳاپيل اسٽاف ۽ رسالن کي وڌيڪ معياري بنائڻ لاءِ جديد ايڊيٽريءَ بابت سکيا لاءِ رهنمائي حاصل ڪئي وئي ۽ انهن جي مفيد مشورن مطابق ڪنيل اُپائن سبب بورڊ جي انتظامي شعبي ۽ ڪمن ڪارين ۾ تمام گهڻي سرگرمي پيدا ٿي آهي، قوي اميد آهي ته سنڌي ادبي بورڊ انهن انتظامي سڌارن سان وڌيڪ بهتر ڪارڪردگي ڏئي سگهندو ۽ پنهنجي مقصدن ۾ حاصلات حاصل ڪندو.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر

چوليون

ڙوڪر سو وهاءِ

- سرڪش سنڌي 9
- طارق عالم ابڙو 10

تحقيق

- شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ تقدير جو ذڪر
-عبدالقادر ڪوسو 13
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مضارع' جو جائزو
-ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو 24
- تاريخ بزمِ صوفياءِ سنڌ (چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس)
-ڊاڪٽر آزاد قاضي 35
- مهراڻ (اوائلي)
- ڊاڪٽر دُرمحمد پٺاڻ 42
- گهاڙ واهه
- اشتياق انصاري 46
- سنڌ جو گمنام صوفي شاعر ۽ ڳائڪ پيرل فقير 'خوشدل'
-ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو 75
- ميان وال تحريڪ-بلاولي تحريڪ جو تسلسل
محمد آدم ٻٽ 87
- مڪليءَ جي مختصر تاريخ
-استاد لغاري 96
- شڪارپور جو قيام ۽ ثقافتي اهڃاڻ (ماضي ۽ حال جي آئيني ۾)
-ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو 102

شاعري

- امداد حُسيني 117
- ج.ع. منگهاڻي 118
- وسيم سومرو 119
- امر اقبال 120
- ياسر قاضي 121
- روبينه ابڙو 122
- امين پٽو 123
- رحيمداد جوڳي 124
- گوهر سنڌي 125
- ارباب علي 'عادل' چوهاڻ 126
- جبار 'تاثير' سومرو 127
- ايوب السٽي 128
- وفا منظور چوهاڻ/ عابد نياز ميمڻ 129
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 130
- بيتابُ ناپر 131
- ياسين ڪنپر 132
- عثمان فقير ڪوسو 133
- مستقيم بازيدپوري 134
- جيئند علي مهر 135
- مير مختيار ٽالپر 136
- غازي جمالي 137
- ڪاشف ميمڻ 138

ڪهاڻيون

- ونڻ نہ ونڻ جي وچ ۾ (چونڊ ڪهاڻي)
- محمود مغل 141
- الڪا، آواز پڙاڏا
- بهادر ٽالپر 144
- شمي
- جاويد عباسي 147
- اصل ترڪيب
- هنري سلاسر
سنڌيڪار: شگفتہ شاهہ 151
- مايا
- ڊاڪٽر ريحانہ نظير 154
- ڀَرم!
- ايازعمراڻي 158
- ڪلڻ جي ڳولا ۾
- عباس سارنگ 162
- سماجي ڏيڻ
- لويس پنو 164

متفرقہ

- يادگيريون
- ڊاڪٽر قاضي خادم 169
- سنڌ جي ناماري محقق، تاريخدان ۽ شاعر مرزا عباس علي بيگ جي غزل گوئي
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 177
- حضرت مخدوم جلال الدين (ثاني) المعروف 'مخدوم جهانيان گشت'
- رسول بخش گچيراڻي 183

- گيت گلن جا هار- سنڌي لوڪ گيت
ڊاڪيومينٽري: نصير مرزا 197
- قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو تاريخ جي آئيني ۾ سيمينار ۽ مجتا اوارڊ
- رپورٽ: عبدالرزاق ڪلهوڙو 204
- سنڌي ٻوليءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار نسيم کرل جي 41هين ورسيءَ جي تقريب
- رپورٽ: فهيم منگي 208
- سدا حيات صوفي راڳي 'سهراب فقير' جي ڏهين ورسيءَ جي تقريب
- رپورٽ: آصف نظاماڻي 210
- سنڌي ٻوليءَ جي سُورمين جي جنم ڏهاڙي ملهائڻ جي تقريب
- رپورٽ: رضوان علي ٻگهيو 211
- طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ جي ياد ۾ ادبي ميڙاڪو
- رپورٽ: اياز ابڙو 217
- ڪُماچ سنڌي ادب جو هڪ وڻندڙ ناول
- تبصرو: صدف شيخ 221
- چونڊ تحقيقي مضمون
- تبصرو: سلطانہ جمالي 225

❊

سرڪش سنڌي

(جنم: 1- آڪٽوبر 1940ع - وفات: 5- مارچ 2012ع)

غزل

آدم کان آدميءَ تي جڏهن ديد ٿي پوي،
ڪنهن انڌ ڏنل جي ذوق تي تنقيد ٿي پوي.
پَلَ پَلَ پڇي رهيو آ پيڙا ۾ ٻور ۾،
ٿي بي قرار ڇَپُن جي اميد ٿي پوي.
هڪ غم هزار خوشيون پوريون نٿيون پون،
لُڙڪن پريل اکين ۾ ڳري عيد ٿي پوي.
جنهن سان اسين اُهو ٻہ اسان جو ٿئي جڏهن،
اُلفت جي ڪائنات ۾ تجديد ٿي پوي.
دنيا کان دردِ غم سڀ واپس وٺي ڇڏيو،
ڪائي تہ زندگيءَ جي تائيد ٿي پوي.
ان کي ميار ناهہ تہ ڪنهن کي ڏجي ڀلا،
ٻئي کي ڏيڻ سان ضربجي توحيد ٿي پوي.
جيڪي ٻُڌو اٿم يا جيڪي ڏٺو اٿم،
سرڪشؔ انهيءَ جي جيڪر ترديد ٿي پوي.

وِکَرُ سو وِهاءِ

طارق عالم ابڙو

(جنم: 10- اپريل 1958ع- وفات: 11- جون 2011ع)

غزل

ڪٿي ڪُٿي ٿي وڃي رات، ڪا خبر ناهي،
ڪٿي ٿُٿي ٿي وڃي بات، ڪا خبر ناهي.

هئس هو ساٿُ، چيئين سچُ، ٿي ويو تنها،
هي جيت ڪنهن جي هئي مات، ڪا خبر ناهي.

دِلين جا قافلا ڪهڙي سفر ۾ لُٽجي ويا،
برهه ڪٿي هنئي آ گهات، ڪا خبر ناهي.

چئي ويو هو اچڻ جو، وري نه سو موٽيو،
اُنهيءَ ڪي ڳولي ٿي پريات، ڪا خبر ناهي.

اسين فقير، مسافر، محبتن جا سفير،
پڇو ٿا ڪهڙي اٿئون ذات، ڪا خبر ناهي.

جُدا ٿيڻ ڪان اڳي روئي ڪجهه کِلي ته وٺون،
ڪڏهن ٿئي ٻي ملاقات، ڪا خبر ناهي.

مَري سَڙي ويا جهنگل، سُڪي ويو درياءُ،
ڪٿان اچي ٿي پکين لاتِ، ڪا خبر ناهي.

☼

عبدالقادر ڪوسو

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

ڊاڪٽر آزاد قاضي

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

اشتياق انصاري

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

محمد آدم ٻٽ

استاد لغاري

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو

تحقيق

پرڏيهي ادب ۾ آتم ڪٿا، سوانح عمري، اعترافن ۽ تحقيقي ادب جي وڏي اهميت حاصل آهي. ماڻهو جيڪي ڪجهه پنهنجي گرد و پيش ڏسي ٿو، محسوس ڪري ٿو، سندس دل ۽ ذهن ۾ سندس چوگرد واقعا رونما ٿي ماضي جو حصو بڻجن ٿا، انهن کي نئون وساري سگهي. ڇاڪاڻ تہ اهي واقعا ۽ ڳالهيون، جيڪي مٿس اثر ڇڏين ٿا. انهن جو عڪس مٿس سدائين طاري رهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ شابس هجي، ميرزا قليچ بيگ کي، جنهن سڀ کان پهرين پنهنجي آتم ڪٿا، "سائو پن ۽ ڪارو پنو" لکي. ان ۾ هن جي روزاني ڊائري پڻ شامل آهي. دراصل ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ڪهاڻي، شعر ڪانسواءِ ٻين موضوعن تي لکڻ جو رواج گهٽ هو، البت ان دور ۾ ڪن اهم شخصن جي حياتيءَ جا احوال ضرور لکيا ويا. ننڍي ڪنب ۾ ادب ۾ تحقيق جو عنصر ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، شاهه جو رسالو ترتيب ڏيئي شاهه صاحب جي زندگيءَ جو احوال لکي ڪيو. بعد ۾ محترم جي.ايم.سيد، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي، پير علي محمد راشدي، پير حسام الدين راشدي، ۽ ڪجهه ٻين جو ڪارنامو آهي، جن پنهنجي حياتي جو احوال لکيو ۽ ساڻن گڏ گذاريل شخصن بابت بہ گهڻو مواد فراهم ڪري ويا. مشهور اديب شيخ اياز پنهنجي آتم ڪٿا لکي ويو، اها سنڌي ادب جو هڪ شاهڪار آهي، مشهور اديب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي حياتي جو احوال لکيو آهي.

ڪجهه وقت کان سنڌ ۾ شاعري، ڪهاڻي جو رجحان خاص طرح هر شاعر ڪهاڻيڪار جي لکڻين جا ڪتاب وڏي تعداد ۾ ڇپجڻ لڳا. اها چڱي ڳالهه پر محسوس ٿي رهيو هو تہ اسان وٽ سوانح عمري، آتم ڪٿا وغيره، لکڻ جو سلسلو گهڻو ڪري ختم ٿي رهيو آهي. پر هن وقت ڏٺو ويو آهي تہ سنڌ ۾ آتم ڪٿائن لکڻ جو رجحان تيز ٿي ويو آهي. ڪيترا بيوروڪريٽ بہ سنڌيءَ ۾ پنهنجيون آتم ڪٿائون لکي رهيا آهن، دراصل سنڌي ادب ۾ هاڻ تحقيقي ادب، توڙي ماضي قريب واري سياست تي لکڻ ۽ تحقيق جي ضرورت آهي ۽ خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي تہ ان موضوع تي هاڻ گهڻو ڪجهه سرجي رهيو آهي.

مهاڳ: **مدد علي سنڌي**

ڪتاب: 'جوئي آهيان سوئي آهيان'، ص 15 (iii) تان کنيل

عبدالقادر ڪوسو

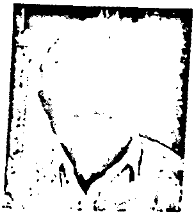

شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ تقدير جو ذڪر

’تقدير‘ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي- ڏٺيءَ طرفان مقرر ڪيل حصو. الاهي حڪم، لِکيو، ڀاڳُ، بخت، قسمت.

ڀٽائي صاحب تقدير لاءِ هيٺيان لفظ ۽ سِٽُون استعمال ڪيون آهن- تقدير، الٰهي حڪم، لکيو، ڀاڳُ، بخت، قسمت، قضا، نصيب، موت، اجلُ ارادو، ازل، گهڙ، مرضي، قصد، نيت، رب جي رضا، ڳجهاندر ڳاهه، اڻ ڏٺا انگڙا، اَلسّتان، لوح جي لکيو، قيدُ الماءِ، ڪاغذ قلم، لکيو جو نراڙ، قيد قضا جو، ٻِهاڻِي، لَتو لوڙڻ، تفائل، أمرُ، چِت ٻئي جي رسي نہ ٻانهن، ٻاٻ ۾ هُجڻ، ٻُڪي ۾ پوڻ، لکئي جُون ليهان، اڳِ لِتو، ڏوهه منهنجي ڏينهن، قضا جا ڪَريم جي، ٻئي پُور نماڻيءَ نصيب ٿيا، واڳِ ڏڻين هٿ ۾، واڳِ ڏڻي تنهنجي وَس، قلم ڪاتب هٿ ۾، ڪو جو واءُ ورڻ، اڳهين منهنجي انگ ۾ لکيو هو پاڻي، قلم جي ڪاني آڻي اولِيس اول ۾، توڙي وِلاڙون ڪرين توڙي هلين وِک، ڪُسڻ هوڪوني، ڪُسڻ جو قرار، ڪنهن کي سُڌ نہ انگَ جي، عَدد ڏونهه اچڻ، ڪَرم، پريان پُورا ٿيڻ، نہ ڪاني نہ ڪانهين، نہ ڪو ڏوهه قلم جو، الٰهي امر، قادر جي قضا. اِنَّ اللهَ عليٰ کُل شيءِ قديرٌ، جَنَّ القَلم بِما هُو ڪائِنُ، کُل شيءِ يَرْجعُ اِلا اصَلِهِ

مٿين سٽن ۽ الفاظن کان سواءِ ڀٽائيءَ جا ڪيترا بيت ۽ سِٽُون قدير بابت سڄي رسالي ۾ ٽِڙيل پکڙيل آهن جيڪي موتين مثال آهين.

ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ اڻ ڳڻيا موضوع ۽ ڪردار آهن جن تي لکڻ ۽ قلم کڻڻ نهايت اوکو آهي.

تقدير جي موضوع تي لکڻ لاءِ سوچيان ٿو تہ هيءُ ايڏو تہ وسيع ۽ اڻ کٽ موضوع آهي جو سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي تہ ڳالهہ جي شروعات ڪٿان ڪجي ۽ ان کي ختم ڪٿي ڪجي؟ ڀٽائيءَ جي رسالي تي ڪافي تحقيق ٿي آهي. هن موضوع بابت ڪيترائي عالم اڪابر، پنهنجون لکڻيون لکي وڃي ابدي آرامي ٿيا آهن، پر ڀٽائيءَ جو فڪر اهڙو تہ اُونهو ۽ بي ڪران بَحر آهي جو ان تي روز قيامت تائين پيو لکبو. ڀٽائيءَ جي فڪر کي سمجهڻ لاءِ ڪيتريون ئي حياتيون کپن. پوءِ ئي وڃي هن سَرتاج الشعراء جي ڪلام کي سمجهڻ جو حق ادا ٿيندو. باقي ٻيو هيستائين جيڪي ڪجهہ لکيو ويو آهي ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي اهو تمام ٿورو قدر آهي، پر اسان اجا ڀٽائي جي ٿورئين بيت جي فڪر کي بہ چڱيءَ طرح سمجهي ڪونہ سگهيا آهيون.

اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهہ قديم،
والي واحد وحدهٗ رازق رب رحيم،
سو ساراهہ سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جُوڙُون جوڙ جهان جي.
(شاهہ)

تقدير جي موضوع تي ڀٽائيءَ جي رسالي جي سيني سُرن ۾ هن موضوع تي اَپار ٿيل آهي، پر ڀٽائيءَ جي سُر مارئي، سُر سهڻي، سسئي، ساموندي، ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ، برووسنڌي، گهاتو، ڪارايل، ڏهر، معذوري، ديسي، ڪوهياري، حُسيني، راڻو، ليلان، رپ، رامڪلي، آسا، اهڙا سُر آهن جن ۾ تقدير بابت ڀٽائي صاحب ڪافي مثال پيش ڪيا آهن.

اسلامي نقط نگاهہ کان مشهور روايتون آهن تہ جڏهن اجا سارو عالم عَدم جي اوڙاهہ ۾ غرق هو تڏهن الله تعاليٰ پنهنجي ذات ۽ صفت جي مخفي خزاني کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ’ڪُن‘ چئي ڪائنات خلقي ۽ انسان جا جڏهن روح خلقيائين تڏهن ڪائنن پڇيائين .... ”جا مان توهان جو رب آهيان“ تڏهن

سيني انساني ارواحن اقرار ڪيو 'قالو بَليٰ'، 'بيشڪ هائو' ...... (هيٺ لهو) جو حڪم ڪيو.

سنڌي ادب جي وسيع ميدان ۾ لطيف ڪانسواءِ ٻيو اهڙو ڪوبه دانشور ڪونهي، جنهن انسان جي تخليق جي مقصد پويان جيڪي گهرا روحاني راز آهن، انهن کي مثبت، مؤثر نموني ۾ واضع ڪيو هجي. شاهه سائين جي هر سُر ۾ اهڙا راز سمايل آهن ۽ انسان جي نصيحت ۽ هدايت لاءِ ڪونه ڪو پيغام سمايل آهي. انسانن ۾ ڪُجهه صفتون ملائڪن جُون، ڪُجهه صفتون حيوانن جون ۽ ڪجهه صفتون شيطانن جون شامل آهن، انسان کي ان مان بهتر وصف جي سُڃاڻپ ڪرڻي آهي. قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته: "حقيقت اها آهي جو جڏهن به ارادو ڪري ٿو ڪنهن شيءِ کي پيدا ڪرڻ جو ته هُو ان کي چوي ٿو ته ٿيءُ ته اُهو ٿي پوندو آهي." (سوره يسٰ).

ٻي جاءِ تي قرآن ڪريم ۾ ارشاد آهي ته "۽ تحقيق جيڪڏهن جيڪي به زمين ۾ وڻ آهن اُهي سڀ قلم ٿين ۽ سمنڊ مَسُ ٿين ۽ مدد ڪن اُن سمنڊ جي. انهيءَ کانپوءِ ست ٻيا سمنڊ ته به ختم نه ٿينديون الله تعاليٰ جون ڳالهيون، تحقيق الله تعاليٰ هر شيءِ تي غالب ۽ وڏي حڪمت وارو آهي." (سوره لقمان).

ٽئين جاءِ تي ارشاد باري تعاليٰ آهي ته "۽ نٿو ڄاڻي ڪوئي شخص ته ڪهڙا ڪهڙا ڪم ڪندو سڀاڻي ۽ نٿو ڄاڻي ڪوئي شخص ته ڪٿهن ۽ ڪهڙي سرزمين ۽ جڳهه تي مرندو، تحقيق الله تعاليٰ هر شيءِ کي ڄاڻندڙ ۽ هر هڪ شيءِ کان پوري پوري خبر رکڻ وارو آهي." (سوره لقمان) چوٿين جاءِ تي باري تعاليٰ فرمائي ٿو "تحقيق اسان پيش ڪئي امانت آسمانن جي اڳيان ۽ جبلن جي اڳيان پوءِ ڪنڌ ڪيرائي ويا انهيءَ ڳالهه کان ته کڻڻ انهيءَ امانت کي ۽ ڊڄي ويا، ان ڪانپوءِ کنيو ان کي انسان، حقيقت اها آهي ته انسان پنهنجو پاڻ تي وڏو ظلم ڪرڻ وارو ۽ وڏو ٻي سمجهه آهي" (سوره الاحزاب)

ڀٽائي صاحب انهيءَ صورتحال جي هيٺئين بيت ۾ منظر نگاري ڪئي آهي.

اول لوح قلم ۾، جڏهن پيئي پرت پچار،
ته مَلڪن ۾ ماتم ٿيو، عرش ڏني اوچنگار،
سنڌو برهه ٻار، خاڪيءَ ڪنيو خيز ڪري
(شاهه)

ڀٽائي صاحب جي رسالي ۾ ڪائنات جي تخليق بابت ڪافي اشارا ملن ٿا ۽ قرآن پاڪ، حديثن جي ڪتابن ۾ پڻ ڪائنات جي پيدائش بابت هيٺين ڳالهه بيان ٿيل آهي.

ڪائنات جي پيدائش:

پهرين زمين جو مادو ٺهيو، اڃا زمين جي موجوده هيئت ڪانه ٺهي هئي ته آسمان جو مادو ٺهيو، جيڪو دونهين جي شڪل ۾ هو. ان ڪانپوءِ زمين کي موجوده هيئت ۾ پکيڙيو ويو. پوءِ زمين تي جبل ۽ وڻ وغيره پيدا ڪيا ويا. پوءِ آسمان جي دونهين واري مادي مان ست آسمان بڻايا ويا. مديني جا يَهُودِي حضور جن صلي الله عليه وآله وسلم جي خدمت ۾ آيا آسمانن ۽ زمين جي پئدائش متعلق سوال ڪيائون. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن ارشاد فرمايو ته الله تعاليٰ زمين کي آچر ۽ سومر ڏينهن پئدا فرمايو، جبل ۽ ان ۾ جيڪي معدنيات وغيره آهي ان کي اڱاري جي ڏينهن وڻ، پاڻيءَ جا چشما، شهر، عمارتون ۽ ويران ميدان اربع جي ڏينهن پئدا ڪيا. اهي ڪل چار ڏينهن ٿيا. اڳتي پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو ته خميس جي ڏينهن الله تعاليٰ آسمان ٺاهيا ۽ جمع جي ڏينهن سِتارا، سج، چنڊ ۽ ملائڪ، جمع جي ڏينهن ۾ اڃا ٽي ساعتون باقي هُيون جڏهن اُهي پُوريُون ٿيون تڏهن انهن مان ٻي ساعت ۾ آفتون ۽ مصيبتون جيڪي هر شيءِ تي اچڻ واريون آهن پيدا فرمايون آخري ٽين ساعت ۾ حضرت آدم عليه السلام کي پيدا فرمايو.

(الحديث بطوط اِبن ڪَثير)

صحيح مسلم جي هڪ حديث ۾ حضرت ابوهريره کان روايت آهي ته هِن جهان جي پئدائش جي ابتدا ڇنڇر جي ڏينهن کان ٿي.

جيڪڏهن اها ڳالهه مڃجي ته ان حساب سان آسمان ۽ زمين جي تخليق جو سُتن ڏينهن ۾ هُجڻ

معلوم ٿئي ٿو، پر قرآن پاڪ ۾ ڪائنات جي تخليق جو هُجڻ معلوم ٿئي ٿو پر قرآن پاڪ ۾ ڪائنات جي تخليق جو هُجڻ ڇهن ڏينهن ۾ صراحاً مذڪور آهي.

ترجمو: ”اسان پيدا ڪيو آسمانن ۽ زمين کي ۽ جيڪي ڪجهه انهن ۾ آهي ڇهن ڏينهن ۾ ۽ اسانکي ڪا ٿڪاوٽ پيش ڪونه آئي.!

اِبنِ ڪثير چوي ٿو تہ ابوهريره رضہ ڪعب بن اخبار جي حوالي سان اها روايت نقل ڪئي آهي. رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جو ارشاد نہ آهي ۽ فرمايائين تہ اهو ئي صحيح آهي جيڪو قرآن ٻڌايو آهي. ”(ابن ڪثير صفحہ 94 جلد 04)“ قرآن پاڪ جي متعدد آيتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ زمين، آسمان جي ٺهڻ ڪانپوءِ ٺهي، زمين جون مُڪمل ضرورتون پُوريون ٿيون ۾ اُتي جِن ۾ شيطان رهڻ لڳا، ان ڪانپوءِ حضرت آدم عليه السلام کي موڪليو ويو. انسان جسم ۽ روح جو مرڪب آهي. جسم فاني آهي جڏهن تہ روح ازل کان آهي ۽ ابد تائين رهندو. انسان جي پيدائش، روح جي پيدائش يا شروعات نہ آهي ۽ اهڙيءَ ئي طرح موت روح جو موت يا پُڄاڻي نہ آهي. جڏهن الله پاڪ ڪائنات خلقي هئي ۽ اڃا تائين انسان جو جسم تخليق نہ ڪيو هُئائين تڏهن بہ روح عالم ارواح ۾ موجود هئا. موت انسان جي جسم جي فنا ٿيڻ جو نالو آهي، جسم جي فنا ٿيڻ سان روح فنا نہ ٿو ٿئي ۽ اهو جسم جي فنا ٿيڻ ڪانپوءِ عالم ارواح واپس وڃي آرامي ٿئي ٿو. اصل اهميت روح کي آهي.

روح رب ڪريم جي امر هيٺ آهي. ڀٽائي صاحب تقدير جي مسئلي تي اهڙو تہ سگهارو قلم کنيو آهي، جو سنڌ اڃا تائين اهڙو ڪو نامِيارو عالم، شاعر، مفڪر يا ڪو اهل ڪتاب انسان پيدا نہ ڪري سگهي آهي ۽ اسان سنڌي قوم کي ان تي تاقيامت فخر رهندو. ڀٽائيءَ جو ڪلام هر فقير توڙي شاهوڪار، ڳوٺاڻي توڙي شهري پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل، هندو توڙي مسلمان کي ان لاءِ وڻي ٿو جو ڀٽائي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ زندگيءَ جي اعليٰ اصولن کي چمڪايو آهي ۽ انساني زندگي، انسانذات جي منزل بابت عالمگير نظريا قائم ڪيا آهن.

سُر مارئي ۾ انساني تقدير جو نڪتو:

شاهہ سائين جو سُر مارئي انساني تقدير جو ڄڻ تہ آئينو آهي، جنهن ۾ ڀٽائي صاحب انساني تقدير کي اهڙو تہ چٽو ۽ شفاف انداز ۾ بيان ڪيو آهي جو ان کي پڙهڻ سان اندر مان واه واه! نڪري ٿي وڃي ۽ ڄڻ تقدير جا اولڙا اُن آئيني مان نڪري ڪري انساني اکين اڳيان پيا چمڪن.

بيت 1:

اول نالو الله جو، مڙئي مٿاهون،
ڪيئن ڪري قبوليان، عُمر کي آئون،
رازق رضائون، مون مٿي تي ميڇيون.

تشريح: بيشڪ سڀ کان اڳ الله تعاليٰ جو ۽ سندس ذات جو نالو آهي. اهوئي سڀني شين کان بلند ۽ بالا آهي، آئون عمر کي جيڪو مونکي زوريءَ ڪوٽ ۾ ڪٺي آيو آهي. ڪهڙيءَ ريت ۽ ڇو ان کي پنهنجو گهوٽ ڪري قبوليان؟

آئون هُن پنهنجي مالڪ رزاق جي رضا جو امرُ اڳيئي عالمِ ارواح ۾ ميڄي چُڪي آهيان، جنهن مطلق مُنهنجو سڳ مُنهنجي ماٽن ۾ ٿيل آهي.

بيت 2: **نَڪا ڪُن فيڪون هُئي، نڪو مورت ماهہ،**
نڪا سُڌ ثواب جي، نڪو غرض گناهہ،
هيڪائي هيڪ هئي، وحدانيت واهہ،
لکيائين لطيف چئي، اُت ڳجهاندر ڳالهہ،
اکين ۽ ارواح، ساڱي ساڃاهہ سومرا.

تشريح: الله تعاليٰ اڃا پنهنجو فرمان ’ڪُن‘ يعني ٿيءُ تہ ٿي پوي ٿي ٿو. ’فَيَڪُون‘ جاري نہ ڪيو هو. ۽ جڏهن چنڊ وغيره ٻي آسماني مخلوق جو نقشو ئي ڪو نہ جُڙيو هو، ثواب ۽ گناهہ بہ موجود ڪونہ هو. فقط پاڻ الله جي وحدانيت ۽ هيڪڙائي هُئي. عبداللطيف رح چوي ٿو تہ اوڏيءَ مهل اهو ’رازدان جو راز رکيائين‘ جو مُون مارئيءَ کي پنهنجي مارُو سان نيڪ ۽ سچائيءَ واري ساڃاهہ ڏنائين.

بيت 3:

نڪا ڪُن فيڪون هُئي، نڪو لِڱ لحمُ،
بنيو هو نہ بت ۾، اڃا ڪو آدم،
مُوم ملوءِ سين سَڱہ، سو ئي آهي سومرا.

تشريح: اجا ڪُن فيڪون جو آواز ئي ڪون هو، نہ وري ڪنهن انسان جسم يا انساني تخليق جو آغاز ٿيو هو ۽ سومرا سردار انهيءَ گهڙيءَ ڪان منهنجو تعلق يا ناتو منهنجي محبوب ماروءَ سان قائم ٿي چڪو هو. اها محبت هن ظاهري جهان جي تخليق کان اڳ جي آهي. مولانا رومي چوي ٿو تہ 'ڪُن فيڪون' جي حڪم آڏو سڀ جهُڪن ٿا ۽ اهو حڪم مڪان ۽ لامڪان ۾ هرهنڌ لاڳو آهي.

بيت 4:

قسمت قيد قويءَ، نا تہ ڪير اچي هِن ڪوٽ ۾،
آٿي لکيي لوح جي، هنڌ ڏيکاريُم هيءَ،
پرچي ڪِيئن پنوهاريءَ، جان جُسو ۽ جِيءَ
راڄا راضي ٿيءَ، تہ ماڙن ملي مارئي.

تشريح: مارئي چوي ٿي تہ قسمت ۾ لکيل قيد يا بندُ ڏاڍو مضبوط آهي. اُن کان ڪير بہ بچي نٿو سگهي. وَرنہ هِن شاهِي ڪوٽ ۾ ڪير اچي ها؟ اهو لوح قلم جو لکيو آهي. جنهنڪري مونکي هيءُ هنڌ اچي ڏسڻو پيو آهي. منهنجو جسم توڙي روح پنهنجي پرينءَ ڪانسواءِ حيران ۽ پريشان آهي ۽ اهو ڪڏهن بہ خوش رهي نٿو سگهي. اي عُمر بادشاهہ تون مهربان ٿيءُ تہ مارئي وڃي پنهنجي ماڻهن سان ملي.

بيت 5:

قيدُالماءِ ڪُهَن جو، سو مُون پاند پيو،
جَفَ القلم بِما هُو ڪائن، وَهي قلم ويو،
ايُ قضا ڪم ڪيو، جيئن ٿِر ملڙو آئون ماڙئين.

تشريح: مارئي چوي ٿي تہ جنهن ڪي داڻي پاڻيءَ جو قيد ٿا چون منهنجي نصيب ۾ اهو ئي هو، تڏهن تہ عُمر جي قيد ۾ آئي آهيان. قلم سُڪي ويو اُن وقت جيڪي ڪجهہ اُن لکيو. "جيڪي لکيائين سو لکيائين ۽ پوءِ خشڪ ٿي ويو." تقدير جي قلم منهنجي لاءِ هي قيد لکي ڇڏيو آهي. هيءُ سڄو معاملو خدا جي حڪم موجب آهي، جو اڄ آئون هِتي عُمر جي ماڙين ۾ قيد آهيان ۽ منهنجا مائٽ هُتي ٿر ۾ پريشان آهن (جَفَ القلم عربي مقولو آهي)

بيت 6:

قيدُالماو ٿيومِ، هِتِ آڳانڱي گهاريان،
هُنَاڪَ جِسمي وَاَلْفوادَ لَديَڪُم، هنيون هُتِ سندومِ،
قادرُ شال ڪندومِ، ميڙائو سينَ ماڙُئين.

تشريح: مارئي چوي ٿي تہ هي داڻي پاڻيءَ جو قيد آهي. "جتي داڻو پاڻي نصيب ۾ هوندو اُوس اُتي ئي گهارڻو پوندو."

جنهنڪري مُونکي هيءُ ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. هتي هتي فقط منهنجو جسم آهي باقي منهنجي دل هُتي آهي. عربي مقولي موجب منهنجو روح ماڙن وٽ آهي.

بيت7:

وطن مُون ملير، قضا آنديس ڪوٽ ۾،
چانڪِ پيئندس پرينءَ سين، پاٽر جو پنيرُ،
هليا ڪيو هُميں، باالله نئي ٿو بند ۾.

تشريح: منهنجو ملڪ ملير آهي. توڙي جو قسمت مونکي عُمر بادشاهہ جي ڪوٽ ۾ آڻي قابو ڪيو آهي. منهنجي دل ۾ هر وقت اهائي تمنا پلجي رهي آهي تہ آئون پنهنجي پرينءَ سان گڏجي پنهنجي ديس پاٽر ۾ وڃي پنير وارو پاڻي پيئان، پَر عُمرَ جهڙو امير مُونسان نسورو ناحق پيو ڪري ۽ الله جو قسم تہ هُو مونکي زوريءَ بند ۾ پيو رکي.

بيت 8:

اُنهين جو اياڳُ، ڪونهي قادر ڪو ٻيو،
قُل لَن يُصيبُنا اِلا ماڪتَبَ الله لنالهُو مولانا، اِيءُ معنرت ماڳہ،
سَپوٺي سَپاڳُ، مارئيءَ مَساوِي ٿيو.

تشريح: هر ڪنهن جو پنهنجو اياڳ يا ڀاڳُ آهي، باقي قادر سڀ ڪجهہ ڪرڻ وارو ساڳيو آهي، ٻيو ڪونهي. قرآن جي آيت ترجمو: چئو اي پيغمبر! تہ جيڪي الله اسان لاءِ لکيو آهي. ان ڪانسواءِ اسان کي ٻيو ڪجهہ بہ ملي نٿو سگهي ۽ هُو اسان جو مولا آهي، گويا هِيءُ دنيا عُذر قبول ڪرڻ جي جاءِ آهي. اهو اياڳ بہ سَڀ سڀاڳُ آهي، مارئي لاءِ اِهي ٻئي برابر يا هڪجهڙا آهن.

مارئي لاءِ اِهي ٻئي برابر يا هڪجهڙا آهن.

بيت 9:

نہ سو ڪاغذ قلم هو، نہ هُئي مُوران مَسُ،
لکڻ واري لکيو، ناهي ويچاري وَسُ،
اي‍ٔ پنوهار عَجب پَسُ، اَڻ ڏِٺا پاڙي انگڙا.

وائي:

آئون مارو جي آهيان، مُون مارُو جو آسرو
مارو مُون نہ ڇڏيندو.
ميڙو ٿيندو مومنين، قضا پاڻ ڪريندو
اتي ملير ڄايُون، سڀ نوازي نيندو
والي ٿي وڳ جو، هِتائين هَلندو
ڪوني ڪوثر ڪنئين، پالي پياريندو.

تشريح: مارئي چوي ٿي تہ آئون مارُو جي آهيان، منهنجو آڌار ۽ آسرو اُهوئي آهي. مونکي اميد آهي تہ هُو ڪڏهن بہ مونکي ڇڏي نہ ويندو جتي ايمان وارا گڏ ٿيندا تہ هُو پاڻ فيصلو ۽ نياءُ ڪندو. اُتي هُو سڀني ملير جي رهواسين کي سُرخرو ۽ سرفراز ڪندو، اُهوئي سموري ساٿ جو سرواڻ ٿي رهبري ڪندو، هُو پاڻ ئي ڪوثر يعني جنت جي نهر جي ڪناري تي جام پياريندو. هتي لفظ قضا بابت اها ڳالهہ لکندو هلان تہ قضا جي معنيٰ آهي پترو ڪرڻ، انصاف، عدالت، نياءُ.

سُر سَهڻيءَ ۾ تقدير جو ذڪر:

ڀٽائي رح جي سُورمِي سهڻي اُها سُورمي آهي جنهن کي سڀني سُورمين کان وڌيڪ فضيلت حاصل آهي. ڀٽائي صاحب سُهڻيءَ جي تقدير لاءِ سندس لکيو ميهار سان جائز ڄاڻايو آهي ۽ سندس مُرس ڏم لاءِ چيو آهي تہ

ڪوڙهيو ڏمُ ڪُوڙو، مُون ميهارُ ئي مَن ۾.

ڀٽائي جي فڪر ۾ تقدير بابت بيت:

1- الست لرواحن کي، جڏهن چيائون جيئن،
قالو بليٰ قلب ۾، ٿيو تفاءُل تيئن،
مَحبتي ميهار جي آئون نهوڙي نينيهن،
سَرتيون ساهڙ سينءَ، هَلڻ مون حق ٿيو.

تشريح: مالڪ حقيقي جڏهن روحن سان الست جو خطاب ڪيو تڏهن ئي منهنجي دل ۾ قالو بليٰ هائو "تون منهنجو مالڪ آهين" واري فال مون لاءِ نڪتي. تڏهن کان وٺي ميهار جي محبت مونکي قابو ڪري ڇڏيو آهي. او! سرتيون تڏهن تہ ساهڙ سان نيڻڻ مون لاءِ حق سچ آهي.

2- الست ارواحن کي، جڏهن امرڪيو اَخذَ
مومن ڪاهُو ميهار ڏي، سُهڻي سِڪڻ سدَ
دلو دور درياهہ جي، ڪيو ارادي اَڏ،
جيڪي آيس ڏُونہ عدد، سو پاڙي مُنڊ پاتار ۾.

تشريح: الله جي ذات جڏهن روحن کي الست جو حڪم فرمايو تڏهن کان وٺي سُهڻيءَ جي نظر ۾ ميهار جي ڪشش پيدا ٿي ۽ سِڪڻ جي سَڌ ۾ سوگهي ٿي وئي، ليڪن درياهہ جي زور دلي کي تقدير موجب بہ اڌ ڪري ڇڏيو. "مرء چا ڪري" هن جي قسمت ۾ جيئن لکيل هو تيئن ان جي پورائي هُن کي اونهي پاڻيءَ ۾ ڪرڻي پئي.

3- اَڳي ان ٽڙان، ويندي مون وَرهيہ ٿيا،
قضا آنديس ڪُن ۾، گهرائي گهران،
جڏهن پورا ٿيا پَريان، تڏهن تانگهو ئي تاڙُ ٿيو.

4- نہ ڪاني نہ ڪانہ نڪو ڏوهہ قلم جو،
انگ اُتي ئي لکيو، جت ٻئي جي رَسي نہ ٻانهن،
ڪنهن کي ڏيان ڏانهن، جيئن قضا قلم وهايو.

5- ڪير ڪُن آئون ڪير، ڪير ڏمر سهي ڏم جا،
قضاريءَ ڪير ڦري، مٿي پاڻيءَ پيرُ،
پينر ٻنيءَ ويرِ، لِڙو تي ئي لوڙيان.

6- پيرون ٻمر، گهڙن ڏينهن، هيءَ روئي ۽ راتيان گهڙيءَ
وہ پيو واهڙ تري، ڪي نهائي نينهہ
ميڙائي جا مينهن، ويچاريءَ وَسائيا.

7- ڇنايوم ڇٽي، عشق پئي غميق جي،
آئي رکيم آب تي، مَٿي ڪُن ڪَهي،
لهرين منجهہ لطيف چئي، پُرزا ٿيو پٽي،
سُپڪ هو صحي، پر ڪرم ڪٺي ڪچو ڪيو.

8- ڪو جو وريو واهہ، واسُ وَٽائُن مَٽيو،
ساهُڙ هٽان ساهڻ گهوريو گهوريان جندڙو.

9- ڪريو وريو واهہ، جيئن ٻَرُ ٻانهن ڇڏيو،
اَڳي ان ٽڙان، اونداهيائين اُڪران.

10- قلم وَس ڪريم جي، هُيس جي آئون،
تہ ڪير هوند دانهُون، وجهي مٿي مُنهن ۾.

11- قلم وس ڪريم جي، لُولڪ لک ڪيل،
ميٽڻ مُون نہ ٿيل، انگ ورائي اڳيان.
12- پڪا زج ڪُنبار جا، پڪي نهائين،
مونکي ٿِنائين، پيلو پاڳي آئيو.
13- توڏيءَ ڪي تقديرَ، آٿي اونهي گهيڙيو،
اصل اُتان اُن جو، ڪنيو هو خنبيرُ خميس،
ڪيو جو قديرَ، سوئي ٿِي سَهي سُهڻي.
14- آئون جا جاٿان لئين، تہ جڙ گهڙي جوڪو ٿئي،
قضا جا ڪريم جي، تنهن ڪان ڪنڌ ڪيبو ڪيئن،
هڪ لکيي ٻيو نينهن، آٿي اوليس اول ۾.
15- تران لڻ طعني، مٿي وَه واڪا ڪيِو،
آٿي وڏيس آرِهِ، دَرياهُ ديواني.
قلم جي ڪاني، آٿي اوليس اول ۾.
16- قضا قلم وَهائيو، نہ تہ اڳ آئون سِيالي،
پاڻان پَليس ڪيترو، ٿُمَرَ ڏينهالي،
اڳهين منهنجي انگ ۾ لکيو هو پالي،
تيلانهين جائين، ڪِران ڪُنن وچ ۾

سُرسسئيءَ ۾ تقدير جو ذڪر:

سنڌ جي لوڪ داستانن ۾ سُگهڙن ۽ سالڪن وٽ اها ڳالهہ عام مشهور آهي تہ شاهہ سائينءَ جون ٽي سُورميون. مارئي، سُهڻي ۽ سسئي اُهي عورتون آهن، جيڪي تقدير جُون ڪُنل آهن. انهن سگهڙن ۾ ٽڙ بيت جو مشهور سگهڙ شاعر گنهور فقير ڏيٿو (مرحوم)، محمد عمر بروهي (مرحوم) گودڙ فقير، جڏهن ٽڙ بيت تي انهن ٽنهي سُورمين جا قصا ڳائيندا هئا تہ چِتي فقير جي حوالي سان اها ڳالهہ ڪندا هئا تہ چِتو فقير شهدادپور علائقي جو هو ۽ سهڻيءَ جو مُرشد هو. سَاهڙُ "ميهار جو وٿاڻ ميان چِتي جي پتڻ لڳ هو ۽ چِتو فقير درياهہ ۾ مُصلو وڇائي نماز پڙهندو هو ۽ سُهڻي دلي تي درياهہ تري ميهار سان ملڻ ويندي هئي. اهڙيءَ ڳُل لاءِ چِتي فقير سُهڻيءَ کي هدايت ڪئي هئي ۽ چيتيو هُئائين. سنڌ ۾ سُهڻيءَ پنهنجي مرشد کي جواب ۾ جيڪو بيت چيو هو اُهو عام طور ڀٽائيءَ جي نالي سان مشهور ٿيو، پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لوڪ ادب جي مشهور ڪتاب 'مناظرا' ۾ اها ڳالهہ لکي آهي تہ اهو بيت شاهہ سائينءَ جو نہ آهي پر سنڌ جي ڪنهن اڪابر سُگهڙ جو پانئجي ٿو جنهن ۾ سهڻيءَ کي تقدير جي ڪُنل ڪري ڄاڻايو ويو آهي ۽ اُهو بيت هيٺ لکجي ٿو.

چينس نہ چِتا مُنيءَ کي، ڳُل نہ مونکي پيرَ،
تون ٿو نيو نمازون پڙهين، ان سلهُو مَٿي سير،
(سَلهُو معنيٰ وڏو درياهہ)
ڪُنيون جي تقدير، سي گهر گهاريندئيون ڪيترو.

ساڳيءَ طرح جڏهن سسئيءَ جو قصو فقير خان محمد شيخ، گنهوار فقير ڏيٿو، محمد عمر بروهي ۽ گودڙيو فقير ڳائيندا هئا تہ اُهي سسئيءَ کي بہ تقدير جي ڪُنل عورت ڪري پيش ڪندا هئا ۽ ڀٽائيءَ جي مشهور بيت سان قصي جي شروعات ڪندا هئا. جنهن ۾ سسئيءَ جي تقدير جو ذڪر سمايل آهي.

سِرجي تان سُورَ، سلمائي تہ سک ويا،
اُهي پٽي پُورَ، ضمائيءَ نصيب ٿيا.

ڀٽائي صاحب سسئي لاءِ سڄا سارا پنج سُر ڳايا آهن، سسئي آبري، معذوري، ديسي، ڪوهياري ۽ حُسيني شامل آهن. انهن سڀني سُرن مان چونڊ ڪري اختصار طور هِتي اُهي بيت ڏجن ٿا جن ۾ سسئيءَ جي تقدير جو ذڪر سمايل آهي.

1- وَڏا وَڻ وڻڪار جا، جِت ڇپُون ۽ ڇيها،
منزل دور من تنها، اوت ٻولن ٻاٻيها،
رائي پيرَ رت ڪيا، لڳي لڪَ ڏينها،
لکيئي جُون لِيها، لوڙيان ٿي لڪن ۾.
2- ڀَڃي جان ڀنڀور ڪان، ڏونگرَ ڏوريو مُون،
ڪاهي رَسيس ڪيچَ ڪي، جتي پلڻ پُنهون،
سَيٽ آهين تون، قضا ڪندين ڪن سين.

هن بيت جي تشريح لکڻ واجب سمجهان ٿو.

تشريح: سسئي چوي ٿي تہ آئون ڀنڀور ڪان ڀَڃي نِڪتيس ۽ ڪيترا سارا جبل جهاڳيم آخر اچي پنهونءَ جي ديس ڪيچ پُهتي آهيان جت هُو پاڻ آهي. تڏهن خبر پئي سُڀ ڪجهہ ڪندڙ" (هرهنڌ ۽ هرجاءِ تون پاڻ آهين. آئون عجب ۾ آهيان تہ پوءِ تون ڪهڙو انصاف ڪندين، ڪنهن کي ڏوهہ ڏيندين ۽ ڪنهن کي سزا ڏيندين؟

3- دوست ڏنائين ڊِل سين، وِرچي تا نہ وِهي،
لانچُو لڳ لطيف چئي، پُهڻن منجهہ پِهي،
سندي نينهن نِهي، ڪِي سرفرازُ سسئي.

4- ڄالي جي ڇلتوم، تہ پوندو فلڪ فراق جو،
اکر ارادت جو، ثُريان ئِي ڏوتوم،
پوءِ تان ڪونہ ڪِيوم، هُوند ڪشالو ڪيچ ڏي.

5- ڏکيءَ ڏورڻ پاڻ تي، ويچاريءَ وِڌو،
ڏيل تنهنجو ڏک سين، سَيوئي سِڌو،
هُتَرس اڳ لِڌو، پوءِ ٿي ڪري پنڌڙا. (معنوري)

6- چِپر اوتارا ڪري، ماڻيائين مَزا،
پَرتڻ ڪي پَبَ ۾ ڪاريو پنڌ قضا،
وَسُ نہ ويچاريءَ جو، جيڪا رب رَضا،
مَٿان جان جَزا، لاٿائين لطيف چئي.

7- توڙي وِلاڙُون ڪَرين، توڙي هَلين وِکَہ،
لِکيئي منجهان لکہ، ذرو ضايع نہ ٿئي.

8- لکيو جون نراڙ، سوانگُ ڪِياڙيءَ نہ ٿئي،
پاڙيو وِيئي پاڙ، جيڪين لکيو لوح ۾،

9- جتي جيتريُون، لِکيون لوح قلم ۾،
تتي تيتريُون، گهَڙيون گهاڙڻ آئيون.

10- ڏاگهن ڏيرن ڏونگرن، ڏکن آئون ڏڌِيءَ
پُنّان پير پنهونءَ جو، وجهان وِکَ وڏيءَ
لکيي آئون لڏيءَ نا تہ پٽن ڪيرُ پنڌ ڪري. (ديسي)

11- ڇا جي ڏنگا ڏير، منهنجو ڏينهن ڏِنگو مَ ٿئي،
اُنن اوٺيڙن جي، ڇا وَهيڻو ويرُ
هيءَ ڪميڻي ڪير، جا اُمُر ڪي آڏِي ڦري

12- جڏهن ڪُن فيڪون، تڏ نيو آريانيءَ لرواحُ،
انگ اڳهين لکيو منهنجو ميثاقاهُ،
من طلب شيئا وَجَدہِ وجَدَہ اُتو علي شاهہ،
ايا ان حديث جو آسرو مُون آهي،
پنهونءَ جي پيزار تان، مُنهنجو موٽ مُباح،
سرتيون دعا ڪجاهِ ماڻ ميڙائو مون ٿئي.

13- جيئن سو هرڻ هُماءِ، سَرگردان سنسار ۾،
پَک نہ ڪوڙي پٽئين، قر سر ڦري نہ ساهہ،
جيڪُس تِنہ مُلاءِ، سسئيءَ سُور پرائيا،

14- نڪا طلب طعام جي، نڪا بُک نہ اُڃَ
اصل اباڻي ڏيجَ تي، ساري ڏنيم سُڃ
راڻو رُلڻ رُڃَ، ڪميڻيءَ قوُٽ ٿيو.

تشريح بيت 14- سسئي چوي ٿي تہ مونکي ڪاڏي پيتي جي ڪابہ خوهش نہ آهي بلڪ ڪنهن بہ قسم جي اڃ بُک نہ اٿم. اهو اُنڪري جو اباڻن جي ڏنل ڏاج ۾ منهنجي قسمت ۾ رُڳي سُڃَ ئي سُڃ لکيل هئي. مطلب تہ رڻن جارولا ۽ اڃ بُک مون نيچ عورت لاءِ ڪاڄ ۽ طعام آهن. "مونکي نصيب ۾ ڪاٽڻ لاءِ اهي ئي مليا آهن."

بيت ۾ 14: بيت جي ٻي سٽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري رسالي جي ترتيب سان لِکي وئي آهي. جڏهن تہ ٻين رسالن ۾ اها سِٽ هيٺين ريت لکيل آهي. "اصل اباڻي ڏيهہ تي، ساري ڏنيم سُڃَ"

بلوچ صاحب واري ڏنل سِٽ سان هن بيت ۾ سسئي جي تقدير ۾ مائٽن طرفان ڏنل ڏاج ۾ رُڳي سُڃَ ئي سُڃ اها نشاندهي ڪري ٿي تہ سسئي جي قسمت ۾ ڏک ۽ مصيبتون ازل کان لکيل هُيون.

بيت 15:

جيڪُس آئون نہ تيئن، جيئن پريتون پرينءَ سين.
جي ٻَتي سُتيس سوگهي ڇلور ڇاتيءَ سينءَ
تہ ڪيچي ڪاهي ڪرهيا، مونکان وڃن ڪيئن،
ڏوهہ منهنجي ڏينهہ نا تہ گهٽو سبلجها سپرين.

وائي:

منهنجي شهر ڀنڀور ۾، گِلا ڪلمَ ڪريءَ
لکيو تان نہ ٽريءَ ٻڙي جيڏيون، گلاڪلم ڪريءَ
جو سينگار سَرتيئن، سو مُون نالہ ڳريءَ
جهڙي تهڙي حال سين، وڃان پير ڀري
جنهن وڻ ويهي هليا، سجڻ سانگُ ڪريءَ
لامُون تنهن وڻ سنديون، لوڏي لايان ڳُريءَ
قضا جا ڪريم جي، ڪنهن تان ڪين ٽريءَ
جيڪين لکيو لوح ۾، پلرِيان سو ٻَريءَ

تشريح: سسئي چوي ٿي تہ اڙي جيڏيون! اوسَرتيون! ڀنڀور جي شهر ۾ منهنجي ڪا برائي نہ ڪري (مونکي ڏوهہ نہ ڏيو مهڻا ۽ طعنا نہ هڻو) اهو سڀ ڪجهہ منهنجي لکيي ۽ نصيب ۾ هو. ۽ جيڪو

لکيل هوندو آهي، اهو ٽري نہ سگهندو آهي. (آئون ڇا ڪريان؟) منهنجي سرتين کي جيڪو سونهي ٿو (اهي گهرن ۽ وَرَن واريون آهن) سو منهنجي ڀاڳ ۾ ڪونهي. مان ڪيئن بہ هُجان (ڪيڏي بہ اياڳي ڇو نہ هُجان) پر هرحال ۾ محبوب ڏانهن وينديس. منهنجا سڄڻ سفر ۾ جنهن وڻ هيٺ آرام ڪري وري اُٿي هليا آئون اُن وڻ جي هَر ٽاريءَ کي (آسيس خاطر ڳچيءَ ڳل لائينديس) (چُمنديسَ) بيشڪ قادر جي مُقرر قضا ڪنهن تان بہ ڪانہ ٽِي ٽري ۽ جيڪي لوح قلم ۾ لکيل آهي اهو ضرور پورو ٿيڻو آهي.

شهنشاهہ لطيف جي سُر ڪوهياريءَ ۾ تقدير وارا بيت هيٺ ڏجن ٿا.

(1) ڏونگر مُون سين رو، ڪيهي ڀلر ٻنهونءَ جا،
سَڄڻ هُئومِ هيڪڙو، وئو ڦوڙائي سو،
جَفَّ القلم بِما هُو ڪائِنٌ، وَهي قلم وئو،
ڪنهن کي ڏيان ڏوهہ، مون سين ايرادي ائين ڪيو.

(2) ڏونگر ٿُون ڏاڍو، ڏاڍا ڏاڍايُون ڪرين،
مون تن اندر تيئن وَهي، جيئن وَڍُ وڍي واڍو،
ايءُ ڪرم جو ڪاڍو، نا تہ پٿر ڪير پنڌ ڪري.

(3) سُمهو ڪير سرتيون، جيڏيُون ڙي جاڳو،
هلڻ جو هُل ٿيو سَنيُوڙو ساڳو،
ڏيندي سُنگُ سيڪا، لڪ مٿي لاڳو،
اديون لوجاڳو پينر مُون ڀاڳي پيو.

(4) ڪنهن پَر روئان پرينءَ کي، ڀلر نہ جاٿان پير،
پَنڌُ مُون پيڙو ٿيو، سُرن لايو سَير،
آري لڌ اُلير رقص ڀاڳي رَن جي.

سُر حُسينيءَ ۾ تقدير وارا بيت

(1) هُو جي سُور سُڄن، سي مون پينگهي ۾ پرائيا،
سانڀاس سُکن، سُورنِ ڪلڻ سَرتيون.

(2) پسڻ ڪلڻ پرينءَ جي هَلي هيڪا نِئي،
سسئيءَ جي سِڙيءَ سين، ڪيچ ڏني ڪا نِتي،
لکيئي مُنڌَ لطيف چئي، لرادي آنِدي،
پنهونءَ پيراندي، نماڻيءَ نصيب لِيي.

(3) مِرجي تان سُورَ سلامِي تان سُک ويا،
اِهي ٻَئي پُورَ، نماڻيءَ نصيب ٿيا.

(4) مونهان مَهند ٿيا، سُورن ٻتا سنڌرا،
ڏور تہ ڏوريون اُنکي، ونئُر جي وِٺا،
سيڻ منهنجا سرتيون، قضا هي ڪنا،
اڙيس آرالِيءَ سين، ڪره جاٿان ڪِٺا،
ڪنديس ڪين ٻيا، هوت مَٿلئي اڳيان.

(5) سُورن سانڀاس، پُورَن پالي آهيان،
سُکن جي سيد چئي، پُکي آئون نہ پياس،
جيڪُس آہ هُياس، ڳري ڳونڌر وَلِ جي.

سُر ليلان ۾ تقدير وارا بيت:

(1) ڳل نہ پيم ڪا، تہ کي ڏِکينڊُم داسڙو
نکي مٿيلئين ڍلڙي نکي مَٿيلئين ساهہ،
انگ اڳهين لکيو. منهنجو ميٺا قاهہ،
وڏائيءَ جو واءُ، ڪانڌ ڪنهن جو نہ سَهي.

(2) مٿئي اُتي موهجي، چريو چت ٿيو،
هارُ ڪٺي هوڏ مان، ڪُجاڙو سَريو،
اڳهين انگ ونگو، آئيي ڏنءُ ڏهاڳ جو.

(3) ليلان لکايو پوري مَت ڀاڳُ ويو،
وَاللهُ عليٰ ڪُل شيءٍ قدير، ڪنهن جو ڪونهي ڏوهہ،
انگ اڳهين لکيو، پوءِ آيئي ڏنءُ ڏهاڳ جو.

(4) ڪونروءَ کي ڪوهہ چَوان، ڏوهُ منهنجي ڏينهن،
ڦوڙائي فِراق جا، مُون سِر وَسن مينهن،
ڪيس نماڻي نينهن، دليان وَٺيمُ داسڙو.

(5) لوڏيس هن لهور مان، سٽيو ڳالهہ سَهي،
لآ اِلٰه اِلا الله ڪان، ڪيئي محمدﷺ،
سو ورهيہ سجدا ڪري، پُٺس اِتي ٿي،
تہ اڪر اهوئي، ٻاهيندي ٻَهي پيس.

(6) ٻاهيندي ٻَهي پيس، ورَ وڌو مون ويرُ،
وَما خلقتُ الجن والانس اِلا ليعبدون، سڀ توتم پير،
اڄ ڪاٿيلري ڪيں متان ڪا مون جهري ٿئي.

(7) مون جهڙي متان ٿِئي، ڏسو ايءُ ڏهاڳ،
دوست دل مٿي ويو آيو مون اياڳ،
والله واحِدُ القهار، سڀ چوڙيا مُون چاڳ،
لڇهو ٿُون آڳ، وڏو آهين وَلها.

سُر ليلان چنيسر ۾ عالم ارواح، ازل کان ابد، آدم عليہ السلام جو تخليق ٿيڻ، اِبليس جو آدم عليہ السلام کي سجدو نہ ڪرڻ، اِبليس جو بهشت مان

ترجڻ ۽ حضرت آدم عليه السلام جي خطا ڪرڻ ۽ پوءِ ان تي پڇتاءُ ڪرڻ جو ذڪر ڀٽائي صاحب هن سُر ۾ ڪيو آهي. ڀٽائي صاحب هن سُر ۾ تقدير جو ذڪر پڻ ڪيو آهي، پوءِ ڪٿي اسارن ۾، ڪٿي تمثيلن ۾ ۽ ڪنايہ جي صورت ۾.

ڀٽائي صاحب شاعر ڪونہ ٻڌيو پر هن ڌرتيءَ تي شاعر بنجي ڄائو هو. سندس جي ڪلام کي پڙهڻ سان اِها خبر پوي ٿي تہ ڀٽائي قرآن شريف جو ڄڻ سنڌيءَ ۾ وڏو مُفسر آهي ۽ سندس شاعري سنڌيءَ ۾ قرآن پاڪ جو تفسير آهي.

دنيا جي وڏي ۾ وڏن شاعرن جو شعر اڪثر خاص طبقي تائِ محدود آهي ۽ انهن شعر کي علم ۽ عقل ڪانسواءِ سمجھڻ شڪل آهي، تمام عالمن وٽ انهيءَ ڳالهہ جو چرچو آهي تہ ڀٽائي صاحب دنيا جي مڙني وَڏن شاعرن ۾ اڪيلو شاعر آهي جنهن جي ڪلام کي عام توڙي خاص سمجهن ٿا.

سُر آسا ۾ تقدير وارا بيت ۽ وايُون:

1- وقت جو وڃي، سو قضا لئي ڪِئين،
تا نہ گھُرجي تيئن، جا پَر عزازيل جي.

2- حقيقت هن حال جي، ظاهر ڪريان ذري
لڳي ملڪ مِرُن کي، ڏونگر پون ڍري
وَڃن وڻ ٻَرِي، لوڙ ايري ڪين ڪي.

مولانا جلال الدين رومي انهي حقيقت کي هيٺين ريت بيان ڪيو آهي

سر پنهان استِ اندر زيروبم،
فاش گرگويم جهان برهم زنم.

سمجهاڻي: منهنجي سُرلئي ۾ اهو راز لڪل آهي جنهن کي جيڪڏهن صاف بيان ڪندسُ تہ دنيا درهم برهم ٿي ويندي.

انسان جي سوچ "هَست ۽ نِيست" موجود ۽ غير موجود تائِ محدو آهي. هو فقط ايستائين سوچي سگهي ٿو جيستائِ سندس عقل ڪم ڪري سگهي ٿو. حقيقت ۾ محبوب جي سُونهن ۽ ان جو جلوو پَسڻ انسان جي وَس کان ٻاهر آهي. ڀٽائي چوي ٿو تہ:

جتي آهِ نہ ناهِ ڪا، اِيِ خلڪِيءَ جو خيال،
جانب جو جَمال، پَسڻان پري ٿيو.

وائي:

جيڏيُون آئون ڪا پاڻ وَهيڻي آهيان،
ڪامون ساڙ لهيجا،
واڳ ڌڻين هَٿ ۾، ڪيڏانهن ڪومل ڪاهيان،
جيڏانهن وارينم سپرين، پير اوڏانِهين پايان،
قلم ڪاتب هَٿ ۾، آئون ڪا لِکئي مان لِک لاهيان.

تشريح: اي جيڏيُون! اوسَرتيون! مان پنهنجي وَسَ ۾ ناهيان.

منهنجو حال هيٺو آهي، منهنجي خبر چار لهجو، منهنجي واڳ تہ مالڪن جي هٿ ۾ آهي آئون ڪيڏانهن اُٺ کي ڪاهينديس بلڪ جنهن طرف منهنجا پرين مونکي وٺي وڃڻ گھُرن ٿا آئون اُن طرف ٿي هلڻ لڳان ٿي. جنّهن قلم ڪاتب يعني لکڻ واري جي هٿ ۾ آهي تہ آئون اُن لکيي ۾ ڪا گهٽتائي يا ڦيرڦار ڪيئن ٿي ڪري سگهان.

وائي:

الله سائين سائين، پُنّان مَ پرينئون پاهِين،
هينئڙي آسرَ اوڏاهين.
وَڏي آسر آه اوڏاهين.
جتي ديرو دوست جو، سا ڪيئن پُون اڳاهين،
پَنبيُون پري آئيون، آيل مُون اُتاهين،
قلم جن جي هٿ ۾، سي سيڻ سَنباجها سائين،
بنديءَ جي بلب ۾، شال مَ لکن لائين.

تشريح:

او الله سائين! تُون ئي مالڪ آهين، شل آئون پنهنجي پرينءَ کان پلتي رَهجي نہ وڃان. اُهوئي منهنجي دل لاءِ اميد ۽ وڏو آسرو آهي. جتي مُنهنجي محبوب جو مَڪان آهي اُها جاءِ ڪا پري ۽ پراهين ڇنبي!

اي امڙ! مُنهنجون هي اکيون ان جاءِ تي گهُمي

ڦري آيون آهن. جتي منهنجو سڄڻ آهي. جنهن جي هٿ ۾ قلم آهي اُهي منهنجا مهربان سڄڻ ئي ته آهن، شال هن ٻانهيءَ جي ٻاري ۾ ليکي واري جڳهه (حساب واري هنڌ) تي ڪا گهٽتائي ۽ ڪمي نه لکي ڇڏين.

ڪين جو ڪُنبارن، مِٽيءَ پاڻي مَنيو
تهين مان ٿر جيتري، جي خبر پَٽي ڪرن،
هي تان هُوند مرن، هُن اڱڻ اورلتو ٿئي.
(سر رپ)

تشريح:

ڪُنبارن مٽيءَ کي ڳوهي اُن ۾ جيڪي ڪُجهه (روح) وڌو تنهن بابت جيڪڏهن دشمن بدخواهن کي ٿوري به ڄاڻ پوي ته هي سڀ پاڻ مَري پون ۽ هُنن (محبوبن) جي اڱڻ تي ڏوراپو اچي وڃي. هن بيت ۾ انسان جي تخليق ۽ سندس رَقيبَ شيطان ڏانهن اشارو آهي.

شاهه سائين اهڙي ماجرا کي سُر رامڪلي جي هيٺئين بيت ۾ سموهيو آهي.

سلِي سيڻي، جي آدما اڳي هئا،
لوريان اورين علم سين، پَريان پَريٺي،
تني کي ڏيٺي، ٻادوڃاهِ مَ ٻِڪيا.
سُر رائو ۾ تقدير جو ذڪر:
رائو رَنج رکي وِيو، هنتين ڳالهه هُلي،
سُومَل جي سُمهاڻ سان، ويو بخت ٻُلي،
هالي جا آئون ڇُلي، سودي کي سُٽائِيان.

وائي:

مومل صَحي پسندا، رائا ۽ همير مُومل صَحي پَسندا،
توڙي پڙهيا پير، مومل صحي پَسندا،
مَڃي رضا رب جي، هتان سَڀ هلندا.
اصل لکيو انگ ۾، ٿيندو تان ادا.
ڪُل نفس ذائقه الموت، سَچي ايءَ صَدا.
ڪلمي ساڻ لڏائين، هادِي هِنَ هنڌا.
سَهُڪي سَڪرات ڪَرين، والي وير وڏا،

اُهڪيءَ وير اچيچ تون، اُتي احمدا.
متان ڇڏين مڱڻو، مَهندان مُرشدا.

تشريح:

مُومل (بگڙيل نفس) کي وڏي همت وارا ۽ مير امير ئي سُڃاڻندا (قابو ڪندا) بلڪ جيڪي پڙهي پُرجهي ۽ پُختا قابل ٿيا آهن سي ئي مومل کي صحيح پرکيندا. هِن جهان ۾ جيڪي آيا آهن سي سَڀ رب جي حڪم موجب هتان هليا ويندا. جيڪي قادر قسمت ۾ لکي ڇڏيو آهي اهو ضرور پورو ٿيندو. بيشڪ هَر نفس موت جو ذائقو چُکندو، اهو آواز سچو ۽ برحق آهي. اي منهنجا هادي! مونکي هِن جهان مان ڪلمي ساڻ روانو (الوداع) ڪجان، اي سچا سائين! هن دنيا مان لاڏاڻي وقت سَڪرات سَوَلِي ڪجان، اي منا محبوب مَدني! انهيءَ ڏکيءَ ويل تُون اچي ساٿي ۽ ساٿي ٿجانءِ، اي منهنجا مرشد سائين! هن پينار کي پنهنجي در اڳيان متان سَڪڻين هَٿين موٽائي ڇڏين.

سُر سسئي ۾ شاهه سائين سسئيءَ جي واتان پنهنجي نصيب، قسمت، قضا ۽ بخت ڦِٽڻ بابت سسئيءَ کي بي ڏوهي ثابت ڪيو آهي. جنهن جا مثال سسئيءَ جي پنجن ئي سُرن ۾ ايترا ته اڻ ڳڻ ۽ لاتعداد آهن جن کي هن مقالي ۾ شامل ڪرڻ طويل مقالو ٿي ويندو، پر ٻاري جي پرواهه ۽ واحد القهار جي تقدير اٽل لاءِ پٽائي جا به هيٺيان بيت لکڻ واجب آهن.

(1) ڪهڙو ڏوهه ڪيوم، آريءَ جي آڪلهه جو،
ذرو نه جَتَن تي، وَهي قلم ويوم،
پُٺهون پاڻ پيوم، پلرسَ اچي پاندَ ۾.
(2) تُون ٻاري تُون بيپرواهه توکي چارو ناهي چوڻ،
ڪنهن کي دم نه بخشين ذَمڙي،
ڪنهن کي مايا ڏنئي مڻ
ڪنهن کي ٻيڪ نه بخشين ٻَڪري جي،
ڪنهن کي ڏنئي ڏنئي ڌڻ،
ڪنهن کي پلين پيو پلڪين ۾، ڪنهن کي پيهائين پلڻ

تيلاهين تاڻ تا ڏکن لڳ لطيف چئي،
مَا أَصَابَ مِن مُصِيبَةٍ الاَّ بِاِذِنِ الله.
(سوره التغابن)

ترجمو: ڪابہ مُصيبت خدا جي حڪم کانسواءِ نہ ٿي اچي.

ڀٽائي صاحب جا سيڪاريل سبق هيئنين سان هنڊائڻ گهرجن، جيءَ جوکي ۾ وجهي منزل حاصل ڪرڻ لاءِ ڏونگر ڏورڻ گهرجن، درياءَ جي دهشت کان ڊڄڻ نہ گهرجي، مُشڪلاتن سان مهاڏو اٽڪائي منزل ڏانهن وڌڻ گهرجي.

مددي ڪتابن جا حوالا:

(1) قرآن مجيد لفظ بہ لفظ ترجمہ چار زبانون مين مرتب: غلام اصغر ونذير.

(2) شاهہ جو رسالو هٽ اکري.

(3) شاهہ جو رسالو بمبئي ڇاپو.

(4) شاهہ جو رسالو مرزا قليچ بيگ.

(5) شاهہ جو گنج فقيرالهداد جهنجهي.

(6) شاهہ جو گنج محمد قاسم راهمون.

(7) شاهہ جو رسالو ڊاڪٽر گربخشاڻي.

(8) شاهہ جو رسالو علامہ آءِ آءِ قاضي.

(9) شاهہ جو رسالو علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي.

(10) شاهہ جو رسالو محمد عثمان ڏيپلائي.

(11) شاهہ جو رسالو غلام محمد شاهواڻي.

(12) شاهہ جو رسالو پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي.

(13) شاهہ جو رسالو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

نئون ڪتاب

ڪتاب: جي ڪنڌيءَ ڪاڪ ڪڪوريا
ليکڪ: استاد لغاري
موضوع: شخصيتون
ڇاپو پهريون: اپريل 2019ع
قيمت: -/300 رپيا
ڇپائيندڙ: سنڌ رائٽرس پبليڪيشن حيدرآباد

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مضارعُ جو جائزو

اڀياس جو پس منظر:

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ لفظن جي جڙاوت جا مثال انيڪ آهن، اهڙي لفظي جڙاوت ۽ گهڙاوت ۾ مولوي صاحب جي جوڙ جيس جو ڪو شاعر ڪونهي. اها سنڌي ادب جي بدقسمتي آهي جو مولوي صاحب جي ڪيل ڪم تي درست رخ سان ڪو تنقيدي يا تجزياتي ڪم ٿيو ڪونهي. جس هجي پروفيسر ضرار رستماڻيءَ کي جنهن پنهنجي هڙان وڙان، جهنگ جهر جهاڳي مولوي صاحب جي شاعريءَ کي ذميواريءَ سان سهيڙي يڪجا ڪيو آهي ۽ لفظ لفظ تي غور ڪري ان جي تصحيح پڻ ڪئي /ڪرائي آهي. جيڪو ڪم ادارن کي ڪرڻ کپندو هو، جيڪو ڪم هڪ جوڙيل ڪاميٽي ڪري سگهي، اهڙو ڪم هن مرد مجاهد، گوڏو ڪوڙي ۽ نور نچوئي، چند ماڻهن جي مشورن سان پنڌ هنجي سِرِ ڪيو آهي. ڪيرون لهڻي اهڙو ماڻهو، جيڪو پنهنجي حال سارو ڪم ڪري پاڻ کي قوم ۾ زنده رکيو آهي.

مولوي صاحب جي فن ۽ فڪر تي ڪم ڪرڻ جا پاسا ڪافي آهن. مان بنيادي طور تي لسانيات جو شاگرد آهيان، تنهن هوندي به مون فرض سمجهيو ته هن وساريل بزرگ شاعر جي فن تي پنهنجي حصي جو ڪم ڪري، پنهنجي قوم ۾ جيئدان حاصل ڪريان.

صنايع بدايع هڪ پيچيدو علم آهي ۽ ان جا منجهيل پيراميٽر ٿين ٿا. منهنجي ڪوشش رهي آهي ته انهن پيراميٽرن جو دائرو بيان ڪندي، ان اندر مولوي صاحب جي شاعريءَ تي نظر ڪريان. مولوي صاحب جي فني خوبين آهر چند تجنيسن تي ڪم ڪري چڪو آهيان. هتي مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مضارع' مقصود آهي. تجنيس مضارع مان مراد 'اهڙا ٻه يا ٻن کان وڌيڪ همجنس لفظ، جن جو ڪو هڪ اکر تبديل هجي ۽ شڪل ملندڙ جلندڙ هجي. جيڪڏهن اکر جي بنيادي شڪل ساڳي هوندي ته ان کي تجنيس خطيءَ ۾ شمار ڪيو ويندو آهي.

اڀياس جا سوال:

- تجنيس مضارع مان ڇا مراد آهي؟
- ڇا اکر جي ساڳئي گهر واري تبديليءَ کي تجنيس مضارع ۾ شامل ڪري سگهبو؟
- اکر جي تبديليءَ ۾ حرف علت به شامل آهي ته ڇا اعراب کي به شامل ڪري سگهجي ٿو؟
- ڇا ان تجنيس جو دارومدار آواز تي آهي يا اکر تي؟
- تجنيس مضارع جي تجنيس خطي، حرفي ۽ مطرف سان ڪيتري قدر مماثلت آهي؟

اڀياس جو عمل:

ڪنهن شعر يا بيان ۾ تجنيس مضارع تڏهن سڏجي ٿي، جڏهن ان ۾ اهڙا همجنس لفظ ڪم آيل هجن جن جو، پيٽ جي صورت ۾، هڪ اکر تبديل ٿيل هجي. مٿين سوالن جي روشنيءَ ۾ جاچايل تجنيس جي اکيڙ ڪجي ٿي:

تجنيس مضارع جي معنيٰ ۽ مفهوم:

جامع سنڌي لغات موجب: تجنيس مضارع: ٿ: شعر ۾ ساڳئي آواز ليڪن معنيٰ ۽ صورتخطي مختلف هئڻ واري صنعت 'لال لب لعل ڪان پڻ لال منا توڪان ٿيا'. (بلوچ، 1981ع، 591)

جامع سنڌي لغات واري وضاحت تز ۽ مناسب ناهي. بيشڪ ڄاڻايل مثال 'لال ۽ لعل' ۾ هڪ اکر جي تبديليءَ، ڪي صورتخطيءَ جو ئي فرق سڏبو، ليڪن شعر ۾ ساڳئي آواز واري ڳالهه ڪنهن بي تجنيس ڏانهن اشارو ڪري پئي. تجنيس مضارع ۾ هڪ اکر توڻي آواز جو فرق رهندو آهي.

ان حرفت بابت مرزا قليچ بيگ ڄاڻائي ٿو: "ڪي تجنيس خط ۽ مضارع هڪ ڄاڻندا آهن، ڪي ٻنهي جي وچ ۾ هي تفاوت رکندا آهن تہ ٻن همجنس لفظن جي منڍ يا وچ يا پڇاڙيءَ وارو حرف مختلف ٿيندو آهي، يا هڪڙي حرف علت جي بدران ٻيو ايندو آهي.

مرد ڪامل جي زماني ڪي نہ هو ڪرڻو مون ڪي،
چو ٿي 'ناداني' ۽ 'ناداري' جو درجو ڪيئن عطا.
هڪڙو جڻ 'گلخن' آهي، ٻيو 'گلشن'،
هڪڙو 'ڪفران' آهي، ٻيو 'غفران'.
(قليچ، 2016: 101)

ٻن ادائي لفظن جي تبديليءَ سان ظفر عباسي پڻ مرزا قليچ بيگ واري وضاحت جيئن جو تيئن ڏني آهي، هُو لکي ٿو: "ڪي ماڻهو تجنيس خط ۽ مضارع کي هڪ سمجهندا آهن، ڪي ٻنهي جي وچ ۾ اهو تفاوت رکندا آهن تہ ٻن هم جنس لفظن جي منڍ يا وچ يا پڇاڙيءَ وارو حرف مختلف ٿيندو آهي .يا هڪڙي حرف علت جي بدران ٻيو ايندو آهي.

هن 'روح' خدا جي مان ٿي خوش خلق خدا جي،
هن 'راح' خدا جي مان 'زمين' خوش ۽ 'زمان' خوش. (قليچ)
(ظفر، 2007ع، ص 415-416)

مرزا قليچ جي مثالن مان همجنس لفظن: 'ناداني - ناداري' ۾ 'ن ۽ ر ' جي تبديلي، 'گلخن - گلشن' ۾ 'خ ۽ ش' جي تبديلي، 'روح - راح' ۾ 'و ۽ ا') حرف علت (جي تبديلي، 'زمين- زمان' ۾ 'ي ۽ ا) 'حرف علت (جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع سڏجن ٿا.

اصطلاح 'تجنيس' مان مراد ئي اهڙا لفظ هوندا جيڪي جنس ۾ ملندڙ جلندڙ هجن. اهڙي حالت ۾ ڪي ٻہ ٻہ يا وڌيڪ لفظ ٻيڻ جي صورت ۾ هڪ ئي شعر يا ان جي سٽ ۾ ڄاڃيا يا ڪم آندا ويندا آهن. مضارع لفظ عام طور مشترڪ هجڻ جي معنيٰ ۾ پڻ ڪم ايندو آهي، جيئن: 'زمان مضارع' ۾ زمان حال ۽ مستقبل جو گڏيل تصور موجود هوندو آهي. 'تجنيس مضارع' جي لفظي اکيڙ، فيروز اللغات عربي -اردوءَ جي مدد سان هيٺين ريت پيش ڪجي ٿي:

تجنيس مضارع جو اشتقاق:

تجنيس مضارع:[تجنيس - تَفعِيل - مصدر] جَنَّسَ = هو پڇي راس ٿيو (جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ +مُضارع - مُفاعِل - اسم فاعل) ضَرَعَ = سج لهڻ جي ويجهو ٿيو - هو ٻئي جهڙو ٿيو - هو ٻيڻ ۾ ويجهو ٿيو) ٻيڻ رکندڙ - حال ۽ مستقبل جي معنيٰ ڏيندڙ - مثل، جهڙو، شريڪ، ويجهو - علم عَروض جو هڪ بحر (مفاعيلن فاعلاتن مفاعيلن فاعلاتن)، جيڪو سالم ڪم نہ آندو ويندو آهي [تجنيس جي اها صورت جيڪا ڪنهن بي تجنيس سان ويجهڙائپ رکي، جيئن: مرد- فرد، قرب - قلب، ڪاٽ - ڪال وغيره

تجنيس مضارع جو دائرو:

تجنيس مضارع مان مراد اهڙا همجنس لفظ، جن جي پاڙ ۾، هڪ اکر جي تبديليءَ سان، مشابهت هجي ۽ اکرن جي تعداد ۾ فرق نہ هجي. اهڙي مشابهت ڄاڻي رخ ٿي سگهن ٿا:

- پهرئين اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'درد -سرد 'وغيره.
- وچئين اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'اکر -امر 'وغيره.

آخري اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'شهر -شهد 'وغيره.

مٿيان مثال آواز /اکر جي نسبت وينجن نسبت ڏيکاريا ويا آهن، جن جي پهرئين مثال ۾ پهريون اکر / وينجن' د ۽ س'، ٻئين مثال ۾ ٻيون اکر /وينجن' ک ۽ م ' ۽ ٽئين مثال ۾ آخري اکر' ر ۽ د 'جي تبديلي واقع ٿي رهي.

ان کان سواءِ اها ڳالهه به اهم آهي ته لفظ ۾ ' حرف علت: ا، و ۽ ي 'جي تبديليءَ سان به 'تجنيس مضارع 'جو مثال سمجهيو ويندو؛ ڇاڪاڻ ته 'حرف علت: ا، و ۽ ي' به اکر آهن، جيڪي صورتخطيءَ ۾ وينجن (Consonant) توڙي سُر (Vowel) لاءِ به ڪم آندا ويندا آهن .

اها ڳالهه واضح هجڻ گهرجي ته ڪڏهن به لفظ ۾ پهريون اکر، توڙي جو حرف علت) ا، و ۽ ي) هجي، وينجن (Consonant) طور ئي ڪم آندو ويندو آهي. جڏهن ته 'حرف علت: ا، و ۽ ي' جو استعمال لفظ جي وچ ۾ گهٽ ۾ گهٽ قدر ڏگهي سُر (Vowel) طور ڪم ايندو آهي .

حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان 'تجنيس مضارع' جي مشابهت صرف ٻن رخن سان ٿي سگهي ٿي:

- **وچئين حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان، جيئن :**
  - الف جي تبديلي: 'پار - پور - پير 'وغيره
  - واؤ جي تبديلي: 'ڪوٽ -ڪاٽ -ڪيٽ 'وغيره
  - يي جي تبديلي: 'سير -سار -سور 'وغيره.
- **آخري حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان، جيئن :**
  - الف جي تبديلي: 'چڙا -چڙو -چڙي 'وغيره
  - واؤ جي تبديلي: 'سنو - سنا - سني 'وغيره
  - يي جي تبديلي: 'سري - سرا - سرو 'وغيره.

اهو به واضح هجڻ گهرجي ته 'تجنيس مضارع' ۾ 'حرف علت' وارن اکرن جي پيٽ 'حرف علت' جي اکرن سان ئي مناسب آهي .

تجنيس مضارع ۽ خطيءَ ۾ فرق:

مرزا قليچ بيگ جي ڄاڻايل ڳالهه موجب 'تجنيس مضارع' ۽ 'تجنيس خطي' ۾ فرق آهي. اهو فرق هڪ 'اکر جي بنيادي شڪل' وارو آهي. جيڪڏهن هڪ اکر جي تبديليءَ باوجود 'اکر جي بنيادي شڪل' ۾ مشابهت رهندي ته 'تجنيس خطي' سڏبي ۽ جيڪڏهن اکر جي تبديليءَ سان 'اکر جي بنيادي شڪل ' ۾ ڪو فرق رهندو ته ان کي 'تجنيس مضارع' ڪوٺيو ويندو. اهڙي ڇال کي هيٺئين انداز ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو:

مشابهت:

اهڙا همجنس لفظ، جن جي وچ ۾ هڪ اکر جي تبديلي واقع هجي، ليڪن ان تبديل ٿيل 'اکر جو بنيادي گهر' ساڳيو هجي، پلي ان جي ٽٻڪن ۾ فرق هجي، ان صورت ۾ ان کي تجنيس خطي ڪوٺيو ويندو، جيئن: ڪاٺ ۽ ڪات - پير ۽ ٻير وغيره

فرق:

اهڙا همجنس لفظ، جن جي وچ ۾ هڪ اکر جي تبديلي واقع هجي، ليڪن ان تبديل ٿيل 'اکر جو بنيادي گهر' ساڳيو نه هجي، ان صورت ۾ ان کي تجنيس مضارع ڪوٺيو ويندو، جيئن: ڪاٺ ۽ ڪال - پير ۽ ڦير وغيره.

تجنيس مضارع ۽ خطيءَ ۾ خاص فرق 'اکر جي بنيادي شڪل' جو آهي. مٿي جيڪي مثال ڏنا ويا آهن، تن ۾ 'ڪاٺ' ۽ 'ڪات '۾ هڪ اکر جو فرق آهي. ڄاڻايل مثال ۾ ' ٺ ' ۽ ' ت 'جي بنيادي شڪل يا

لکت ساڳي آهي، ان بنياد تي ان کي ’تجنيس خطي‘ ۾ شامل ڪبو؛ ليڪن ’ڪاٽ‘ ۽ ’ڪال‘ ۾ ’ٽ‘ ۽ ’ل‘ جي بنيادي شڪل يا لکت ۾ فرق آهي، ان سبب ان کي’ تجنيس مضارع ’۾ ڳڻيو ويندو .

ياد رهي ته انهن تجنيسن ۾ ’رسم الخط‘ تي خاص نظر رکي ويندي آهي، جيئن: ’ب، ٻ، ڀ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، پ‘ بنيادي ساڳي شڪل يا لکت وارا اکر آهن، صرف ٽٻڪن جو فرق ٿئي ٿو. ان کان علاوه’ ن، ڻ، ي ۽ همزو‘ بہ صورتن جي منجهہ سان ساڳي شڪل يا لکت وارن اکرن ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا، جيئن: مَٽڻ، مٺڻ، ميڻ وغيره. اهڙي صورت ۾ اکر جي ساڳي شڪل يا لکت واري صورت سبب ان کي تجنيس خطيءَ ۾ شمار ڪبو، ليڪن جڏهن اکر جي بنيادي شڪل مٽيل هوندي تہ تجنيس مضارع ۾ ڳڻي ويندي، جيئن: ناداري- ناداني، ڪفران - غفران وغيره. هن ۾ ٻن هم جنس لفظن جي منڍ، وچ يا پڇاڙيءَ وارو حرف مختلف ٿيندو، يا وري حرف علت ’ا، و ۽ ي‘جي تبديلي رهندي. ياد رهي تہ حرف مختلف بہ اهڙو ٿيندو، جنهن جي بنيادي شڪل مٽيل هجي. جيئن: د، ر- د-گ -ڪ، ڪ -م.وغيره .

تجنيس مضارع ۽ تجنيس حرفيءَ ۾ مماثلت:

جيئن تہ تجنيس مضارع جي همجنس لفظن ۾ شروعاتي، وچئين يا آخري اکر جي تبديلي هوندي آهي، ان سبب شروعاتي تبديليءَ کي ڇڏي باقي وچئين ۽ آخري اکر جي تبديليءَ کي تجنيس حرفيءَ جو مثال چئي سگهجي ٿو، جيئن :

اڳ ’مَرڻ‘، تنهن لڳ ’مِلڻ‘، مَخرج لهين ري ڪان، نہ لام،
ڪنهن مشائخ ايئن مون کي، مَذڪور.موچارا ڏنا.

ان شعر ۾ ’مرڻ‘ ۽ ’مِلڻ‘ وارن لفظن ۾ ’ميم‘ اکر جي ساڳيائپ سبب تجنيس حرفيءَ جا بہ مثال آهن.

دوست جي دَم سان، قدم سان، ديد سان، ديدار سان،
دل سندم آزاريل، ’آزار‘ کان ’آزاد‘ باد.

ان شعر ۾ ’آزار‘ ۽ ’آزاد‘ وارن لفظن ۾ ’الف - مد‘ اکر جي ساڳيائپ سبب تجنيس حرفيءَ جا بہ مثال آهن.

مٿيان مثال شروعاتي اکرن جي ساڳيائپ سبب تجنيس مضارع ۽ تجنس حرفيءَ جا يڪسان مثال آهن. ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ تجنيس مضارع جو هڪ حصو ڇڏي، باقي ٻہ حصا تجنيس حرفيءَ سان مماثلت رکن ٿا.

تجنيس مضارع ۽ مطرف ۾ مماثلت:

تجنيس مضارع جي همجنس لفظن ۾ شروعاتي، وچئين يا آخري اکر جي تبديلي شمار ڪئي ويندي آهي. تجنيس مضارع جا اهڙا مثال جن جي آخر ۾ تبديلي ڏيکاري ويندي آهي، سي ’تجنيس مطرف‘ جا پڻ مثال ٿي سگهن ٿا، جيئن:

رات ڏينهن تنهنجو رڳـــوئـــي، راڳ رڳ رڳ روح ۾،
تنهنجون تـــن مـــــن ۾ تنوارون، ’تـــون‘ ڪري ٿي تند تند.

مٿئين شعر ۾’ رات ۽ راڳ ’تجنيس مضارع توڙي مُطرَّف جا يڪسان مثال آهن .

تجنيس مضارع جو آواز ۽ اکر سان لاڳاپو:

اها ڳالهہ طئي ٿيل آهي تہ ’آواز ۽ اکر‘ ۾ فرق رهي ٿو. آواز جو سڌو سنئون لاڳاپو ’ڳالهائڻ واري ٻوليءَ‘ سان آهي، جڏهن تہ اکر جو لاڳاپو ’لکڻ واري ٻوليءَ‘ سان آهي. فرض ڪريو تہ لکت يا صورتخطيءَ جي نسبت ’ٻڌ‘ ٻہ اکرو لفظ آهي، جڏهن تہ ان جو آوازي ڇيد ڪرڻ سان چئن آوازن) ٻہ وينجن ۽ ٻہ چوٿا سُر (وارو لفظ بيهندو. ان خيال کان ’آواز ۽ اکر‘ ۾ فرق ٻڌايو ويندو آهي. تجنيس مضارع ۾ خاص طور اکرن کي مرڪوز رکيو ويندو آهي، جيئن ’حرف علت‘ جا صرف ٽي اکر ٻڌايا

ويندا آهن، جيڪي صورتخطيءَ موجب 'وينجن' (Consonant) ۽ سُر' (Vowel) ٻنهي ۾ ڪم ايندا آهن ۽ سُرن ۾ به صرف ڊگهن سُرن (Long Vowels) ۽ ڏهرن سُرن (Diphthong) کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندا ويندا آهن. حرف علت مان مراد ئي اکر آهي، آواز ناهي، ان نسبت انهن کي اکرن ۾ شامل سمجهيو ويندو آهي.

آواز جي نسبت، 'نون گهُٽي' ۽ 'نون وينجن' جي اکر جي جاچ:

علم عَروض پٽاندر شعر جي تقطيع ۾ 'نون گهُٽي' کي حذف ڪيو ويندو آهي. ان ڪارڻ اها خاص ڳالهه نوٽ ڪئي وئي آهي ته آوازن جي نسبت 'نون گهُٽي' (Nasal Vowel) ۽ 'نون وينجن (Consonant) واري فرق کي نظر ۾ رکيو ويندو آهي. ان صورت ۾ 'نون گهُٽي' جي پيٽ ۾ 'نون گهُٽي' واري لفظ سان ئي ٿيندي.

جيئن: رنگ ۽ سنگ - ٻانگ ۽ سانگ — ڏُونهون ۽ سُونهون

ڄاڻايل لفظن ۾ 'رنگ ۽ سنگ' ۾ 'اَن' جو گهُٽو چوڻو سُر آهي، 'ٻانگ ۽ سانگ' ۾ 'آن' جو ڊگهو گهُٽو سُر آهي، جڏهن ته 'ڏُونهون ۽ سُونهون' ۾ 'اُون' گهُٽو سُر آهي. ان صورت ۾ 'نون گهُٽي' جي اهڙي پيٽ جو خيال رکيو ويندو. ائين ڪونه ٿيندو ته هڪ لفظ ۾ 'نون وينجن' هجي ته پيٽ جي صورت ۾ ٻئي لفظ جي 'نون گهُٽي' کي شامل ڪري سگهبو !جيئن :

رنڙ ۽ رنگ /رنج

مٿين لفظن ۾ بيشڪ 'رنڙ ۽ رنگ /رنج ' ۾ اڳيان به اکر ساڳيا آهن ۽ آخري اکر جو فرق آهي، ليڪن ان کي هن تجنيس ۾ شامل نه ڪبو، ڇاڪاڻ ته 'رنڙ' لفظ ۾ 'نون وينجن' آهي، جڏهن ته 'رنگ / رنج' لفظن ۾' نون گهُٽو (Nasal Vowel) ' آهي. اهڙي حالت ۾ اهي لفظ همجنس ڪونه سڏبا ۽ تجنيس مضارع ۾ شامل نه سمجهيا ويندا. البت، زير - زبر جي فرق کي نظر انداز ڪيو ويندو آهي. هتي 'نون گهُٽي' جي حوالي سان مولوي صاحب جو هڪ شعر خيال خاطر رکجي ٿو، جن ۾ مناسب لفظن جو استعمال آهي:

جيئن ڪٽين خوني اکيون، خنجر هٽين تيئن ٿو وٽين،
جيئن هٽين تيئن ٿو وٽين، تيئن ٿو وٽين تيئن ٿو وٽين.

مٿين شعر ۾ 'جيئن -تيئن'، 'ڪٽين -هٽين -وٽين' پهرئين اکر جي تبديليءَ سان، نون گهُٽي جي نسبت تجنيس مضارع جوَ مناسب مثال آهي.

حرف علت ۽ وينجن جي تبديلي:

آوازن جي نسبت اها ڳالهه به واضح هجڻ گهرجي ته حرف علت جي وينجن اکرن سان پيٽ ڪمزور مثال ۾ ڳڻي ويندي. جيئن :

وَصل جي وس نه ٿي، وس ۾، ٻيا وڻ ٽڻ وسيا ته به ڇا،
سڄڻ ڏاران سڄي ڏائي، سڄا سج چنڊ پسيا ته به ڇا.

مٿين مثال ۾ 'سڄڻ' ۽ 'سڄا' لفظن ۾ آخري اکر جي تبديلي ضرور آهي، ليڪن پهرين لفظ ۾ ' ڻ' وينجن آهي، جڏهن ته ٻئي لفظ 'سڄا' ۾ حرف علت (Vowel Letter) آيل آهي. ان سبب، تجنيس مضارع نسبت، ان کي همجنس لفظن ۾ شامل نه سمجهڻ گهرجي. جامع سنڌي لغات ۾ ڄاڻايل 'لال ۽ لعل' مثال به' تجنيس مضارع' جو انتهائي ڪمزور مثال آهي. حقيقت ۾ 'لال ۽ لعل' واري پيٽ 'تجنيس لفظ' جو مثال آهي، جنهن بابت هتي واضح ڪرڻ مناسب ناهي.

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مضارع جو جائزو:

شروعاتي اکر /حرف جي تبديليءَ سان

پڙهيم لاتقنطوا 'فرمان'، گئي احمد اُتان 'ارمان'،
مِلي دل دي دوا 'درمان'، ڪلما پاڪ پروَر دا.

شروعاتي اکر /حرف جي مٽجڻ سان هر جنس لفظن ’فرمان - ارمان - د-ا-‘ پٽاندر تجنيس مضارع ڪوٺيو ويندو.

واهه، سانوڻ ’ڏينهن‘، ساوڪ مينهن، سانوَل ساڻ ’نينهن‘،
يار پيڙو، باغ بلبل، بُوند بار و بار گڏ.

شروعاتي اکر /حرف جي مٽجڻ سان همجنس لفظن ’ڏينهن- مينهن، نينهن‘ پٽاندر تجنيس مضارع آهي.

سڄڻ، تـو ري ايـا ســج چنڊ، اُلهن ايرن اکين سامهان،
ڏٺي تن کي طبعيت جي، ڪُلي طاقي ته باقي چا.

لفظن جي اڳئين اکر /حرف جي مٽجڻ سان همجنس لفظن ’طاقي - باقي‘ کي تجنيس مضارع جو مثال سڏبو.

سڄڻ سڏيَم، شڪر يا سَڪر گهرجي،
ويهي اي؛ ڳالهه ويچاريَم فڪر سان.

مٿئين شعر ۾ ’شڪر‘، ’سڪر‘ ۽ ’فڪر‘ همجنس لفظ تجنيس مضارع جو مثال آهي.

اکيون ’احمد‘ اُتر ترسن، بهاريون بوند سان برسن،
دڙي تان دوست جو درسن، اٿر دل جي دوا البت.

مٿئين شعر ۾ ’ترسن، برسن، درسن‘ اڳئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

ڏسو قدرت سندي قادر، ته صحبت جت ٿئي صادر،
نظر سان نازنين نادر، ٻڌي مان ٻار ٿي آيس.

مٿئين شعر ۾ ’قادر‘، ’صادر‘ ۽ ’نادر‘ تجنيس مضارع جو مثال آهي.

تڏا ٽاڪ ٿر جا، جتي ٿين ٿوڪ،
رهيا راڄ، راڄا، رهي ڪانه روڪ،
لکين قسم لايون، لُٽن پوک لوڪ،
مٿي مينهن مارن وسن اوڪ موڪ،
پـڄـي ڪينَ پـيـرو بهارن سندو.

مٿئين بند ۾ ’ٿوڪ، روڪ، لوڪ ۽ موڪ‘ اڳئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

وچئين اکر /حرف جي تبديليءَ سان:

اڳ ’مَرڻ‘، تنهن لڳ ’مِلڻ‘، مَخرج لهين ري ڪان، نه لام،
ڪنهن مشائخ ايئن مـون ڪــي، مَذڪور موچارا ڏنا.

مٿئين شعر ۾ ’مَرڻ ۽ مِلڻ‘، وچئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

هُت ’وڃڻ‘ ويري نه ڏينم، هِت ’وَرڻ‘ واري نه ڪا،
هَٿ ڪٿان هيڏي ڪِ هوڏي، پير ڇوريان؟ چوريان چور ٻئي.

مٿئين شعر ۾ ’وڃڻ ۽ ورڻ‘، وچئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

هن وار جو، سڏ پار جو، سرڪار جو، ڏاتار جو،
اڄ يار جو، ’دلدار‘ جو، ’دادار‘ جو ديدار آهه.

مٿئين شعر ۾ ’دلدار ۽ دادار‘ وچئين اکر ’ل ۽ ا‘ جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي

ٿيَم دل شاد، دل آزاد آباد،
ويَم اندر منجهان ارمان انديش.

مٿئين شعر ۾ آزاد ۽ آباد وچئين اکر ’ز ۽ ب‘ جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي

تا اسُر ٻاريان اگر ۽ عود اهنجي آسري،
ڪن پکين ڏي پرهه ۾، پاندين پچان پيغام خاص.

مٿئين شعر ۾ 'اسُر ۽ اگر 'وچئين اکر 'س ۽ گ' جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

دوستو، واندا دعا ڪان، دم نه ويهجو دائما،
بلڪ ٻاري ٻي پسر ۽ ٻي پدر ڪي سڏ ڪجا.

مٿئين شعر ۾ 'پسر ۽ پدر' وچئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

مليَم پيغام مُحڪم، وَهُوَ مَعَڪُم اينَ ما ڪُنتم،
مون ڪي خِلوت ڪنان ڪاريو، خيالن خُر خُسن خامن.

(مٿئين شعر ۾ 'محڪم ۽ معڪم' وچئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.)

آخري اکر /حرف جي تبديليءَ سان:

دوست جي دَم سان، قدم سان، ديد سان، ديدار سان،
دل سندم آزاريل، 'آزار' ڪان 'آزاد' باد.

مٿئين شعر ۾ 'آزار ۽ آزاد'، آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

نه 'محروم' ڪر، بلڪ مرحوم ڪر مون،
مَرڻ ڏي مسافر ڪي منجهه مُلڪ' محروس.'

مٿئين شعر ۾ 'محروم ۽ محروس'، آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

واهه، 'سانوَڻ' ڏينهن، ساوڪ مينهن، 'سانوَل' ساڻ نينهن،
يار پيڙو، باغ بلبل، بُوند بار و بار گڏ.

مٿئين شعرن ۾ ۽ 'سانوَڻ ۽ سانوَل'، آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

قديمن جو قدر وڏيو قدم سان،
ڏيئي خدمت ڪيئون خوش خادم خويش.

مٿئين شعر ۾ 'قدر ۽ قدم' آخري اکر 'ر ۽ م' جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

اچي آباد ڪيائون آستانو،
ڪري اڄ چو نه 'احمد' عيد ۽ عيش.

مٿئين شعر ۾ 'عيد ۽ عيش' آخري اکر 'د ۽ ش' جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي .

اسان ڪي عيش عشرت عيب 'احمد'،
فقيرن جو فخر فاني فقر سان.

(مٿئين شعر ۾ 'عيش ۽ عيب' آخري اکر 'ش ۽ ب' جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.)

حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان:

وچئين اکر جي تبديليءَ سان

ڏِس ته ڏينهن ۾ هو اچو، کهڙو عمر جو ڪوٽ ڪالهه،
'رات' ۾ روئندي رتولن ڪي لڳو ڪنهن 'ريت' رَت.
ڳٽيان ڳڻ، ڳِٽڻ ساڻ ڳِٽيا نه ڳِٽجن،
ڪيَس 'لاس' ڪنهن لهر، لاهيو لڳن 'لوس.'

ناز نخرا نازُ ڪن جا، 'نوش' دارُون، 'نيش' نانگ،
ان اُلِيرن تي الڙ ڪي، تو لڳي البت عجب.

هو گهٽو هان هان ۽ هُون هُون تي هِنيون هِريل حبيب،
'سوز' کان اڄ سُر مندل جا، تا لڳن ناساز 'ساز'.

'سوڄ' سِيني تي چڙهي مُون، ٿُون ڪرين سُک 'سيڄ' تي،
تو سوا کهڙي طبيبن کي طبعيت جي تميز.

عُود خوشبوءِ عيد وانگر، آبپاشي عطر عام،
جابجا جهلڪار جَلوا، جام جاري پوش پوش.

هنا هندي نہ سنڌي جي، هندورن ۾ لڏن هاٿي،
انين پُريين نہ اُٺ هٿ ۾، اهي اُپ تي اڏن هاٿي،
ڦريا قيوم قادر کان، قبن تي تا ڪڏن هاٿي،
ٻلي جيئن ٻوڙ تي 'ٻوڙا'، لڏن 'ٻيڙا' ٻڏن هاٿي،
متو مهراڻ، مانگر مڇ جي، مُنهن ۾ مارڪا آيا.

دولتون دانائيون دنيا دوائون دان دين،
در مٿان دادار ڏي ٿو، هر محل جيڪي مڱو.

مِينهن نيو ۽ نئي وهي، نئين سچ نياپا نِت نوان،
وَر وطن ۾ وس، وَليَن ڪيا 'ويس'، ونندي 'واس' وَت.

مٿين شعرن ۾ 'رات - ريت، لاس - لُوس، نوش - نيش، سوز - ساز، سوڄ - سيڄ، عُود - عيد ، ٻوڙا - ٻيڙا، دان - دين ۽ ويس - واس' لفظن جي وچين حرف علت جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جا مثال آهن. جيڪڏهن 'ويس' جي پيٽ 'ويش'سان ڏيڪاريل هجي ها، تہ ان کي تجنيس خطي سمجهيو وڃي ها، ليڪن مٿئين شعر ۾ 'ويس' جي پيٽ 'واس' سان ڏيڪاريل آهي، ان سبب ان کي مضارع چئجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو مضارع کي خطيءَ جي قريب سمجهيو ويندو آهي.

آخري اکر جي تبديليءَ سان:

ساھ مان پَرجي سچو، آيس سلاميءَ لئي سوارَ،
هاءِ گهوڙا، هڪ گهڙي، گهوڙو بيهارڻ کان بہ وئين.

مٿئين شعر ۾ 'گهوڙا (ظلم، ڏاڍ) ۽ گهوڙو (جانور)' آخري حرف علت جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

هر زماني، هر زمين ۾، ڪارگر قابل ڪروڙ،
ڪئين شيون ميڙي ملائي، ڪا جڏي جوڙين جوڙ،
ڏھ دفعا ڏينهن ۾ ڦِٽي، تختو نہ تختي ساڻ توڙ،
ڪينَ مان 'ڪُن' سان ڪرين، ڪم ڪار تون هڪ، ٻيو نہ ڪير.

مٿئين بند ۾ همجنس لفظ: 'تختو' ۽ 'تختي' آخري حرف علت جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

قافين ۾ تجنيس مضارع:

مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ لفظ جي بازيگري ڪمال جي آهي، ايتريقدر جو سندس قافين ۾ به تجنيس مضارع جا مثال ملن ٿا. قافين ۾ آخري حرف کي ’حرف رَوِي‘ ڪوٺيو ويندو آهي، باقي قافين ۾ اڳين اکرن جي تبديلي لازمي سمجهي ويندي آهي. هيٺ قافين جي نسبت شروعاتي اکر جي تبديليءَ وارا مثال پيش ڪجن ٿا:

شروعاتي اکر /حرف جي تبديليءَ سان:

جتي روح ريتو، اتي روز رَک،
ڪڏي قلب بئي ڏي قياماً نہ ڪک.
سبيَم ساھ هڪ سان، سوين مَر سکن،
چڱا ڪير چوندو ٻيائيءَ کي ٻَک.
سجڻ ساڻ صف ۾ صفا ٿي ٻيهن،
انهن جا اجايا وڃن ميٽ مَک.
اِرم ۾ نہ آرام ان ري اچيم،
پرينءَ پار پهچان ڪري پير پَک.
ڏيکارين جن کي ڏکويو هجيم،
مٺا، مفت مون سان رکن ڪار ڪک.
ويهڻ وهـــ ٿيم، واٽ ڪهڙي وڃــان،
نہ لانگهو نہ ليڪو نڪو لڙھ نہ لک.
ڪندي خرچ خدمت سندن ۾ رسان،
تہ لک دل نہ لوڙهيان، لڳن خواھ لک.
احد ســاڻ ’احمد‘ جــو عهدو الست،
پيو جڳ پلين جام ماري پيو جَک.

مٿئين غزل جي قافين ۾ ’رَک - ڪَک - ٻَک - مَک - پَک - ڪک - لک- جَک‘ ۾ اڳئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

نہ ڪرهو ڪاڪ تي آيو، اُڏر ڪاغذ ڪٺي ’ڪانگا‘،
سلامـــي ٿي سَنيهو ڏج، چڏيان ڪهڙي سبب ’سانگـا‘
رهائيون روح ۾ رهنمر، رسڻ سان رڻ ڪيئي راٺا،
لڳان اڄ لوڪ ۾ ليزم، ٿيا لازم مٿم لانگا.
سَوِير سورن ڪنان صورت، سوا تو سيج ٿي سوري،
ونهيَل، ويهي وهايـــم رات، اٿيــا ٻانگ تي ٻانگا.
نہ واهي چو نمائي نار، نارا نِير نيڻ مان،
جڻهن ناموس وارا ئــر، نهــوڙي نينهن ڪــيا نانگا.
پٽوريون پَٽ مٽي اُجليان، پٽم پٽرائين بدران،
نہ بـــاغـــن ۾ بهاريون اڄ، ٿــيـا قــوزاءِ ۾ قانگـــا.
ميارن ’مارُڙي آهيان، معافي مينترا، گهرجي،
روان رت، ٿي روانو هت، روا راٺا، نہ رُوسانگا.
نہ ڇاٽي مينتري مُنهن موڙيو، مومل جي مـــاڙيءَ ڪان،
احد گهرجي تہ ’احمد‘ رک، نہ اندر تون بہ الانگا.

'ڪانگا - سانگا - لانگا - ٻانگا - نانگا - ڦانگا' وارن قافين ۾ پهرئين اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

اُبر اُڪنڊي عمرَ، آهيان، اڪين مان آب اوهيڙا،
وسايم مِينهن ماتم جا، ٿيم مُنهڙي تي موهيڙا.
لڳن تي لال لڙڪن سان، لوئي لال وئي لُڙجي،
سدا منجهه سوگ سانگين جي، ڇنيم سينگار سوهيڙا.
اباڻن عاج، اطلس عيب، انهن جو آبرو ان ۾،
نہ ٻَتجي ٻانڌڻن سان دل، ڍهوٽون ڍوهه ڍوهيڙا.
ٿيئي ساٿيهه ســانوڻ مند، ســارا گــاهه ساماڻا،
رُوان ڏينهن رات رت ريلا، رهن منجهه روح روهيڙا.
وڇينءَ ويلي ولر وارن، ولوَلڙو ولهارن ۾،
پليون سي پانيم ٻاتيون، پَلين پائيڻ نہ ٻوهيڙا.
نہ وڻ وانگي، نہ جهڻ جهانگي، نہ سڏ اوڏا سڄڻ سانگي،
هنجون هت هِير تي هاريان، هنئين لئي هار اوهيڙا.
عمرَ، انشاء الله تون، نہ ڪِينديں انب اميدن جا،
پڄاڻي جاچ، پوکين تون، ڪلر ۾ ڪوهه ڪوهيڙا.
اُيُونئين هت آهيان 'احمد' اباڻن پاس آباديون،
ٻتم هن ٻن ڪنن سان، ڏوٽين جا ڏور ڏوهيڙا.

قافين ۾ اڪثر اڳيان اکر تبديل ڪيا ويندا آهن، 'اوهيڙا، موهيڙا، سوهيڙا، ڍوهيڙا، روهيڙا، ٻوهيڙا، ڪوهيڙا' ۾ شروعاتي اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

ڏرائين دوست هڪ سان دل ٻتم خاص،
لڙي لڪ تان لقا لالڻ لتم خاص.
ڪُنيو نڪ، ڪان جي قد ڪونج جيئن ڪنڌ،
پرينءَ جي پاڪ پيرن ۾ پَتم خاص.
هلي زاريءَ بنا چا زور تن سان،
يلا جن ساڻ لشڪر لڪ پَتم خاص.
ڪُلي دربار جو در يارَ، مون تي،
تہ خدمت ۾ رهان خادم خدم خاص.
ڪڏهن اُو ڏينهن ايندو يا الاهي،
جڏهن چُمندس قريبن جا قدم خاص.
ٿيو 'احمد' مٿي احوال روشن،
تہ آدم آهه دَم ڪو يا عَدم خاص.

'ٻتم- لتم - پَتم- خدم - قدم- عَدم' قافين ۾ شروعاتي اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مضارع جو مثال آهي.

مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ اهڙا ڪوڙ سارا مثال ملندا جيڪي قافين جي صورت ۾ 'تجنيس مضارع 'جا مثال ٻيهن ٿا. هي چند غزل خيال خاطر پيش ڪيا ويا آهن.

حاصل مطلب /اختصار /نتيجو:

- تجنيس مضارع مان مراد شعر ۾ اهڙا همجنس لفظ، جن ۾ هڪ اکر جو فرق هجي .اهو فرق لفظ جي اڳيان، وچئون ۽ آخري ٿي سگهي ٿو، جيئن:
  - پهرئين اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'درد - سرد 'وغيره.
  - وچئين اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'اکر - امر 'وغيره.
  - آخري اکر جي تبديليءَ سان، جيئن: 'شهر- شهد 'وغيره.
- اهڙو فرق حرف علت جي نسبت بہ ٿي سگهي ٿو، ياد رهي تہ حرف علت (Vowel letter) صرف لفظ جي وچ ۽ آخر ۾ ٿي ٿيندو آهي، جيئن:
- وچئين حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان، جيئن :
  - الف جي تبديلي: 'پار- پور - پير 'وغيره
  - واؤ جي تبديلي: 'کوٽ - کاٽ - کيٽ 'وغيره
  - يي جي تبديلي: 'سير - سار - سور 'وغيره.
- آخري حرف علت (ا، و ۽ ي) جي تبديليءَ سان، جيئن :
  - الف جي تبديلي': چڙا - چڙو - چڙي 'وغيره
  - واؤ جي تبديلي': سنو - سنا - سني 'وغيره
  - يي جي تبديلي': سري - سرا - سرو 'وغيره.
- تجنيس مضارع ۽ تجنيس خطيءَ ۾ مماثلت ضرور آهي، ليڪن ان ۾'اکر جي بنيادي شڪل' تي نظر ڌرڻي پوندي آهي. جيڪڏهن همجنس لفظن ۾ هڪ اکر جي تبديليءَ سان 'بنيادي اکر جو گهر' ساڳيو آهي تہ تجنيس خطي سڏبي، جيئن: ڪات -ڪاٿ وغيره. ٻي صورت ۾ تجنيس مضارع تصور ڪيو ويندو، جيئن: ڪاٿ- ڪالُ
- تجنيس مضارع ۾ نون ڳُهڻي ڪي نون ڳهڻي واري لفظ سان ٺي پيٽ ڏئي سگهبي، 'نون وينجن' جي حيثيت الڳ رهندي، جيئن: 'رنگ ۽ سنگ' جي ڀيٽ تہ ڄاڻائي سگهبي ۽ ان کي تجنيس مضارع ۾ شامل سمجهبو، ليڪن 'رنگ ۽ رنڱ' جي ڀيٽ مضارع ۾ شامل نہ رهندي.
- تجنيس مضارع ۾ 'حرف علت' جي ڀيٽ 'حرف علت' جي اکرن سان ٺي مناسب آهي، جڏهن تہ' وينجن' اکرن جي ڀيٽ وينجن سان ٺي مناسب رهندي، نہ ڪي حرف علت سان! جيئن: سڄڻ ۽ سڄا جو مثال ڪمزور ليکيو ويندو.
- مولوي احمد ملاح جي شاعري اهڙن مثالن سان ڀرپور رهي آهي، ايتريقدر جو قافين ۾ اهڙا ڪوڙ سارا مثال ملن ٿا.

حوالا /ذريعا:

- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1981ع)، جامع سنڌي لغات، جلد .2 : ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- رستماڻي ضرار، پروفيسر (2017ع)، (ڪليات احمد) مولوي احمد ملاح (ڀاڱو پهريون ۽ ٻيون، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
- عباسي ظفر (2007ع)، سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون، حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- فيروزالدين (1979ع)، فيروز اللغات - عربي اردو، لاهور فيروز سنز لميٽيڊ.
- قليچ بيگ، مرزا، (2016ع)، علم عَروض، ڄام شورو: مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي.

ڊاڪٽر آزاد قاضي

تاريخ بزمِ صوفياءِ سنڌ

(چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس)

بزمِ صوفياءِ سنڌ وارن خطبن کي سمجهڻ لاءِ ان سموري پس منظر کي ڏسڻ جي ضرورت آهي، جيڪي سنڌ بابت گهڻ رخي نموني سان عوام ۾ شعور پکيڙڻ وارو مقصد سان ڏنا پئي ويا. انهن کي ذڪر ڪيل پس منظر ۾ ڏسڻ کان سواءِ پوري ريت سمجهي نہ سگهبو.

چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس:

بزمِ صوفياءِ سنڌ طرفان هي ”چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس“ شاهه عبداللطيف جي سداحيات پٽ جي، شاندار آڊيٽوريم ۾ وڏي پيماني تي منعقد ڪئي وئي، جنهن جي صدارت محترم پير جڙيل شاهه سجاده نشين درگاهه پٽ شاهه ڪئي.“ (نہ ماهي مهراڻ 1966/4-3ع) ورڪرن ياران ڪيل محنت جي نتيجي ۾ باوجود مخالفانہ پرچار جي هن پروگرام ۾ اٺ هزار ماڻهن شرڪت ڪئي، پسگردائي جي عام و خاص شخصيتن ڪانسواءِ، ڪراچيءَ مان پير حسام الدين راشدي ۽ شمشيرالحيدري، حيدرآباد مان مولانا غلام محمد گرامي، حيدر بخش جتوئي، رسول بخش پليجو، حفيظ قريشي، صاحب خان چنو، نور عباسي، پروانو ڀٽي، الطاف عباسي، انور هالائي، جمال رند ۽ سيف ٻنوي سميت سکر مان ڪامريڊ برڪت علي آزاد ۽ نوابشاهه مان قاضي فيض محمد، سانگهڙ مان خانبهادر وسائڻ شريڪ ٿيا. هي ڪانفرنس هالا پراڻا جي زميندار جناب عبدالقيوم ميمڻ جي تعاون سان سڏائي وئي هئي.

ڪانفرنس جي ٺيڪ 7 بجہ سائين جي.ايم.سيد جي افتتاحي خطبي سان شروعات ڪئي وئي. سيد صاحب بزمِ صوفياءِ سنڌ طرفان جاري ڪيل هن تحريڪ جو ذڪر ڪندي، ظاهر ڪيو تہ ”طريقت يا ڪلچرل تحريڪ کي ڪن خاص مقصدن ۽ مرادن سان هٿ ۾ ڪنيو اٿم.“ انهن مقصدن مان مکيہ مقصد قومي شيرازي جي هيٺ ذڪر ڪيل ڪمزورين کي قرار ڏئي ٿو:

”(1) خودمطلبي، (2) قومي شعور جي عدم موجودگي، (3) نفرت ۽ نفاق جو وجود، (4) بزدلي ۽ بي همتي جي موجودگي.“

سنڌي قوم ۾ موجود مٿي ذڪر ڪيل ڪمزورين جو ذڪر ڪري داد شهيد واري خطبي ۾ نفرت ۽ نفاق جا هيٺيان ٽي ڪارڻ بيان ڪيا ويا هئا:

(1) مذهب جي غلط تشريح، (2) شخصي ۽ طبقاتي مفادن لاءِ ڇتاپيٽيون، (3) قسطائي نظريا.

ان سلسلي جي ٽين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس ميرپوربٺوري واري پروگرام ۾ مٿي ذڪر ڪيل ڪارڻن مان پهرئين ڪارڻ مذهب جي غلط تشريح تي روشني وڌي وئي هئي. هن چوٿين ثقافتي ڪانفرنس جي موقعي تي ذڪر ڪيل ڪارڻن مان ٻئي نُڪتي يعني ”شخصي ۽ طبقاتي مفادن لاءِ ڇتاپيٽيون“ بابتِ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ان مسئلي کي پوري طرح پرکڻ پروڙڻ ۽ سمجهڻ واري خيال سان سنڌي سماج ۾ موجود مختلف گروهن کي هيٺين ڇهن حصن ۾ ورهائي بيان ڪيو ويو:

(1) غريب عوام جو گروهه يعني هاري، مزدور، مهي مارينڊڙ، مال چارينڊڙ، ننڍا تنخواهہ دار، نوڪري پيشي وارا فرد.

مکرمي و محترمي جناب.

السلام عليڪم: عرض ته ۲۹ سيپٽمبر ۱۹٦٦ع، مطابق ۱۴ جمادي‌الثاني ۱۳۸٦هه، جمعي رات، درگاه حضرت شاه ڀٽائي عليه‌الرحمه تي، ”بزم صوفياءِ سنڌ“ جي طرفان ”چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس“ ڪوٺائي ويئي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي صوفي درويشن ۽ عارفن بزرگن جي درگاهن جا سجاده نشين حضرات ۽ شاعر ۽ اديب صاحب شريڪ ٿيندا. ڪانفرنس جو افتتاح عاليجناب جي. ايم. سيد ڪرڻ فرمائيندو، ۽ ان جي صدارت جا فرائض عاليجناب شاهه ذنو شاهه صاحب، سجاده نشين درگاهه شاهه ڀٽائي رحه بجا آڻيندو.

اوهان صاحبن کي گهڻي قرب ۽ نياز سان هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ جي دعوت پيش ڪجي ٿي ۽ اميد رکجي ٿي ته اوهان ڪرم فرمائي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿي ان کي رونق بخشيندا.
ڪانفرنس جو پروگرام هيٺين ريت آهي:-

۱. پهرين نشست: تقريرون ۽ مقالا — ۲ بجي شام کان ساڍي ۷ بجي شام تائين

۲. ٻي نشست: محفل مشاعره — ساڍي ۷ بجي شام کان ۹ بجي رات تائين.

۳. رات جي ماني: ۹ بجي کان ۱۰ بجي تائين.

۴. محفل راڳ ۽ سماع: ۱۰ بجي رات کان ۱۲ بجي رات تائين.

والسلام

رسول بخش پليجو ايڊووڪيٽ
سرڪيولر بلڊنگ، حيدرآباد.
جنرل سيڪريٽري
بزم صوفياءِ سنڌ

عبدالقيوم ميمڻ
زميندار
هالا پراڻا.

حيدري پرنٽنگ پريس، لجپت روڊ، حيدرآباد.

(2) وڏن ماڻهن جا گروهه يعني زميندار، سردار، پير، جائداد جا مالڪ.

(3) ڪامورڪي طبقي جو گروهه يعني تنخواهه دار ننڍن ملازمن ڪان سواءِ سڀ سرڪاري يا خانگي وڏين نوڪرين ۾ پيدائشن وارا ڪامورا.

(4) تاجر ڪارخانيدار يعني واپاري ۽ ڪارخاني جا مالڪ.

سيد صاحب مٿي ذڪر ڪيل سڀني گروهن جي طبقاتي بنيادن تي ورهاست ڪري ظاهر ڪري ٿو ته: "پهرين گروهه جا غريب هيٺين طبقي ۾ ۽ ٻيا ٽي گروهه مٿين طبقي ۾ يا ان سان لاڳاپيل شمار ٿي سگهندا."

(خطبات سيد، 1975ع، ص 51)

مٿي ذڪر ڪيل حقيقت جي باوجود، سنڌ جي حالتن جو تجزيو، طبقاتي ننڍ وڏائي واري فرق ڪان مختلف آهن، ان مخصوص صورتحال جو تجزيو ڪندي سيد صاحب لکي ٿو:

"سنڌ جي حالتن کي چٽائي ڏسبو ته سواءِ مڪيه ڪارخانيدارن ۽ سنڌن مزدورن جي ماڻهن ۾ اجا طبقاتي شعور يا تصادم پيدا نه ٿيو آهي." (خطبات سيد، 1975ع، ص 51)

هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته جيڪڏهن طبقاتي شعور پيدا نه ٿيو آهي ته پوءِ سماجي صورتحال ڪهڙي آهي، ان سلسلي ۾ سيد صاحب ٻڌائي ٿو ته:

"هن وقت سنڌين ۾ جا به ڇناڇيٽي هلي رهي آهي، ان جو زياده تر بنياد شخصي خودمطلبي آهي." (خطبات سيد، 1975ع، ص 51) ۽ اها به حقيقت آهي ته جيڪا به قوم طبقا توڙي فرد سياسي ۽ سماجي شعور ڪان وانجهيل هوندا انّ جو اولين ڪارڻ شخصي خودمطلبي هجي ٿو.

شخصي خودمطلبيءَ واري ان ڇناڇيٽي جا سيد هيٺيان ڪارڻ بيان ڪري ٿو:

(1) قبضي جي خواهش، (2) خوديءَ جي تعليم

قبضي جي خواهش يعني حرص لالچ، مال ميڙڻ جي طلب خودي يعني پاڻ پڻو (Ego) اهي ٻئي نُڪتا هڪ ٻئي سان لازم ملزوم آهن، انهن جي اثر هيٺ فرد، طبقا توڙي قومون برتري ۽ قبضي گيريءَ ڪارڻ جاڪوڙ ڪنديون آيون آهن.

سيد صاحب پنهنجي هن چوٿين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس واري خطبي ۾ انهن ذڪر ڪيل ڪارڻن جي سببن ۽ نقصانڪار پاسن بابت تفصيل سان بيان ڪيو آهي. هن سيد صاحب خطبي ۾ ايگو (Ego) يا انائيت جي وصف بيان ڪرڻ ڪان پوءِ ان ڳالهه جو اظهار ڪري ٿو ته:

"اها نفس اماده جي پيداوار آهي. ان ڪان نجات حاصل ڪرڻ سان اصلاح نفس ۽ اخلاقي درستي پيدا ڪري ماڻهو مهذب ۽ متمدن بنجن ٿا، انهيءَ ڪري ئي جملي قومن جي مصلحن ۽ مذهب جي صاحبِ طريقت بزرگن، ماڻهن کي خوديءَ کي ڪاٽڻ جي تلقين ڪري ايثار ۽ قرباني جي تعليم ڏني آهي." (خطبات سيد، 1975ع، ص 54)

پر غور ڪري ڏٺو وڃي ته دنيا ان حيواني صفتن مان جان ڇڏائي نه سگهي آهي، جيڪڏهن ان جي تفصيل ۾ وڃبو ته عالمي معاملن ڪان وٺي ملڪي ۽ صوبائي معاملن ڪان وٺي قبيلائي، گروهي، خانداني شخصي مسئلن تائين ان رجحان جا اثر آهن، اهوئي رجحان آهي جيڪو خودمطلبي ۽ خودغرضي واري رجحان کي وڌائي ٿو. ان رجحان جي وڌڻ ويجهڻ ڪري ملڪ ۽ قوم ۽ دنيا ۾ جهيڙا جهڳڙا ۽ انتشار پکڙجن ٿا. ان سموري عمل جي جڙ سَڌن ۽ خواهشن ۾ رکيل آهي، جنهن جي صوفين درويشن ۽ صحتمند سوچ جي مالڪ فيلسوفن، راهبن پرچار

پئي ڪئي آهي. ان نُڪتي کي سولو ڪري سمجھائڻ لاءِ سيد صاحب لکي ٿو:

"انهيءَ خواهش مطابق هر شخص ۾ ڪاڏي، لڏي ۽ اجهي جي هٿ ڪرڻ جي وسيلن، يعني زمين، پيسي ۽ جائداد کي قبضي ۾ آڻڻ جي سڌ رهي ٿي. انهيءَ مطابق جنس جي بقا لاءِ عورت هٿ ڪرڻ تي هن جي دل ٿئي ٿي. بدني حفاظت ۽ خودنمائيءَ خاطر اقتدار ۽ نالي ناموس جي حاصل ڪرڻ جو خيال به ڪيس رهي ٿو."

(خطبات سيد، 1975ع، ص 52)

غور ڪري ڏسبو ته خود نمائي، تن آسائش ۽ جنسي خواهش اهي ئي جذبا آهن جيڪي سموري انسانذات ۾ جنگ جدل ۽ افراتفريءَ جو ڪارڻ بنبا پئي رهيا آهن. اهي ئي خود غرضيءَ جي جڙ پاڙ آهن، ان خودغرضيءَ واري رجحان کي صوفي درويشن نفس اماره (Animal Instinct) يعني حيواني خواهش سڏيو آهي، ۽ اها حيواني خواهش جيڪا افراتفري پيدا ٿيڻ جو ڪارڻ بنجي ٿي، سوسائٽيءَ کي اهڙن رجحانن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ "دنيا جي جملي صالحن، درويشن ۽ اهل طريقت بزرگن جي گهڻي وقت کان اها خواهش پئي رهي آهي ته صحيح تعليم ۽ تربيت وسيلي ماڻهن مان حيواني خواهش کي ڪڍي سندن نفس جي اصلاح ڪري، انهن کي خليق ۽ شفيق بڻايو وڃي." (خطبات سيد، 1975ع، ص 53)

سائين جي.ايم.سيد سڄي زندگي ثقافتي حوالي سان اهڙن ئي خيالن جي پرچار ڪندو رهيو، ڇاڪاڻ ته سندس خيال هو ته:

"ڪلچر ۽ ثقافت جو مقصد به ساڳيو اهو (اصلاح آڻڻ) ئي آهي."

(خطبات سيد، 1975ع، ص 53)

سيد اهڙي ڪوشش وسيلي قومي يڪجهتي پيدا ڪرائڻ پئي گهري. ان سلسلي ۾ سيد صاحب پنهنجون سموريون صلاحيتون علمي، قلمي ۽ عملي طور ڪوششون ڪندو رهيو. سندن خيال هو ته:

"جڏهن اهڙيءَ طرح آهستي آهستي ترقي ڪري ٿو ته وحشياڻي خواهشن کان آزاد ڪري ٿو. خود مطلبي ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ نتيجي يعني نفاق کي ترڪ ڪري هو قومي ۽ ملڪي مفاد کي ترجيح ڏيڻ لڳي ٿو ۽ مهذب بنجي ٿو."

(خطبات سيد، 1975ع، ص 53)

سيد خود مطلبي يا شخصي چٽاڀيٽي واري رجحان جو بيو ڪارڻ خوديءَ واري تعليم کي تصور ڪري ٿو، جيڪا حيواني صفتن کي وڌائڻ جو ڪارڻ بنجي ٿي ۽ اهي ئي حيواني صفتون آهن، جيڪي انسان ۾ خودمطلبي پيدا ڪرائين ٿيون. ۽ ان خودمطلبيءَ سبب خودي جنم وٺي ٿي. اها خودي ئي آهي، جيڪا سماج ۾ خرابي ۽ افراتفريءَ جو سبب بنجي ٿي. خوديءَ جي اهڙي صحيح تصور ۽ ان جي اثرن جو ذڪر ڪندي، سائين جي.ايم.سيد چوي ٿو:

"خوديءَ جو ڪهڙو به تفسير ڪيو وڃي، ان کي شخصي خودي سڏيو وڃي يا قوم جي خودي سڏيو وڃي. بهرحال ان نظريي پويان هيٺيون ٻه ڳالهيون موجود رهن ٿيون، (1) حيواني خودمطلبي جي خواهش ترقي يافته شڪل ۾ (2) ماڻهن جي ورهاست، برن ۽ پلن، لاتن ۽ اٿلائقن ۽ ڏٽيل ۽ ڏڪاريل، چوندبيل ۽ پست پيلن ۾."

(خطبات سيد، 1975ع، ص 55)

انهن ذڪر ڪيل ٻن ڳالهين کي سيد صاحب ٻن قديم فيلسوفي مسئلن جو جزو ظاهر ڪري ٿو، جنهن کي جبر ۽ قدر جي نالي سان سڏيو ويو آهي.

ان حوالي سان مسئلي قدر وارو تصور رکندڙن وٽ اشرف المخلوقات وارو تصور، ڪائنات

جي هر شيءِ تي حاوي ٿيڻ جو لاڙو پيدا ڪري ٿو، ۽ اهو تاثر ڇڏي ٿو ته:

"جيڪڏهن بلند پرواز ۽ اعليٰ هستي کان ڪم وٺنو ته دنيا جي هر شئي کي جيتي سگهي ٿو ۽ پنهنجي تابع ڪري سگهي ٿو." (خطبات سيد، 1975ع، ص 43)

دراصل اهوئي برتريءَ وارو تصور ٻين کان پاڻ کي مٿانهون تصور ڪندي، خودي پيدا ڪرڻ جو سبب بنجي ٿو، اهڙو رجحان رکندڙ ئي ٻين کي سستي ۽ ڪاهليءَ سان تعبير ڪن ٿا ۽ ان کي قومن جي تنزلي جو ڪارڻ ظاهر ڪندي مسئلہ قدر واري لاڙي کي وڌائڻ تي زور ڏين ٿا. ان لاڙي جي پيٽ ۾ مسئلہ جبر وارن جو خيال آهي ته تبديل ٿيندڙ ماحول سبب انسان برتري سپرميسي وارن خيالن لاءِ خودمختيار ڪونهي. سندس هٿ پهچ ۽ قادر پڻو محدود آهي. ان سلسلي ۾ سيد صاحب طرفان هيٺين سببن جي مختصر تشريح پيش ڪئي آهي:

(1) عنصري حوادث ۽ قوتون، (2) تاريخي ارتقا ۽ ماضي جون روايتون، (3) نسل ۽ معاشري جو اثر، (4) ماحول جا اثر ۽ قوتون.

ذڪر ڪيل انهن عنصرن سبب ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان انساني اڏامر محدود ٿي وڃي:

"مٿي ذڪر ڪيل جبل ۽ قدر واري لاڙي بابت سمجهاڻي ڏيڻ کان پوءِ انهن ٻن فلسفن جو بيان ڪيو اٿس جن سڄي دنيا کي ٻن لاڙن ۾ ورهائي رکيو آهي. اهي ٻہ لاڙا آهن: (1) آئيڊيلزم (روحانيت) (2) مٽيريلزم (ماديت) سيد جي خيال موجب "پهريون فلسفو (آئيڊيلزم) روحانيت (ترقي يافتہ نفس يا عقل) کي ترجيح ڏئي مادي شين کي ثانوي حيثيت ڏئي ٿو. ٻيو فلسفو مادي (طريقن) کي ترجيح ڏئي، روحاني مسئلن کي ثانوي حيثيت ڏئي ٿو." (خطبات سيد، 1975ع، ص 59)

ڳالهہ عجب ٿي لڳي تہ ٻہ ڌار ڌار فلسفا ۽ انهن ٻنهي جو بنياد هڪڙو هجي، ان مسئلي کي سمجهڻ لاءِ سيد صاحب عام فهم مثال پيش ڪندي لکي ٿو: "آئيڊيلسٽ تہ انهيءَ حد تائين ويا آهن جو چون ٿا تہ:

"لاتحرڪ ذرت الاباذت الله" يعني (ڪابہ شيءِ چُري نہ ٿي سگهي، سواءِ الاهي حڪم جي) انهن، سڀ طاقت جو خدا جي هٿ ۾ هئڻ ظاهري ڪري ۽ ماڻهن کي صرف ان جو مظهر شمار ڪري، ماڻهوءَ جي قوت کي محدود ڄاتو آهي... مٽريلسٽن پڻ مٿي ذڪر ڪيل "جبر" لاءِ دليل جي بنا تي شخص کي سوسائٽيءَ جي مشين جو پرزو ۽ ارتقائي قانون جي ماتحت ڄاڻي، ڊٽرمنزم (Determinism) جبر جي تائيد ڪئي آهي." (خطبات سيد، 1975ع، ص 60)

جبر ۽ قدر واري ان بظاهر ڌار ڌار نظر اچڻ جي اصل ۾ هڪ هئڻ واري تصور جي آسان سمجهاڻي ڏيڻ بعد، انسانذات ۾ پيدا ٿيل ان لاڙي جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو خودمطلبي کي وڌائڻ جو سبب بنجي ٿو ۽ سيد پنهنجو پاڻ کي (آئيڊيلسٽ) طور ظاهر ڪندو هو. وڌيڪ دلچسپ ڳالهہ اها تہ آئيڊيلزم توڙي ميٽريلزم ٻنهي فلسفن ۾ پيدا ٿيل ساڳي جبر واري لاڙي کان ٻہ پاڻ پرهيز ۾ رهيو ۽ سدائين عدم تشدد جي پرچار ڪندو رهيو، ڇاڪاڻ تہ سندس راءِ ۾ ٻنهي فلسفن جي حامين هڪ حد تائين مسئلي جبر جي فوقيت بيان ڪئي آهي." ۽ حقيقت ۾ اهوئي رجحان آهي جيڪو معاشري جي بگاڙ جو ڪارڻ پئي بنيو آهي ۽ نتيجي طور دنيا ۾ قتل و غارت گري پئي ٿي آهي. بظاهر ان خودغرضي ڏانهن راغب ڪري قبضي گيريءَ وارو رجحان کي هٿي ملي ٿي. ان سلسلي ۾ سيد لکي ٿو:

"ماڻهن ۾ حيواني خواهش موجود هئڻ ڪري، خودمطلبي ان جي فطرت ۾ ويهي

ويل هئي، پوءِ ان خودمطلبيءَ شخصي صورت ۾ اختيار ڪئي يا قومي صورت انهيءَ جو بنياد، بهرحال انسانذات جي مجموعي مفاد ۽ مساوات جي خلاف پنهنجي ڏٽيل هئڻ ۽ پنهنجي برتري جي تخيل تي رهيو ٿي.“ (خطبات سيد، 1975ع، ص 60) انهيءَ برتريءَ جنهن کي سيد فطري اثر سڏي ٿو. ان جي پيدا ٿيڻ ڪري بقول سيد: ”ڪي شخص[1] قومن[2] ۽ مذهب[3] ۾ اهو رجحان پڻ رهيو آهي ته پاڻ کي ٻين حق تي ڄاڻڻ ۽ پاڻ کي ٻين اعليٰ طاقتور، عاقل ۽ چونڊيل يا ڏٽيل سمجهن ۽ ٻين کي ناحق تي ڄاڻي ڪمزور، پست پيل، جاهل، ڏڪاريل يا عدوليل شمار ڪن پوءِ لياقت جي بنياد تي پنهنجي تسلط قائم رکڻ جي ڪوشش ڪن.“

(خطبات سيد، 1975ع، ص 60)

دراصل اهوئي لاڙو آهي، جنهن کي جديد دنيا ۾ فسطائيت سڏيو وڃي ٿو، جيڪ قومن، قبيلن ۽ فردن وچ ۾ ٽڪراءُ جو ڪارڻ بڻبو پئي رهيو آهي. سيد ان حوالي سان هٽلر ۽ ميسولني طرفان اهڙو رجحان پيدا ڪرائيندڙ لاڙي طرف اشارو ڪندي علامه اقبال واري خوديءَ کي بلند ڪرڻ ۽ مسلمانن کي جهاد واري تصور لاءِ اُڪسائڻ وارن خيالن جهڙوڪ: میں تم کو بتاؤں کہ تقدیر امم کیا ہے، شمشیر و سناں اول، طاؤس و رباب آخر۔

شمشير ۽ سنان جهاد جا نشان آهن، جنهن جي اثر هيٺ موجوده دور واري دنيا به بچي نه سگهي آهي، جيئوٽيڪ وقت ۽ حالتن جي روشنيءَ حڪمران به هاڻ اهڙي لاڙي جي مخالفت ڪرڻ لڳا آهن. سيد اهڙي لاڙي جو بنياد خودي تصور ڪري ٿو، انڪري خودي کي ختم ڪرڻ ۽ پاڻ پٽي واري لاڙي کي گهٽائڻ جي تلقين ڪندي نظر اچي ٿو، پر اهو تصور ڪندي ته متان اهڙي پرچار کي ڪو نڪمائي، سستي ۽ ڪاهليءَ سان تعبير ڪري، انڪري پاڻ لکي ٿو:

”ان مان اسان جو مطلب ماڻهن کي تارڪ الدنيا، بيڪار سست ۽ ڪاهل بڻائڻ نه آهي. ان جي معنيٰ صرف شخصن ۽ مخصوص قومن جي مفاد تي انسانذات جي مجموعي مفاد کي ترجيح ڏيڻ آهي.“

ان وضاحت کان پوءِ صوفين طرفان نفس مارڻ ۽ خودي ختم ڪرڻ وارن ٽن درجن: (1) فنا في الشيخ، (2) فنا في الرسول، (3) فنا في الله واري تعليم جي جديد دور جي تقاضائن موجب شاندار سمجهائي ڏني اٿس:

غور ڪري ڏسبو ته خودي، مڙني خرابين جو بنياد نظر ايندي، ايتريقدر جو، خودمطلبي جو پيدا ٿيڻ به ان ساڳي سوچ تحت ٿئي ٿو. اهڙي رجحان کان سمورن صوفي بزرگن ۽ شاعرن پاسو ڪرڻ جي تلقين پئي ڪئي آهي. سيد صاحب پڻ خودي کي وڌائڻ ناهي بلڪ ان کي ڪاٽڻو آهي، عنوان هيٺ خودي ختم ڪري مَنُ مارڻ بابت تفصيلي ذڪر ڪيو آهي. آخر ۾ پنهنجي ان خيال کي وزن وٺرائڻ خاطر نامور صوفين ۽ شاعرن جهڙوڪ: شمس تبريز عليه الرحمة، مولانا جلال الدين رومي عليه الرحمة، عبدالقادر محي الدين عليه الرحمة، خواجه معين الدين اجميري عليه الرحمة، سلطان باهو عليه الرحمة، شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحمة، سچل سرمست عليه الرحمة جا اهڙا شعر پيش ڪيا آهن، جن ۾ انهن بزرگن به خوديءَ کان پاسو ڪرڻ جي تلقين ڪئي

---

(1) اهو جڏهن شخصن ۾ جنم وٺندو آهي ته پاڻ کي ٻين کان مٿانهون Super سمجهندي، سوچ ۽ عقل ۾ آمريت جنم وٺندي آهي. جنهن جا دنيا ۾ ڪيئي مثال موجود آهن.

(2) اهو جڏهن قومن ۾ پيدا ڪرايو ويندو آهي تڏهن هٽلر جي جرمن قوم ۽ ميسولني واري اٽلين قوم جنم وٺندي آهي.

(3) اهو جڏهن مذهبن جي آڙ ۾ پيدا ڪرايو ويندو آهي تڏهن نہ ڪندڙ مذهبي منافرت جنم وٺندي آهي. (آزاد قاضي)

آهي، ان سموري غور ويچار ۽ اظهار جي نچوڙ طور سيد صاحب سنڌ جي ماحول ۾ ڪم ڪندڙ ڪارڪنن کي مشورو ڏيندي لکيو آهي ته:

(1) ”خودي دوئيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿي.

(2) خودي تشدد جو رجحان پيدا ڪري، اڳرائيءَ ۽ سامراجيت جو بنياد بنجي ٿي.

(3) شخصي يا قومي خودي، نفاق ۽ نفرت پيدا ڪري، بدامنيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿي.

(4) خودي جي تعليم اسان جي سنڌي درويشن جي تعليم ۽ قديم روايات جي خلاف آهي.

(5) جيڪڏهن اسان قوم مان نفرت ۽ نفاق دور ڪري، اتحاد، محبت ۽ ايثار جو مادو پيدا ڪرڻ گهرون ٿا ته خوديءَ کي ختم ڪرڻو پوندوسون.“ (خطبات سيد، 1975ع، ص 68)

غور ڪري ڏسبو ته ڪنهن به قوم جي ترقيءَ جو راز نفرت کي محبت ۾ تبديل ڪرائڻ نفاق کي دور ڪري اتحاد قائم ڪرڻ ۽ قومي مفادن لاءِ قرباني ڏيڻ واري عمل ۾ سمايل آهي، جن به قومن ۾ مٿي ذڪر ڪيل صفتون ٿين ٿيون، اهي ئي ڪاميابيءَ سان همڪنار ٿي منزل ماڻين ٿيون، ۾ سيد اهوئي سبق ڏئي ٿو ته اهي سڀ صفتون تڏهن ئي پيدا ڪري سگهجن ٿيون، جڏهن خودي (Ego) پاڻ پڻو ۽ انا واري رجحان کي ختم ڪيو وڃي، پنهنجو پاڻ مٽائڻ بعد ڪجهه حاصل ڪرڻ واري ڳالهه ۾ ئي اهو راز سمايل آهي.

سيد جي افتتاحي خطبي بعد مولانا غلام محمد گرامي، پير حسام الدين راشدي، قاضي فيض محمد، حيدربخش جتوئي، رسول بخش پليجي ۽ صاحب خان چني سنڌ جي تاريخ تصوف جي اهميت ۽ افاديت، ترقي پسندانه فڪر رواداري روشن خيالي ۽ سنڌي ڪلچر جي اعليٰ قدرن ۽ روايتن بابت تقريرون ڪيون. ڪانفرنس جو پهريون حصو ٻن ڪلاڪن تائين هليو، تنهن بعد 9 بجي ٻيو حصو يعني محفل مشاعرو شروع ڪيو ويو، ”جنهن ۾ شمشيرالحيدري، حيدربخش جتوئي، برڪت علي آزاد، نور عباسي، پرواني ڀٽي، الطاف عباسي، انور هالائي ۽ سيف بنوي ڀرو ورتو، ان بعد جمال رند لولي پڙهائي مسرور ڪيو.“ (ٽه ماهي ”مهراڻ“ 1966/4-3ع)

مشاعري کان پوءِ ماني‌ءَ جو وقفو ڪيو ويو، وقفي کان پوءِ راڳ رنگ جي محفل شروع ڪئي ويئي، جنهن ۾ لطيف جي روضي جي خاص راڳيندڙ فقيرن واري ٽوليءَ ڪانسواءِ ريڊيو فنڪار فقير عبدالغفور، حسين بخش خادم، زرينہ بلوچ ۽ مصري فقير پنهنجي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري سامعين کي وندرايو.

اهڙيءَ ريت سنڌي ڪلچر بابت هيءَ محفل رات جو 2 بجي تائين هلندي رهي.

مٿي ذڪر ڪيل ماحول بابت محترم محمد ابراهيم جويو صاحب پنهنجي هڪ اديب دوست کي لکيو:

”سو منهنجا جوڙيجا ڀاءُ اهي آهن اسان جي سنڌ جا ڪي...... جيڪي سنڌ جي ڀلائيءَ واريءَ ڪنهن به ڳالهه ۾ خوش ڪينهن، هنن کي فقط پنهنجو اڏبر، پنهنجي دولتمندي، طاقت ۽ وڏائي گهرجي، شال سنڌ کي ڪي صالح ۽ سر گهورڻ وارا سپوت ملن!“ (جويو، 1999ع، ص 38)

اهو ان وقت وارو ماحول هو، جنهن ۾ بزمِ صوفياءِ سنڌ کي سنڌ جي ثقافتي تحريڪ وارو سفر جاري رکڻو هو.

ببليوگرافي:

1. جويو محمد ابراهيم، ”خط ٻن اديبن جا“، 1999ع سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي، حيدرآباد
2. سيد جي.ايم، ”خطبات سيد“، 1975ع نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

مهراڻ (اوائلي)

تعارف: هي رسالو "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" جي سهاري هيٺ 1946ع کان ونئي جاتي ٿيو. انهيءَ وقت رسالي جو "ايڊيٽوريل بورڊ" هن ريت هو:

عثمان علي انصاري	چيئرمين ايڊيٽوريل بورڊ
مولانا دين محمد وفائي	چيف ايڊيٽر
لعلچند امرڏنومل	مئنيجنگ ايڊيٽر
ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي	ايڊيٽر

رسالي جي اشاعت جنوري 1946ع کان ٿي، ۽ ٻه سال ٻه ماهي پرچي جي صورت ۾ شايع ٿيندو رهيو[1]. رسالي جو ساليانو چندو پنج روپيا هوندو هو.

مواد: "مهراڻ" جي ابتدا ۾ ئي، سنڌ جي نامور عالمن، اديبن ۽ شاعرن، دل کولي قلمي تعاون ڪيو. هن رسالي جو ايڊيٽوريل بورڊ ئي خود ذات ڏٺي ليکڪن تي مشتمل هو، جن رت ۽ ست ڏئي سنڌي ادب ۾ هڪ سنگ ميل هڻي ڇڏيو. هن رسالي ۾ وقت به وقت ادبي خط، شاعري، ڪهاڻيون، ناٽڪ ۽ مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا.

"مهراڻ" جي پهرين پرچي ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جو هڪ مضمون "ادبي سنگت" شايع ٿيو، جنهن مان سندس سنڌي ٻولي ۽ علم ادب لاءِ اڪير ۽ "مهراڻ" جي اهميت توڙي افاديت جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر عمر بن محمد لکي ٿو ته:

"ڏٺيءَ جا لک لک شڪرانا جو اٽڪل

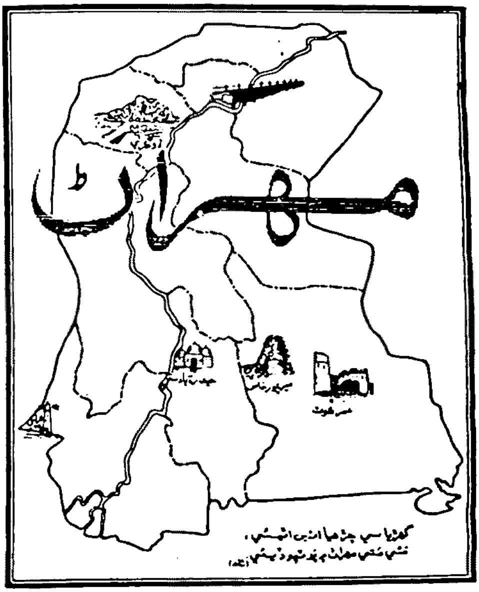

جولاءِ 1947ع

[1] غلام محمد گرامي "ٽه ماهي مهراڻ" جلد 14، نمبر 3 ۽ 4، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 20

ويهن ورهين جي دراز عرصي بعد هن ضعيف جي "مهراڻ" نالي رٿيل مخزن آخر وجود ۾ آئي آهي. ويهه ورهيه هڪ قوم جي ذهني انقلاب ۾ ڪا وڏي مدت ناهي، بشرطيڪ اهو انقلاب هڪ تنظيمي صورت اختيار ڪري ملڪ جي ادبي ماحول ۾ موافق اصلاح آڻي."

"مهراڻ" سنڌونديءَ جو قديم نالو آهي. اها پياري ندي جنهن جو لڙائيل پوتر پاڻي سنڌو ديش جا سڀ رهواسي هندو خواهه مسلمان پي پنهنجي اُڃ لاهي اندر ٺا ٺارين، جنهن جي آبياريءَ تي ملڪ جي ماڻهن ۽ بين جيون جو جياپو آهي، جنهن جي ڪري سنڌ هڪ زرخيز زراعتي ملڪ ٿي پيو آهي، ڪهڙي نہ عجب جهڙي ڳالهه آهي جو ساڳي هوا نڪئون ڳهجي، ساڳي خوراڪ ۽ ساڳيو پاڻي نڙيءَ اندر نجي، تہ بہ فقط هڪ بيروني عامل يعني مذهب جي اثر ڪري ذهني پيداوار ۽ تخيل جي طريقن ۾ ايڏو تفرقو...

"مهراڻ" جو ميدان ۾ اچڻ انهيءَ سڳوري سنوڻ جو سنيهو آهي، اچو يارو، هندو- مسلم پائرو، تہ هڪ ٿي سان ملي، "مهراڻ" جي وسيلي هڪ اهڙي "ادبي سنگت" ادبي ياري يا جمعيت ٺاهيون، جنهن کي ملڪ جي ادبي ائتيءَ جو اونو هجي، جا مذهب ۽ ملت جو ملمع لاهي، ديسي ادب کي هڪ اهڙي قالب ۾ پلٽائي ۽ سانچي ۽ سميٽي، جو منجهانئس غيريت جو رنگ نڪري وڃي، هيڪڙائي جي هيئت پڪڙي"[1].

نمبر	عنوان	ليکڪ	ڪهڙي پرچي ۾ شايع ٿيو
1.	"ادبي سنگت"	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽہ	جنوري 1946ع
2.	"باهمي اتحاد"	آغا تاج محمد	ايضاً
3.	"روهڙيءَ جو راز"	شيوارام لالا	ايضاً
4.	"سنڌي ٻولي"	مولوي عبدالڪريم چشتي	ايضاً
5.	"گمنام دهقاني شاعر"	نبي بخش بلوچ	اپريل 1946ع
6.	"اسان جي سنڌڙي"	آغا تاج محمد	ايضاً
7.	"اتحاد جا طريقا"	مولوي عبدالڪريم چشتي	ايضاً
8.	"سنڌ جي هڪ پراڻي تاريخ جا ڪي ورق"	صوفي قلندر بخش	مئي- جولاءِ 1946ع
9.	"شاهہ طالب"	سوپراج نرملداس	ايضاً
10.	"شاهہ: فطرتي شاعر"	مولانا دين محمد وفائي	ايضاً
11.	"سنڌي نثر"	عثمان علي انصاري	ايضاً
12.	"بلوچستان جا راز"	نبي بخش بلوچ	مئي- جون 1946ع
13.	"دال مصالح چٽڻيءَ سان"	پيرومل مهرچند آڏواڻي	آگسٽ-آڪٽوبر 1946ع

[1] غلام محمد گرامي "سہ ماهي مهراڻ" جلد 14، نمبر 3 ۽ 4، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 24

.14	”شيراندازيءَ جي تاريخ“	پيرومل مهرچند	ايضاً
.15	”سنڌ جو پهريون پهريون خود ساخته صدر منصف“	لعلچند امرڏنومل	ايضاً
.16	”سنڌي ٻوليءَ جي عربي آئيوڙنا“	پروفيسر چيتن ماڙيوالا	ايضاً
.17	”نثر“	خوبچند جڳتياڻي	ايضاً
.18	”هندستان کان آمريڪا تائين سفر“	نبي بخش بلوچ	ايضاً
.19	”شاهه عبداللطيف: سنڌ جو رهبر“	ڄيٺمل پرسرام	آڪٽوبر-نومبر 1946ع
.20	”شاهه ڀٽائي جو شاهاڻو ڪلام“	مولوي عبدالڪريم چشتي	ايضاً
.21	”شاهه جي رسالي ۾ حقيقت جا راز“	عبدالله چنه	ايضاً
.22	”مرزا قليچ بيگ: سلاست جو سائين“	خوبچند جڳتياڻي	ايضاً
.23	”مرزا قليچ بيگ: نثر نويس“	محمد يعقوب	ايضاً
.24	”سنڌيءَ جي دڪدائڪ حالت“	پيرومل مهرچند آڏواڻي	ڊسمبر-فيبروري 1947ع
.25	”غلطيون دور ڪريو“	ايضاً	ايضاً
.26	”ساهت ۽ ادب ڇاهي؟“	لعلچند امرڏنومل	ايضاً
.27	”سنڌ سنت سامي“	سوڀراج نرملداس	ايضاً
.28	”انصاف ۽ احسان“	بيگم عبدالله چنه	ايضاً
.29	”ڪوڙ“	عطا حسين شاهه	ايضاً
.30	”حل طلب لاءِ حل“	پيرومل مهرچند آڏواڻي	ايضاً
.31	”سرڳواسي ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ڇاپيل شاهه جو رسالو“	عثمان علي انصاري	آڪٽوبر-ڊسمبر 1947ع
.32	”ساهتيه جي سونهن“	روچيرام سڏاڻي	آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر 1947ع
.33	”شاعر عاجز“	جهامنداس ڀاٽيه	ايضاً
.34	”سنڌ جا ڳاهه“	رامنداس لڪاڻي	ايضاً
.35	”ڀٽي ۽ بلوچستان“	ڪشنچند ڄيٽلي	ايضاً

مٿين وچور تي نظر ڪرڻ مان معلوم ٿيندو ته ”مهراڻ“ ۾ علمي، ادبي، تاريخي ۽ اخلاقي مضمون شايع ٿيندا هئا. ان کان سواءِ هن رسالي کي سنڌ واسين ۾ اتحاد ۽ اتفاق پيدا ڪرڻ جو ادبي ذريعو به ڄاتو ويندو هو، انهيءَ ڪري هندو- مسلم اتحاد جي موضوع تي به رسالي ۾ مضمون شايع ٿيندا هئا ۽ انهن جو ذڪر وچور ۾ به اڳي ڇڪو آهي. هن هيٺ پهرين پرچي ۾ شايع ٿيل آغا تاج محمد جي مضمون ”باهمي اتحاد“ مان اقتباس ڏجي ٿو:

"اتحاد مذهبي هدايتن موجب آهي. مسلمانن جو ڪلام پاڪ هجي، يا عيسائين جو مقدس انجيل يا هندن جو ڪوبہ پوتر پستڪ، هرهنڌ اتفاق ۽ اتحاد لاءِ ڪافي کان زياده نصيحت ۽ هدايت ڪيل آهي. مسلمان جن کي اهو فخر آهي تہ اسين توحيد جا پوڄاري آهيون، تن کي لفظ جي معنيٰ جي لحاظ کان ئي اتحاد سان زياده محبت ۽ دلچسپي هئڻ گهرجي. جو اهو لفظ لغوي معنيٰ ۾ وحدت مان نڪتل آهي. انهيءَ ڪري ضروري آهي تہ اگرچہ مذهبي امور سڀ ڪنهن جا مختلف آهن، تہ بہ دنيوي ڳالهين ۾ هندو خواهہ مسلمان، پارسي خواهہ يهودي ۽ ڪرستان پاڻ ۾ متحد رهن. مسلمانن جي هدايت لاءِ هي ڪافي آهي تہ الله جل جلالہ' پاڻ کي ٻين لقبن سان گڏ رب العالمين سڏيو آهي، يعني جملي عالم جو رب."[1]

هن رسالي ۾ ڪهاڻيون، ۽ ناٽڪ بہ شايع ٿيندا هئا، 1946ع کان وٺي ويندي 1947ع تائين رسالي ۾ شايع ٿيل ڪهاڻين مان ڪجهہ هي آهن:

1. "ننڍڙي نڻنا" ليکڪ: لعلچند امرڏنومل
2. "هي بہ رانجهوءَ سنڌي رمز" ليکڪ: امرلعل هگوراڻي
3. "تلوڪ ٽيمي" ليکڪ: لعلچند امرڏنومل
4. "سنگتيءَ ۾ مون ڪي تہ ڏنو" ليکڪ: لعلچند امرڏنومل

رسالي جنوري ۽ فيبروري 1946ع واري پرچي ۾ "ديوانہ" جي نالي هڪ ڊرامو بہ شايع ٿيو. هي ڊرامو هينرڪ ابسن جو لکيل هو، جنهن جو سنڌي ٻوليءَ جي مشهور ڊرامہ نگار احمد غلام علي چاڳلا ترجمو ڪيو هو.

هن ڊرامي جي مطالعي سان اها حقيقت بلڪل واضح ٿيو پوي تہ ادب حياتيءَ جو آئينو آهي، هي ڊرامو سماجي انقلاب جو مقصد رکي ٿو.

[گل حيات انسٽيٽيوٽ جي ويب سائيٽ تان کنيل]

(1) ملڪاڻي منگهارام، "سنڌي نثر جي تاريخ"، ڪونج پبليڪيشن، بمبئي 1968ع، ص 279

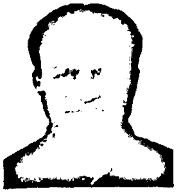

اشتياق انصاري

گهاڙ واهه

سنڌو درياهه سورهن هزار فوٽ بلنديءَ تان ڪنهن جابلو جهرڻي جيان ڪري ٿو. هو ڪئلاش پربت جي ڪلهن تان ڪرڻ بعد، سنڌ ديس ڏي، رخ رکي ٿو. هو پوري سنڌ مان ٽالارا ڪندو نيٺ پنهنجو ٽڪ وڃي عربي سمنڊ ۾ پڄي ٿو. ان ساري سفر دوران ڪيترائي نديون، نالا ۽ چشما، سنڌوءَ جو جهول ڀرن ٿا. ساڳي وقت سنڌو ملتا، ان سڄي پنڌ دوران، ٻڪايلن ۽ اجايلن ۾ ونڊ ونڊيندي ٿي اچي. مطلب ته اوائلي زماني کان هيءُ درياهه جبل جهاڳڻ ۽ ميدان مارڻ مهل ڪيترن واهن، واهڙن ۽ ڦاٽن ذريعي ٻين علائقن سان گڏ، سنڌ سونهاري جي به ڪک سائي ڪندو اچي ٿو.

اهڙي طرح صديون اڳ جنهن مهل سنڌو لاڙڪاڻي ۾ پير پائيندو هو ته سنڌس ٻنهي پاسرائين کان وڏا وڏا قدرتي ڦاٽ (Inaundation canals) هن سرزمين کي سيراب ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾ واهن ۾ پاڻي جي مقدار جو دارومدار درياهه اندر پاڻيءَ جي لهڻ ۽ چڙهڻ تي هوندو هو. مٿي جبلن تي جڏهن برف جام پگهرجندي هئي يا وڏيون برساتيون سيلاب جي شڪل اختيار ڪنديون هيون. ساڳي وقت ڪڏهن واهن جي منهن تي ڪا به رڪاوٽ ڪانه هوندي هئي ته واهه پاڻيءَ سان تارون تار وهندا هئا ته وري ڪڏهن ان جي ابتڙ واهن ۽ واهڙن ۾ پاڻي وڃي ترو وٺندو هو. پاڻي جي ان لاهين چاڙهين ڪري، هتان جي فصلن تي به تمام خراب اثر پوندو هو. ڪڏهن ته پاڻي جي اٿل ڪري چوطرف ساوڪ ئي ساوڪ نظر ايندي هئي ته ڪڏهن وري پاڻيءَ جي کميءَ ڪري ڪِرڙ ڪانديرا به مشڪل سان ساهه کڻندا هئا. ان دور ۾ زمين جو وڏو تعداد غير آباد ۽ بنجر هوندو هو. سراسري طرح 25 في صد کان 30 في صد زمين تي هاري هر هلائي مشڪل سان ان کي آباد ڪري سگهندا هئا. البت ان زماني ۾ هيءُ علائقو جهنگ ۽ جهر سان ڀريو پيو هوندو هو. جهنگلي وڻن ۽ ٻوٽن جي جهجهائيءَ ڪري هت جهنگلي جيوت جام نظر ايندي هئي.

قدرتي ڦاٽ (Inaudation Canals):

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اهڙا، پنج وڏا ڦاٽ هئا ۽ جيڪي سنڌو درياهه جي مختلف هنڌن تان منهن ڪڍي هن ضلعي جي آبياري ڪندا هئا. اهي مشهور ڦاٽ هيءُ هئا:

(1) عيدن واهه
(2) سکر واهه
(3) نصرت واهه
(4) الهندو نارو واهه
(5) گهاڙ واهه

عيدن واهه:

عيدن واهه بيگاري واهه مان ڳڙهي خيري شهر وٽان ان جي پڇڙي مان نڪرندو هو. بيگاري واهه به هڪ ڦاٽ هو، جيڪو سنڌونديءَ مان شڪارپور ضلعي جي هڪ ڳوٺ ڳڙهي تيغو خان جي اوپر طرف کان نڪرندو هو. عيدن واهه جي ڪل ڊيگهه 30 ميل هئي. شروع وارا 5 ميل ضلعي جيڪب آباد کي سيراب ڪندو هو. باقي 25 ميل لاڙڪاڻي ضلعي جي شهدادڪوٽ مان وهندو هو. عيدن واهه ڳڙهي خيري شهر کان نڪري ڳوٺ محمد خان ٻٽو، امام بخش جمالي، قبو سعيد خان، ٻگو ڏڙو کان اڳتي پهچي ختم ٿيندو هو. عيدن واهه جا پراڻا نشان اڃا به ڪٿي واضح آهن. ڳڙهي خيري شهر کان 8 ميل تائين اڃا به بيگاري واهه مان نڪرندڙ واهه کي عيدن واهه سڏيو وڃي ٿو. قبي سعيد خان ۽ ٻگي ڏڙي وٽ اڄ به انسپيڪشن بنگلا موجود آهن.

سکر واهه:

سکر واهه سنڌو درياهه مان پراڻي سکر شهر جي اتر کان ڪجهه مفاصلي تي نڪرندو هو. هي واهه لکي، ڳاهيجا، ڏکڻ، رتوديرو، عرضي پنو، سجاول، سنجر پني کان ٿيندو ڳوٺ محمد خان پنو جي ڏکڻ ۾ ختم ٿيندو هو. واهه ويڪرو ۽ اونهو هئڻ ڪري آمدرفت لاءِ ڪارآمد هو.

سکر واهه لاڙڪاڻي ضلعي جي رتيديري تعلقي، ميرو خان تعلقي يا تعلقي شهدادڪوٽ جي زمينن کي آباد ڪندو هو. سن 1932ع ۾ سکر بئراج پوڻ ڪري هي واهه ختم ٿي ويو.

نصرت واهه:

نصرت واهه درياهه سنڌ مان، نصرت ريلوي اسٽيشن جي اوپر ڏکڻ پاسي کان نڪرندو هو بهڻ ڳوٺ هن واهه جي ڪناري تي هو. هيءُ واهه 12 ميل ڊگهو هو، ۽ رتيديري تعلقي جي اوپر پاسي واريون زمينون آباد ڪندو هو. هي واهه بهڻ ڳوٺ، ميرپور پنو، مسو جلباڻيءَ کان اولهه ۾ ڪجهه فاصلي تي ختم ٿيندو هو. اڄ به ڪٿي ڪٿي هن واهه جا نشان ملن ٿا.

الهندو نارو واهه:

الهندو نارو واهه لاڙڪاڻي شهر جي اوپر عاقل ڳوٺ کان سنڌوءَ مان وهندو هو. هن واهه کي گهٽا وڪڙ هئا. هيءُ واهه درياهه مان نڪري باقراڻي، ڏوڪري، بگي ٻنڊي، ٽلڙي، سيهڙ شهر، راڏڻ وليج، ٽرڙي محبت، ٻٽ سرائي، ٻيٽو جتوئي، گهاڙي، راوت لغاري، گوزو ٽرڙي، جادوشهيد ۽ جوهيءَ ڪانپوءِ وڃي منڇر ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هيءُ واهه لاڙڪاڻي ضلعي مان وهندو هو. ان وقت سيوهڻ تائين لاڙڪاڻو ضلعو هو. هيءُ وڏو ۽ اونهو واهه هئڻ ڪري واپار لاءِ ڪارآمد هو. انڪري ٻيڙين ذريعي واپار ٿيندو هو. هن واهه تي وڏيون موريون ٺهيل هيون. اڄ به هڪ موري باقراڻي شهر پرسان يادگار طور بيٺي آهي.

گهاڙ واهه:

هيءُ قدرتي ڦاٽ سنڌو درياهه جي ساڄي پاسي کان نڪري لاڙڪاڻي ضلعي جي وڏي ايراضي کي سيراب ڪندو هو. ان قدرتي ڦاٽ جي پهرين باضابط کوٽائي، ابڙا ذات جي ماڻهن ڪرائي، انڪري شروع ۾ ان واهه جو نالو 'ابڙا واهه' هو. جيڪو اڳتي هلي ڪلهوڙا دور ۾ 'گهاڙ واهه' جي نالي سان سڃاڻڻ لڳو. جيئن ته اسان جو موضوع گهاڙ واهه آهي. انڪري هت اسان لاڙڪاڻي ضلعي مان سنڌو مان نڪرندڙ ٻين قدرتي ڦاٽن کي ڇڏي، صرف گهاڙ واهه جو تفصيلي ذڪر ڪنداسين. چيو وڃي ٿو ته شروعاتي دور ۾ ان 'ابڙا واهه' جي ٻنهي پاسن تي ابڙا، سانگي، پنهور ۽ مهاڻا وغيره آجها اڏي ويٺا هئا.

ٻولي جي ماهرن جو خيال آهي ته درياهه جي ڀڪ تي رهڻ ۽ پاڻيءَ جي ويجهڙائي ڪري، اتي رهندڙ ماڻهو ابڙا، سانگي، پنهور سڏائجڻ لڳا. ڇو جو انهن ماڻهن جو سڌون سنئون گذر معاش پاڻي سان وابسط هو. جيئن چيو وڃي ٿو.

لفظ 'ابڙو' فارسي لفظ آب تان نڪتو آهي 'آب' معني 'پاڻي' يعني پاڻي وارو يا پاڻي جو.

پاڻي وارن علائقن تي اهي ماڻهو ويهندا هئا، جي مالوند ۽ پاڳيا هوندا. اها فطري ڳالهه آهي ته جن وٽ مال هوندو اهي مال جي چاري خاطر جوءِ ۾ ملائيندا. جڏهن هنن جوءِ ملائي ته ٿيا 'سانگي'. سانگي جي معنيٰ آهي سانگ ڪندڙ، سانگ وارو مال جي خاطر هڪ هنڌ کان ٻي هنڌ جوءِ ملائيندڙ هونئن به زندگي پاڻي کان سواءِ ناممڪن آهي، پر ڪن قبيلن جو واسطو رهيو ئي پاڻيءَ سان آهي، ته اهڙن ماڻهن جي قبائلي سڃاڻپ به پاڻي سان ٿهي وئي آهي، جيئن ماڇي، ميربحر، ملاح وغيره جي به ساڳي ڪُرم جا لوڪ آهن.

اهڙي طرح لفظ پنهور جو ڌاتو 'پنهئر' مان معلوم ٿئي ٿو. هن جي معنيٰ پاڻي وارو پاڻي جو پنڙو... پنئر ۽ پينئر نيٺ سنڌي لفظ آهي. لفظ پنهور بظاهر ته ٻن لفظن 'پهون' ۽ 'ور' جو جوڙ/ ڳنڍ آهي، پر هن لفظ جو ڌاتو پنور يا پنئر ۾ آهي جو ته 'پهون' پهرون يعني ٻڪريون/ رڍون به ماڻهو اتي ئي جهليندو جتي پاڻي هوندو.

هن بحث مان خبر پوي ٿي ته لفظ 'پنهور' ۽ 'ابڙو' هڪ ئي ڪُرم جون سڃاڻپون آهن. ديسي سڃاڻپ ۾ پنهور ۽ فارسي زده سڃاڻپ 'ابڙو' ۾ هن

لفظن جي پس منظر ۾ ٿورو فرق اهو ٿيو جو هنن ماڻهن مان جن ٻهون سنڀاليون سي ٿيا ٻنهور ۽ جن زراعت سنڀالي سي سڏيا ابڙا، اها ٻه هڪجهڙائي آهي، جيڪي ماڻهو زراعت سان لاڳاپيل هوندا آهن. اهي ٻاڳيا سڏبا آهن ۽ ٻاڳيا زراعت ڪرڻ سان گڏ چوپايو مال ٻه پاليندا آهن. هيءَ ڳالهه فطري آهي ته جن وٽ مال هوندو ته اهي مال جي حفاظت لاءِ هٿيار ٻه رکندا. حقيقت ۾ هٿيار رکڻ جو تصور ٻه مال رکڻ دوران پيدا ٿيو. دراصل لفظ هٿيار ٻه ٻنهوار لفظ سان گڏ نهيو آهي. تنهنڪري انهن ٻنهي لفظن جو مطلب ٿيو 'پاڻي تي گذر ڪندڙ' يا 'مال تي گذر ڪندڙ'. (1)

ابڙا ڀهريان ڪڇ ۾ رهندا هئا، جتي هُو زمين کيڙي پنهنجو گذرسفر ڪندا هئا. بعد ۾ هُو لڏپلاڻ ڪري اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. ان لاءِ مهدي شاهه لکي ٿو ته "ابڙا سلطان علاوالدين خلجي ۽ سومرن جي آخري دور ۾ ڪڇ کان سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا ۽ سما دور جي پڇاڙيءَ تائين سنڌو درياهه جي ٻنهي ڪنارن تي ۽ ڪڇي (جيڪا هاڻي بلوچستان ۾ آهي) واري علائقي ۾ هڪ سگهاري قبيلي جي حيثيت ۾ پکڙيل هئا. ابڙن جي اڪثريت پوکي راهي ۽ زميداري ڪرڻ سان لاڳاپيل هئي. (2)

مغل دور جي مؤرخ يوسف ميرڪ ڪتاب 'مظهر شاهجهاني' ۾ لکيو آهي. مغلن جي هن درباري مؤرخ اها تاريخ 1044هه/ 1634ع ۾ قلمبند ڪئي آهي. يوسف ميرڪ ان ڪتاب ۾ چانڊڪا (لاڙڪاڻي) پرڳڻي ۾ رهندڙ ابڙن، سانگين ۽ ٻين قبيلن ڪانسواءِ ان علائقي جي شادابي جو ذڪر ڪيو آهي.

ٻيو پرڳڻو چانڊڪا جو آهي، جيڪو گهڻي ڀاڱي سرسبز پرڳڻو ليکيو وڃي ٿو. هتي سميجا، ٻڪيجا، سانگي ۽ ابڙا رهن ٿا. هي سڀ طاقتمند قبيلا آهن هنن مان ابڙا ۽ سانگي پڻ پاڻ کي سميجا سڏرائين ٿا. چوڻين قوم مهديجي شيخن (ڪلهوڙن) جي آهي. (3)

ڪمرو ابڙو:

انهن قبيلن مان ابڙو ذات مان ڪمر ابڙو عرف ڪبڙ ابڙو هڪ مشهور زميندار ٿي گذريو آهي.

ڪمر ابڙو عرف ڪبڙ ابڙو، هندوستان جي مغل شهنشاهه همايون جي پاڇڙ وارن آخري سالن دوران 1553ع ۾ ڄائو ۽ مغل اعظم شهنشاهه اڪبر جو سمورو دور (1556ع- 1605ع) هن جي اکين اڳيان گذريو.

ابڙن جي ناناڻن، عمرڪوٽ جي سوڍن پاران همايون بي دربدريءَ وارن ڏينهن ۾ مدد ڪئي هئي ۽ همايون پاران هندوستان جون ٻيهر واڳون سنڀالڻ ڪانپوءِ اڪبر جي دور ۾ سنڌ جي فتح وقت ڪمر خان عرف ڪبڙ ابڙي عبدالرحيم خانخانان جي 'مرزا جاني بيگ' خلاف مدد ڪئي هئي. جنهنڪري ڪيس مغل حاڪمن جي مقرر ڪيل جاگيردارن پاران سما دور واري ابڙن جي پراڻي زميداري واپس ڏني وئي هئي.

"ڪمرخان عرف ڪبڙ ابڙو اتر سنڌ جو ڀهريون زميندار آهي. جنهن مغل دور ۾ رعايتون ملڻ شرط اترسنڌ جي زمينن کي ايتري قدر آباد ڪيو جو ٻٽ ملڪ جا ڏتڙيل ماڻهو هن علائقي طرف گذرمعاش لاءِ رجوع ٿيڻ لڳا..... هن مغل شهنشاهه جهانگير جي دور 1611ع ۾ وفات ڪئي. ڪيس ميرمحمد ابڙو ۽ صديق ابڙو نالي ٻه پٽ هئا." (4)

ڪبڙ ابڙي اڳتي هلي ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي مريدي اختيار ڪئي. ڪلهوڙا ڀهريائين سري طرف رهندا هئا. جتان ڪبڙ ابڙي وڏي عقيدت منجهان ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کي لڏائي لاڙڪاڻي ۾ آڻي پنهنجي پر ۾ ويهاريو.

آخر هن خانخانان مرزا عبدالرحيم کي اولهندي ناري واري ڪجهه زمين ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کي ڏيڻ لاءِ عرض ڪيو، جيئن آدم شاهه ان مان پنهنجي خانقاهه جو خرچ پکو هلائي سگهي. ان باري ۾ مولائي شيدائي لکي ٿو.

"ميان آدم شاهه جي تعريف ٻڌي، درويشن جي دهليز تي پهتو ۽ دعا گهري، رواني ٿيڻ وقت 'ڪبڙ' ابڙي مريد فقير جي لنگر جي خرچ لاءِ گُهر ڪئي، جنهن تي مرزا عبدالرحيم چانڊڪو پرڳڻو، ميان صاحب کي لکي ڏنو، جو چانڊيه ٻروچ قوم جي

ملڪيت هو. قنبر لاڙڪاڻو ۽ نصير آباد چانڊڪا پرڳڻي ۾ شامل هئا." (5)

ڪمر ابڙو عرف ڪبڙ ابڙو جو پڳدار پٽ مير محمد خان شهنشاهه اڪبر جي دور 1580ع ۾ ڄائو.

ڪبڙ ابڙي جي 1625ع ڌاري وفات بعد سندس پٽن مان ميرمحمد ابڙي 1628ع ۾ ان درياهي ڦاٽ کي هڪ بهترين گذرگاهه بڻائڻ لاءِ ان جي کوٽائي ڪرائي. جيئن ان مان بار ڍوئيندڙ وڏا ٻيڙا سولائي سان هڪالي سگهجن. ان وقت گهاڙ جي ٻنهي ڪنڌن تي آباد ٿيندڙ باغ ۽ ٻنيون ٻارا ابڙن جي ملڪيت هئا. پاڻيءَ جي گهڻائي ۽ ڪڙمين جي محنت ڪري ان سرسبز علائقي ۾ اناج ۽ ميوو تمام گهڻو پيدا ٿيندو هو. مير محمد ابڙي جو خيال هو ته خشڪيءَ جي ڀيٽ ۾ هو ان آبي گذرگاهه جي ذريعي پنهنجو مال سولائيءَ سان سکر (ٻکر) پهچائي سگهندو. سکر ان دور ۾ سنڌ جي وڏي واپاري منڊي هوندي هئي. اهڙيءَ طرح ان واهه جي کوٽائي بعد ابڙن پنهنجو مال ترت ۽ سولائيءَ سان مارڪيٽ تائين پهچائي وڏو ناڻو ڪمايو ۽ خوشحالي ڏٺي. انڪري اهو واهه 'ابڙو واهه' جي نالي سان جڳ مشهور ٿي ويو. مير محمد ابڙو جي کوٽايل واهه 'ابڙو واهه' جي ڪري هن علائقي جي زراعت ۾ انقلاب آيو. پوکي راهي وڌڻ ڪري هن جوءِ ۾ پيٽ گذر لاءِ ٻيا قبيلا به اچي آباد ٿيا. اهڙي طرح نوان نوان ڳوٺ ٻڌجڻ لڳا. ان صورتحال بابت يوسف ميرڪ لکي ٿو ته:

"محمد علي بيگ بندري (متوفي 1066هه) جيڪو نواب آصف جاهه پاران 1038هه ۾ ٻکر جو فوجدار هو. تنهن جي زماني ۾ مير نالي چانڊڪا پرڳڻي جي ابڙي زميندار درياهه مان وڏو واهه کيرائي غير آباد زمين ۾ آندو هو. جنهنڪري انهن پٽن ۾ جتي چرندن پرندن توڙي آدم ذات جو ڪو اير پير ئي نه هو. اتي نيون وستيون آباد ٿي ويون. انهن مان 'جوکي هرٽي' ۽ 'منهه' نالي وارا ڳوٺ مير ابڙي جا ٻڌرايل هئا. ساڳيءَ ريت نندي ابڙي 'پوپٽي' نالي ڳوٺ ٻڌرايو هو. ابڙن جي مرشد شاهه علي ڪلهوڙي جيڪو مهديجو سڏائي ٿو. تنهن 'ڪوٽلي' (ڪوٽ علي ڪلهوڙو) نالي ڳوٺ آباد ڪيو. اهڙي ريت چانڊڪا پرڳڻي جي ابڙن، سانگين ۽ سميجن واهه کوٽائي انهن جي ڪنارن سان نوان ڳوٺ ٻڌرايا. نتيجو اهو ٿيو جو جتان ڪٿان جا ڏتڙيل ماڻهو انهيءَ پاسي رجوع ٿيندا ويا. سارين ۽ جوارين جي خريف واري پوک ۾ واڌارو اچي ويو. هن جي آبادي لکن جريبن تائين وڃي پهتي. سواءِ ربيع واري پوک جي، جنهن ۾ ڪڻڪ، جو، چڻا ۽ سرنهن وغيره شامل آهن." (6)

مظهرشاهجهانيءَ ۾ بيان ٿيل آهي ته 'جوکي هرٽي' ۽ 'منهه' نالي به ڳوٺ مير محمد خان ابڙي آباد ڪرايا انهن ڳوٺن مان هڪ کي اڄ ڪلهه نائچ ڳوٺ جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. سندس اڏايل پراڻي ڳوٺ جي ڊڙن مان وڏي تعداد ۾ چانورن ۽ ٽوٽڙن ڌار ڪرڻ وارا جنڊ مليا آهن....

مير محمد خان 1638ع ۾ وفات ڪئي. سندس مزار نائچ ڳوٺ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ سندس نالي پٺيان سڃندڙ 'مير ابڙي جو مقام' ۾ موجود آهي. (7)

ايم.ايڇ. پنهور 'مظهرشاهجهاني' ڪتاب کي نظر ۾ رکندي، ان دور ۾ سنڌ جي جاگرافيائي صورتحال نقشن ذريعي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

"ايم.ايڇ. پنهور جي (1608ع کان 1700ع تائين) سنڌ جي انتظامي نقشي ۾ ٻکر سرڪار اٺن پرڳڻن: ساڄي ڪپ (1) جتوئي پرڳڻو (2) چانڊڪا پرڳڻو (3) ٽڪر پرڳڻو (4) فتح پور پرڳڻو. کاٻي ڪپ: (1) ماٿيلو پرڳڻو (2) اروڙ پرڳڻو (3) ڪاڪڙي پرڳڻو (4) دربيلو پرڳڻو.

سنڌو درياهه جي ساڄي ڪناري تي آباد جتوئي، چانڊڪا، ٽڪر ۽ فتح پور پرڳڻي مان چانڊڪا سڀ کان وڏو پرڳڻو ڏيکاريل آهي.

ايم.ايڇ پنهور پنهنجي نقشي ۾ ٻکر سرڪار جي سڀ کان وڏي پرڳڻي چانڊڪا ۾ مدئجي شهر جي ڏکڻ پاسي درياهه سنڌ ۾ نڪرندڙ واهه کي ابڙا واهه Abra canal ڪري ڏيکاريو آهي. جيڪو ميرخان ابڙي 1038هه (1628ع) ۾ درياهه کان کوٽايو هو. (8)

ان 'ابڙا واهه' لاءِ ايم.ايڇ پنهور پنهنجي هڪ مضمون ڪلهوڙن جي عروج ۽ زوال تي ماحوليات

جو اثر ڏيکايو تہ 'گھاڙ واهہ' قدرتي ڦاٽ لڳي ٿو ۽ بعد ۾ ڪلهوڙن پاران وهرايل ٿو پاڻنجي يا سمن جي دور جو 'ابڙو واهہ' ٿي سگھي ٿو." (9)

گھاڙ واهہ:

ڪبڙو ابڙو جي معرفت مهمان ٿي آيل آدم شاهہ ڪلهوڙي جي اولاد اڳتي هلي جڏهن بزرگي ۽ مرشدي وارو روپ اختيار ڪيو تہ هر جائز ۽ ناجائز طريقي سان پنهنجي مال ملڪيت ۽ زميداري ۾ اضافو ڪندا ويا. ساڳي وقت هن ڪي پنهنجي وڏايل زميندارئ ڪي سرسبز رکڻ لاءِ وڌيڪ پاڻيءَ جي ضرورت محسوس ٿي، چو جو هاڻي ڪلهوڙا پاڻ وڏا زميندار پوڪي راهي سان گڏ آبپاشي جا ماهر ٿي ويا هئا. ڪلهوڙن مان جڏهن شاهل محمد گادي تي ويٺو. ان لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هو آبپاشيءَ جو وڏو ڄاڻو هو. هن پنهنجي ٻنين ٻارن کي آباد رکڻ لاءِ پراڻي 'ابڙو واهہ' جي نئين سري سان ڪوٽائي ۽ گهڙائي ڪرائي، ان گهڙاوت ڪري، اهو ابڙو واهہ آهستي آهستي گھاڙ واهہ جي نالي مشهور ٿي ويو. تاريخ جي مختلف دورن ۾ هن کي گھاڙ واهہ سان گڏ 'گھاڙ ڪئنال'، 'شاهہ واهہ' ۽ وڏو واهہ جي نالي بہ سڏيو ويو آهي.

ڪيترن محققن جو بہ اهو ئي خيال آهي تہ ميرمحمد ابڙو جو کوٽايل ابڙو واهہ ئي دراصل گھاڙواهہ آهي. جنهن جي مزيد وضاحت مهدي شاهہ هن طرح ڪئي آهي.

"اسان هيٺين بنيادن تي مير ابڙي جي درياهہ مان کوٽايل واهہ کي گھاڙ واهہ قرار ڏئي رهيا آهيون.

(1)"ايرـايچ پنهور پاران جوڙيل مظهرشاهجهاني واري جاگرافيائي ڏسٽي ۾ نقشي ۾ 'ابڙا واهہ' جو منهن (Mouth) مدنجي کان هيٺ ڏکڻ طرف درياهہ مان آهي. پنهور صاحب نقشي ۾ 'ابڙا واهہ' کان مدنجي شهر کي ايترو پري ڏيکاريو آهي. جيترو 'گھاڙ واهہ' جي منهن کان موجوده ۽ ٿين مدنجي شهر آهي. جڏهن تہ مدنجي متعلق روايتون آهن تہ موجوده مدنجي کان اڳ بہ شهر درياهي اٿل پٿل سبب اجڙي ويا هئا ۽ هي (هاٿوڪو) ٽيون شهر آهي."

(2) 7- مارچ 1903ع ۾ 'گھاڙ واهہ' جي ايگزيڪيوٽو انجنيئر ۽ انڊس رائيٽ بئنڪ ڊويزن جي سپرينٽينڊنٽ انجنيئر جي صحي سان جاري ڪيل گھاڙ ڪئنال ڊسٽرڪٽ جي نقشي ۾ جهلي بند تي قائم مدنجي انسپيڪشن چوڪي کان سر ڏکڻ، چئن ميلن جي مفاصلي تي 'گھاڙ واهہ' جو منهن آهي. هن نقشي ۾ جهڙي طرح 'گھاڙ واهہ' لاڙڪاڻي جي اترين پاسي کان گذرندي ڏيکاريو ويو آهي. بلڪل اهڙي طرح ايرـ ايچ پنهور واري نقشي ۾ 'ابڙا واهہ' (گھاڙ واهہ) لاڙڪاڻي جي اترين پاسي کان گذرندي ڏيکاريل آهي.

(3) يوسف ميرڪ مير ابڙي جي درياهہ مان کوٽايل واهہ کي وڏو ۽ ويڪرو واهہ سڏيو آهي. 'گھاڙ واهہ' بہ درياهہ مان نڪرندڙ وڏو ۽ ويڪرو واهہ هو. جنهن ۾ واپاري ٻيڙا هلندا هئا ۽ گھاڙ واهہ مان نڪرندڙ سمورا 'واهہ'، 'گھاڙ واهہ' جي پيٽ ۾ واهيون آهن.

(4) مير ابڙي 1038هہ (1628ع) درياهہ مان واهہ کوٽايو. يوسف ميرڪ 'مظهر شاهجهاني' 1044هہ (1633ع) ۾ لکيو. ايرـايچ پنهور مظهر شاهجهاني تي جاگرافيائي ڏسٽي ۽ 1608ع کان 1700ع تائين سنڌ جو انتظامي نقشو جوڙيو.

'مظرشاهجهاني' ۾ ابڙن جو ذڪر آيو آهي، پر ڪلهوڙن جو ذڪر ڪونهي. ايرـايچ پنهور 1608ع کان 1700ع تائين سنڌ جي انتظامي نقشي 1500ع کان 1700ع تائين سنڌ جي قبيلائي نقشي ۾ ابڙن جي آبادي ڏيکاري آهي تہ مير ابڙي پاران 1628ع ۾ کوٽايل واهہ بہ ڏيکاريو آهي. جڏهن تہ پنهور صاحب 1656ع ۾ قتل ٿيل شاهل محمد ڪلهوڙي ڏانهن منسوب ڪنهن بہ واهہ يا درياهہ مان نڪرندڙ ٻئي ڪنهن واهہ جي نشاندهي نہ ڪئي آهي.

(5) ميجر گولڊ سمٿ ابڙن جي سردار مير محمد ابڙي عرف مير ابڙي کي بقاپور فتح پور ۽ خانواهہ ٽن ٽپن جو مالڪ لکيو آهي ۽ مير ابڙي جي پوٽي جلال خان ابڙي کي شريف پور يعني نئون ديرو، جلال پور (هاٿوڪو نوشهرو ابڙو) آمد جي، مدنجي،

اورنگ آباد ۽ امروٽ وارن علائقن جو مالڪ سڏيو آهي. انڪري اهو چوڻ ۾ ڪا به هٻڪ نه ڪرڻ ڪپي ته 'ابڙا واهه' ۽ 'گهاڙ واهه' هڪ ئي واهه آهي. ۽ 1038هه 1628ع ۾ ابڙن جي سردار مير محمد ابڙو جو کوٽايل آهي. مٿي ڏنل حقائق جي بنياد تي اهو ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ نهري نظام جا باني ڪلهوڙا نه پر ابڙا آهن. (10)

ڪلهوڙا اڳتي هلي جڏهن سنڌ جا حاڪم ٿيا ۽ ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جنهن مهل سنڌ جو واڳون سنڀاليون ته هن واڳون سنڀالڻ سان ئي ان 'ابڙو واهه' جي وڌيڪ کوٽائي ڪرائي.

شاهل محمد ڪلهوڙو ۽ مقامي زميندار:

جنهن لاءِ غلام رسول مهر تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا دور) ۾ گهاڙ واهه ۽ ميان شاهل محمد جي حوالي سان مختلف تاريخدانن جا حوالا پڻ ڏنا آهن.

تحفة الڪرام: هن جي (ميان شاهل محمد) دور ۾ مريدن جو تعداد اڳئين ڪان به وڌي ويو. ڪيتيءَ جي ڌنڌي ۾ خوب ترقي ٿي. لاڙڪاڻي وارو واهه انهي کوٽايو. واهه جي ٻنهي ڪنارن جي زمين سانگي ۽ ابڙا قومن کان خريد ڪري پنهنجي اولاد ۽ پائرن ۾ ورهايائين. هُو پاڻ جيتاني/ حبيباڻي) ڳوٺ ۾ رهندو هو.

گولڊ سمٿ: هن زراعت ڏانهن پورو ڌيان ڏنو. ان ۾ کيس چڱي ڪاميابي ٿي. ان سان گڏ پيري مرشدي به وڌندي رهي. لاڙڪاڻو سندس محنت ۽ مشقت جو خاص ميدان هو.

خابهادر خداداد خان: هُو وڏو متقي ۽ پرهيزگار شخص هو. مشهور آهي ته گهاڙ واهه جو لاڙڪاڻي شهر سان لڳو لڳ وڃي ٿو. سو هن جو کوٽايل هو. هن سانگي ۽ ابڙا قومن کان سندن زمينون کسي ورتيون. انهي ڪري ميان صاحب ۽ انهن قومن ۾ هٿياربند لڙائي لڳي.

سيد علي محمد راشدي: ميان آدم شاهه جي پوين مان ميان شاهل محمد کي هڪ نهايت سرگرم ڪارڪن مڃيو وڃي ٿو. هن پنهنجي زميداري ملڪيت ۾ تمام گهڻو واڌارو آندو. چيو وڃي ٿو ته گهاڙ واهه به هن ئي کوٽايو هو. سانگي ۽ ابڙا قومن کان ڪيتريون ئي زمينون کسي ورتائين جنهن تان آخر لڙائي لڳي."

اينڪن: ميان آدم شاهه جي پوٽي شاهل محمد کي زراعت جي ڪاروبار سان خاص دلچسپي هئي ۽ لاڙڪاڻي جو واهه شروع ۾ ان کوٽايو هو.

سيٽن: هن (ميان شاهل محمد) لاڙڪاڻي جو واهه کوٽايو. واهه جي ٻنهي ڪپن تي ابڙن ۽ سانگين جون جيڪي زمينون هيون، سي ڪاٽڻ ڦري، پنهنجي پائرن کي ڏنائين....."(11)

اهڙي طرح جنرل هيگ به پنهنجي ڪتاب 'سنڌو جو ڇوڙ وارو علائقو' ۾ ڪلهوڙن جي زراعت سان دلچسپي ۽ سندن محنت مشقت جي تعريف سان گڏ چانڊڪا پرڳڻي کي سنڌ جو گلزار بڻائڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

هنن (ڪلهوڙن) ڏاڍ ۽ ڦرلٽ سان گڏ زراعت کي به همٿايو. اهي پهريان ماڻهو هئا، جن لاڙڪاڻي واري علائقي ۾ گهاڙ نالي هڪ واهه کوٽايو ۽ چانڊڪا پرڳڻي کي سنڌ جو باغ بڻائي ڇڏيو هو. جن جن علائقن ۾ هر لاقانونيت ۽ آپيشاهي پکيڙيندا ويا، تن علائقن ۾ پاڻي جو ڏاڍو ڪارائتو استعمال ڪندا هئا. سندن اهڙن ڪارنامن مان ائين محسوس ٿي رهيو هو، نه ڪيت ڪيڙي ملڪ کي سائو ۽ شاداب بڻائي زوريءَ هٿ ڪيل زمينن جو جڻ هڪڙو جواز پيدا ڪري رهيا هئا. پر هو ائين ڪري به زمينن جي اصل مالڪن کي راضي ڪري ڪونه سگهيا. رهندو منجهن ويڇا ۽ وٿيون پئجي ويون." (12)

نامياري محقق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جو گهاڙ واهه کوٽائڻ سان گڏ اتان جي مقامي زميندارن جي سا ٿس اختلافن جو به ذڪر ڪيو آهي. هُو ٻڌائي ٿو ته "شاهل محمد کي زراعت سان گهڻي دلچسپي هئي. هن گهاڙ واهه کي نئين سر کوٽائي هڪ قلت مان وڏو عاليشان واهه بڻايو، انهي ڪري آبپاشي جو طريقو سڌريو ۽ تمام سٺا فصل ٿيڻ لڳا.... هن گهاڙ واهه تي آباد ٿيندڙ زمين جي زميداري ابڙن ۽ سانگين کان

كسي پنهنجي عزيزن ۾ ورهائي ڇڏيائين. انهي كري ابڙن ۽ سانگين ۾ وڏي ناراضگي پيدا ٿي ۽ اها ڳالهه لڙائيءَ جو باعث بڻجي ويئي. آخركار ابڙا قوم جي وڏيرن ڄام صديق ۽ ڄام جلال خان مريديءَ وارو حق ڇڏي انهن زميندارن جو ساٿ ڏنو. جيكي ميان صاحب سان لڙڻ لاءِ تيار هئا. كيترين لڙايون ٿيون. بكر جي مغل ناظر چانڊكا پرڳڻي جي زميندارن جو ساٿ ڏنو.“ (13)

اها پڻ حقيقت آهي ته اسان كلهوڙا دور جي حكمراني مان ميان شاهل محمد جي كوٺايل گهاڙ واهه وارو باب خارج كري ڇڏيو ته اسان كي كلهوڙا دور جي تاريخ نامكمل لڳندي، گهاڙ واهه جي كري سنڌ ۾ خوشحالي آئي ۽ كيترائي نوان واهڻ وستيون ۽ ڳوٺ آباد ٿيا. خاص كري لاڙكاڻي شهر جي بنياد كان وٺي ان جو معاشي، سماجي ۽ سياسي عروج گهاڙ كناري تي ٿيو. ان باري ۾ كن ماهرن جو وري خيال آهي ته جتي گهاڙ واهه جي كوٽائي كري لاڙكاڻو كر كڻي اُسريو، اتي ان واهه جي كوٽائيءَ مقامي ماڻهن ۾ بيچيني به پيدا كئي. گهاڙ واهه ۾ كوڏرون، كيٽيون وهائڻ كري صدين كان وٺي هت كيتي باڙي كندڙ كڙمين كان جڏهن كنهن حيلي بهاني سان، سندن اباڻيون زمينون كسيون ويون ته مجبور هنن كلات كهاڙا هٿ ۾ كنيا. انكري گهاڙ واهه جي ميرانجهڙي پاٽيءَ ۾ مقامي ماڻهن جي رهڻي رت سان ڳڙ سندن ٽوٽريل لاش به ترندي ڏٺا ويا.

شاهل محمد جي انهن زيادتن ۽ روين نيٺ هٿي هنڌ كيو. شاهل محمد ۽ هتان جي سانگي ۽ ابڙن سردارن جي وچ ۾ اختلاف تمام وڌي ويا. مظلوم عوام ۾ به ميان شاهل محمد خلاف نفرت چوٽ چڙهي وئي. هن جي خاص مريدن ۽ تر جي ابڙن جي سردارن ڄام صديق ۽ جلال خان به سندس مريدي ترك كري ڇڏي. ابڙن جي انهن سردارن پوءِ آسپاس جي مكاني قبيلن جا ڇڳا مڙس ۽ زميندار ڳڏ كري ميان شاهل محمد جي زيادتين خلاف دانهون كوكون كيون. جڏهن كو به كڙ تيل نه نكتو ته سنڌ جا هي قومي سردار بكر جي مغل نواب خواجه عبدالواحد وٽ شكايت كڻي ويا. بكر جو مغل نواب عبدالواحد مقامي سردارن جي دانهن ٻڌي پاڻ به شاهل محمد جي وڌندڙ طاقت كان گهٻرائجي ويو. هُو شاهل محمد جو اهو اثر ۽ دابو ختم كرڻ لاءِ تيار ٿيو. ان لاءِ ڊاكٽر قريشي حامد علي خانائي ميان شاهل محمد كلهوڙي ۽ خواجه عبدالواحد جي وچ ۾ لڳل جنگ جي باري ۾ لكي ٿو:

”سانگين ۽ ابڙن قومن جي سردارن گڏجي بكر جي مغل نواب خواجه عبدالواحد كي انهن سڀني مٿين حالتن كان واقف كيو. ساڳئي وقت، كانئس اڳ جي مغل فوجدارن جي انهي ڏس ۾ كيل كوشش ۽ خدشن كان به آگاهه كيو. خواجه عبدالواحد، مقامي قومي سردارن جي مشوري سان، ميان شاهل محمد جي خلاف هك مضبوط شاهي فوج تيار كئي. جنهن ۾ مقامي سردارن جا ماڻهو به شامل هئا. خواجه عبدالواحد، ميان جي تنبيهه واسطي چانڊكا پرڳڻي ۾ پوپٽي ڳوٺ وٽ پنهنجي لشكر سان پهتو ميان شاهل محمد ۽ بكر جي فوجدار خواجه عبدالواحد جي وچ ۾ چٽي ويڙهه لڳي. ’تاريخ نوابين بكر‘ جي مؤلف انهيءَ جنگ جو نقشو هن طرح چٽيو آهي:

”خواجه عبدالواحد، بكر جو حاكم مقرر ٿي اچڻ كان كجهه پوءِ، پنهنجي بخشي سيد مير بزرگ سميت هك وڏو لشكر تيار كري، شاهل زميندار جي تنبيهه لاءِ چانڊكا پرڳڻي طرف روانو ٿيو ۽ انهي علائقي جي ڳوٺ ’پوپٽي‘ وٽ اچي منزل كيائين. ٻئي طرف ابڙا قوم جا ماڻهو ۽ سردار به انهي جنگ ۾ اچي شريك ٿيا. هوڏانهن شاهه علي فقير پنهنجن مريدن جي هك جماعت ساڻ وٺي جنگ لاءِ سنبري آيو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ سخت جنگ لڳي. انهي جنگ ۾ مير بزرگ ۽ ست ٻيا سركردا شهيد ٿيا. ديوان ڏرمداس قانون گو ۽ ٻيا كيترائي سپاهي مارجي ويا. ابڙا قوم جا پڻ كيترائي ماڻهو انهي ويڙهه ۾ مارجي ويا.“ (14)

”هن جنگ ۾ شاهه علي فقير جي طرف جا صرف كجهه ماڻهو مارجي ويا. بكر جي فوجدار

خواجه عبدالواحد باقي بچيل لشڪر سميت جنگ جي ميدان مان فرار ٿي ويو ۽ سنڌس سپاهين ۾ ڦوٽ پئجي وئي. ٻئي ڏينهن خواجه عبدالواحد باقي ڪجهه ماڻهن سميت سکر ۾ وڃي پناهه ورتي." (15)

مغل نواب عبدالواحد جي شاهل محمد ڪلهوڙي هٿان شڪست جي خبر دهلي دربار ۾ به پهچي وئي. مغل دربار پنهنجي نواب عبدالواحد کي هٽائي ان جي جاءِ تي پلاند ڪرڻ لاءِ شيخ احمد کي بکر جو نواب ڪري موڪليو. شيخ احمد بکر جو نواب مقرر ٿيڻ سان ئي ميان شاهل محمد کان انتقام وٺڻ لاءِ پنهنجي سپاهين کي تياريءَ جو حڪم ڏنو.

ڊاڪٽر قريشي حامدعلي خانائي، ميان شاهل محمد ۽ بکر جي نواب شيخ احمد جي وچ ۾ جنگ جي باري ۾ ذڪر ڪيو آهي ته "خواجه عبدالواحد جي بکر جي حاڪم جي عهدي تان موقوف ٿيڻ کان پوءِ سن 1066هه/ 1656ع جي آخري ڏاري شيخ احمد بکر جو فوجدار مقرر ڪيو ويو. هن سنه 1067/ 1656ع جي اوائل ۾ حڪومت جي واڳ سنڀالي، نواب شيخ احمد، هن کان اڳ ٻن سالن (سن 1064/ 1654- 1065هه 1655ع تائين بکر جو فوجدار رهي چڪو هو.

شيخ احمد، بکر ۾ وارد ٿيڻ کان پوءِ هڪدم ميان شاهل محمد طرف توجهه ڏنو ۽ سائس هڪ فيصلي ڪن جنگ لاءِ تياري ڪئي. انهي واقعي جي پس منظر ۾ ميان بيگ محمد 'نامي' لکي ٿو: "شيخ احمد جي دل ۾ شاهه علي فقير کان انتقام وٺڻ لاءِ باهه ٻڙڪي رهي هئي. ايتريقدر جو انتقام جي اها سنڌس طبيعت مان ظاهري طرح صاف ڏسڻ ۾ پئي آئي. حاڪم مقرر ٿي اچڻ کان پوءِ هن چانڊڪا پرڳڻي تي چڙهائي ڪئي ۽ پوپٽي نالي ڳوٺ وٽ منزل ڪيائين. انهي وچ ۾ سيادت پناهه مير عبدالاول ٺياڪرُ ٻڌي، شاهه علي فقير کي شيخ احمد وٽ ملاقات لاءِ وٺي آيو." (16)

بهرحال ان ٺياڪري بعد جنگ جا بادل هٽي ويا. ميان شاهل محمد ملاقات لاءِ شيخ احمد وٽ پهتو. شيخ احمد پورا ٻه ڏينهن شاهل محمد سان ملاقات ڪا نه ڪئي. آخر ٽئين ڏينهن هن سان مليو. چيو وڃي ٿو شاهل محمد جيئن ئي شيخ احمد سان ملاقات ختم ڪري پٺي ڏني ته پويان شيخ احمد خنجر سان حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو. ميان بيگ محمد 'نامي' ۾ ان واقعي جو ذڪر هن انداز سان ڪيو آهي.

"سيد مير عبدالاول وچ ۾ پيو. قهر ۽ غضب هيٺ آيل شاهه علي فقير کي نواب شيخ احمد وٽ ملاقات لاءِ وٺي آيو. پورن ٻن ڏينهن جي انتظار کان پوءِ مير عبدالاول شاهه علي فقير کي شيخ احمد جي اڳيان پيش ڪيو. شاهه علي فقير جڏهن نواب شيخ احمد سان ملاقات ڪري ٻاهر اچي رهيو هو ته عين ان وقت نواب شيخ احمد مٿس پٺيان تيز خنجر سان حملو ڪيو ۽ مسلسل وار ڪري کيس قتل ڪري وڌو. شاهه علي فقير جو روح روحن جي مالڪ ڏانهن پرواز ڪري ويو. ان کانپوءِ نواب شيخ احمد سنڌس سسي ڌڙ کان ڌار ڪري، چوڌري تيرٿداس نالي هڪ شخص جي ذريعي دربار شاهي ڏانهن موڪلي ڏني."(17)

چيو وڃي ٿو ته شاهل محمد جو اهو سِر مبارڪ هڪ صندوق ۾ وجهي لاهور جي گورنر ڏي موڪليو ويو. لاهور جي گورنر اهو سِر پنهنجي سپاهين ذريعي دهلي جي شهنشاهه اورنگزيب ڏانهن اماڻيو. شهنشاهه ان سِر جون ڪرامتون ٻڌي ان کي دهلي ۾ دفن ڪرائي ان مٿان هڪ مقبرو تعمير ڪرايو. انڪري روايت آهي ته ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي مزار 3 جڳهن تي آهي. (1) فتح پور (سنڌ) (2) لاهور (پنجاب) (3) دهلي (انڊيا). (18)

ڪلهوڙا دور ۾ پوکي راهي:

ڌرتي وڏيا جا ماهر ڪلهوڙن جا آبپاشي نظام ۾ ڪيل سڌارن کي پاسيرو رکي ان دور ۾ سنڌ ۾ خوشحالي ۽ زراعت سان ڳڏ آدمشماريءَ ۾ واڌ جو وڏو سبب وري ماحوليات جي تبديلي ڏسن ٿا.

ارضيات جا ماهر ڪلهوڙا دور کي يعني سترهين صديءَ جي شروعات کي قدرتي طور زرخيز ۽ آبادي وارو زمانو سڏين ٿا. جنهن کي هو 1950ع کان وٺي 1700ع تائين ٿڌ وارو زمانو (The little Ice

Age) ڪوٺين ٿا. چيو وڃي ٿو ته ان دور ۾ هماليه جبل تي برف ڳرڻ ۾ صرف پندرهن کان ٽيهه ڏينهن دير ٿي وئي. انڪري درياهن ۾ پاڻي گهٽجي ويو. ان ڪانپوءِ ايندڙ صدي 1701ع کان وٺي 1758ع تائين درياهن جي پاڻيءَ ۾ ڪافي واڌ آئي. جنهن جو ذڪر ايم. ايڇ. پنهور ڪيو آهي ته "تڏ واري زماني جي حرارت ۾ تبديلي آئي. ڪجهه گرمي ٿي ۽ ڪلهوڙن پوکي راهي ڏهن لکن مان وڌائي ٻاويهه لک ايڪڙن تائين پهچائي. ۽ ماڻهن جي آبادي 14 لکن مان وڌي وڃي 30 لکن کي رسي." (19)

ڌرتي وڏيا جي ڄاڻن جي ان راءِ مان ظاهر آهي ته ڪلهوڙا دور ۾ ماحولياتي ڦير گهير ڪري دَرياهه سنڌ ۾ پاڻي جي جهجهائي ڪري، سنڌ ۾ پيدا ٿيندڙ فصل ٻيڻا ٿيا. ساڳي وقت ان عرصي دوران هتان جي آدمشماريءَ ۾ به ڪافي واڌارو آيو. ڊاڪٽر ايس.پي. چبلاڻي، ڪلهوڙا دور ۾ سنڌ ۾ پيدا ٿيندڙ اناج ۽ ان مان حڪومت کي ملندڙ ڍل جو ڪاٿو هن ريت لڳايو آهي.

"ڪلهوڙن جي دور ۾ زمين جي ڍل 53.3 لک رپيا ڪٺي ويئي آهي. انڪري ڪل پيداوار جو ملهه زمين جي ڍل جي ٽيڻ يعني اٽڪل 160 لک رپيا ٿيندي ۽ ڏهين آني في مڻ جي حساب سان ڪل پيداوار اٽڪل 156 لک مڻ ٿيندي. زمين جي سراسر پئداٿش 12 مڻ في ايڪڙ فرض ڪندي. ان مان اهو معلوم ٿيندو ته ان وقت پوک هيٺ ايندڙ زمين ساليانی 21 لک ايڪڙ هوندي ۽ ڪنهن به حالت ۾ ويهه لک ايڪڙن ۾ ڪافي واڌ آئي جنهن جو ذڪر ايم.ايڇ. پنهور ڪيو آهي ته "تڏ واري زماني جي حرارت ۾ تبديلي آئي. ڪجهه گرمي ٿي ۽ ڪلهوڙن پوکي راهي ڏهن لکن مان وڌائي ٻاويهه لک ايڪڙن تائين پهچائي. ۽ ماڻهن جي آبادي 14 لکن مان وڌي وڃي 30 لکن کي رسي. (20)

جيئن ته ان ڪلهوڙا دور ۾ گهاڙ واهه به هڪ آبپاشي جو شاهڪار هو انڪري مختلف ماڻهن گهاڙ واهه جي سنڌو مان شروعات جدا جدا هنڌن تان ٻڌائي آهي. جيئن امام راشدي لکيو آهي ته.

"گهاڙ واهه جي شروعات نئون ديري شهر کان پندرهن ڪلوميٽر پري اوير طرف 'نصرت' اسٽيشن کان ڏکڻ طرف هڪ تاريخي ڳوٺ 'دوسوڏڙن' کان سنڌو درياءَ مان ٿئي ٿو، پر ڪن روايتن موجب 'گهاڙ واهه' جي شروعات مدئجي شهر جي سامهون درياءَ جي ڪناري تمام جهوني ڳوٺ 'آدمجي' کان ٿئي ٿي. ان جي تصديق پراڻن نقشن مان به ملي آهي. جيئن ته گهاڙ واهه هڪ آڳاٽو قدرتي ڦاٽ هو ۽ ايم.ايڇ پنهور جي راءِ موجب 'گهاڙ واهه' سمن جي دور سان آهي. تنهنڪري اهو خيال ڪيو وڃي ٿو ته جڏهن ميان شاهل محمد ڪلهوڙي گهاڙ واهه جي نئين سر کوٽائي ڪرائي. تڏهن ان جو منهن 'دوسودڙن' ڳوٺ کان ڪرائي، ان کي سدا واهه جي صورت ۾ بدلائي ڇڏيو. اهڙا آثار اڄ به موجود آهن" (21)

ميان شاهل محمد چانڊڪا ۾ گهاڙ واهه کوٽائي هن علائقي کي گل وگلزار بڻايو. هونئن به آبپاشي جي سڌاري ۽ واڌاري ۾ ڪلهوڙا حاڪمن جو اهم ڪردار رهيو آهي. خاص طور تي هن ميدان ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙو سڀني کي ميدان ماري ويو. هن خطي ۾ ميان نور محمد کي نئي جديد آبپاشي نظام جو ماهر سمجهيو وڃي ٿو، ڇو جو هن گهاڙ واهه مان ڪيترائي نيون شاخون ڪڍي چوڦير واهه ۽ واهڙ وهايا. ان لاءِ ڊاڪٽر ايس. پي. چبلاڻي لکي ٿو ته "گهاڙ واهه جون ٽي مکيه شاخون آبپاشي جي عظيم معمار (ميان نور محمد) ڪري وجود ۾ آيون. 'نور واهه' تي اهو نالو به هن جي پٺيان پيو (جيڪو 10 ميل ڊگهو هو) 'شاهه جي ڪڙ' وري هن جي نامياري وزير شاهه بهاري کوٽايو (جيڪو 20 ميل ڊگهو هو) اتي ساڳي شاهه بهاري 'جنڊوک' (هاڻوڪو لاڙڪاڻو) واري حصي ۾ ڪيترائي واهه کوٽايا ۽ 'ڏاتي جي ڪڙ' (جيڪو 20 ميل ڊگهو هو) جيڪا هينئر موجود ڪونهي. ميان نورمحمد جي ئي وقت ۾ ڏاتو کهڙو نالي هڪ شخص کوٽايو، جو پنهنجي وقت ۾ هڪ دولتمند ماڻهو هو ۽ واهن کوٽائڻ ۾ چڱو نالو ڪڍيو هئائين". (22)

گهاڙ واهه جي ان ٽن مکيه شاخن کانسواءِ ٻيا به ڪيترائي واهه نڪرندا هئا. جيئن 'نصرت واهه' (جنهن

کي مٺو واهه ۽ قادر واهه به چيو ويجي ٿو.) ميان نور محمد ڪلهوڙي جي خاص امير نصرت خان چانڊيي کوٽايو هو. 'مير واهه' هن کي 'دودو واهه' به چيو ويندو هو. 'فيض واهه' هن کي 'انتو واهه' به سڏيو وڃي ٿو. 'خانواهه واهه'، 'ٽکڙ ڍاهه'، 'هير واهه'، 'آبڙو واهه'، سرائي واهه'، 'گورڙو شاخ'، 'نصير واهه'، 'ڪور هاشم'، 'ذاتي بي ڪور'، 'شاهه جي ڪور'، 'ڪور متل'، 'ڪٽ واهه'، 'سهڙو چيلو' ۽ ٻيا ڪيترائي واهه قابل ذڪر آهن.

ان کان علاوه گهاڙ واهه مان ٻيا به ڪيترا ننڍا وڏا واهه اتان جي مقامي زميندارن جا کوٽايل هوندا هئا، جيڪي مختلف طرفن ڏي وهي آبادي ڪندا هئا. پڙمل ڳوٺ کان گهاڙ واهه مان وري هي ٻيا به واهه نڪرندا هئا، قلپوٽو واهه، ڪانڊڙا واهه، وڏو واهه، بشارت واهه، لنبو واهه، سانپل واهه، مگيون واهه، ۽ جلباٽي واهه وغيره اهي سڀئي واهه ڳاجي کهاوڙ شهر پرسان وڃي ختم ٿيندا هئا. گهاڙ واهه تي ابڙا هڪڙا، کهاوڙ، اسراڻ، ننيا، ڪانيا، مسڻ، ڪانڊڙا، قلپوٽا، ڪوسا ۽ ڏيپر زميندار هئا.(23)

چانڊڪا ۾ گهاڙ واهه سان گڏ ايترن گهڻن واهن ۽ واهڙن جي وڇايل ڄار ڪري هتان جي ماڻهن جي خوشحاليءَ جو ذڪر ڪيترن سياحن پڻ ڪيو آهي.

هينري پاٽينجر 1809ع ۾ مير غلام علي خان ٽالپر جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو. هُو لاڙڪاڻي جي باري ۾ ٻڌائي ٿو ته

"اڄ ڪلهه (ٽالپرن جي زماني ۾) سنڌ جو مکيه شهر لاڙڪاڻو آهي. جيڪو ساڳي نالي واري واهه تي آهي، يعني گهاڙ واهه کي 'لاڙڪاڻو واهه' سڏي ٿو. هيءُ واهه سنڌ جي اميرن وٽ وڏي اهميت رکي ٿو. چاڪاڻ جو جيڪي واپاري سنڌن حڪومت جي حدن ۾ داخل ٿيندا آهن. انهن کان هتي محصول ورتو ويندو آهي. ان ڪانپوءِ ڪاڇي ۽ گندا واهه مان بلوچن جي حملي کي روڪڻ لاءِ هتي وڏي قلعي ۾ بچاءَ وارو لشڪر رهي ٿو."(24)

اليگزينڊر برنس مير مراد علي خان جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو، هن پنهنجي سفرنامي ۾ ٻن ٽن هنڌن تي لاڙڪاڻي واري پرڳڻي جو ذڪر ڪيو آهي.

"لاڙڪاڻو جيڪو گهاڙ واهه جي اولهندي ڪناري تي ٻڌل آهي ۽ چانڊڪا پرڳڻي جي گاديءَ جو هنڌ آهي. اٽڪل ڏهه هزار ڪن آدم شماري ٿيندي."(25)

رچرڊ برٽ انگريزن جي فتح ڪرڻ بعد 1844ع ۾ سنڌ آيو. هو "Sindh and Races that inhabit in Sindh" ۾ لاڙڪاڻي بابت لکي ٿو."سيوهڻ کان پوءِ لاڙڪاڻو مکيه شهر آهي. هن علائقي ۾ پاڻي جهجهو آهي ۽ آبادي به سٺي ٿئي ٿي. ڪراچي کي ڇڏي باقي سنڌ جي سڀني هنڌن جي ڀيٽ ۾ وڌ ۾ وڌ سرسبز علائقو آهي. هن علائقي کي آبڪلاٽي جي موسم ۾ درياءَ مان نڪرندڙ واهه سيراب ڪري ٿو. لاڙڪاڻي جو علائقو حسين ڳوٺن تي جڙيل آهي."(26)

انهن سياحن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته گهاڙ واهه ۽ ٻين واهن ۾ پاڻي جي گهڻائي ڪري هي سارو علائقو ساوڪ سان ٽيل ۽ سبرسبز هو. آبي گذر گاهن ۽ پٽڻن جو انگ وڌڻ ڪري واپار ۾ به واڌ آئي. اضافي محصولن جي وصولي ڪري حڪمرانن جا ڪيسا به سدائين ڏوڪڙن سان سٽيل هوندا هئا. رزق جي ڪشادگي ڪري شهر ۾ نوان نوان چهرا نظر اچڻ لڳا. جنهنڪري آدمشماري ۾ پکيڙڻ شروع ڪيا. آبڪلاٽي جي موسم ۾ ته هن علائقي جي رونق ڏسڻ وٽان هوندي هئي. خاص ڪري سانوڻيءَ ۾ جڏهن وڏي اهتمام سان شهر جي ڪنهن معزز بزرگ کان درياهه جو منهن کولائي گهاڙ ۾ پاڻي ڇڏيو ويندو هو ان لاءِ پير علي محمد راشدي لکي ٿو:

"اپريل جي مهيني ۾ گهاڙ واهه جو درياهه مان منهن کولي منجهس سانوڻيءَ جو پاڻي ڇڏيندا هئا. ان موقعي تي خيراتون ٿينديون هيون ۽ محفلون لڳنديون هيون. سڀئي ضلعي جا ڪامورا اچي ڪٺا ٿيندا هئا. گهاڙ جو منهن اسان جي ڳوٺ بهڻ کان ٿورو پنڌ تي هوندو هو. لاهورين جو ديوان لالچند هوندو ڇڙو داروغو هو، ۽ پبلڪ سان سندس رسائي ۽ رهائي اهڙي هوندي جو سندس سڪٽي سڏ تي ماڻهن جا هشام اچي گڏ ٿيندا هئا.

مهمانن جي مانيءَ جو بار خود لالچند تي هوندو

هو. واهه جو منهن کولڻ لاءِ پهريون ليو ڪنهن بزرگ ڪان هٿلائيندا هئا ۽ اهو بزرگ هوندو هو ديوان ليلا رام لاڙڪاڻو هاءِ اسڪول جو سفيد پوش هيڊ ماستر“ (27)

ليفٽيننٽ هيو جيمس به 1847ع ڌاري هڪ رپورٽ ۾ گهاڙ واهه ۾ اپريل مهيني ڌاري پاڻي ڇڏڻ جو ذڪر ڪيو آهي. هن ان سان گڏ ان زماني ۾ گهاڙ واهه جي اهميت جي باري ۾ به ٻڌايو آهي:

”گهاڙ واهه گهڻو ڪري اپريل ۾ پاڻي وهايو ويندو آهي ۽ اهو واهه نومبر مهيني تائين سڪي وڃي ٿو. مئي کان سيپٽمبر تائين گهاڙ جي پاڻي جي سراسري گهرائي 10 فوٽ هوندي آهي. اهو ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته ڪجهه سال اڳ تائين گهاڙ ۾ سارو سال پاڻي موجود هوندو هو. ايتري قدر جو اڪثر پاڻي اُٿل کائي ڪنارن کان ٻاهر وهي ايندو هو. انڪري ٻوڏ کان بچڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي پراڻي ڪوٽ جي چوڌير، ندي کان 150 والن تي ڪاهي ڪوٺي ڇڏي هئائون. ضلعي ۾ گهاڙ جو گهڻو پاڻي ان مان نڪرندڙ شاخون کڻن ٿيون. باقي بچيل پاڻي هيٺائين وارن ڪُڏن کوٻن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. ساري چانڊڪا پرڳڻي جي پوکي راهي هن ندي جي پاڻي تي ٿي ٿئي ٿي.“ (28)

گهاڙ واهه جيئن مون ڏٺو:

اسان پنهنجي ننڍپڻ ۾ گهاڙ واهه کي پاڻيءَ سان پريل ڏٺو هو. جڏهن ته ان ۾ باقاعده ڪو وهڪرو نه هو. پر اهو پاڻي جو هڪ وڏو ڍورو ٻڌجي چڪو هو. جو جو ان کي پرسان وهندڙ سنڌو درياهه ۽ دادو ڪئنال جي سيمي جو پاڻي پري رکندو هو. شايد ان ڍوري ۾ دادو ڪئنال جو پاڻي به وهايو ويندو هو. گهاڙ واهه وارو اهو ڍورو سنڌوءَ جي ڦاٽ وٽان شروع ٿي لاڙڪاڻي شهر ۾ داخل ٿيندو هو. ڪافي عرصي تائين شهر ۾ ڪن هنڌن تي اهي ننڍڙا ننڍڙا ٻورا نظرايندا هئا.

اسان جو بابا سائين انيس انصاري مڇيءَ جي شڪار جو شوقين هئڻ ڪري هُن جي ڏينن ڍورن، واهن ۽ واهڙن سان گهڻي لڳندي هئي. هُو جنهن به نئين هنڌ بدلي ٿي ويندو هو ته سڀ کان پهريائين اتي مڇيءَ جي شڪار جا گهڻ گهيڙ ڳوليندو هو. پوءِ اڪثر موڪل واري ڏينهن ۾ انهن نيرائين پاڻي ۾ شڪار ڪندي نظر ايندو هو. ان دور ۾ چڱن ڀلن ماڻهن جي مک سواري سائيڪل هوندي هئي. اسان جون سائيڪلون به اهڙن ڏينن ڍورن تائين پهچڻ لاءِ اڪثر سنهڙن پيچرن تي ٻوڙنديون رهنديون هيون.

جيئن ته ان زماني ۾ لاڙڪاڻي جي پرسان پاڻيءَ جو وڏو ۽ قديمي وهڪرو گهاڙ هو. جيڪو اسان جي ساڻپر ۾ به شهر کان ڪجهه ميل اوپر مان وهندڙ سنڌو درياهه مان نڪري شهر جي پاسي مان لنگهندو هو.

اسان جي سير وتفريح جو ميدان گهڻو ڪري گهاڙ واهه هو سنڌوءَ جي ڪَڪ مان منهن ڪيڻ کان وٺي لاڙڪاڻي ۾ پير پائڻ تائين يعني جيلس بازار تائين هوندو هو.

اچو ته اڄ کان اڌ صدي اڳ تاج خان جتوئي ڳوٺ (لڏڙو واٽي جو پتڻ) کان وٺي لاڙڪاڻي ۾ لاهوري محلي پرسان رائيس ڪئنال ۾ ڪرندڙ گهاڙ واهه جو سير ڪندا هلون.

لاڙڪاڻي جي اوپر ۾ پير شير کان ڪجهه ڪلوميٽر پرتي تاج محمد جتوئي جو ڳوٺ آهي. اهو ڳوٺڙو موجوده وقت به گهاڙ واهه جي ساڄي ڪناري ساوڪ جي چادر اوڍي هر آئي وئي کي پليڪار ٿو ڪري.

تاج جتوئي ڳوٺ:

اڳي هن جتوئي ڳوٺ ۾ هندو گهڻا رهندا هئا. هت هڪ مشهور پتڻ هوندو هو. جيڪو ’لڏڙو واٽي‘ جو پتڻ سڏبو هو. ان پتڻ تي بيڙين جي اچ وڃ ڪري سدائين رونق رهندي هئي. ڳوٺ ۾ هندن جي اڪثريت ڪري هت هڪ مسڻ به هو.

هيءُ علائقو شروع کان وٺي سرسبز رهيو آهي. جيئن ته گهاڙ واهه جو پيٽ ۽ وهڪرو عام زميني سطح کان هيٺ هوندو هو ته ماڻهو نارن يا ايٽ ذريعي گهاڙ مان پاڻي ڇڪي پوکي راهي ڪندا هئا.

ان ڪانسواءِ هتان جي زميندارن گهاڙ پرسان ٿي اونها کوهه کوٽي ڇڏيا هئا. هنن کي ’کهاڙو‘ سڏيندا

هئا. انهن کوهن جو قطر ست اٺ فوٽ هوندو هو. جنهن گهاڙ واهه جي اٿل يا نار سان اهي کهاڙو پربو هو ته ڪڙمي هٿن ۾ دبا ڪٽي ان دبن جي مدد سان کهاڙو مان پاڻيءَ کي ننڍڙن واهن ۽ واهڙن ۾ ڏڪيندا هئا. اهڙي طرح هُو پوک ۽ باغن کي پاڻي ڏيندا هئا. اهڙن دبن جي مدد سان پاڻ ڏيڻ کي پراڻي دور ۾ 'جهڙڪو' سڏيندا هئا.

هت انبن جا باغ گهڻا هئا. جن ۾ خاص ڪري سنڌي انب، چيهو، ٻاٽو طوطا پوري انب جام ٿيندا هئا، پر پوءِ آهستي آهستي ماڻهن انبن جي جاءِ تي زيتون پوکڻ شروع ڪيا. چيو وڃي ٿو ته هن علائقي ۾ زيتون سڀ کان پهريائين پلو واڻي آڻي پوکيا هئا. ان ڪانسواءِ هت ڪندي جو وڏو جام هوندو هو.

ان لڏڙو پٽڻ تي هڪ پراڻو ريسٽ هائوس به هو. جتي ڪامورا ڪڙا اچي رهندا هئا. ان ڪانسواءِ گهاڙ جي ڪپر سان هڪ ريسٽ هائوس پير شير وٽ ۽ ٻيو لاڙڪاڻي بندر وٽ جوڙيل هو.

هونئن ته هاڻي سارو گهاڙ لٽجي ويو آهي. البت اجا تائين ڪجهه هنڌن تي گهاڙ جا باقي ڇڏيل ڍورا لهرون هٺندي ملن ٿا. انهن ۾ هڪ مشهور ڍورو ديهه جنيد جتوئيءَ ۾ ۽ ٻيو ديهه ٻائيد سانگيءَ ۾ آهي. ان ڪانسواءِ عاقل ڳوٺ پرسان به هڪ ڍورو آهي. هنن کي گُڪو سڏيو وڃي ٿو. مشهور آهي ته محمد ايوب کهڙو ان ڍوري کي گُڪو جي نالي سان سڏيندو هو.

موجوده وقت 2011ع ۾ به تاج جتوئي ڳوٺ پرسان ڍوري جي ڪنارن سان گهاٽا ۽ قداور وڻ عجيب نظارو پيش ڪن ٿا. خاص ڪري ڪجيءَ جا ڊگها وڻ جنهن هوا تي جهولن ٿا ته ان جهومندڙ وڻن جو عڪس گهاڙ جي نيرائين پاڻيءَ تي مدهوش ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

ان ڍوري کي دادو ڪينال ڪٽي به اڌ ڪري ڇڏيو آهي. اتي دادو ڪينال تي هڪ ريگيوليٽر ٺهيل آهي. جنهن پرسان ٿي بنگلي ۾ پوليس جو ٿاڻو قائم آهي. دادو ڪينال جي پُل پار ڪرڻ بعد ماڻهو پير شير جي حدن ۾ داخل ٿي وڃي ٿو.

پير شير:

پيرشير هن علائقي جو مشهور پير آهي، جيڪو ٻه صديون اڳ گمبٽ مان لڏي اچي هت رهيو هو. سندس اصل نالو قطب الدين هو، پر چون ٿا ته هُن جي زيارت تي هڪ شينهن پڻ ايندو هو. انڪري هُو پير شير جي نالي سان مشهور ٿي ويو. هن جي مزار به عمارت سازيءَ جو شاهڪار آهي. خاص ڪري هن جي مٿان بيهاريل اُبو گنبذ منفرد انداز جو لڳي ٿو. مقبري جي مهاڙيءَ تي پراڻو ڪاشيءَ جو ڪم به جاذب نظر آهي. اڳي پير شير وارو سارو علائقو ساون گهاٽن وڻن سان جهنجهيل هو. وڻن جو چانورو ايڏو ته گهاٽو هوندو هو، جو ڪٿان به سج ظاهر نه ٿيندو هو خاص ڪري مقبري جي آسپاس ڦهليل نيرن ۽ اڇن گلن واريون وليون روح کي راحت ڏينديون هيون. پير شير جي مزار وٽ ڪيترائي پاڻيءَ جا ڀريل دِلا ۽ مَٽ پيا هوندا هئا. ڪچي ۽ آسپاس ڳوٺن جا راهرو اتي ڪجهه دير آسيس حاصل ڪري وري پنهنجي منزل ڏي رخ رکندا هئا. اتي زيارتن ۽ مسافرن جي رهڻ لاءِ هڪ مسافر خانو به هوندو هو. ان ڪانسواءِ روضي اندر اگربتن جي ڦهليل خوشبو ۽ پراڻن گلن جي سڳنڌ جو واس زيارتن جي ساهن ۾ سمائجي ويندي هئي.

هن تر جي ماڻهن ۾ پير شير جو ميلو مشهور آيو. جيڪو هر سال ارڙهين کان ويهين ذوالحج ڌاري لڳي ٿو. ان ميلي لاءِ پيرعلي محمد شاهه راشدي تقريباً هڪ صدي اڳ احوال هن ريت لکيو آهي. جنهن هن اٺن سالن جي عمر ۾ اهو ميلو ڏٺو هو.

پيرشير جي درگاهه جو سجاده نشين انهن ڏينهن ۾ پير نالي چڱو مرحوم هوندو هو. ميلي ۾ هزارين ماڻهو اچي شامل ٿيندا هئا. ناچو، ڳائڻا، ڳائڻيون ملڪان ملڪون اچي ويندا هئا. بي تحاشا ننگر هلندو هو. رات ڏينهن راڳ جون مجلسون هونديون هيون. پير صاحب پاڻ مير مجلس بڻجي ويهندو هو. راڳ هلندي ماڻهو مٿانهن گهوران گهور روڪڙ ڳائڻين ڏانهن اڇلائيندا هئا. ٽي ڏينهن ميڙو متل رهندو هو. لاڙڪاڻي جا سمورا ديسي آفيسر مدعو هوندا هئا.“

منهنجي به (راقم الحروف) شاگرديءَ دوران (1972ع پير شير جي گادي نشين جي فرزند علي ڏنو شاهه سان دوستي ٿي وئي. علي ڏنو شاهه ڪرڪيٽ جو سٺو رانديگر هو. هن سان واقفيت ڪري اڪثر سندن ڳوٺ اچڻ وڃڻ رهندو هو. ان وقت گادي نشين علي ڏنو جو والد پير شير هوندو هو. اڪثر ميلي جي موقعي تي علي ڏنو شاهه دوستن کي دعوت ڏئي وٺي ايندو هو.

مون زندگيءَ ۾ پهريون دفعو پير شير جي ميلي جي موقعي تي چند دوستن سان گڏ ڪنهن ناچڻيءَ جو رقص به ڏٺو هو. ايترن مردن جي وچ ۾ هڪ ڇوڪريءَ کي رقص ڪندي ۽ ماڻهن جي هٿن مان پئسا وٺندي عجيب لڳو هو. مون کي ايترن شڪاري نظرن جي گهيري ۾ پيسن جي ٻل تي ناچڻيءَ جي تذليل ڏسي الائي ڇو ان غريب ڇوڪريءَ تي رحم پيو اچي. زندگيءَ ۾ پوءِ مون اهڙي ناچ ڏسڻ کان توبهه ڪئي. افسوس اسان جو دوست علي ڏنو شاهه هڪ هنگامي خيز زندگي گذاري وچولي وهيءَ ۾ ئي وفات ڪري ويو.

بهرحال ذڪر پي هليو اسان جي ننڍپڻ ۾ ڏٺل گهاڙو واهه جي موج ۽ مستين جو. اسان اڪثر سير تفريح ۽ مڇيءَ جي شڪار تي ايندي ويندي گهڻو ڪري پير شير جي ٿڌي ٺانئري ماحول ۾ ڪجهه دير وسرام ڪري، وري لاڙڪاڻي طرف پنهنجو واپسيءَ جو پنڌ شروع ڪندا هئاسين. پير شير لاڙڪاڻي جي وچ ۾ هڪ خوبصورت وڻن جي ڇٽيءَ سان ڍڪيل شاندار ٽاپ (سڙڪ) هوندي هئي. جنهن کي ڪو ادارو وڏي ايمانداريءَ سان سنڀاليندو هو. ٽاپ تي هر روز تازو چنڪار ٿيل هوندو هو. ٿوري ٿوري فاصلي تي بيلدار ۽ بيو عملو بالٽن سان چنڪار ۽ صفائي ڪندي نظر ايندا هئا. انڪري آلي مٽيءَ جي خوشبوءِ چوڌس ڦهليل هوندي هئي.

اسان جي ساڄي پاسي نانگ جيان وراڪا ڪندو گهاڙ جو خوبصورت وهڪرو وهندو هلندو هو. گهاڙ جو سينو 100 فوٽ کان 200 فوٽ ڇوڙو هئڻ ڪري پرين پڪ تي گهاٽن باغن ۽ ڪنارن تي بيٺل باغائي سولائي سان سڃاڻي سگهبا هئا. خاص ڪري جهار هڪلڻ مهل هنن جون هڪلون "ها... هلا... هو... هو... ۽ ڪانياٽن مان ڇڏيل گليليءَ جا ٺڪاءَ ڪنن ۾ پيا پرندا هئا. اتي بين پکن جي لاتين مان گڏ طوطن جي ٽيون... ٽيون نمايان هوندي هئي. انبن جي باغن ڪري هت طوطا گهڻا هوندا هئا. طوطا انبن جي ٻورن ۾ ئي ٻچا ڏيندا هئا. انڪري هن علائقي ۾ هزارن جي تعداد ۾ طوطا ئي طوطا هوندا هئا. اسان ان وڻن جي وچ ۾ قاتل سرنگ نما سڙڪ اندر ٽالارا ڪندي جڏهن گهاڙ جي لهرن تي ڪا ونجهه واري ٻيڙي ترندي ڏسندا هئاسين ته ڪجهه دير بيهي ان دل ٺاريندڙ منظر مان لطف اندوز ٿيندا هئاسين. وڻڪار جي وچ ۾ نيرائي پاڻيءَ ۾ ترندڙ ٻيڙي ڄڻ ڪنهن چترڪار جي لافاني تخليق لڳندي هئي. اهي ٻيڙيون ڪچي مان ڀاڄيون ۽ باغن مان انب ۽ زيتون ۽ ڇانور ڪٽي شهر تائين پهچائينديون هيون. پير شير کان پوءِ پيڏن جي پتڻ تي اڪثر ٻيڙيون نظر اينديون هيون.

سڙڪ جي ٻنهي پاسن تي خاص ڪري گهاڙ ڪپر وڻن، ٻوٽن ۽ ڇهڇ سائي ڇٻرائي سان ڍڪيل هوندو هو. ماڻهو چاهي ته ڪنهن به هنڌ قدرتي سائي ڇٻرائي جي بستري تي ڇيلهه سڌي يا آرام ڪري سگهندو هو. گهاڙ جا ڪي ورن وڪڙن وارا منظر من کي موهيندڙ هوندا هئا. ڪنارن تي بيٺل قداور ڪجيءَ جا وڻ ۽ انهن جا پاڻيءَ ۾ پوندڙ پاڇولا خوابي ماحول پيش ڪندا هئا.

گهاڙ واهه جي ڦاٽ کان وٺي لاڙڪاڻي تائين رستي ۾ گهاڙ جي ڪاٻي ڪناري سان آگاڻي، شيخ ڳوٺ، پارو ڀٽو ڳوٺ، عاقل، گهانگهڙو، جتوئي تاج خان ڳوٺ، پير شير، پيڏا، جمالي ۽ ڀٽن جا ڳوٺ ۽ واهڻ ايندا هئا. مسافر گهڻو ڪري انهن ڳوٺن يا باغن ۾ ٻه ٽي ڍڪ پاڻي جا يا گهاٽي لسيءَ جا ٻه ٽي وٽا پي تازا توانا ٿي وري سفر جاري رکندا هئا.

اهي ڳوناٺا باغن کان سواءِ سايون ڀاڄيون به جام پوکيندا هئا. اسان به تازين ڀاڄين ۽ ميون جي وٽ وٺڻ لاءِ هنن ڏي لڙي ويندا هئاسين. اهي

مهمانواز ماڻهو زيتونن ڪانسواءِ تازيون گجرون، گرگڙو، گوبي وغيره به کاڻڻ لاءِ آڻي اڳيان رکندا هئا. ويچارا قرب مان ڪڏهن ته ڳنڍ پري زوري گهر جي پاڇي پتيءَ لاءِ به ڏيندا هئا.

رستي ۾ ڪن هنڌن تي گلاب جي پوک به ڪئي ويندي هئي. گلابن تائين پهچڻ کان اڳ ئي مدهوش هوا گلابن جي خوشبو ڪلهن تي ڪئي ميلن تائين آڏرياءَ لاءِ پهچي ويندي هئي. اهو سارو علائقو خوشبوءِ سان واسيل هئڻ ڪري ماڻهو هرويرو اتان آهستي آهستي گذرندو هو.

هونئن به هن خطي کي سارين جو ديس چيو ويندو آهي. هتان جا چانور صدين کان وٺي ديس ۽ پرديس مشهور آهن. گهاڙ واهه جي لڙاٽيل پاڻي تي پيدا ٿيندڙ سُڳداسي چانورن جي لذت ۽ خوشبوءِ جي تعريف ته هر ڪنهن ڪئي آهي. انيس انصاريءَ ان لاءِ لکيو آهي ته:

”لاڙڪاڻي جا سڳداسي چانور ته ملڪان ملڪ مشهور هئا. گهر ۾ رڌجندا هئا ته پاڙي وارن کي پتو پئجي ويندو هو. هن وقت به ٻج ساڳيو آهي. مٽي به ساڳي، آبهوا به ساڳي، پر سڳداسيءَ ۾ اها سڳند ڪانه آهي ڇو؟ شايد اهو اثر گهاڙ واهه جي پاڻيءَ جو هو. جتان جتان وهندو پي آيو، اتان جي مٽيءَ جو هڳاءُ پاڻ ۾ سميٽي لاڙڪاڻي جي ٻنين ۾ پي نڇاور ڪيائين. بئراج کلي گهاڙ واهه بند ٿيو.“ (29)

ان دور ۾ ايترو ته امن امان ۽ محبتي ماحول هوندو هو، جو گهاڙ ڪناري وڪ وڪ تي ڪيترائي مڇيءَ جا شڪاري پاڻيءَ ۾ ڪنڊيون وجهيون ڪنهن بگهه پکي جيان مڇيءَ جي تاڙ ۾ ويٺا هوندا هئا. انهن مڇي جي خفتين ۾ اڪثريت مهاجرن جي هوندي هئي.

اسان به شڪار لاءِ بابا ۽ سندس دوستن سان گڏجي، ساري ڏينهن جو ڪاچ پيچ ۽ رڌ پچاءُ جو سامان سرڙو ڪئي اچي گهاڙ جي پڪ جهليندا هئاسين پوءِ گهڻو ڪري ماريل مڇيءَ کي اتي ئي پچٽي ڏئي مهاجر دوستن جا آندل ڇٽ پٽا مصالحا، ان تي ٻرڪي چڙهه ڪندا هئاسين. گهاڙ مان ڪرڙو، ٿيلهي، موراڪي، ڳنڍڻ، سينگاري، پوٽڪي، شاڪر وغيره جام مرندا هئا. ڪيترا خفتي ته سيني تي هٿ هٽي فخر سان ٻڌائن ٿا ته هنن هتان مڻ مڻ جو ڪرڙو به ماريو آهي.

گهاڙ جي آسپاس رهندڙ ڪيترن شوقين قاز ۽ بطخون به پالي رکيون هيون. اهي قاز ۽ بطخون صبح جو ڳوٺان پنڌ ڪري سارو ڏينهن پيون پاڻيءَ ۾ ٽٻيون ڏينديون هيون. پاڇا وَرندي ئي وري واپس وڃي پنهنجي مالڪن کي منهن ڏيکارينديون هيون ڪڏهن ته پر ڦهلائي ڪنهن چوڪيدار جيان آواز ڪنديون، اسان کي به پنهنجي جُوءِ مان ٻوڙائي ٻاهر ڪنديون هيون. اسان سياري جي آمد مهل ان گهاڙ واهه جي بلوري پاڻيءَ تي ڪيترائي نيراڻ ساواڻ خاڪي، سليٽي، ڳاڙها ۽ ناسي رنگ جا سائبريائي پکي لهندي ڏٺا هئا. جيڪي گهاڙ جي مستو مست موجن تي من مستيون ڪندي ۽ ٽٻيون هڻندي نظر ايندا هئا. اسان اتي پنهنجي اکين سان رنگ برنگي ڊگهوش نيرگ، ڪرڙو، ٽرهندو، ڪهنگ جا ولر ترندي ڏٺا. خاص ڪري ان پاڻي ۾ ڀهٽو، ڪانيرو ڪانسواءِ آڙي گهڻي تعداد ۾ نظر ايندي هئي، جنهن کي ٻولهڙي به سڏيندا هئا. آڙيءَ کي مقامي ماڻهو 'ڍنڍ جي راڻي' به چون. ڪاري رنگ ۽ اڇي چنهب واري اها آڙي اسان کي ٽيڏي اک سان ڏسي وري پاڻيءَ ۾ گهت هڻي ويندي هئي.

گهاڙ مان باغن ۽ ٻنين کي پاڻي ڏيڻ لاءِ ڪيترن هنڌن تي ماٻول به نهيل هوندا هئا. پري کان ئي ماٻولن ۾ وهندڙ پاڻيءَ جو مٺو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. جيئن جيئن ويجهو پهچبو هو تيئن اهو سريلو آواز جلترنگ جيان سرور ڏيندو هو. وري جڏهن ماٻول جي پاڻيءَ مان گذرندڙ مڇيون ديوارن سان ٽڪرائڻ مهل چرڪ پري پاڻيءَ کان ٻاهر ٽپا ڏينديون هيون. اهو لقاءُ ڏسڻ وٽان هوندو هو. گهاڙ ۾ پاڻي جي مٿاڇري تي هرهنڌ خاص ڪري ڪناري سان جتي وهڪرو ڪجهه قدر ماٺو هوندو آهي. اتي هڪ سائي رنگ جي ننڍي پاڙ واري وَل به ترندي نظر ايندي آهي. ان ناڙو (Convolvulus) خاندان ۾ توتاري جهڙا اڇا

گل ڦٽن ٿا. ائين لڳندو آهي جڻ قدرت پاڻيءَ مٿان اڇن گلن واري سائي چادر وڇائي ڇڏي آهي. ناڙو جي پاڙ پاڻيءَ جي سطح کان صرف ٻه انچ کن هيٺ ٿئي ٿي. اهو ناڙو پاڻيءَ مان ٻاهر ڪڍي رکبو ته جلد ئي سڪي ويندو. چيو وڃي ٿو ته ناڙو جو اهو قسم شايد انگريزن ٻاهران هٿ آندو هو. ان ول ۾ اها خوبي آهي، جو اها پاڻيءَ کي صاف ڪري ٿي. يعني پاڻي فلٽر ڪرڻ جو ڪم ڏئي ٿي.

اسان کي پير شير کان واپس ورندي اڪثر سج سامهون ڏلاهه ۾ ڪيرٿر جي اوٽ ۾ لهڻ جا سانباهه ڪندو ملندو هو. ان سمي هڪ هانوَ ٺار ماحول جڙندو هو. لهندڙ سج جا لالاڻ مائل ڪرڻا، عروسي وڳو اوڍي پاڻيءَ سان لاٽون لهندا هئا. ان ويلي وڻن جا ڏگها ڏگها پاڇولا هلڪي هوا جي تال تي رقص ڪندي نظر ايندا هئا. پکي پکڻ ٻه پنهنجي واهيرن ڏي ٽاڪوڙا پرڙا هڻندا، مٺيون ٻوليون ٻوليندي ورندا هئا.

ڌوٻي گهاٽ:

ماڻهو جيئن ئي لاڑڪاڻي طرف گامون هڻندو ايندو هو ته سڀ کان پهريائين پري کان سوين رنگ برنگي ڪپڙا جهنڊين جيان هوا ۾ لهرائيندي سندن استقبال ڪندي نظر ايندا هئا. جيئن اڄ ڪلهه سياسي جلسن ۾ جهنڊا ۽ جهنڊيون لهرائيندي نظر اينديون آهن. اهي رنگ برنگي ڪپڙا دراصل لاڑڪاڻي جي مشهور ڌوٻي گهاٽ تي پهچڻ جي نشاني هوندي هئي. سڄي شهر جا ڌوٻي ڪپڙا کڻي اچي گهاڙ ڪناري ڌوئيندا هئا. گهاڙ ڪناري ڌوٻن جا ڪيترائي ٿرها ۽ حوض ٺهيل هئا. هُو ڪپڙا سٽي ڪُٽي صاف ڪرڻ بعد اُس ۾ سڪائڻ لاءِ اتي ٽنگيل رسين ۽ سڪل گاهه تي وڇائيندا هئا.

ڌوٻي ڪپڙن کي داٻيلي يا ٿرهي تي سٽڻ مهل وات مان چو.... چو جو آواز ٻه ڪڍندا هئا. چُو.... چُو.... جو اهو آواز ۽ داٻيلي تي ڪپڙي لڳڻ جو ڌڌڪو ميلن تائين پيو ٻڌبو هو. خاص ڪري پنيراڪي ويلي نناڪڙي ٺڏڙي هير اها وڻندڙ ڌن پنهنجي پنبڻين تي کڻي گهر گهر پهچائيندي هئي.

لاڑڪاڻي جو بندر:

ڌوٻي گهاٽ کان ٿوريون وکون وڃڻ سان لاڑڪاڻي شهر جون رونقون شروع ٿي وينديون هيون. شهر جو دروازو ڪٽڪاڻڻ کان پهريائين شهر جي مکيه بندر وٽ اچي پير چنبا هئا. هيءُ بندر موجوده ميونسپل ڪميٽيءَ جي آفيس جي مشرق ۾ هو. اسان جي ننڍپڻ ۾ ٻه ڪجهه ٻيڙيون اتي لنگر هنيون بيٺيون هونديون هيون، جن تي حمالي مال لاهيندا ۽ چاڙهيندا هئا. بندر جي پرسان ئي مال برداري لاءِ گڏهه گاڏا، اٺ گاڏا ۽ ٽانگا مُچو ڪيو بيٺا هوندا هئا. جيڪي مسافرن سان گڏ ٻيڙين تان ڪچي مان آندل مال، آسپاس جي بازارن ۾ پهچائيندا هئا.

لاڑڪاڻي پتڻ جي پاڙي ۾ اڄ وقت ڊي. سي. اسڪول جي عمارت هئي. چيو وڃي ٿو ته اڳي ان عمارت اندر ڊاڪٽر سرلاديوي پنهنجي اسپتال هلائيندي هئي. ڊاڪٽر سرلاديوي بعد ۾ گهاڙ واهه ڪناري اها ڪشادي ڪمرن واري اسپتال مفت ۾ هڪ اسڪول کي Donate ڪئي هئي، جتي موجوده وقت ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جو اسڪول هلي رهيو آهي. سنڌ ۾ ڪنهن زماني ۾ گهاڙ واهه واپار ۽ آمدورفت جي دنيا ۾ شهه رڳ واري حيثيت رکندو هو. پاڻيءَ جي اها شاهراهه لاڑڪاڻي مان نڪري هڪ طرف سکر حيدرآباد، ٺٽي مان ٿيندي وڃي سمنڊ ۾ ڊنگ ڪندي هئي، ٻي طرف اها آبي گذرگاهه پنجاب کان مٽيندي وڃي ڪشمير کي ڇهندي هئي. انڪري لاڑڪاڻي جو هي بندر بين القوامي حيثيت رکندڙ هو. ان بندر تي خشڪي ذريعي ايندڙ سيلاني قافلن ۽ ٻيڙائتن لاءِ قافلہ سراءِ پڻ ٺهيل هئي. لاڑڪاڻي جي هن بندر تي ٻيڙين جي گهماگهمي ۽ ٻيڙ جو اندازو ان روائت مان لڳائي سگهجي ٿو ته "هڪ دفعي هڪ برک تارو نوجوان گهاڙ ۾ ٽٻيون هڻندي هڻندي اچي پتڻ وٽ نڪيو، جتان ٻه ٻاهر منڊي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪيائين ته سندس مٿو وڃي ٻيڙيءَ جي تري سان ٿي لڳو. ۽ اهڙي طرح لڳاتار ڪوشش بعد آخر ساڻو ٿي ساهه ڏنائين، گهاڙ جو اهو اوج ڪلهوڙن جي دور ۾ هو."

چيو وڃي ٿو ته گهاڙ واهه تي لاڑڪاڻي بندر

ڪانسواهِ ۾ به ڪيترائي اهم بندر ۽ پتڻ هئا، جن ۾ لاڙڪاڻي ڪانپوءِ ٻيو وڏو پتڻ نئون ديرو جو هو. امام راشديءَ انهن پتڻن جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي.

نئون ديرو پتڻ:

نئون ديرو شهر ۾ به گهاڙ واهه تي اهم پتڻ هو. جتي ڪچي ڪان مال ايندو هو ۽ پوءِ هتان ٻيڙا پرچي ويندا هئا. ٻيا پتڻ ان دور ۾ مشهور هي هئا.

عيسو ڪلهوڙو پتڻ:

عيسو ڪلهوڙو پتڻ سگداسي چانورن جو اهم مرڪز به هو.

گڏي پتڻ:

هي پتڻ منزلگاهه، فوجي مرڪز ۽ انتظاميا جي لحاظ کان نهايت اهميت وارو ڏسجي ٿو.

آتڻ پتڻ:

هي پتڻ جيتوڻيڪ گهاڙ واهه جو نه آهي، پر ان جو سنئون سڌو تعلق گهاڙ واهه سان ضرور آهي. هي پتڻ ڏگهه ڏنڍ جو پتڻ هو، جتان پڻ ٻيڙيون سامان کڻي نورواهه رستي وڃي گهاڙ واهه ۾ پونديون هيون.

آتڻ ميان پتڻ:

'اتڻ' جي سامهون هوندو هو. جتي سُڻ جا وڏا آڏاڻا هئا ۽ وڏيون ٻيڙيون سُڻ سان پرجي ٻين شهرن ڏانهن اماڻيون ويندون هيون. 'آتڻ مياڻي' جي ايريا ۾ ووڻن جي پوک جام ٿيندي هئي. اهڙي ريت ٻيا به ننڍا پتڻ موجود هئا. (30)

گهاڙ واهه جو عروج رونق ۽ اهميت جو ذڪر ته هتان جا بزرگ وڏي فخر سان ڪندا هئا. حسام الدين راشدي به ان واهه جي جو پتڻ ۽ سونهن جي واکاڻ هن انداز سان ڪئي آهي. ”گهاڙواهه جو تن ڏينهن ۾ اوج هو. ٻنهي ڪنارن تي وڻڪار، شهر ۾ ٻُڻ هوندي ته به گهاڙ پڪ تي پئي هير هلندي. وهڪري ۾ سهنجو ۽ سانتيڪو ڏاڍي سنجيدگي ۽ متانت سان اوير کان پيو ايندو ۽ اولهه ڏانهن پيو ويندو. صبح سانجهيءَ، اڌ رات منجهه راتهه، هر اوپاريون هر لهواريون ٻيڙين ۽ ٻونڊين جي اچ وڃ هوندي ننڍن ٻنيلن کان وٺي اٺ خوارين ٻيڙين تائين سکر کان مال هلندو قمبر کان هيٺ پيو پهچندو.

ڪارڪن جي موسم هوندي ته انهن جو وڻج واپار هلندو. انبن جي موسم ۾ انب گدرن ۽ هنداڻن جي موسم هوندي هئي. ورنه ان ۽ ٻئي مال جي آمدرفت ته هميشه رهندي هئي. اڄ لاريون ڊوڙن ٿيون. انهي زماني ۾ گهاڙ اها چاڪري ڏيندو هو. پوک به ٻنهي ڪنارن سان پچائيندو هو.“ (31)

بهرحال لاڙڪاڻي جي شاهي بندر ڪانپوءِ گهاڙ واهه جو باقي بچيل وهڪرو شهر جو اُتر پاسو ڏئي گذرندو هو. ايسٽائين پهچندي پهچندي واهه جو وهڪرو ڪجهه قدر ماٺو ٿي ويندو هو، جو جو ڪافي پاڻي رستي ۾ ٿي باغن ۽ ٻنين ۽ جنڊبندر ايندو هو. اسان جي ننڍپڻ ۾ ٿي بندر جي آسپاس ۽ گهاڙ ڪناري ڪيترين جاين ۽ پاڙا ٺهي چڪا هئا، جن ۾ گجڻ پور مشهور پاڙو هو. گجڻ پور پاڙي جو بنياد ڇيو وڃي ٿو ته گجڻ مل رکيو هو. جنهن جو شفاخانو جيلس بازار ۾ مشهور هو. ان وقت هي پاڙو ٿورڙن هندو خاندانن سان ڀريل هوندو هو، پر پوءِ اهو محلو بندر جي ويجهو هئڻ ڪري تڪڙو ٿي آباد ٿيندو ويو. انڪري گجڻ پور ۾ ڪيترن مسلمان گهراڻن به اچي اجها اڏيا.

پُل:

بندر کان ٿوري فاصلي تي واهه مٿان هڪ پل ٺهيل هوندي هئي. جنهن جو نالو به گجڻ پور واري پل هو. ڪتابن ۾ ان پُل جو ذڪر هن طرح لکيل آهي.

”هيءَ پُل جيلس بازار جي اُتر ۽ اوير واري ڪنڌ تي گهاڙ واهه مٿان اڏيل هئي. هن پُل جي وچ تي ٻنهي پاسن کان سنگ مرمر جا ٻه وڏا بورڊ نصب ٿيل هئا، جن تي افتتاح ڪندڙ جي نالي جي تحرير ۽ سن وغيره سنڌي ۽ انگريزي ۾ اُڪريل هو. انهن سنگ مرمر جي بورڊ مٿان بجليءَ جا وڏا شمعدان گاسليٽ تي ٻرندا هئا، جو ته ان وقت اڃا بجلي شهر ۾ ڪا نه آئي هئي. هن پل جو نظارو ان وقت ڏاڍو سهڻو لڳندو هو. منجهائنس چار رستا نڪرندا هئا. هڪ جيلس بازار ڏانهن ٻيو گجڻ پور ڏانهن ٽيون ميونسپل آفيس ڏانهن ۽ چوٿون چاليهي جي آستاني

ڏانهن.(32)

هڪ پراڻي تصوير ۾ سيرن جي ٺهيل هيءَ پل چئن پيل پاون تي بيهاريل آهي، جن مان ٻه پيل پاوا گهاڙ واھ جون ٻئي پڪون جهليون بيٺا آهن. باقي ٻه پيل پاوا وهڪري جي وچ ۾ آهن انهن چئن پيل پاون مٿان ٽن محرابن واري پل اڏيل آهي.

تفريح گاهه:

ان پُل پرسان ئي چيو وڃي ٿو تہ وٽن سان جهنجهيل هڪ خوبصورت تفريح گاھ هوندو هو. ان آستاني تي راندين روندين ڪانسواءِ راڳ روپ بہ ٿيندو هو. هندو مسلم بغير ڪنهن متيد جي اتي اچي گڏ ٿيندا هئا. ان ميڙاڪي واري هنڌ کي 'چاليهي جو آستان' سڏيندا هئا. ان لاءِ گدا علي منگي لکي ٿو تہ "چاليهي جو آستان هڪ فرحت بخش جڳهہ آهي. منجهس تنبوءَ جهڙا وڏا وڻ بيٺل هئا ۽ گلن جي گلڪاري بہ ڏاڍي هئي. شهر جي ماڻهن جي آرام ۽ تفريح لاءِ هيءَ ڏاڍي سٺي جڳهہ هئي. ڏاڍن جهولن ۽ گرمين ۾ شهر جا ماڻهو فرحت جو وقت اتي اچي بسر ڪندا هئا. ملهون ۽ ڪشتيون يا ڪبڊي راند ڪيڏندا هئا. انهي ميدان تي طوائفن جا ناچ گانا، گوين جا راڳ ۽ پڳتون پڻ پونديون هيون. ماڻهن جي آرام ۽ رهڻ لاءِ وڏا ٿلها ٺهيل هئا. چاليهي جو آستان هڪ هندو فقير سنڀاليندو هو، جيڪو هڪ ٽنگ کان معذور هو. هتي هندو ۽ مسلمان هڪ جهڙو فائدو وٺندا هئا.(33)

شهر اندر گهاڙ واھ تي جدا جدا هنڌن تي ماڻهن جي تفريح لاءِ گهاٽ پڻ ٺهيل هئا، جتي شهر جا ماڻهو واندڪائيءَ جي وقت اچي ڪچهريون ڪندا هئا. ڪي تہ ڪجھ جهڻ آرام بہ ڪري وٺندا هئا. اونهاري ۾ تہ اهي گهاٽ ماڻهن سان سٽيا پيا هوندا هئا. هو ڏينهن جو گرم وقت تي اچي ٽيپيون هڻندي گذاريندا هئا. گهاٽن وٽ ماڻهن جي سهولت لاءِ گهاڙ جي پاڻي ۾ هيٺ لهڻ ۽ چڙهڻ لاءِ ڪنارن لاءِ ڏاڪڻيون ٺهيل هونديون هيون. عورتن ۽ مردن لاءِ الڳ الڳ ٽڙ ٺهيل هوندا هئا. عورتن جي گهاٽن کي پردي لاءِ چوڌاري ديوارون ڏئي بند ڪيو ويندو هو. انڪري اهو هڪڙو جدا سوئمنگ پول ٺهي ويندو هو.

گجڻ پل پار ڪرڻ بعد گهاڙ واھ تي ٻيو رونق وارو هنڌ 'شيوا منڊلي' وٽ هوندو هو. ان منڊليءَ جا نوجوان بيمارن لاءِ خيراتي اسپتال ڪانسواءِ، ٻوڏ، باهہ وسائڻ يا ڪنهن ٻئي اوچتي حادثي مهل شهرين جي مدد لاءِ هميشہ تيار هوندا هئا.

ان شيوا منڊلي پرسان بہ عورتن جي وهنجڻ لاءِ هڪ جدا گهاٽ هوندو هو. هنن کي 'رام جهروڪو' سڏيندا هئا. ان رام جهروڪي وٽ لاڙڪاڻي جون حسين ۽ خوبرو ناريون ٽوليون ٺاهي اچي ٽڙڪنديون هيون.

جنهن ٽڙ ٽوڙون ڏون، چوٽا چنڊن چڪ ڪيو،
اچن پوڻر پنيوليا پاڻيءَ تنهن پُون،
رَاول رَنو رُون، ڪو وَھ لڳو واسن
(مول راڻو)

جتي چمن ۾ سهڻا گل ٽڙندا آهي تہ پونرا پڻ پنيلائيندا آهن. انڪري حسين جسمن کي جرڪائيندڙ رام جهروڪا ڪان ٿوري ئي پنڌ تي نوجوانن لاءِ بہ سنان گهاٽ ٺهيل هوندو هو. اهو گهاٽ جتي هاڻي بينڪ اسڪوائر آهي. اتي حبيب بينڪ واري هنڌ هوندو هو.

"موهن فقير جو آستان بہ گهاڙ واھ جي ڪپ تي هو. موهن فقير نوشهري فيروز جي صوفي بزرگ شاھ نصير جو مريد ۽ معتقد هو. ان درويش اتي اچي واسو ڪيو. هيءَ جڳهہ بہ ڏاڍي فرحت بخش هئي. منجهس ڏاڍا انبن جا وڻ هئا. جن جا وڏا ڏار گهاڙ واھ ۾ اچي پئي ويا. انهن ۾ پينگهون ٻڌل هيون جن ۾ ماڻهو لڏندا بہ هئا وهنجهندا بہ هئا. هن آستاني جو سنڀاليندڙ بہ هڪ هندو خيراج فقير نالي هيو. خيراج فقير لاڙڪاڻي جي باعزت هندو گهراڻي سان تعلق رکندو هو. ۽ موهن فقير جو معتقد صوفي طريقو رکندو هو." (34)

گيان باغ:

ان پراڻي دور جي مردن جي سنان گهاٽ کان يعني موجوده بينڪ اسڪوائر کان ٿوري مفاصلي تي گهاڙ مٿان هڪ ننڍڙي پل ٺهيل هوندي هئي. اها پل پار ڪري ماڻهو سنڌ جي حسين ۽ خوبصورت باغ گيان

باغ ۾ داخل ٿي ويندو هو. هيءُ باغ لاڙڪاڻي جي گيانچند نالي هڪ امير واپاري ٺهرايو هو. گيانچند جو پيءُ ديوان چانبومل به لاڙڪاڻي جو مشهور ۽ معزز وڪيل هوندو هو. گيان چند پنهنجي زندگيءَ جي شروعات تار گهر ۾ نوڪري مان ڪئي. بعد ۾ ريل کاتي ۾ ملازمت اختيار ڪيائين. آخر اتان استعفيٰ ڏئي ڌنڌي ڌاڙي ۾ مصروف ٿي ويو. ابتدا ۾ هن جرمنيءَ مان تارچون گهرائي ان جو واپار شروع ڪيائين. پهرين مهاڀاري لڙائي هئڻ ڪري هن کي تارچن واري خريد و فروخت ۾ زبردست فائدو پيو. هن پنهنجي شهر واسين جي راحت ۽ سير و تفريح لاءِ گيان باغ ٺهرايو. هن ان زماني ۾ ڏيهه ۽ پرڏيهه مان ڪيترائي گل، ٻوٽا ۽ وڻ گهرائي وڏي پيار ۽ پاٻوهه سان ان باغ ۾ پوکايا هئا.

اسان به ننڍپڻ ۾ گيان باغ جي بهاري ڏٺي هئي. مختلف پارن ۾ ورهايل باغ ۾ ڪيترائي رنگ برنگي گل ۽ ٻوٽا جهومر لايون اکين کي تراوت ڏيندا هئا. پارين جي وچ ۾ چهل قدميءَ لاءِ پيچرا هئا. پارڪ جي مرڪز ۾ اٺ ڪنڊي گول گنبذ واري چنّيءَ وٽ سڀ رستا اچي ملندا هئا. اها چنّي ٿوري تبديلي سان اڄ به موجود آهي. باغ جي هڪ پاسي تي زمين دوز جاءِ ڏسي تعجب ٿيندو هو. هڪ وسيع پاري ۾ تمام وڏن پرن وارو پکو پيو هلندو هو. جنهن جي سامهون ماڻهو ويهي پگهر سڪائيندا هئا. افسوس جو اهو باغ به آهستي آهستي ڪليمن جي ور چڙهي ويو. هاڻي باقي بچيل باغ کي ذوالفقار باغ جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

لاڙڪاڻو هوندئن به شروع کان وڻني سرسبز ۽ شاداب رهيو آهي. هن جي خوبصورتيءَ جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو جو هن کي "City of Gardens" به ڪوٺيو ويو آهي. جنهن جو ذڪر انسائيڪلوپيڊيا برٽينڪا ۾ ٿيل آهي. هتي ڪيترائي مشهور باغ هئا، جيڪي سياحن جي ڌيان جو مرڪز بڻيل هئا. انهن باغن ۾ گيان باغ، تجرباغ، ڪرمان باغ، ريلي باغ، ڏرمي جو باغ، ٿانور جو باغ، تولاڻي جو باغ، لاهوري جو باغ وغيره مشهور هئا. تجر باغ کي پوءِ جناح باغ جي نالي سان سڏيو ويو ۽ گيان باغ جيڪو ديوان گيان چند تمام گهڻي خرچ سان ٺهرايو هو. بعد ۾ اهو ذوالفقار باغ جي نالي سان سڃاڻ لڳو. اهي ٻئي باغ اڃا تائين موجود آهن. انهن کان علاوه ڪرمان باغ ۽ ريلي باغ هن وقت لاڙڪاڻي جا مشهور پاڙا آهن. انهن باغن ۾ مختلف قسمن جي ميون جا وڻ هوندا هئا. جنهن مان برطانيه جي شاهي خاندان ڏانهن تحفي طور موڪليا ويندا هئا. مٿين خوبين جي ڪري لاڙڪاڻي کي 'سنڌ جو شيراز' يا 'سنڌ جو عدن' جي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو." (35)

اسان پاڻ گيان باغ گهمڻ لاءِ گهاڙ واهه تي ٻڌل ننڍڙي پل پار ڪندا هئاسين. پل جي آسپاس اڪثر پاڻيءَ ۾ ٻطخون ترندي نظر ايندين هيون. اتي شاهي پير جي چانوري ۾ ڪاڙهي ماريل جانور وڏي قرار سان ويٺا اوگر ڪندا هئا. گهاڙ واهه جي باقي بچيل وهڪري جي ٻنهي ڪنارن سان ڪيتريون ڪڪائون جهوپڙيون هونديون هيون. جهوپڙن جو اهو سلسلو اولهه طرف هلندو وڃي ريلوي پل سان لڳندو هو. ان ڪچي آبادي جي وچ مان گهاڙ جي ٻنهي ڪنارن سان پيچرو وهندو هو. اسان ڪڏهن اتان گذري لاهوري محلي ڏي ويندا هئاسين.

انگريزن جڏهن ڪوئيٽا لاءِ ريلوي لائين وڇائي هئي ته هنن ريل گذارڻ لاءِ هڪ لوهي پل ٺاهي ان هيٺان واهه جو وهڪرو وهايو هو. جيتوڻيڪ هاڻي گهاڙ ختم ٿي ويو آهي، پر اڄ به 70 فوٽ ڪن ويڪري اها سڪ پل يادگار طور بيٺي آهي هاڻي به ان سڪ پل جي ويڪر ڏسي ڪنهن زماني ۾ اتان وهندڙ گهاڙ واهه جي پيٽ جي موڪر جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

ان پل جي پرسان گهاڙ جي موج ۽ مستي واري زماني ۾ لاڙڪاڻي جي زنده دل پاڻيءَ ٻنڌن هڪ گهاٽ پڻ ٺهرايو هو. جنهن کي 'پهلاج گهاٽ' سڏيندا هئا. پهلاج گهاٽ تي سنان ڪانسواءِ پريات ويلي ڪيترائي 'درياهه پنٿي' مرد توڙي عورتون اچي، اکو پاڻي ۽ پوڄا ڪنديون هيون.

لاڙڪاڻي ۾ راندين جو پهريون اسٽيڊيم به گهاڙ جي باقي بچيل وهڪري جي ساڄي طرف يعني

واهه جي وهڪري جي سڄي هٽ تي ٺاهيو ويو آهي. اسان به ان ٻوري ۾ اڪثر پاڻي ڏٺو هو. آرڪيٽيڪ تمام هوشياري سان واهه جو وهڪرو اسٽيڊيم جي چوديواري اندر داخل ڪري اسٽيڊيم جا ٻئي مک دروازا ان ٻوري مٿان پليون ٺاهي ان تي بيهاريا آهن.

گهاڙ جو اهو وهڪرو اسٽيڊيم ۾ اوڀر کان داخل ٿي اولهه پاسي کان ٻاهر نڪري وڃي ٿو. انجنيئر وڏي مهارت سان اسٽيڊيم مان گذرندڙ واهه کي سيمنٽ سان پڪو ڪري ان مٿان خوبصورتي لاءِ ۾ محرابدار سهٽيون ۽ پتڪڙيون پليون پڻ ٺاهيون آهن. ساڳي وقت وهڪري جي ٻنهي پاسن کي گلن ۽ ٻوٽن سان سينگاريو آهي.

جيئن ته هاڻي شهر مان گذرندڙ ساري گهاڙ جا نشان وغيره لٽجي چڪا آهن. ماڻهن گهاڙ جي پيٽ ۾ ڀراءُ ڪري اتي روڊ رستا ۽ جايون جوڙي ڇڏيون آهن. شهر اندر صرف ان تاريخي واهه جو اسٽيڊيم وارو خشڪ ٽڪرو محفوظ آهي.

بهرحال گهاڙ واهه جو اهو وهڪرو اسٽيڊيم مان اولهه پاسي کان ٻاهر نڪرڻ بعد ايس.ڊي.ايم. آفيس جو پاسو ڏيندو وڃي رائيس ڪئنال ۾ چوڙ ڪندو هو. هاڻي ته ان وهڪري مٿان اسٽيڊيم کان وٺي رائيس ڪئنال تائين پيپلز ڪالوني ۽ نيو لاهوري محلو وغيره ٺهي ويا آهن.

بهر ڪيف 1932ع ۾ انگريز سرڪار پاران سکر بئراج ۽ ٻيا واهه کوٽڻ بعد گهاڙ واهه جو زوال شروع ٿيو. ان جي جاءِ دادو ڪئنال سنڀالي. اسان ٽي ڏهاڪا اڳ به گهاڙ جا هلڪا وهڪرا شهر مان گذرندي ۽ رائيس ڪئنال ۾ ڪرندي ڏٺا، جن جو ٿورو گهڻو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي.

البت هاڻي ته گهاڙ واهه ڦاٽ کان وٺي لاڙڪاڻي تائين پنهنجو وجود وڃائي چڪو آهي. شهر ۾ ته ان جون نشانيون به نه ٿيون ملن. باقي هينئر رائيس ڪئنال مان لاهوري ريگيوليٽر وٽان نڪرندڙ گهاڙ واهه جي هيٺ تي اها پراڻي حيثيت ڪجهه نه ڪجهه برقرار آهي. امام راشدي جنهن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:

"لاڙڪاڻي ڪانپوءِ 'گهاڙ واهه' کي، ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي مقبري کان ٿورو هيٺ 34 نمبر ريگيوليٽر تائين 'گهاڙ واهه' جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ان کان هيٺ 'گٽ' ريگيوليٽر لڳ 'شريفاڻي' ڳوٺ تائين 'نورنگ واهه' سڏجي ٿو ۽ ان کان هيٺ ويندي چوڙ تائين 'چيلو' سڏجي ٿو. اهڙي طرح 'گهاڙ واهه' گاجي ڪهاوڙ جي حدن اندر ختم ٿي وڃي ٿو. هت اها ڳالهه به ڌيان جوڳي آهي ته 34 نمبر ريگيوليٽر کان گهاڙ واهه ٻن اهم حصن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. ٻئي حصي کي نور واهه چيو وڃي ٿو. جنهن لاءِ مشهور آهي ته اهو واهه ميان نور محمد ڪلهوڙي کوٽايو هو. جيڪو جاگير علائقي ۾ چوڙ ڪري ٿو." (36)

ان گهاڙ واهه جي ڪناري پيدا ٿي نه صرف ڪيترن لاڙڪاڻي واسين سنڌ جو مان مٿاهون ڪيو، پر ان واهه جي وهڪري لڳ ڪيترائي نوان ڳوٺ پڻ پروان چڙهيا.

انهن ڳوٺن ۾ شاهاڻي ڳوٺ، ٻهمڻ ڳوٺ، ٻونيٽ پور ڳوٺ، ڦلپوٽا ڳوٺ، نئون ديرو شهر، پير جو ڳوٺ، گنوهر پٽي ڳوٺ، ٽڳڙ ڳوٺ، ميتلا ڳوٺ، آگاڻي، ڪيهر، شاهه پور، پنجو ديرو، لاڙڪاڻو، وليد، شاهه آباد، ميان شاهل محمد ڪلهوڙو، شريفاڻي، پکو ۽ ٻيا ڪيترائي ڳوٺ شامل آهن. (37)

سکر بئراج:

1922ع ڌاري رائل انجنيئرس بمبئي پاران 'سروالٽر اسڪاٽ' سکر بئراج جي تعمير جي تجويز ڏني، جا 1923ع ۾ منظور ٿي ۽ 1926ع ۾ بئراج جو ڪم شروع ٿيو. 'سر آرنولڊمسٽو' جي سربراهيءَ ۾ بيراج 9 سالن ۾ جڙي راس ٿي. عجب جهڙي ڳالهه آهي ته 1907ع ۾ هڪ تحقيقات ڪاميٽي هن ڪم کي ناممڪن قرار ڏنو هو. بهرحال 60 هزار مزدورن ڪاريگرن هٿان جڙيل هن بئراج جي پل جي ديگهه 4965 فوٽ آهي ان تي 60 فوٽ ويڪرا ڪل 66 دروازا ڏنل آهن. انهن مان پهريون ۽ آخري دروازو آمدرفت لاءِ ٺهيل آهي. باقي 64 دروازا پاڻيءَ ۾ اندر ٺهيل آهن. انهن مان 10 دروازا لٽ هيٺ آيل آهن. هيءَ

بئراج سنڌ ۾ تقريباً 78 لک ايڪڙ سيراب ڪري ٿي. هن بئراج مان نڪرندڙ واهن جي ڊيگهه اٽڪل 10750 ميل آهي.

پهريان ٽي واهه سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري کان، پويان چار واهه کابي ڪناري کان نڪرن ٿا. انهن ستن واهن مان وري ڪيترا واهڙ ۽ شاخون نڪرن ٿيون. هت اسان ڪي رڳو لاڙڪاڻي جي گهاڙ واهه جو ذڪر ڪرڻو آهي.

موجوده دور ۾ گهاڙ واهه:

1932ع ۾ سکر بئراج ٺهڻ کانپوءِ، نوان واهه وهڻ لڳا. هن پراڻي گهاڙ واهه جي موج مستي مري وئي. لاڙڪاڻي شهر مان ته گهاڙ واهه جو وجود ئي ختم ٿي ويو. ان مٿان قديم ۽ سهڻيون پليون بهي ويون. ان اوائلي گهاڙ واهه جي وهڪري جي جاءِ تي هاڻي دادو ڪئنال ۽ رائيس ڪئنال وهڻ شروع ڪيو. البت رائيس ڪئنال مان هن نئين گهاڙ واهه جو منهن لاڙڪاڻي شهر کان هڪ ريگيوليٽر مان ناهيو ويو. جنهنڪري نئين ديري کان وٺي لاڙڪاڻي تائين پراڻو گهاڙ واهه پنهنجو وجود وڃائي ويٺو، پر هاڻي رائيس ڪئنال مان نڪرندڙ نئين گهاڙ واهه کي تقريباً ساڳي گهاڙ جي پراڻي وهڪري مان وهايو ويو. نئين گهاڙ واهه تي نوان ريگيوليٽر ۽ موريون ناهيون ويون آهن. پراڻا زميندارن جا ڪوٺايل واهه ختم ٿي ويا آهن. جيڪي اڻ کان وٺي ڏهن ميلن تائين ڊگها هوندا هئا. هاڻي ان جي جاءِ تي ننڍڙا واهه ۽ ٽوري ايراضي وارا وڃي رهيا آهن.

گهاڙ واهه رائيس ڪئنال مان، لاڙڪاڻي شهر کان R.D .255 لاهوري ڪراس ريگيوليٽر وٽان نڪري ٿو. گهاڙ واهه جي ڊيگهه 23 ميل ڊسپارج 3283 ڪيوسڪس آهي. هن واهه تي 26772 ايڪڙ زمين رکيل آهي. گهاڙ واهه مان 110 واهه نڪرن ٿا. هن ڪراس ريگيوليٽر کانپوءِ گهاڙ واهه پراڻي گهاڙ واهه مان وهي ٿو. گهاڙ واهه مان هيٺيون شاخون ۽ واهه نڪرن ٿا.

(1) گهاڙي مائنر: گهاڙي مائنر، گهاڙ واهه مان 25. R.D وٽان کبي طرف کان نڪري ٿو. هن مائنر جي ڊيگهه 2.6 ميل آهي. ڊسچارج 8. 24 ڪيوسڪس اٿس. هن مائنر تي 1561 ايڪڙ زمين رکيل آهي. گهاڙي مائنر مان 13 واهه نڪرن ٿا.

(2) گهاڙي شاخ: گهاڙي شاخ، گهاڙ واهه مان 31. R.D کان کبي طرف نڪري ٿي. هن شاخ جي ڊيگهه 0. 8 ميل آهي. ۽ ڊسچارج 6. 122 ڪيوسڪس آهي. هن شاخ تي 6696 ايڪڙ زمين رکيل آهي. گهاڙي شاخ مان 46 واهه نڪرن ٿا.

(3) ڪور ڏاتو برانچ: ڪور ڏاتو برانچ گهاڙ واهه مان 34. R.D کان کبي طرف نڪري ٿي. هن برانچ جي ڊيگهه 11 ميل ڊسچارج 8. 220 ڪيوسڪس آهي. هن تي 13281 ايڪڙ زمين رکيل آهي. ڪور ڏاتو برانچ مان 70 واهه نڪرن ٿا.

(4) دو آبو شاخ: دو آبو شاخ گهاڙ واهه مان 41. R.D کان نڪري ٿي. هن شاخ جي ڊيگهه 8. 3 ميل ڊسچارج 87. 54 ڪيوسڪس آهي هن شاخ تي 2860 ايڪڙ زمين رکيل آهي. هن شاخ مان 72 واهه نڪرن ٿا.

(5) نور واهه: نورواهه گهاڙو واهه مان 51. R.D ان نڪري ٿو. هن واهه جي ڊيگهه 12 ميل ڊسچارج 8. 798 ڪيوسڪس آهي. نورواهه تي 471، 17 ايڪڙ زمين رکيل آهي. نورواهه مان 74 واهه نڪرن ٿا. هي نورواهه سنڌ جي حاڪم ميان نورمحمد ڪلهوڙي گهاڙ واهه مان ڪيرايو هو.

- حاصلا مائنر: حاصلا مائنر نورواهه مان 10. R.D کان نڪري ٿو. هن مائنر جي ڊيگهه 7 ميل ڊسچارج 30. 116 ڪيوسڪس آهي. هن مائنر تي 6174 ايڪڙ زمين رکيل آهي. هن مان وري 43 واهه نڪرن ٿا.

- ڪلر مائنر: ڪلر مائنر، نورواهه مان 24. R.D کان نڪري ٿي. ڪلر مائنر جي ڊيگهه 2. 6 ميل آهي. ڊسچارج 30. 133 ڪيوسڪس اٿس. هن مائنر تي 7323 ايڪڙ زمين رکيل آهي. هن مان 43 واهه نڪرن ٿا.

نور مائنر: نور مائنر نورواهه مان 25. R.D کان نڪري ٿي. هن مائنر جي ڊيگهه 5 ميل ڊسچارج 40. 77 ڪيوسڪس آهي. هن مائنر تي 3991 ايڪڙ زمين رکيل آهي. هن مان 20 واهه نڪرن ٿا.

(1) ڪنبو مائنر: ڪنبو مائنر نور مائنر مان 0. 12 R.D مان نڪري ٿي هن مائنر جي ڊيگهه 6. 1 ميل ڊسچارج 40. 14 ڪيوسڪس آهي. هن تي 917 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. ڪنبو مائنر مان 10 واهه نڪرن ٿا.

- ڦتومل واهه: ڦتوهل واهه، نور واهه مان R.D 31 ڪان نڪري ٿو. هن جي ڊيگهه 4. 5 ميل آهي ۽ ڊسچارج 8. 78 ڪيوسڪس آهي. ڦتوهل واهه تي 4519 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 30 واهه نڪرن ٿا.

(6) آبڙي مائنر: آبڙي مائنر گهاڙ واهه مان 70. R.Dڪان سڄي طرف نڪري ٿي. هن جي ڊيگهه 0. 3 ميل، ڊسچارج 3. 43 ڪيوسڪس آهي. آبڙي مائنر تي 2370 ايڪڙ زمين رڪيل هي. هن مان 12 واهه نڪرن ٿا.

(7) راڄ واهه: راڄ واهه گهاڙ واهه مان 73. R.D ڪان نڪري ٿو. هن جي ڊيگهه 2. 3 ميل، ڊسچارج 3. 51 ڪيوسڪس آهي. راڄ واهه تي 2985 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 23 واهه نڪرن ٿا.

(8) ڪورمتل مائنر: ڪورمتل مائنر گهاڙ واهه مان 90. R.D ڪان سڄي طرف نڪري ٿي. هن جي ڊيگهه 3. 6 ميل، ڊسچارج 0. 92 ڪيوسڪس آهي. ڪورمتل مائنر تي 5172 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 33 واهه نڪرن ٿا.

(9) نصير برانچ: گهاڙ واهه مان 93. R.D ڪان سڄي طرف نڪري ٿي هن جي ڊيگهه 12 ميل، ڊسچارج 467 ڪيوسڪس آهي. نصير واهه تي 12916 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 63 واهه نڪرن ٿا. هن واهه کي گڻ واهه به چوندا آهن. جيڪو بئراج ڪان اڳ پراڻي گهاڙ واهه مان وهندو هو.

(a) وڳڻ مائنر: وڳڻ مائنر نصير برانچ مان 13. R.D ڪان کبي طرف نڪري ٿي. وڳڻ مائنر جي ڊيگهو 6. 3 ميل ۽ ڊسچارج 2. 98 ڪيوسڪس آهي. هن شاخ تي 5421 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن شاخ مان 24 واهه نڪرن ٿا.

(b) آچا مائنر: آچا مائنر، نصير واهه مان 29. R.D مان نڪري ٿي هن جي ڊيگهه 6. 3 ميل، ڊسچارج 5. 45 ڪيوسڪس آهي. آچا مائنر تي 2424 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 12 واهه نڪرن ٿا.

c- ڪور رتو مائنر: ڪور رتو مائنر نصير واهه مان 34. R.D ڪان کبي طرف نڪري ٿي. هن مائنر جي ڊيگهه 7. 2 ميل، ڊسچارج 7. 49 ڪيوسڪس آهي. ڪور رتو مائنر تي 1506 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 10 واهه نڪرن ٿا.

سردار مائنر: سردار مائنر ڪور رتو مائنر مان 5. R.D ڪان نڪري ٿي. هن مائنر جي ڊيگهه 74. 2 ميل، ڊسچارج 92. 29 ڪيوسڪس آهي. سردار مائنر تي 1889 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 16 واهه نڪرن ٿا.

(10) ڪمبائينڊ چيلو شاخ: ڪمبائيڊ چيلو شاخ گهاڙ واهه جي پڇڙي 118. R.D ڪان نڪري ٿي. هن جي ڊيگهه 2. 1 ميل، ڊسچارج 360 ڪيوسڪس آهي. هن تي 393 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 6 واهه نڪرن ٿا.

(11) چيلو شاخ: چيلو شاخ گهاڙ واهه مان پڇڙي ڪان 118. R.D وٽان نڪري ٿو. هن جي ڊيگهه 7 ميل ڊسچارج 170 ڪيوسڪس آهي. هن تي 6048 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 31 واهه نڪرن ٿا.

(a) ڪورهاشم: ڪور هاشم ڪمبائينڊ چيلي واهه مان 6. R.D ڪان سڄي طرف نڪري ٿي. هن جي ڊيگهه 8 ميل. ڊسچارج 172 ڪيوسڪس آهي. هن تي 3808 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 41 واهه نڪرن ٿا.

(b) لنڊي مائنر: لنڊي مائنر ڪور هاشم شاخ مان 31. R.D ڪان نڪري ٿي. هن جي ڊيگهه 5. 5 ميل ڊسچارج 4. 52 ڪيوسڪس آهي. هن تي 4782 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. لنڊي مائنر مان 32 واهه نڪرن ٿا.

(12) ميرواهه: ميرواهه ڪمبائينڊ چيلي واهه مان 6. R.D ڪان سڄي طرف نڪري ٿو. ميرواهه جي ڊيگهه 12 ميل، ڊسچارج 16. 81 ڪيوسڪس آهي. ميرواهه تي 8919 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 80 واهه نڪرن ٿا.

(13) سنهڙو چيلو واهه: سنهڙو چيلو واهه، چيلي واهه مان 35. R.D ڪان نڪري ٿو. هن واهه جي ڊيگهه

26. 7 ميل ۽ ٻسچارج 72 ڪيوسڪس آهي. سنهڙي چيلي واهه تي 4187 ايڪڙ زمين رڪيل آهي. هن مان 26 واهه نڪرن ٿا. (38)

حوالا

(1) دين محمد ڪلهوڙو، "قنبر- شهداد ڪوٽ ضلعو"، قنبر- شهداد ڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع، ص 57.
(2) محمدي شاهه- "ابڙو وڏوڙو" شاهه لطيف اڪيڊمي شڪارپور 2005ع، ص 209.
(3) ميرڪ يوسف نمڪين. "تاريخ مظهر شاهجهاني" مترجم. نياز همايوني ڇپائيندڙ. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1979ع، ص 102.
(4) مهدي شاهه- ابڙو وڏوڙو شاهه لطيف اڪيڊمي شڪارپور 2005ع، ص 557
(5) مولائي شيدائي. تاريخ تمدن سنڌ تاريخ سکر.
(6) ميرڪ يوسف نمڪين. "تاريخ مظهر شاهجهاني" مترجم. نياز همايوني ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1979ع، ص 122.
(7) مهدي شاهه 'ابڙو وڏوڙو" شاهه لطيف اڪيڊمي شڪارپور 2005ع، ص 558.
(8) ساڳيو، ص 224.
(9) ايم.ايڇ. پنهور/ الهرڪيو ڀٽ (سنڌيڪار) ڪلهوڙن جي عروج وزوال تي ماحوليات جو اثر (مضمون) ٽماهي مهراڻ 4-3/ 1984ع، ص 22.
(10) مهدي شاهه "ابڙو وڏوڙو" شاهه لطيف اڪيڊمي شڪارپور 2005ع، ص 267.
(11) غلام رسول مهر. تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور جلد پهريون سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1963ع، ص 143.
(12) جنرل هيگ. "سنڌو؛ جو ڇوڙ وارو علائقو" سنڌي بااختيار ادارو حيدرآباد 1995ع، ص 168.
(13) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو، ميونسپل ايمپلائيزيونين. لاڙڪاڻو 1984ع ، ص 8.
(14) "نامي" بيگ محمد "تاريخ نوابين بکر" (قلمي فارسي) ص 138- 137 بحوالا ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي. ٽماهي مهراڻ 2/ 1995 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
(15) ساڳيو.
(16) ساڳيو.
(17) ساڳيو.
(18) دين محمد ڪلهوڙو "قنبر- شهداد ڪوٽ ضلعو" قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع، ص211.
(19) ايم. ايڇ. پنهور. "سنڌو درياهه جا ڳنڊيل پنجن هزارن سالن ۾ غير معمولي ڪارناما" ٽه ماهي مهراڻ 4/ 1996ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص35.
(20) ڊاڪٽر ايس.پي. ڇبلاڻي "سنڌي اقتصادي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1995ع، ص 68.
(21) امام راشدي. "لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع، ص 97.
(22) ڊاڪٽر ايس.پي.ڇبلاڻي سنڌ جي اقتصادي تاريخ سنڌي ادبي بورڊ:حيدرآباد 1995ع، ص 38.
(23) امام راشدي "لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع، ص 99.
(24) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "لاڙڪاڻو صدين کان" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 1995ع، ص 35.
(25) ساڳيو.
(26) ساڳيو، ص 37
(27) پيرعلي محمد شاهه راشدي. "لاڙڪاڻو صدين کان" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 1995ع، ص 100.
(28) Lieutenant ، Hugh James, Purguna of Chandookh Karim sons Karachi 1979, p 715.
(29) ايس انصاري لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو. ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو- 1984ع، ص 129.
(30) امام راشدي "لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع، ص 100.
(31) حسام الدين راشدي- حوالو امام راشدي "لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع، ص 102.
(32) گدا علي منگي لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو- ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو- 1984ع، ص146.
(33) گدا علي منگي لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو. ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو- 1984ع، ص 147.
(34) ساڳيو، ص 148.
(35) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "لاڙڪاڻو صدين کان" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 1995ع، ص 80.
(36) امام راشدي "لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾" لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع، ص 98.
(37) ساڳيو، ص 101.
(38) شاهه محمد ڪانڌڙو (قلمي صفحو)

ليکڪ (ساڄي تصوير ۾) 1967ع ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ مشتاق انصاري سان گهاڙواهه ڪناري، 2007ع ساڳي هنڌ جو منظر

ميان شاهل محمد جو مقبرو جنهن گهاڙواهه جي کوٽائي ڪرائي

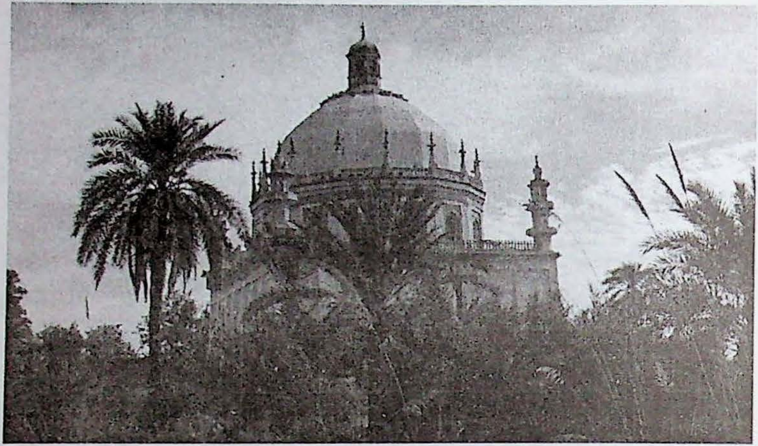

گهاڙ واهہ ڪناري پير شير جو مقبرو

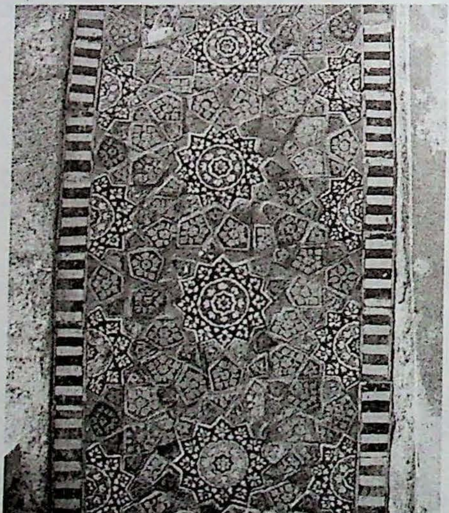

پير شير جي مقبري تي لڳل خوبصورت ڪاشي

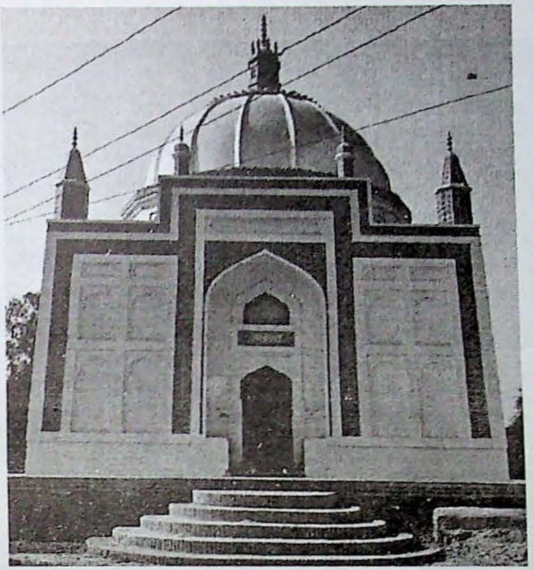

گھاڙ واھ ڪناري سنڌ جي مشھور جرنيل شاھ بھارو جو مقبرو

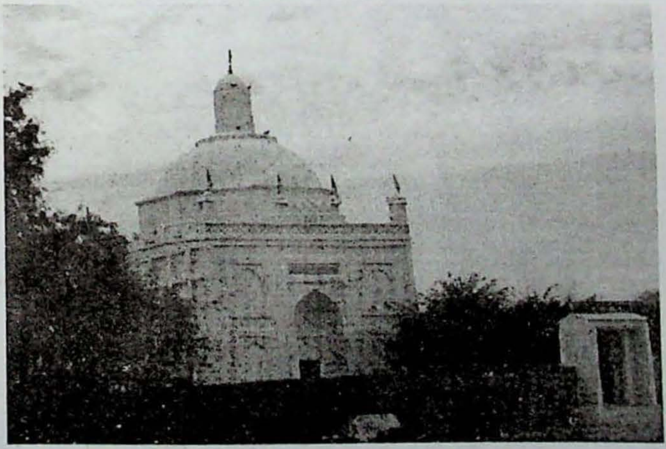

ميان الياس جو مقبرو- ھٽڙي

موجوده وقت گهاڙ واهه جو باقي بچيل ڍورو

سنڌ ۾ رهندڙ قبيلا (1700ع ـ 1500ع)

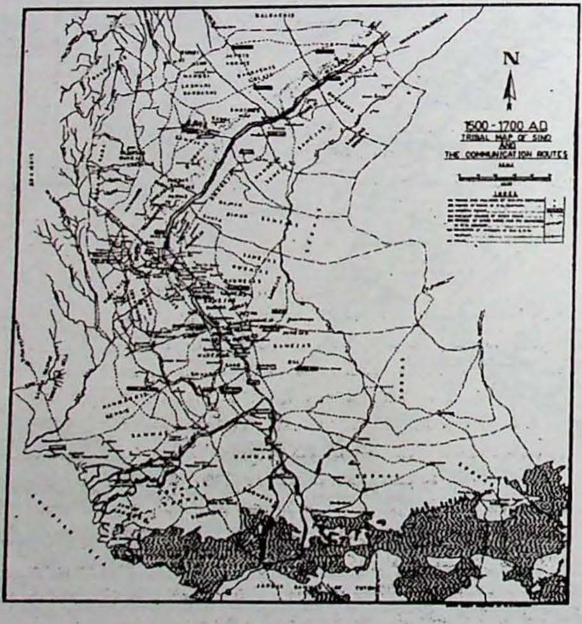

موجوده رهندڙ قومون 1700 ـ 1500ع (مهدي شاهه جي ڪتاب "ابڙو وڏ وڙو" مان ورتل)

جاگرافيائي ڏسٽي (1700ع-1608ع)

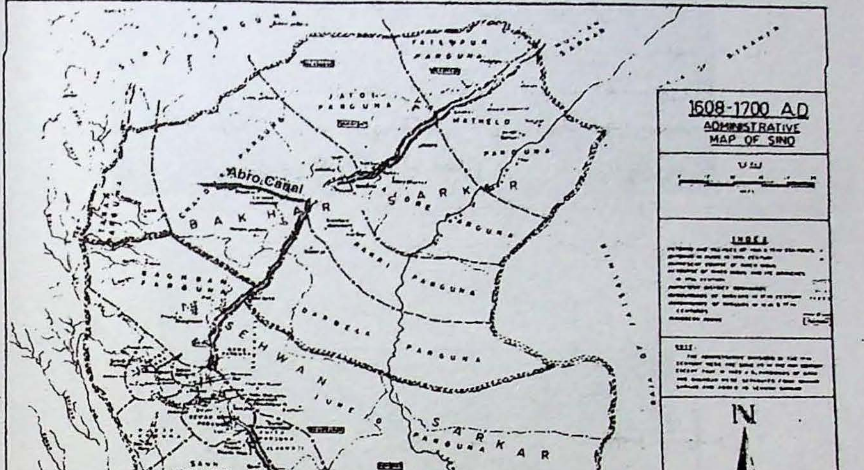

موجوده رهندڙ تومون 1700_1608ع (مهدي شاهه جي ڪتاب "ابڙو وڏ وڙو" مان ورتل)

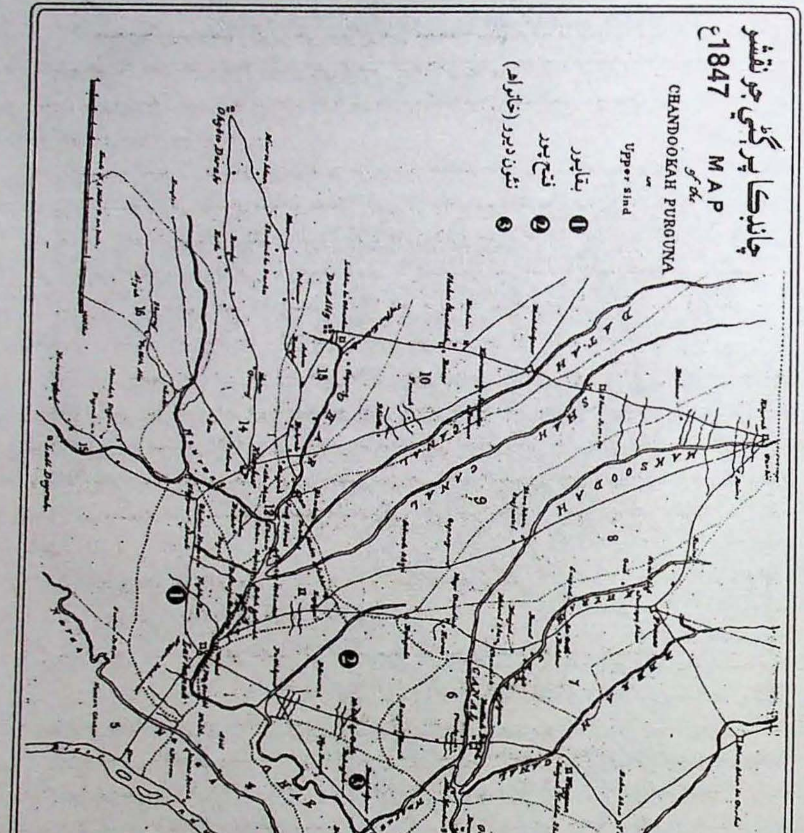

موجوده رهندڙ قومون 1847ع (مهدي شاهه جي ڪتاب "ابڙو وڏ وڙو" مان ورتل)

گهاڙ ڪئنال ڊويزن جو نقشو 1903ع

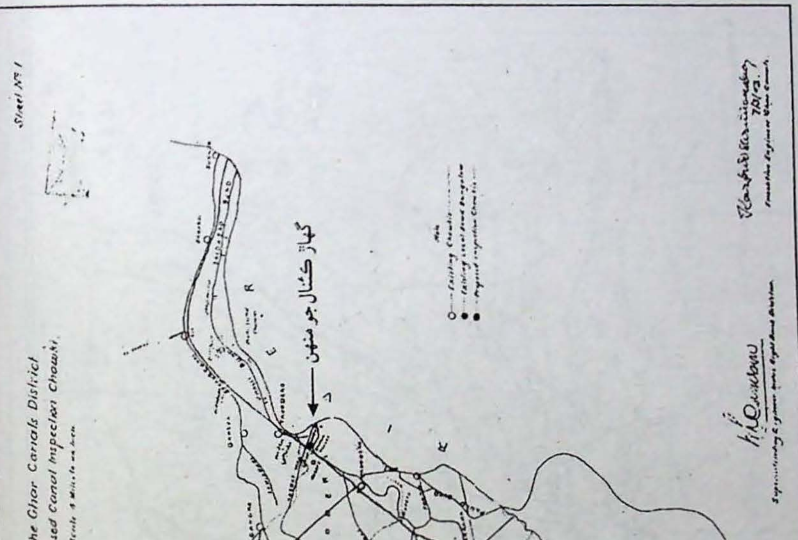

گهاڙ واهه ڪئنال جو نقشو (مهدي شاهه جي ڪتاب "ابڙو وڏو وڙو" مان ورتل)

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

سنڌ جو گمنام صوفي شاعر ۽ گائڪ
پيرل فقير ’خوشدل‘

ميان محمد هارون کي اها خبر ڪانہ هوندي، تہ سندس هيءُ ننڍڙو پٽ، جنهن جو پاڻ پيار مان نالو ’پيارل‘ رکيو هئائين، سو اڳتي هلي هڪ اُڀرندڙ ستارو، صوفي باصفا، سخنور ۽ شاعر، راڳي ويراڳي ۽ مست الست ڪو گوَيو ٿيندو ۽ دنيا کيس پيرل فقير ’خوشدل‘ جي نالي سان سڃاڻندي. پاڻ اصل کان نيڪ صالح ۽ پيءُ ماءُ جو فرمانبردار ٻار هو، باقي راڳ جي رمز ٻالجتيءَ کان ئي هئس، جو تہ راڳ سندس رڳ رڳ ۾ رچيل هو، سنجهي کان جو ڳائڻ شروع ڪندو هو تہ وڃي پرھ ڦٽي، جنهن ۾ نہ رڳو پنهنجو ڪلام، پر اڳين بزرگ شاعرن جو ڪلام بہ پيش ڪندو هو. سندس رياض ۾ ايڏو تہ رس هو، جو ٻڌندڙ سندس گائيڪي ۽ آلاپن تي موهت ٿي پوندا هئا

ولادت: اپريل جي 12 تاريخ، سن 1882ع تي ميان محمد هارون کي هڪ پٽ ڄائو، جنهن کي ’پيارل‘ سڏيائين، سو شاعري، گائيڪي ۽ فقراهي دنيا ۾ ’پيرل فقير‘ جهي نالي سان مشهور ٿيو. ميان محمد هارون، ذات جو پڙهيار، سندس ڳوٺ واهڙ (تعلقو سيوهڻ ضلعو دادو) هو، سندس شادي تعلقي ڪنڊياري جي تاريخي ڳوٺ ’بازيدپور‘(1) جي مگريہ قبيلي مان ٿي، ان ئي گهر مان پيرل پيدا ٿيو، جيتوڻيڪ ميان محمد هارون کي ٻي گهر واري بہ هئي، پر ان مان اولاد ڪين ٿيس. پيرل ا۽ا صغير ئي هو تہ، سندس والد کيس يتيم ڪري هن دنيا مان گذاري ويو، پوءِ هن ننڍڙي پيرل کي ڳوٺ جي لڪياري سيدن پاليو. چون ٿا تہ، سيد مراد علي شاھ لڪياري(2)، واهڙ وارو سندس ٿج شريڪ ڀاءُ هو(3)، پوءِ اها خبر نہ ٿي پئجي سگهي تہ، مراد علي شاھ سندس ٿج شريڪ هو يا پيرل ساڻس ٿج شريڪ ٿيو، والله اعلم.

جيتوڻيڪ پيرل ڄائو پڙهيارَ جي گهر ۾، نينو واهڙي سيدن وٽ ۽ ناناڻا بازيدپورائي مگريا هئس، انهن مختلف نسبتن هوندي پيرل پاڻ کي ’مگريو‘ ئي سڏائيندو هو ۽ جوان ٿيڻ کان پوءِ سندس گهڻو ٽڪو رهڻ بازيدپور (تعلقو ڪنڊيارو، تڏهوڪو ضلعو نوابشاھ ۽ موجوده نوشهروفيروز) ۾ ٿيندو هو. اهوئي سبب آهي، جو نہ رڳو سنڌي ٻوليءَ جي گهڻن ليکڪن ۽ صوفين(4)، راڳين ۽ سنگتين کيس ’مگريو‘ لکيو ۽ ڳايو آهي.

تعليم ۽ تربيت: پيرل فقير جڏهن ڇهن سالن جو ٿيو، تہ پنهنجي رضائي ڀاءُ مراد علي شاھ سان گڏ کيس اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو، پاڻ گهڻو ذهين ۽ فطين هو، سو هر سال جي امتحان ۾ پهريون نمبر ايندو هو، جنهنڪري استاد جو بہ مٿانئس گهڻو راض ٿي پيو، ان دوران پاڻ قرآن مجيد ۽ رواجي ٽي درجا سنڌي سميت ڏوايو(5) ۽ ٽوايو(6) پڙهي مڪمل ڪيائين، بس ان کان وڌيڪ نہ پڙهي سگهيو. سندس آواز بهترين هو، جنهنڪري اسڪول جي زماني ۾ بہ ڳائيندو هو.

پاڻ حليم الطبع ۽ صابرين هو، ڪنهن سان بہ سينو نہ ساهيائين، بس جيڪو ’مُڙي سو جُڙي‘ جو قائل ۽ هر وقت پاڻ کي مهميزون ڏيندو هو، جيئن سندس ئي هن شعر مان ظاهر ٿئي ٿو:

ٻيائي ڪيڻ ٻئي مان، سڀ ڪنهن کي سهنجي،
پاٺهي چوڻ پاڻ ’کي، اها آهي اهنجي،
مام اها منهنجي، پوري آهي ’پيرل‘ چوي

وري ٻي هنڌ چوي ٿو تہ:

جي پائنين جوڳي ٿيان ته، وڏائي وڃاءِ،
هستي هوڏ هڻ کي، کاهوڙي ٿي کاءُ،
ٻاري باھ برھ جي، ڏونهين درد ڏکاءِ،
تنهان پوءِ پڇاءِ، 'پيرل' پنڌ پرينءَ جو.

پاڻ گفتي ۾ پڪو، آواز پيارو ۽ مٺو، جهڙو اندر تهڙو ٻاهر، ڳالهائڻ مختصر ۽ ڪم سان ڪم رکڻ وارو بزرگ هو، جيئن فارسيءَ واري چيو آهي ته: 'دست بڪار، دل بيار' يعني: هٿ ڪم ۾ ۽ دل يار جي ياد ۾ لڳل، سو پاڻ ان تي مڪمل ڪاربند هوندو هو.

پوشاڪ ۽ لباس: پيرل فقير وڏي ٻرَ واري ڪانڇ، ڪڏهن ڪڏهن گوڏ ۽ ان مٿان الفي يا ڊگهي قميص ڍڪيندو هو، پٽڪو گيڙو رتل، جي مٿو اگهاڙو ڪندو هو ته وارن کي وچان سينڌ ڪيندو هو، سفر توڙي حضر، اندر توڙي ٻاهر ڪشڪول ۽ بيراڳڻ سدائين ساڻ هونديون هئس.

شادي ۽ اولاد: پيرل صوفيانهِ اپنائڻ، جوڳ پچائڻ ۽ فقيري پائڻ کان اڳ ۾، پنهنجي عزيزن مان شادي ڪئي هئي، پر ڪوبہ اولاد نہ ٿيس ۽ سٽت ئي سندس گهر واري، هي فاني جهان ڇڏي وئي. ان بعد ٻي شادي نہ ڪيائين ۽ نہ وري ڪو اولاد جو فڪر هئس، سو سدائين چوندو هو تہ هي طالب ئي منهنجو اولاد آهن.

مرشد جي بيعت: پاڻ جڏهن رياض ۽ عشق الاهيءَ ۾ اُسرڻ لڳو تہ، پنهنجي خانداني پيرن کي ڇڏي سنڌو 'جهوڪ' هليو ويو ۽ صوفي عبدالستار سائين جو دستِ بيعت ٿيو ۽ ڪجھ عرصو جهوڪ ۾ رهي عشق جي منزل ۾ اڳيرو ٿيو، جڏهن تہ صوفي قربان علي خاصخيلي پنهنجي ڪتاب 'صوفي ساڃاھ' ۾ لکيو آهي تہ پاڻ خوش خيرمحمد فقير هيسباڻي جو خليفو هو(7). ان ۾ اسان جي منهنجي راءِ آهي تہ، پيرل ٻنهي بزرگن وٽان فيض ورتو هوندو، اهو هن صورت ۾، جو پهريان خوش خيرمحمد فقير وٽ ۽ بعد ۾ جهوڪ وڃي وڏيڪ پنهنجي دل جي دنيا کي آباد ڪيو هجيس، سو سمجھ ۾ اچي ٿو تہ سندس ٻنهي بزرگن سان روحاني رهاڻيون هلنديون رهنديون هيون.

هاڻي جڏهن جهوڪ کان موٽي آيو، تہ هميشہ نيم خوابي ۾ رهيو، ٺهڪ ڪڏهن بہ ڪين ڏنائين، ڪيڏي بہ خوشي پهچيس يا خوشي جي ڳالھ اچي، تہ صرف چپن تي مُرڪ آڻيندو هو، واري ڦيري مرشد وٽ وڃي ساڻن خيالن جي ڏي وٺ ڪندو هو ۽ مليل سبق کي تازو ڪندو هو.

چون ٿا تہ هڪ ڀيري جهوڪ ۾ ڪنهن طالب، پيرل فقير سان ڪو بحث ڇيڙيو، جو فقيرن وٽ نہ ٻي نبريو، نيٺ ان جو فيصلو صوفي عبدالستار وٽ آيو، تہ اتي پيرل پنهنجي دعويٰ جي ثبوت ۾ هيءُ بيت پڙهيو:

"ٻيائي ڪيڏ ٻئي مان، سڀ ڪنهن کي سهنجي،
پاڻهي چوڻ پاڻ کي، اها آهي اهنجي،
مام اها منهنجي، پوري آهي 'پيرل' چوي."

اهو مٿيون بيت ٻڌي، صوفي عبدالستار سائين، پيرل فقير جي موقف جي تائيد ڪئي ۽ سندس حق ۾ فيصلو ڏنو.

فن جي سکيا: پيرل فقير ابتدا ۾ درزڪو ڪم ڪندو هو ۽ سٺو ڪاريگر هو. ان فن ۾ سندس ڪيترائي نالي وارا شاگرد هئا، پوءِ جو اچي ڳائڻ تي لٿو تہ بس رات ڏينهن ڳائيندو رهيو. ايستائين جو ٽڪجي پوندو هو ۽ سندس اک لڳي ويندي هئس ۽ وري جيئن ئي سجاڳ ٿيندو هو، تہ ستار، جا سدائين ساڻ رکندو هو، سا کڻي رياض ۾ لڳي ويندو هو. سُر تار تہ پاڻ گهڻو ڄاڻندو هو، باقي ستار وڄائڻ جو فن دادو ضلعي جي هڪ ڳوٺ 'ڦڪا' جي رهواسي استاد محمد حسن مگڻهار کان سکيو، پاڻ ان جي عيوض ۾ ڪيس لٽا سبڻ سيکاريائين.

سير سفر: مرشد جي اجازت ملڻ بعد پاڻ ڪٿي به هڪ هنڌ ويهي ٽڪاڻو نه ڪيائين، مختلف جاين تي مڪان اڏي وڃي ويهندو هو، اتي گل ٻوٽا پوکي اهڙي سرسبزي ۽ گل و گلزاري ڪندو هو، جو ڏسي نيڻ پيا ٺرن. مڪان جي صفائي اهڙي ڪندو هو، جو اها زمين پئي چَرڪندي هئي، مٿيون پرڻ ۽ ساز سرود جي سنپال جو ڪم سندس طالب ڪندا هئا. هاڻي جڏهن اهو مڪان پنهنجي سونهن سوڀيا ۾ وڃي اوج کي رسندو هو ته ان کي ڇڏي، وڃي ڪنهن غيرآباد مڪان کي آباد ڪندو هو، سندس خيال هو، ته هيءُ دنيا فاني آهي، هر بقاء کي فنا آهي، سو ان جو اظهار هُو دنيا ۾ ئي ڪري، پاڻ اکين سان پسندو هو، جڻ ته هُو دنيا جي فنائي ۽ آخرت واري زندگي جو مشاهدو، دنيا ۾ ئي ڪرڻ گهرندو هو، ته هيءُ باغ باغيچا، گل و گلزاريون، مال و متاع، رزق ۽ اولاد سڀ بي بقاء ۽ عارضي آهن، اصل شيءِ الله جو جلوو آهي، ان مناسبت سان، سندس ئي هڪ شعر آهي ته:

بي بقا زمانو، سڀ ڪجھ فنا ٿي ويندو،
'پيرل' ڪان پڇ ته، تنهنجو دلبر ڪٿي ڪٿي.

مرشد جي تلقين ڪان پوءِ پاڻ پنهنجي ڳوٺ ۾ نه رهيو ۽ سڄي حياتي سير سفر ۾ گذاريائين. سندس سفر جو سامان وري کهڙو هو، بس ڪشڪول ۽ ستار، جي ڳچيءَ ۾ لٽڪائيندو هو ۽ هٿ ۾ ونگوڙي واري نئيڙي لٺ، سندس ڪل مايا اهائي هئي، جنهن جاءِ تي وڃي آستانو اڏيندو هو ته، اتي طالب پاڻهي اچي مڙندا هئا. ڪاڏي پيتي جي حوالي سان وڏو توڪلي هو، جو ڪجھ مليو ته ورهائي کائيو، جي نه مليو، ته ڪنهن کان گُهربو به ڪين، چوندو هو ته، جنهن مالڪ خلقيو آهي، سوئي رزق پاڻهي رسائيندو، اسان کي ڪهڙي پرواهه آهي بابا!

پاڻ ڪيترين ئي جاين تي مڪان اڏي وڃي وينو جيئن واهڙ(8)، پڙهيار(9) شاهه شڪرگنج، احمد خان جتوئي، ڇني، عاربي(10)، ان کان سواءِ وٽو ڪليار، قاضي احمد، جتوئي نوان، ٺارو شاهه، سيدپور ۽ بازيدپور ۾ مڪان اڏي پنهنجو راڳ رنگ ۽ نياز رياض شروع ڪيائين.

ياد ڪرڻ گهرجي، ته سندس ماءُ 'بازيدپور' جي مگريو قبيلي سان تعلق رکندڙ هڪ نيڪ مائي هئي، تنهنڪري فقير هتي گهڻو رهندو هو ۽ پاڻ کي ماءُ جي نسبت سان 'مگريو' ئي سڏائيندو هو، اهوئي سبب آهي، جو اڪثر ليکڪن کيس 'مگريو' لکيو آهي ۽ جن سندس ڪلام ڳايو يا ترتيب ڏنو، تن مان گهڻن کيس ان مٿي ذڪر ڪيل قبيلي جو شاعر ۽ ڳويو لکيو آهي، انهن مان ڪتاب 'صوفي ساجاهه' جو ليکڪ، صوفي قربان علي خاصخيلي به آهي، جنهن کيس پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ خواجه محمد پيرل مگريو 'صاحب دل' لکيو آهي(11).

جيستائين بازيدپور جو تعلق آهي ته، هي ڳوٺ ساهتي پرڳڻي جي مشهور شهر ڪنڊياري کان ڇهه ڪوهه ڏور، ڏکڻ طرف واقع آهي. بازيدپور اصل ۾ بايزيدپور، ايران جي مشهور صوفي بزرگ حضرت بايزيد بسطامي (وفات: 261هه/875ع) جي نالي سان منسوب آهي، پر عام استعمال ۽ بي تڪلفيءَ ڪري بايزيدپور مان ڦري 'بازيدپور' ٿي ويو(12).

پيرل فقير سن 1922ع ڌاران بازيدپور آيو ۽ مرڪئي شهيد واري مقام ۾ پنهنجو مڪان اڏي وينو، هيءُ مڪان، ڳوٺ کان ڏکڻ ۾ پريا سٺي ڏانهن ويندڙ رود جي ڪناري تي واقع آهي. ڪنهن وقت هيءُ وڏو منڊل هو، وڏيون ڪچهريون ۽ راتين جون راتيون راڳ ويراڳ جون محفلون هلنديون هيون، ڳوٺ جا راڳي توڙي عام ماڻهو اتي وڃي پنهنجي دل وندرائيندا هئا. هتي پيرل فقير پنهنجو آستانو اڏي ٻارهوئي وينو هوندو هو، تنهنڪري پري پري کان راڳي اچي راتيون ٽِڪندا هئا ۽ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا. پير فقير وٽ هِند- سنڌ جا ڪيترائي فنڪار ايندا هئا، جن ۾ گواليار خاندان جو فرد استاد ٻيبو خان، سيد محمد شريف شاهه ۽ حافظ محمد اسحاق پنهور جهڙا فنّ جا ماهر هن آستاني تي پنهنجي سُرن جي ورڪا ڪري ويا آهن. پيرل فقير بازيدپور ۾ اٽڪل چار سال کن رهيو، هِتي وڏي گل و گلزاري ڪري، رات ڏينهن راڳ جي رياضت ڪندو هو، وٽس ملڪ جا وڏا وڏا فنڪار ۽ ڳَويا ايندا هئا، ان ڪانسواءِ ڳوٺ جا به ڪيترائي نوجوان وٽس راڳ سکيا. اهڙن

راڳاين ۾ اسان کي خان محمد مگريو، جو 'خانُ موالي' جي نالي سان مشهور هو، هي ناناڻي نڪ ۾ پيرل فقير جو مئٽ به هو، بيو چڳل خان مگريو ۽ ٽيون الله اوڀاهيو مگرئي جا نالا ملن ٿا. چڳل خان کي اسان ڳوٺ جا ننڍا توڙي وڏا ڪجهه ٻڌائڻ لاءِ مجبور ڪندا هئاسين، ته ڪنڊ ڪين ڪڍائيندو هو ۽ ڪجهه نه ڪجهه ضرور ٻڌائيندو هو، جڏهن ته الله اوڀاهيو ڪن خاص موقعن تي ساز سرود به وڄائيندو هو ته ڳائيندو به هو، ڳائڻ سان سندس عشق هوندو هو. ايستائين جو جڏهن پوڙهو ٿيو ۽ بازيدپور ۾ روڊ واري مسجد جي وچي مجاوري سنڀاليائين، ته اتي وڏي اسر ويل اسپيڪر کولي غزل ڳائيندو هو(13).

الله اوڀاهيو مون (ليکڪ) کي پيرل فقير جا ڪجهه اهڙا شعر به ٻڌايا، جي اڄ تائين جن به پيرل فقير جو ڪلام ترتيب ڏنو آهي، جيئن جمال الدين 'مومن' خاصخيلي (پيرل فقير جي شعر و شاعري) ۽ صوفي قربان علي خاصخيلي (صوفي ساڄاهه)، تن انهن جو ذڪر نه ڪيو آهي. ان مان معلوم ٿيو ته پيرل فقير جو ڪلام اڃا گهڻو ٽڙيل پکڙيل آهي جو ته پاڻ ساهتي پرڳڻي جي ڪيترن ئي ڳوٺن ۾ مڪان اڏي وينو هو ۽ اتان جي سندس طالبن وٽ ججهو مواد موجود هوندو، پر هاڻي ته اهي طالب به پيالو ڪري هتان هليا ويا، ٿي سگهي، ته پوئين نسل وٽ ڪجهه نه ڪجهه مايا موجود هجي! تنهنڪري سندس ڪلام لاءِ اڃا تحقيق جي ضرورت آهي.

الله اوڀاهيو جي شعر مون کي جهونگاري ٻڌايا، سي پڙهندڙن لاءِ هِت ڏجن ٿا:

من ۾ مدام ماهر، ماتم حسين جو،
ثابت صحيح مان آهيان، خادم حسين جو.
1- ڪڏي ڪربلا ۾ آيو، ميدان سڀ ملهايو،
جبرائيل در جو دايو، دائم حسين جو.
2- قرب ڪاڍو آهي، هڪ پلڪ پاسي ناهي،
هردم اکين ۾ آهي، آ غم حسين جو.
3- 'پيرل' پينار آهي، ٻئي در وڃي نه ڪاهي،
ذاتي هي ذوق آهي، قائم حسين جو.

ان کان سواءِ سندس هڪ ٻيو شعر، جو پڻ الله اوڀاهيي، پنهنجي سُر ۾ ڳائي ٻڌايو:

پائي آيس پاند ڳچيءَ ۾، پرچ پيارل يار،
مهڙون مڙئي آهن مونڊي، تنهنجا حرف هزار.
تو ۾ عيب خدا نه خلقيو، مون ۾ عيب هزار،
جهرو تهڙو 'پيرل' تنهنجو، دلبر نه ڪر ڌار:(14)

پيرل فقير بازيدپور ۾ ٿي رهندو هو ته، مٿي ڄاڻايل مرڪئي شهيد واري مڪان تان هڪ رات جو چور سندس گهوڙي ڪاهي ويا، صبح جو ڳوٺاڻا پيرا ڳولڻ لڳا، ته ڪين روڪيندي چيائين ته، ابا پيرا نه کڻو، بس جيترو وقت الله سائين کي منظور هو، ته گهوڙيءَ جي پنيءَ تي مان چڙهيس ۽ هاڻي لڳي ٿو ته، مالڪ (الله تعالي)، ان گهوڙيءَ جي مٿان چور کي سوار ڪرڻ گهري ٿو. سندس ان جملي کان پوءِ ماڻهو پيرا ڇڏي موٽي آيا. ڪجهه ئي وقت کان پوءِ پاڻ پنهنجو اهڙو برسيل ۽ سدابهار مڪان ويران ڪيو ڇڏي هليو ويو ۽ پاڻ اهڙا ڪيترا آبڊ ماڳ (جن جو مٿي ذڪر ڪيو آهي) اڳ ۾ به ڇڏي چڪو هو(15). پيرل جي هِتان لڏڻ کان پوءِ اهو ماڳ آهستي آهستي ويو ڦٽندو، اڄ ان مٺاڻي جا ڪي به آثار نه آهي. صرف وڏن وڻن جي جهڳٽي ۾ قبرستان آهي. جڏهن ته قبرن جا نشان به بلڪل ميسارجي ويا آهن.

شعر و شاعري: پيرل فقير في البديهه شاعر هو. اتي ئي شعر چوندو ويندو ۽ ستار ۽ سُرندي تي ڌُن ڏهي ڳائيندو ويندو هو. فقير کي جيڪو سمجهه ۾ ايندو هو ۽ جي خيال ۽ فڪر ايندا هئس، تن کي ڪٿي

شاعريءَ جي مالها ۾ پوئيندو هو، وٽس بحر وزن جو ڪو به قيد ڪونه هو، بس ائين ئي عشق جي سمنڊ ۾ وتندو هو ٽٻيون هڻندو. عام طور اهو مشهور آهي، ته پاڻ جهوڪ واري سائين ۽ خوش خير محمد جي صحبت کان پوءِ شعر چوڻ شروع ڪيائين، پر حقيقت ائين نه آهي، پيرل فقير شروع کان ئي پاڻ پنهنجا شعر ناهي وري جهونگاريندو به هو، ته وري ٻين سڄڻ شاعرن جي شعر کي به پنهنجي گائيڪي ۾ آڻيندو هو. ائين ڪٿي چئجي، ته پيرل هڪ جذباتي شاعر هو، جو ڪڏهن ڪڏهن سندس اندر جا اُڌما جوش ڏئي اُبري ٻاهر نڪري پوندا هئا. اهو وري خاص اهڙن موقعن تي ٿيندو هو، جڏهن پاڻ ڪنهن ٻي شاعر جو ڪلام ٻڌندو هو، پوءِ جي ان جي لفظن يا خيالن ۾، ڪا ڪچائي هوندي هئي يا ڪنهن ريت ڪيس جواب ڏيڻ چاهيندو هو، ته اتي جو اتي ڪيس نهه پهه جواب ڏئي ڇڏيندو هو. اهڙي ڇنڊڇاڻ جو احوال جمال الدين 'مومن' خاصخيلي پنهنجي ڪتاب 'پيرل فقير جي شعر و شاعري' ۾ آندو آهي، جنهن جا ڪجهه واقعات هي آهن:

- هڪ پيري 'احمد' نالي واري ڪنهن شاعر جي ڪلام جو ڪنن تي پڙلاءُ پيس، ته ساڳي ئي تتبع تي يڪدم ڪيس وراڻي ڏنائين:

سڄڻ بنا هن ساري دنيا ۾، سرتيون جيئڻ سور آهي،
طالب بنا محبوب نه ملندو، محبت جو مذڪور آهي.
(احمد)

ان تي پاڻ ڪيس هن ريت جواب ڏنائين:

سڄڻ آئي هن ساري دنيا ۾، مست رهن مخمور يار،
دم دلبر دل ۾ دائم، مرد ڪرن مذڪور يار.
(پيرل)

- وري ڪنهن ٻي شاعر جو شعر، جنهن جو تخلص 'مغموم' هو، ان جو جڏهن شعر ٻڌائين ته ڪيس تنبيهه ۽ تلقين ڪري ٿو، ته جنهن کي محبوب ٿو چوين، تنهن سان گستاخي ڪرڻ نه ٿي سونهين. اجهو مغموم جو هي آهي شعر:

بي وفا دلدار کي دلڙي ڏيڻ ناهي روا،
سنگ دل محبوب سان، ٻولي ٻولڻ ناهي روا.
(مغموم)

پيرل ان کي هن ريت جواب ڏنو آهي، ته جنهن کي دلدار ٿو چوين، تنهن کي بيوفا ڪوٺڻ درست نه آهي ۽ وري ڪيس دل ڏئي وينو آهين، ته وري هٽڻ مناسب نه اٿئي:

بي وفا دلدار کي، ڪنهن پر ڪوٺڻ ناهي روا،
دل ڏئي دلدار کي، واري وٺڻ ناهي روا.
(پيرل)

پيرل فقير مٿي ڄاڻايل شاعر 'مغموم' کي ٻيون به ڪيتريون نصيحتون ۽ سمجهاڻيون ڏنيون آهن، جيئن هن هيٺ ڏنل شعر مان پليءَ پت معلوم ٿئي ٿو:

حسن جلوه، جوت جواني مر پلي ماٺي ملوڪ،
پيچ پائي پرت لائي، پوءِ پٽڻ ناهي روا.
سخت سهڻي کي نه چئجي، نينهن ۾ آهي ندا،
مشتاق ٿي محبوب کي، ائين چوڻ ناهي روا.
سرت سان صورت سڄاڻي، باقدر ٿي باادب،
سرت ڏئي سجدو ڪري، ورچي وڃڻ ناهي روا.

پرت 'پيرل' پلئي پرم، محب سان ماهر مدام،
ماڻ کر 'مغموم' ٿي وڃ، ٻي ٻولڻ ناهي روا.

جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي، ته پيرل فقير في البديهه شاعر هو، سندس لاءِ رڳو ميدان ئهي اچي، پوءِ ان ۾ شاعريءَ جي گهوڙن ڊوڙائڻ جو ڀاڻ ئي شهه سوار هو.

• هڪ لڳان ونس ڪچهري لڳي پئي هئي، ته حيدرآباد کان ٽپال ذريعي، زوار محمد موسيٰ ڪربلائيءَ جو خط اچي مليس، پاڻ خط پڙهي پورو ڪري هڪدم هي ڪلام شروع ڪيائين:

اڄ صبا آندو اسان وٽ، نئون نياپو يار جو،
پرت مان پرجهي پڙهيم، آهي عجب اعتبار جو.
قرب جا ڪاغذ ڏسي، صدبار مون صدقي ٿيس،
۽ چمي چشمين رکيم، آهي سچو سينگار جو.
محفل موچاريءَ مليو، پيغام پرين جو اچي،
موج ٿي مٺخاني ۾، جيئن گل کليو گلزار جو.
'پيرل' پچائي ناهِ ڪا، محبت سندي مذڪور جي،
محب مهرباني ڪري، نامون مڪو نروار جو.

• سنڌي ڪنڌ جي ورهاڱي کان اڳ جي ڳالهه آهي، تنهن ويري پيرل (ماسٽر چندر جو) فقير نارو شاهه ۾ رهندو هو ۽ ماسٽر چندر اچا اتي ئي هو، تن ڏينهن ۾ اوچتو سندس نوجوان پٽ پرلوڪ پڌاري ويو، ماسٽر کي ڏاڍو رنج پهتو. ساڻس ڏک ونڊڻ لاءِ پيرل فقير به اچي تڏي تي پهتو. هوڏانهن چيتنداس، جو ماسٽر ۽ پيرل جو گڏيل دوست هو، سو به اڳي ئي اتي وينو هو، سڀ ماڻهو منهن مونن ۾ هنيو ماٺ ۾ وينا هئا، ته اتي چيتن، ماسٽر چندر کي چيو ته، پائي کو ڪلام ڪڙو ته ٻڌاءِ. پلا ان مهل ڏک جو سٽيل چندر ڪاٿي ٿو ڳائي سگهي، سو اتي پيرل جو وينو هو، تنهن وڏي سوز ۽ گداز مان ڪٿي ڪلام شروع ڪيو، جو ته صوفين ۽ فقيرن جي دنيا ئي پنهنجي آهي، هُو دنيا ۾ ايندڙ (جمندڙ) کي ڳائي پليڪار ڪرين ۽ خوشيون ملهائين، ته وري ويندڙ (مرڻ واري) کي به ڳائي وڄائي روانو ڪن، اٿين ڪٿي چنجي ته جمندي به ڳائين، پرڻي به ڳائين، ته مرڻي به ڳائين، اتي جو پيرل فقير ڪلام ڳايو، تنهن جا ٻول هي هئا:

عاشق عشق جي آڙ ۾، خوبان ٿي خوشحالي،
بره وارن ويراني ناهي، ونن ٿا واس وصالي.
عاشق عام کان آجا آهن، ملڪ پنهنجي مالڪ مالي،
سپر سجائُپ ثابت پنهنجو، رهن ٿا مست موالي.
بيرنگ واري بحر ۾ بيشڪ، بره آهي بحالي،
فنا بقا جي فن کان فارغ، حال پنهنجي ۾ حالي.
اچڻ وڃڻ واهُ ويراني، ڪانه جاڻن ڪالي،
هل چل 'چيتن' ساڻ چندر تون، ناهي ذوق زوالي.
پيرل پرت انهيءَ ۾ پترو، آهي قرب ڪمالي،
خيال سٽائج خيال تون آهين، جلوه جوت جمالي.

چون ٿا ته، پيرل جو اهو مٿيون ڪلام ٻڌي، چندر جو چيتو جاءِ ٿيو ۽ پوءِ پاڻ به ڪلام ٻڌائي، ڏک واري ماحول کي مانو ڪيائين:

• پيرل فقير هڪ هنڌ راڳ جي محفل ۾ ويٺو هو، جتي ڪنهن راڳيندڙ، جاڻڻ سوناري جو هي شعر ڳايو:

رخ پاڪ دلربا جو، فرقان جو نمونو،
ان کي پڙهي پڙهان مان، شڪران جو نمونو.
موتين جي خاص مثلان، دندان جو نمونو،
قد سرو جان ستو چڻ، آهي ڪان جو نمونو.
بخمل بدن پريان جو، بستان جو نمونو،
ديدان ڀڃي دونالين، پيڪان جو نمونو.
عاشق اڳيان انهن جي، نيشان جو نمونو،
ابرو تکيون تراريون، ايران جو نمونو.
’جاڻڻ‘ ڪسڻ قبوليو، قربان جو نمونو.

جڏهن راڳائيءَ پنهنجو ڪلام پورو ڪيو ته فقير صاحب چيس، ته ابا اسان جو به نياپو ٻڌي ڇڏ، پوءِ پاڻ هي هيٺ ڏنل شعر ٻڌايائين:

مخفي مجاز منهنجو، مستان جي نموني،
سر ساهه صدق سارو، صنعان جي نموني.
شائق آهيان شريعت، طالب بحق طريقت،
هردم همه، حقيقت، الحان جي نموني.
هِت هُت الله آهي، شيطان شرڪ نه آهي،
توڙي چاڙهين ٿو ڦاهي، نيشان جي نموني.
خر خر جو خيال ڪاتو، نيهي نيارو ناتو،
’پيرل‘ آ پيچ پاتو، پروان جي نموني.

پيرل فقير، جتي ٻي شاعري ڪئي آهي، ته اتي پاڻ سنڌ جي سورمي، مارئيءَ کي به نه وساريو اٿس، جيئن چوي ٿو ته:

عمر چو ٿو آچين، اهي ويس وڳڙا،
وجي مان پائيندس، سرتين ساڻ سڳڙا.
وهاڻن ڪان ويتر، آهيان خوش ڪنيءَ ۾،
اباڻن جا اصلي، اٿم انگ تي اڳڙا.
ڪائڻ ڪاڄ تنهنجا، زهر زور پانئيان،
پري ڪر تون پنهنجا، نڳيءَ ناهه نڳڙا.
ڪر ڏينهن قسمت، ڪيو قابو آهي،
وجي شال ڏسنديس، ڏنارن جا ڏڳڙا.
’پيرل‘ چوي پنوهاري، اماڻج اوڏانهين،
وجي ڏيهه ڏسنديس، اهي ڏير ڏيڳڙا.

پيرل فقير انسانذات کي نصيحت به ڪري ٿو، ته هيءَ دنيا مانجهاندي جو ماڳ آهي، هن کي پنهنجو اصل وطن سمجهڻ احمقن جو ڪم آهي. ڏسو ته ڪيڏا نه وڏا وڏا بادشاهه هئا، جن جي هڪڙي حڪم تي سوين نوڪر چاڪر اچي گڏ ٿيندا هئا، سندن دنيا مٿان وڏو دٻدٻو هو. ڏسو ته، اهي اڄ ڪاڏي هليا ويا، اهي اڄ آهن ڪٿي! ان بابت سندس هڪ نصيحت ڀريو شعر آهي.

مغرورَ ماڳ تنهنجو، گذر ڪئي ڪئي،
اڻ چاڻ تنهنجي ايڏي، عمر ڪئي ڪئي.
حاڪمَ حڪم هلايا، تختن مٿي ٿي ويهي،
اڪبر سليم تن مان، سڪندر ڪئي ڪئي.
جلوه جمال جنهن جو، شمس و قمر چوان چا،
حيرت حسين يوسف، جوهر ڪئي ڪئي.
قوّت ۾ ها قرارا، جنگي جوان جوڌا،
حمزه، حنيف تن مان، حيدر ڪئي ڪئي.
ملڪيت خزانا ڪيڏا، ميڙي ڪئي ڪيائون،
قارون غني جهڙا، تونگر ڪئي ڪئي.
اصحاب اوءِ اڪثر، بزرگ ڪيئي پلارا،
جيئڙو جيلان وارو، قلندر ڪئي ڪئي.
بي بقا زمانو، سڀڪجھ فنا ٿي ويندو،
’پيرل‘ ڪان پڇ تہ، تنهنجو دلبر ڪئي ڪئي.

پيرل فقير جي ڪلام ۾ سڀئي ادبي خوبيون سمايل آهن. سندس ٻولي سليس، سهڻي ۽ سلوڻي آهي. پاڻ پنهنجي شاعري ۾ ڪئي ڪئي قرآني آيتون، عربي جا الفاظ، محاوره ۽ پهاڪا استعمال بہ ڪيا آهن، سندس اها ادبي سرهاڻ هنن هيٺين شعرن مان پڌري پسي سگهجي ٿي:

وحدت وارو ورق ورائي، ونحن واس وصال،
الاهي احسان ڏنو مون.
وفي انفسڪم واحد وارو، ماهر مام مثال،
فالمّ هي فرقان ڏنو مون.
الانسان سري وانا سره، هردم حاضر حال،
صنم سر سبحان ڏنو مون.
پسي ’پيرل‘ پر ۾ پرين ڪي، نظر ساڻ نهال،
نينهن نسنگ نيشان ڏنو مون.

اهڙو ئي نوعيت جو سندس هڪ ٻيو شعر آهي:

تات طلب آ تن ۾ تن جي، جن هي جوش جاڳايو آ،
جن هي جوش جاڳايو آهي، رمزن ساڻ ريجهايو آ.
ساعت ساعت صاف سهڻي جو، سيني سير سمايو آ،
مورئون مٽ اچي نہ مون کي، ڏاڍي تاءُ تپايو آ.
سُتي ويٺي سوز سڄڻ جو، سارو ڏينهن سوايو آ،
هلندي ويهندي بره بلاشڪ، سچ هي سبق سيکاريو آ.
فاذڪروني اذڪرڪم جو، روحي راز رسايو آ،
’پيرل‘ پڙهہ پيغام اهو، جيڪو ڀڄڻ ٻول ٻڌايو آ.

پيرل فقير جو ان حوالي سان هڪ ٻيو شعر، جنهن ۾ پاڻ نہ رڳو عربي لفظن جو استعمال ڪري ٿو، پر ان سان گڏ پاڻ سوڌو سڄي مخلوق کي نصيحت ۽ هدايت ڪري ٿو تہ وري نفس جي تربيت لا دڳ راهون پڻ ڏسي ٿو:

جي پاڻئين جوڳي ٿيا، تہ ويسر سڀ وسار،
فاذڪروني فرض ڪي، تنهن منجهہ تنوار،
الدنيا ساعة ليس فيها راحة(16)، اهائي وائي وار،
تنهان پوءِ پچار، 'پيرل' ڪر پرت جي.
'پيرل' پچڻ پتنگ جيان، درد وندن درڪ،
توڙ نباهين نيهن کي، ڏين طمع کي ترڪ،
لامقصود في الدارين الاهو(17)، حاصل ڪيائون حق،
سِڪيُئي جو سبق، سو پڪو ڪجاءِ پرت سان.

پيرل فقير جي ڪلام ۾ اسان کي محاورا بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، هت اسان سندس ڪجهہ اهڙا شعر پيش ڪري رهيا آهيون، جن ۾ محاورن سان گڏ اکين جي اُرهہ زورائي ۽ سندن مستيءَ کي بہ ڳايو اٿس، جيئن چوي ٿو:

وڏا ونجهہ وڙهڻ جا، اکين ڪيَ آهين،
مُنيون مُندي مامرو، جهيڙو نہ لاهين،
'پيرل' اکين ڪي آهين، اوهيرا اچڻ جا.
رئنديون رئڻ واريون، پارڻ جن پريو،
مُليون اچن نہ ماٽ ۾، ٿيڙن چت چريو،
ڪنيو نيڻ نياز مان، واجهائين وريو،
انهيءَ ۾ پريو، 'پيرل' پس پرين کي.

اهڙيءَ ريت پاڻ هنج پکيءَ لاءِ فرمائي ٿو تہ، هُو ڪيئن نہ خودار ۽ محتاط آهي ۽ هلڻ گهمڻ ۾ پنهنجي ڏاهپ، خبرداري ۽ وقار سان پير کڻي ٿو:

هنج پنهنجي حال سان، هردم حق هلن،
چُڻن چونگارن، پرجهي پيرَ کڻن،
جاچي جوءِ جَرَ جي، ٻرتئون نهارن،
'پيرل' تن پکين، سِر سداءِ سرهو.

هيٺ پيرل فقير جو هڪ اهڙو شعر پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ پاڻ سنڌي پهاڪن کي بہ ڪتب آندو اٿس، جيئن:

سؤ وجائجي، ساهُ نہ وجائجي، چڱا ائين چون،
پَر اها 'پيرل' چوي، ڪي ٿا رند رکن.

ياد رهي تہ صوفيءَ جي ڪلام ۾ وزن، ڪافيي ۽ رديف جي جوڙجڪ گهٽ ٿي هوندي آهي ۽ اهڙيءَ ريت سندن ڳائڻ ۾ پڻ ڌُن ۽ آوازن جي هيٺائين مٿائين جو لحاظ پڻ مڙني ڪو هوندو آهي، پر سندن آواز ۾ جيڪو آلاپ، درد ۽ دل گدازي هوندي آهي، سو اهي ٿي انداز ٻڌندڙ کي موهي وجهندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن تہ ٻڌندڙ، ڳايل ٻولن کي نہ سمجهندي بہ سُرور ۽ سڪون محسوس ڪندو آهي، ڪٿي جو پيرل فقير جو ڪلام اهڙن عروضي اصولن کان آجو آهي، پر سندس ڪلام ۾ جيڪا اندر جي اُڪير ۽ درد سمايل آهي، سو تہ اهي ئي محسوس ڪري سگهن ٿا جي انهيءَ راهہ ۾ رميا هوندا. هت پڙهندڙن جي واس وٺڻ لاءِ هڪ غزل ڏجي ٿو، جنهن ۾ فقير جي اندر جو آواز ۽ حقيقي صحبت جي جهلڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، اجهو پڙهو هي غزل:

ڏيان ڌر عاشق سدائين، گهوٽ خود گهر ۾ اٿئي،
هوش رک هوشيار ٿي، اوقات ۽اندر ۾ اٿئي.
بر بحر چو ٿو ڦرين، جبل چاهي جهنگل ۾،
ڪجهه وٺيندي ڪين هرگز، سير سڀ سر ۾ اٿئي.
ڪر عدالت عشق سان، انصاف پنهنجي اندر ۾،
گل ٻه تون خوشبوءِ ٻه تون، محبوب مندر ۾ اٿئي.
جام بيخود جو ڪٽي، ڪر نوش هڪدم نياز سان،
خيال تنهنجو حوض سارو، برهه بندر ۾ اٿئي.
چرڪ هڪڙي سان چني، چڏ قفل جون ڦاهيون سيئي،
ويجهڙو واپار 'پيرل' وحد تي ورَ ۾ اٿئي.(18)

ٽيهه اکري شعر: پيرل فقير، جتي غزل، ڪافيون ۽ دوها چيا آهن، ته اتي پاڻ ٽيهه اکري/ سه حرفي شعر به چيا اٿس. رهيو سوال ته اها ٽيهه اکري/ سه حرفي ڇا آهي، سمجهڻ گهرجي، ته الف، ب وار قافين تي مشتمل غزلن کي ترتيب ڏئي هڪ جاءِ تي ڪٺو ڪيو وڃي، ته ان کي 'ديوان' چوڻ. اهڙي ريت ٽيهه اکري/سه حرفي انهيءَ نظم کي چئبو آهي، جنهن جي شعرن يا بيتن جي منڍ وارو اکر الف، ب جي ترتيب مطابق هجي. اهڙا ٽيهه اکري/ سه حرفي بيت پيرل فقير به چيا آهن، پر هت ٽيهه ئي اکر ته نه، پر انهن مان اسان پڙهندڙن جي لطف وٺڻ لاءِ ڪجهه چونڊ شعر ونڊي رهيا آهيون، هن ۾ فقير تجنيس حرفي واري صنعت کي ڪتب آندو آهي ۽ هر بند ۾ پنهنجو تخلص 'خوشدل' آڻي ٿو:

الف: الف، احسن الله ۾، آديسي اِثبات،
انالحق آواز ۾، هردم ٿي هم ذات،
وحدت جي وصلات، 'خوشدل' خوب خمار ۾.

ت: تي، توحيدي تار کي، وينا وڄائين،
دم دم ڌُن ڌمال سان، ماهر ملائين،
گيت ڳجهو ڳائين، 'خوشدل' خوب خمار ۾.

ج: جيم، جوڳي جسم سان، اسم الائين،
نفيءَ ۾ نابود ٿي، بقا بچائين،
اهي ئي آهين، 'خوشدل' خواب خمار ۾.

هه: هي، هلن ٿا حق سان، ٻيائيءَ کي ٻوڙين،
دوئي واري دنگ جا، ٽڳا سڀ ٽوڙين،
جوڙ اها جوڙين، 'خوشدل' خوب خمار ۾.

ي: يي، يگانه يار سان، ڏينهان رات رهن،
وٽي وير ناهه ڪا، جدا نه جالين،
ويل نه وسارين، 'خوشدل' خوب خمار ۾.

پيرل فقير جي شعر و شاعري ۽ سندس ڪلام جي حوالي سان، جنهن پهريون سعيو ڪيو، سو مرحوم استاد جمال الدين 'مومن' خاصخيلي آهي. پاڻ ننڍي کان وٺي پيرل فقير جي آستاني تي ايندو ويندو هو. سندس چوڻ آهي ته، نوان جتوئيءَ ۾ فقير جو مڪان، منهنجي اسڪول جي اچ وڃ واري رستي تي هو، سو ڪڏهن ڪتابن واري ڳوٿري به ڪچ ۾ هوندي هئم ۽ وڃي سندن آستاني تي پهچندو هئس، پاڻ مون

ڪي هن طرح ڪيڪاريندو هو ته: اسان جا ماستر پلي آئين! جڏهن ته ان وقت مان ٻيون يا ٽيون درجو پرائمريءَ جو پڙهندو هئس، پوءِ شايد اهو سندس ئي دُعا جو اثر هو، جو آءٌ اڳتي هلي ماستر ٿيس، مومن خاصخيلي ٻڌايو، ته سندس پيار ۽ پاٻوهه جو ڇا بيان ڪجي، جي ٻه ٽي ڏينهن وٽن حاضري پرائڻ کان ناغو ڪندو هئس ته پاڻ ئي ياد ڪندو هو، وري جڏهن منهنجو مامو محمد رمضان خاصخيلي جنهن کي پاڻ رمز علي فقير سڏيندو هو، سندس طالب ٿيو ته، اسان جو ساڻس تعلق اڃا به وڌيڪ مضبوط ٿيو.

سڀ کان ٻهريان پيرل فقير جي ڪلام تي مومن خاصخيليءَ ڪم ڪيو، جو پاڻ مختصر سوانح حيات سان گڏ سندس ڪلام کي به ترتيب ڏئي 'پيرل فقير جي شعر و شاعري' جي نالي سان ڊيمي سائيز جو 80 صفحن تي پکڙيل هڪ ڪتاب، سن 1986ع ۾ پنهنجي ئي نسبت سان 'مومن پبليڪيشن' جتوئي نوان، پاران ڇپائي پڌرو ڪيو، پاڻ اهو پورهيو خود پيرل فقير جي هٿ اکري بياض تان ترتيب ڏنو هئائين، پر اسان جي تحقيق مطابق پيرل فقير جو ڪلام رڳو ان ۾ بند نه آهي، پر ان کان سواءِ سندس ڪافي ٽڙيل پکڙيل مواد به هو، جو سندس طالبن/فقيرن کي برزبان ياد هو، بازيدپور سان تعلق رکندڙ سندس هڪ طالب، الله اوڀاهيو، مون (ليکڪ) کي پيرل فقير جا شعر جهونگاري ٻڌايا، جو مون پنهنجي ڪتاب 'تاريخ بازيدپور' ۾ ڏنا آهن. سي مومن خاصخيليءَ واري ترتيب ڏنل ڪتابڙي ۾ نه آهن، ان مان سمجهه ۾ اچي ٿو ته، پيرل جي ڪافي شاعري سندس پراڻن مڪاني طالبن/ فقيرن وٽ موجود هئي، پر هاڻي ان جي ملڻ جو امڪان گهٽي قدر گهٽجي ويو آهي، جو سندس شاگردن مان هن وقت ڪو به حيات نه آهي.

هم عصر شعراءِ: هونئن ته پيرل فقير جا ڪيترائي هم عصر شاعر هئا، جي پنهنجي دؤر ۾ سٺو ڪلام جوڙڻ جي سگهه رکندا هئا، پر هتي اسان صرف سندس زماني جا اهي شاعر ڏئي رهيا آهيون، جن سان ساڻس ڪنهن نه ڪنهن ريت تعلق رهيو آهي، اهڙن شاعرن ۾ محمد فقير ڪنياڻ، خانبهادر امام بخش خان جتوئي 'صابر'، سيد علي شاهه 'خادم'، سيد علي گوهر شاهه، الله بخش ملاح، امام علي واڍو ۽ سيد مهدي شاهه شاهپور جهانيان وارو اچي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ مٿي ڄاڻايل بزرگن جو ڪلام به ڇپيل آهي، پر اختصار کي اپنائيندي هتي اسان رڳو سندن نالن ڏيڻ تي ئي اڪتفا ڪئي آهي.

طالب/فقير: پيرل فقير پنهنجي حياتيءَ ۾ اٽڪل ٻارهن جاين تي پنهنجا مڪان اڏي ويٺو، جتي به رهندو هو، ته اتي گل و گلزاريون ڪري ڇڏيندو هو، وري جڏهن اهو مڪان مڃي موج تي پهچندو هو، ته ان کي ڇڏي وري وڃي ڪا اڻ پوئين ۽ ويراني جاءِ ڳولي نئون مڪان اڏيندو هو. سندس چوڻ هو ته، اِها! "رنگ رتو ڇڏجي، ميلو متو ڇڏجي." ان دوران سندس ڪيترا معتقد ۽ صحبتي ٿيا، پنهنجي فقيرن مان ڪنهن لاءِ به ائين نه چوندو هو، ته هو ڪو منهنجو مريد آهي، پر سدائين ائين چوندو هو ته "بابا پاڻ مڙئي سنگت آهيون."

اسان کي سندس جن طالبن/فقيرن جا نالا ملي سگهيا آهن سي هي آهن: رئيس محمد خان جتوئي، علي بخش کوسو، الهه داد خان کوسو، مراد کوسو (هي سندس سازندو ۽ سرندي وڄائڻ جو ماهر هو) محمد رمضان خاصخيلي، گل حسن، سيد علي شاهه، خير محمد خاصخيلي وغيره. (هي مڙئي فقير، دادو ۽ مورو جي آسپاس جا هئا).

جيئن اسين مٿي چئي چڪا آهيون ته 'بازيدپور' سندس ناناڻو ڳوٺ هو، سو اتي به جي سندس طالب ٿيا، تن ۾ الهه اوڀاهيو مگريو، هن مون (ليکڪ) کي پيرل فقير جا ڪجهه اهڙا شعر ٻڌايا، جي ڪنهن به رسالي ۾ نه آهن. الله اوڀاهيو سميت خان محمد ۽ چگل خان جا نالا ملي سگهيا آهن(19).

وفات ۽ تدفين: پيرل فقير پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيترائي مڪان ناهيا، ڦِٽايا ۽ مَٽايا، نيٺ نارو شاهه وارو آخري مڪان ڇڏي، پڇاڙيءَ ۾ نوان جتوئي هليو آيو، جتي اڳ ئي سندس پراڻو مڪان هو، اتي اچي پنهنجي زندگيءَ جون رهيل گهڙيون گهارڻ لڳو، ڪيس مٿي جي لونڊڙين ۾ ڪو سخت سور پوندو هو، سو ان جي

علاج لاءِ نوشهروفيروز جي مشهور حڪيم نُوَل گهوٽ پيرزادي وٽ ويو، جنهن ڪيس چيو، تہ فقير راڳ ڳائڻ ڇڏي ڏي نہ تہ ان سور جي ڪري توهان جي اک ضايع ٿيڻ جو ڊپ آهي، تنهن تي پاڻ وراڻيائين تہ حڪيم صاحب هيءَ تہ هڪڙي اک آهي، پر جي پنجاهہ هجن تہ بہ قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، البت مان راڳ ڪڏهن بہ ڇڏي نہ ٿو سگهان، راڳ ئي ڪيس ان منزل تي پڄايو آهي ۽ اهوئي سندس خوراڪ آهي، سو خوراڪ کان سواءِ ڀلا ڪو ماڻهو جيئرو رهي سگهي ٿو ڇا؟ آخر هڪ ڏينهن موت اچي مهمان ٿيس ۽ پاڻ 21 ذوالقعد، سن 1370هہ بمطابق سال 1949ع ۾ جمع جي ڏينهن نوان جتوئي واري مڪان تي وفات ڪيائين. ڪيس پراڻا جتوئي جي صوفائي سيدن واري مقام ۾ دفن ڪيو ويو، جتي اڳ ئي سندس ساٿي محمد فقير هيسباڻي، سيد حامد علي شاهہ ۽ سيد صلبن شاهہ دفن ٿيل هئا، پوءِ ٿيو ائين جو سن 1960ع ۾ جا ٻوڏ آئي، تنهن ۾ هيءُ قبرستان پاڻي پاڻي ويو ۽ سڀ قبرون لُڙهي ويون، سو هنن ڇڻن يارن کي بہ جَلِ پنهنجي پاڪر ۾ پيڪوڙي الائي ڪاڏي ڪڻي ويو، شال ڌڻي مٽن ٻاجهہ ڪري.

حواليءِ سمجهاڻيون:

1. بازيدپور بابت ’تاريخ بازيدپور‘ جي نالي سان هن ليکڪ جو هڪ مستقل ڪتاب لکيل آهي، ان ۾ پڻ پيرل فقير جي حوالي سان بہ گهڻو بحث ٿيل آهي. (ہر.اہ)
2. هي بزرگ سنڌ جي موجوده وزيراعليٰ مراد علي شاهہ جو ڏاڏو هو. (ہر.اہ)
3. جمال الدين ’مومن‘ خاصخيلي: پيرل فقير جي شعر و شاعري، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، ڇاپو پهريون، سال 1986ع، ص 14.
4. صوفي قربان علي خاصخيلي: صوفي ساجاهہ، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، ڇاپو پهريون، سال 1983ع، ص 162.
5. ٻوايو يعني ٻہ مضمون: سنڌي، عربي= سنڌيءَ سان گڏ عربيءَ جي تعليم.
6. ٽيوايو يعني ٽي مضمون: سنڌي، عربي ۽ فارسي = سنڌي سان گڏ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم انگريز دؤر کان اڳ ۽ پوءِ اهي ڪتاب سنڌ جي مڪتبن ۽ اسڪولن ۾ رائج هئا، جي پوءِ نئين نصاب اچڻ ڪري آهستي آهستي بند ٿي ويا. (ہر.اہ)
7. صوفي قربان علي خاصخيلي: صوفي ساجاهہ، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، ڇاپو پهريون، سال 1983ع، ص 162.
8. واهڙ وارن سيدن وٽ پاڻ ننڍو ٿي وڏو ٿيو هو. (ہر.اہ)
9. ضلع دادو ۾ هي سنڌس= سنڌس اباڻو ڳوٺ هو. (ہر.اہ)
10. متن ۾ ڄاڻايل اهي سڀ مڪان، ضلع دادوءَ جي حدن ۾ اچي وڃن ٿا. (ہر.اہ)
11. صوفي قربان علي خاصخيلي: صوفي ساجاهہ، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، ڇاپو پهريون، سال 1983ع، ص 162.
12. ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو: تاريخ بازيدپور، بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 41.
13. ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو: تاريخ بازيدپور، بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 141 (تلخيص)
14. ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو: تاريخ بازيدپور، بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 243-244.
15. ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو: تاريخ بازيدپور، بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 240.
16. دنيا مڙئي هڪڙي گهڙي آهي، منجهس آرام تہ آهي ئي ڪونہ.
17. ٻنهي جهانن ۾ مقصد الله جو جلوو پسڻ ئي آهي.
18. جمال الدين ’مومن‘ خاصخيلي: پيرل فقير جي شعر و شاعري، مومن پبليڪيشن جتوئي نوان، ڇاپو پهريون، سال 1986ع، ص 33 کان 69 تائين، مذڪوره ڪتاب جي مواد مان تلخيص ڪيو ويو آهي. (ہر.اہ)
19. وڌيڪ لاءِ ڏسو ليکڪ جو ڪتاب ’تاريخ بازيدپور‘ طبع بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 244-245.

محمد آدم ٻٽ

مياڻ وال تحريڪ – بلاولي تحريڪ جو تسلسل

16 صدي عيسوي يورپ لاءِ سجاڳيءَ ۽ شعور جي تحريڪ جي صدي طور ڳڻپ ۾ اچي ٿي. هن صديءَ ۾ سائنس ۽ سماجي تحريڪن پنهنجي فڪري ڦهلاءَ ذريعي آزاديءَ ۽ انقلاب جي نويد سان سڄي يورپ کي گرفت ۾ آڻي ڇڏيو. جنهن جي نتيجي ۾ فرينچ انقلاب جنم ورتو، ۽ يورپ جو انسان، انفرادي آزاديءَ کان اجتماعي آزاديءَ جهڙي نعمت سان نوازجي ويو. مگر سنڌ لاءِ سورهين صدي تمام وڏي ڏچي واري صدي ثابت ٿي. ڄام نظام الدين (ننڍو) جي وفات، دولهه دريا خان ۽ مخدوم بلاول جي شهادت ۽ ارغونن جو سنڌ تي قبضو، اهي ڪجهه اهڙا ترڪيبي جزا (Factors) هئا، جن مستقبل ۾ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن لاءِ سياسي، سماجي ۽ معاشي حوالي سان وڏيون مشڪلاتون پيدا ڪيون. ٻين لفظن ۾ سورهين صدي عيسوي سنڌي ماڻهن لاءِ غلاميءَ جا زنجير ڪٺي آئي، جنهن ۾ سنڌي ماڻهن جي آزادي سلب ڪري، انهن جي سمورن بنيادي حقن تي ڌاڙا هنيا ويا.

1508ع ۾ ڄام نظام الدين جي وفات بعد سندس پٽ ڄام فيروز حڪومتي واڳون سنڀاليون، پر رياستي معاملن ۾ سندس جي ڪمزور گرفت رهي، جنهن سبب اندروني خانداني اختلاف ٿي پيا ۽ دولهه دريا خان سان به شخصي رنجش پيدا ٿي پئي. هنن واقعن، ارغونن کي (جيڪي اڳ ئي حملي ڪرڻ لاءِ تيار ويٺا هئا.) سنڌ تي لشڪر ڪشي ڪرڻ جو وجهه ۽ موقعو فراهم ڪيو. 'تحفة الڪرام' جي لکڻ موجب "مطلب ته جڏهن نفساني خواهشن ۾ گرفتار ٿي، حڪومت هلائڻ کان بيخبر رهيو، تڏهن مير قاسم ڪيبڪيءَ ملڪ جي حالت معلوم ڪري وڃي شاهه بيگ کي پهچائي. (۽ سنڌ) فتح ڪرڻ جي ترغيب ڏني(1)."

ڄام فيروز کي دراصل ان بيخبري ۽ عيش عشرت واري حالت تائين پهچائڻ ۾ ڪيبڪ ارغونن جي مغل ٽولي جو مکيه ڪردار هو، جنهن جو ذڪر تاريخ طاهري، تحفة الڪرام ۽ تاريخ معصومي سميت سنڌ جي سمورن تاريخي ماخذن ۾ آيل آهي. ڏارين جي ان مغل ٽولي کي ڄام فيروز طرفان ان اميد تحت اعتماد ڪندي ٺٽي ۾ رهائش اختيار ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي، ته اهي ڪيبڪي دولت شاهي ۽ نور ڳاهي هن کي دريا خان جي خلاف سندس مدد ڪندا. ڄام فيروز اهڙي سياسي جهالت پٺي ۽ سياسي ڏاهپ کان خالي بيوقوفانه عمل ڪرڻ وقت اهو نه ڄاتو، ته اهي ماڻهو مٿس ڪهڙا ڏکيا ڏينهن آڻيندا. ڄام فيرزو جي ان نابالغ سياسي حڪمت عملي ۽ ڪوتاهه نگاهيءَ ۽ سندس ماءُ 'مدينه ماڇياڻي جي ڪوٺيل ڪڌ' جتي سما خاندان جي حڪمراني جو زوال آندو، اتي سنڌ کي پڻ غلاميءَ ڏانهن ڌِڪي ڇڏيو.

هوڏانهن ارغون جيئن ته مستقل طور ايران جي صفوي خاندان ۽ ڪابل ۾ بادشاهه ظهيرالدين محمد بابر جي سياسي ۽ فوجي دٻاءَ هيٺ رهڻ سبب شروع کان ڪنهن اهڙي ملڪ جي تلاش ۾ هئا، جتي هو آزاد ۽ خود مختيار حيثيت سان حڪمراني ڪري سگهن. تنهنڪري هنن سنڌ جي فتح جو پڪو فيصلو ۽ ارادو ڪيو. ليڪن سنڌ جو طاقتور بادشاهه ڄام نظام الدين اڃا زنده هو، انڪري هنن سنڌ طرف حملا ڪرڻ واري معاملي کي ايندڙ وقت لاءِ ڇڏي حالتن جو انتظار ڪندا رهيا(2)."

سنڌ تي قبضو ڪري حڪمراني قائم ڪرڻ واري ارغون حڪمرانن جي خواب کي، سيد ميران محمد جونپوري جي سنڌ ۾ آمد، حقيقت جو روپ ونرايو. جنهن پنهنجو پاڻ کي امام مهدي هجڻ جي

دعوي ڪئي، ۽ گجرات کان اچي سنڌ جي علمي مرڪز ٺٽي ۾ داخل ٿيو. ٺٽي ۾ سندس اچڻ ڪانپوءِ ان جي وڌندڙ فڪري اثر سبب معاشري ۾ جيڪي خرابيون پيدا ٿي رهيون هيون، ته ٺٽي جي جيد عالمن ان اثر کي روڪڻ لاءِ وقت جي حڪمرانن آڏو سخت مخالفت ڪئي. نتيجي ۾ ميران محمد جونپوريءَ کي مجبور ٿي ٺٽو ڇڏڻو پئجي ويو. مگر جنهن توهين آميز انداز ۾ کيس سنڌ مان نيڪالي ملي، ان سندس مزاج ۽ سوچ ۾ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن لاءِ انتقامي رجحان وارا لاڙا پيدا ڪيا. هُو جڏهن سنڌ کان قنڌار پهتو ته انهن ڏينهن ۾ امير ذوالنون ارغون ۽ سندس پٽ شاهه بيگ ارغون، سلطان حسين مرزا جي نائب طور خراسان وارا علائقا سنڀاليندا هئا. ميران مهدي جونپوري، ارغون سلطانن آڏو پاڻ سان ٿيل سلوڪ بابت روئداد پيش ڪري فرياد ڪئي.

شاهه بيگ ارغون جيڪو ذهني ۽ نفسياتي طور بابر بادشاهه جي حملي کان خوف ۾ ورتل هو، سو جونپوريءَ جي فرياد ۽ قاسم ڪيبڪيءَ جي ڏنل رپورٽ ۽ هرڪائڻ تي سنڌ تي ڪاهه ڪري حملو ڪرڻ کي موقع غنيمت سمجهيو. شاهه بيگ ارغون، سبي شال، مستونگ ۽ فتح پور تي حملي بعد قبضو ڪري، اتان هزارين ماڻهو ڀرتي ڪري مير فاضل ڪوڪلتاش جي اڳواڻيءَ هيٺ 200، 40 ويڙهاڪن جو جٿو اڳواٽ ٺٽي روانو ڪري پاڻ ان جي پٺيان آيو، ۽ ٺٽيءَ جي سامهون باغبان جي علائقي ۾ اچي منزل انداز ٿيو. شاهه بيگ جي آمد جو ٻڌي ڀرپاسي جي علائقن جا سمورا چڱا مڙس (وڏيرا) اچي پيش پيا، ۽ ان جي آڏو پنهنجو مٿو ٽيڪي کيس تعظيم ۽ تڪريم پيش ڪيائون(3)." مرزا شاهه بيگ جي خواهش هئي ته علائقي جا سمورا وڏيرا، رئيس ۽ سردار پنهنجي طور اچي پيش پون، مگر ايئن نه ٿيڻ ڪري هن لڪيءَ جي جابلو قطارن مان لنگهي ٺٽي ڏانهن روانگي ۽ پيش قدمي ۾ بهتري سمجهي، ۽ ڪجهه ڏينهن جي مسافت کان پوءِ غالباً 6، 7 محرم تي ٺٽي کان ٽي ڪوهه پري خانواهه جي ڪناري تي اچي ترسيو. ڪجهه ڏينهن اتي ترسڻ بعد شاهه بيگ فوج جي ڪجهه جٿي کي ڪيمپ جي سنڀال لاءِ ڇڏي 11 محرم 926 هجري (1509ع) تي عبدالرحمان دولت شاهي کي ساڻ ڪري ٺٽي جي پاهران اچي حملي ڪرڻ لاءِ بيٺو. هيڏانهن دريا خان، ڄام فيروز کي ٺٽي شهر ۾ ڇڏي سنڌي ماڻهن جو وڏو جٿو ساڻ ڪري شاهه بيگ جي سامهون ٿيو. ٻنهي پاسي جي فوجن وچ ۾ جيڪا گهمسان جي لڙائي لڳي ۽ دوبدو جنهن بهادريءَ سان ويڙهه ڪئي ۽ مقابلو ٿيو. 'هسٽري آف سنڌ' جو ان بابت لکڻ آهي، ته قلم کي ان جي بيان ڪرڻ جي سگهه ئي ناهي.

"The battle began between the two armies, and they fought to such an extent that it can not be described by the pen"(4)

هن لڙائيءَ ۾ دولهه دريا خان شهيد ٿي ويو. سندس شهيد ٿيڻ ڪانپوءِ شاهه بيگ جي فوجن، مسلسل 10 ڏينهن جنهن دهشت، بربريت، وحشت ۽ سفاڪاڻ انداز سان ٺٽي جي سنڌي ماڻهن جو قتلام ڪيو، ملڪيتون لٽيون ۽ ٺٽي شهر کي تاراج ڪري تباهه برباد ڪيو، ۽ جيڪو غير انساني سلوڪ ڪيو، ان سان انساني تاريخ جو ڪنڌ شرم کان جُهڪي وڃي ٿو. سما حڪومت جي خاتمي ۽ سنڌ تي ارغونن ۽ مغلن جي حاڪميت جي قائم ٿيڻ سان، قومي، رياستي ۽ معاشرتي حوالي سان سنڌ کي جن هاڃيڪار مرحلن مان گذرڻو پيو، انهن ۾ بنيادي مسئلو سنڌ جي قومي، ملڪي ۽ جاگرافيائي وحدت هئي. سنڌ هن کان اڳ ملڪي ۽ جاگرافيائي طور قومي وحدت واري مرڪزي حيثيت رکندڙ هئي. ڌارين جي قبضي هيٺ اچڻ بعد، ان جي اها مرڪزي قومي وحدت ٽٽي پئي، جيڪا هن کان اڳ هئي، ۽ سنڌ کي مختلف پرڳڻن ۽ جاگيرن ۾ ورهاست ڪري، ان جي قومي وحدت واري سڃاڻپ کي ختم ڪيو ويو.

سنڌ جي ان قومي وحدت جي ٽٽڻ ۽ ناپيد هئڻ ڪري، سنڌي معاشري تي سياسي، سماجي، معاشي ۽ ثقافتي حوالي سان وڏا هاڃيڪار اثر پيا. جنهنڪري سنڌ جي قومي وحدت جو تاجي پيٽو پنهنجو وجود ئي وڃائي ويٺو. نتيجي ۾ سنڌي سماج اڻ ڳڻين خرابين جو مرڪز بڻجي ويو. سنڌ جي سمورن تاريخ نويسن ان کي 'خرابيءَ سنڌ' سان تعبير

ڪيو آهي. ان کان پوءِ 'خرابيءِ سنڌ' جو باب کلي پيو. جنهن نہ صرف ٺٽي بلڪ سڄي سنڌ لاءِ غيرن جي غلاميءَ جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو(5).“

سنڌ وطن جي دفاع خاطر هاڻي شاهہ بيگ سان مهاڏو اٽڪائي منهن مقابل ٺٽي جي نميواري، ٽلٽيءَ جي بزرگ هستي مخدوم بلاول باغبان تي اچي رئي، جنهن پنهنجي خليفن ۽ مدرسي جي شاگردن تي مشتمل پنهنجي نالي پنيان 'بلاولي' جماعت جو بنياد وڌو، جيڪا پوءِ سنڌ جي تاريخ ۾ 'بلاولي تحريڪ' جي نالي سان سڃاڻڻ لڳي ۽ شهرت ماڻي. شاهہ بيگ ارغون ٺٽي مان واندو ٿي جڏهن سيوهڻ پهتو، تہ اها بلاولي تحريڪ ٿي هئي، جنهن مخدوم بلاول جي سربراهيءَ ۾ شاهہ بيگ جي رستا روڪ ڪئي. تنڪره مشاهير سنڌ موجب: ”مرزا سيوهڻ ۾ ترسڻ بجاءِ ٽلٽيءَ ۾ اچي منزل انداز ٿيو. ٽلٽيءَ ۾ منزل انداز ٿي هن علائقي جي زميندارن ۽ معزز ماڻهن کي گهرايائين. مگر ڪيس ٻڌايو ويو تہ هتي جا ماڻهو اوهان جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ لاءِ تيار آهن، مگر مخدوم بلاول جو هن حد جو وڏو عالم ۽ شيخ آهي سو ماڻهن کي روڪي رهيو آهي، بلڪ هو جنگ ۽ مقابلي لاءِ ماڻهن کي تيار ڪري رهيو آهي(6).“ هسٽري آف سنڌ ۾ پڻ ڪجهہ اهڙي طرح سان بيان ٿيل آهي-

"he (shah beg) then sent Kazi kazin to the sons of darya khan to induce them to bend their heads in the path of submission. when he came to these, they would not agree to that what he said(7)."

'هسٽري آف سنڌ' جي مٿي بيان ڪيل منڪور مان، اها حقيقت واضح ٿي ٿئي تہ، صرف مخدوم بلاول اڪيلو نہ، پر سموري بلاولي تحريڪ ۽ جماعت جا فرد ان ڳالهہ تي اتفاق ڪري چڪا هئا تہ هر طرح سان مرڻ مارڻ جي حد تائين شاهہ بيگ ۽ ان جي فوج جو مقابلو ڪيو ويندو. پنهنجي وطن ۽ ان جي مٽيءَ سان محبت وارو جذبو پنهنجي جاءِ تي، مگر سنڌي ماڻهن جو اپڻن اٿل ٿي بيهڻ، درحقيقت محرڪ قوت مخدوم صاحب جي بزرگي ۽ علمي فضيلت سان گڏ اعتماد ۽ ويساهہ واري ساک وارو جذبو ٿي هو. جنهن ڪري ان مشڪل مرحلي تي عام ماڻهو هن سان گڏ بيهي رهيو. ڇاڪاڻ تہ ”هي واحد بزرگ هو، جنهن سنڌ ۾ ٻاهرين اقتدار جي مسلط ٿيڻ جي علي الاعلان مخالفت ڪئي ۽ شاهہ بيگ ارغون سان ٽڪر کاڌو. عبادت ۽ رياضت کان پوءِ ڪيس جيڪو وقت ملندو هو، پنهنجي وقت جو وڏو حصو عوام جي مذهبي، اخلاقي ۽ سماجي حالت سڌارڻ جي ڪوشش ڪندو هو(8).“ اهو ئي بنيادي سبب هو جو شاهہ بيگ، مخدوم بلاول کان بدلي وٺڻ جو ارادو ڪيو.

سنڌ، دولهہ درياخان، مخدوم بلاول ۽ دريا خان جي خاندان جي شهادت جي نتيجي ۾، پنهنجي آزاد وطن ۽ قومي خود مختياريءَ واري حيثيت بہ وڃائي ويٺي. اهڙيءَ طرح سان ارغونن ۽ ترخانن کان مغلن تائين سنڌ اڍائي سؤ سال (يعني اڍائي صديون) ڌارين جي غلاميءَ جي تسلط هيٺ رهي. ان عرصي دوران سنڌين مٿان ظلم، ڏاڍ، جبر ۽ ڦرلٽ جا سمورا پهاڙ ڪيرايا ويا، ۽ سنڌ چاهيندي بہ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي نہ سگهي. تنهن هوندي بہ ان سموري عرصي ۾ مرزا جاني بيگ جي حڪمرانيءَ جو دور سنڌ ۽ سنڌي عوام لاءِ ڪنهن حد تائين امن ۽ سڪون جو دور رهيو. ارغون ۽ ترخان حڪمرانن منجهان هي واحد حڪمران هو، جنهن جو سنڌي عوام سان رويو ۽ سلوڪ، نرم، رحمدلانہ ۽ عزت ڀريو رهيو. اعجازالحق قدوسيءَ جي لکڻ موجب: ”مرزا جاني بيگ جي فياضين ۽ بخششن جي ڪري، زماني کان پهتل زخمن جا داغ ماڻهن جي دلين تان مٽجي ويا(9).“ تاريخ طاهري، تحفة الڪرام ۽ تاريخ معصومي وغيره موجب، سنڌ جا ماڻهو مغل حڪمرانن جي ظلمن کان تنگ ٿي سک جي ننڊ سمهي نہ سگهيا، سي مرزا جاني بيگ جي حڪمرانيءَ جي دور ۾ سُک ۽ سڪون سان سُتا.

سنڌ جي تاريخ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو، سنڌ تي حڪمرانيءَ جو ڪل عرصو 92 سال آهي، جنهن ۾ مرزا جاني بيگ جي حڪمراني هئي، ان دور ۾ دهليءَ تي مغل شهنشاهيت جي سڀ کان وڏي حڪمران اڪبر اعظم جي حڪومت قائم هئي. جنهن جي دربار جي نو رتن منجهان ٽن رتن جو تعلق سنڌ سان هو. مغل حڪمران اڪبر جي شهنشاهيت، سياسي

۽ فوجي حڪمت عملي ۽ رعب تاب جو سڄي هندستان تي ڌاڪو ڄمايل هو. اهوئي سبب هو جو اوڌ ۽ گجرات کان وٺي لاهور تائين سڄي هندستان جون سموريون رياستون سندس حڪمرانيءَ جي تابع هيون. هندستان جي سڄي خطي ۾ سنڌ واحد رياست هئي، جيڪا مرزا جاني بيگ جي سربراهيءَ هيٺ آزاد ۽ خود مختيار قومي رياست جي حيثيت ۾ پنهنجو رياستي انتظام هلائي رهي هئي، جيڪا ڳالهه اڪبر جهڙي پنهنجي دور جي طاقتور ۽ زبري جابر حڪمران جي نه رڳو برداشت کان ٻاهر هئي، مگر ڪنڊي وانگر سندس دل ۾ چُڀي رهي هئي. اڪبر، سنڌ کي فتح ڪرڻ جو پڪو ۽ پختو ارادو ڪري چڪو هو. ان سلسلي ۾ سندس دربار جي، سنڌ سان تعلق رکندڙ خاص صلاحڪار ۽ مشير مير معصوم سان مشورو ڪيو ويو. مگر سنڌ جي جاگرافيائي ۽ سماجي صورتحال ان جي اڙانگي سفر ۽ مرزا جاني بيگ جي فوجي تدبراڻي صلاحيت، ۽ سنڌين جي پنهنجي وطن سان محبت جي لازوال جذبي کان اڪبر ۽ ان جي دربار جا امير وزيرن کي چڱي طرح باخبر هئا. جيئن ته مغل حڪمران هر حال ۾ سنڌ کي فتح ڪرڻ جو پختو ارادو ڪري چڪا هئا، تنهنڪري فوجي حڪمت عملي پڻ يقينن اهڙي ئي اختيار ڪئي وئي. آخرڪار 1590ع ۾ مير معصوم جي نگرانيءَ ۾ عبدالرحيم خان خانان 50 کن فوجي جرنيلن، وزيرن، اميرن ۽ لکن جي تعداد ۾ ويڙهاڪ سپاهين جو جٿو ساڻ ڪري سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ لاهور مان نڪتو. جنهن کي الوداع چوڻ لاءِ اڪبر بادشاهه کي خود راوي نديءَ تائين پيرين پنڌ اچڻو پيو. عبدالرحيم 'خان خانان' جي سنڌ پهچڻ کان اڳ مير معصوم سکر ۽ بکر پهچي، 'خان خانان' جي حملي بابت ماحول سازگار بنائڻ ۽ راهه هموار ڪرڻ لاءِ هدايتن جي روشنيءَ ۾، ان وقت جي مختلف قبيلن ۽ درگاهن جي مشائخن سان رابطي جي ذميواري ادا ڪئي. مرزا جاني بيگ نسلي طور جيتوڻيڪ ڌاريو هو، مگر ٻن سببن ڪري سنڌي ماڻهن مغلن خلاف هن معرڪي ۾ سندس ڀرپور ساٿ ڏنو، پهريون، مرزا جي سنڌ سان محبت ۽ سنڌين سان نرم رويو ۽ پنهنجائپ وارو سلوڪ، ۽ ٻيو مغل سلطنت جهڙي طاقتور ۽ جابر حڪمرانيءَ جي غلبي کان بچاءُ. انهن مذڪور ٻن سببن ڪري سنڌي ماڻهو مغل سلطنت جهڙي ڏاڍ ۽ ڌهڪاءُ رکندڙ سگهاري سلطنت سان ٽڪر کائڻ ۽ معرڪ آرائيءَ لاءِ سندرا ٻڌي مرزا جاني بيگ سان جنگ جي ميدان ۾ هر رڪاب ٿي بيٺا. سنڌ جا ماڻهو مغلن جي طاقتور سپهه سالاريءَ سان، جنهن بهادريءَ ۽ دليريءَ سان وڙهيا، انڪري مغل فوجن کي نفسياتي ۽ ويڙهاند جي حڪمت عملي جي سلسلي ۾ وڏيون تڪليفون درپيش آيون. ان جو اندازو انهيءَ مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو ته آزاد فضا ۾ رهندڙ قومن ۽ معاشرن کي زير ڪرڻ ڪيترو مشڪل هوندو آهي.

اهڙي سمي سنڌ ۾ مخدوم بلاول ۽ دريا خان ڪانپوءِ هڪ اهڙي فرد جو جنم ٿيو، جنهن جي شخصيت اڳتي هلي سنڌ جي مذهبي ۽ سماجي تاريخ ۾ مرڪزي حيثيت اختيار ڪري ورتي. امير چنيه خان بن ٻهليل بن ٿل بن ميان اوڊاٿو ان جي نائين پيڙهيءَ مان 'محمد آدم' نالي هڪ ٻالڪ جو جنم ٿيو، جيڪو پوءِ تاريخ جي ورقن ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي نالي سان مشهور ٿيو. ميان آدم شاهه جي جنم ۽ وفات بابت تاريخدانن وٽ مختلف رايا آهن. مگر اڪثر مؤرخ ان راءِ تي اتفاق ڪن ٿا ته ميان آدم شاهه جو جنم 1520ع ۽ وفات 1600ع ۾ ٿي. محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي راءِ موجب "سنڌ ۾ جڏهن دولهه دريا خان وطني جنگ وڙهي رهيو هو، تڏهن قدرت هڪ ٻئي ٻار کي جنم ڏنو، جو نيڪ اسي سال پوءِ ساڳئي مقصد لاءِ ڪم آيو (10)."

1590ع ۾ عبدالرحيم خان خانان جي حملي ۽ 17 آگسٽ 1591ع ۾ جاني بيگ پاران هٿيار ڦٽا ڪري پيش پوڻ کان پوءِ، سنڌ مغلن جي قبضي هيٺ اچڻ جي نتيجي ۾ سڄو معاشرو گهٽ ۽ ٻوسٽ واري ماحول ۾ ڦاسي پيو. اهڙي ماحول ۾ عام ماڻهو ڪنهن آٿت ۽ سهاري ڏيندڙ قوت ڏانهن نهاري رهيو هو. بزرگي ۽ عمل جي فضيلت جي حوالي سان ان وقت تائين، ميان آدم شاهه جي شخصيت ڪمال درجي

تائين پهچي چڪي هئي. جنهنڪري مريدن جو هڪ وڏو حلقو سندس چوڌاري گڏ ٿيڻ لڳو. جنهن کي هڪ منظم شڪل ڏيڻ ضروري سمجهيو. ان وقت تائين ميران محمد جونپوريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ مهدوي تحريڪ، هندستان جي ٻين علائقن وانگر سنڌ ۾ پڻ پنهنجو فڪري اثر ڇڏي چڪي هئي. ميان آدم شاهه ڪلهوڙو تحفة الڪرام، تاريخ سنڌ ڪلهوڙا ۽ ٻين ماخذن جي حوالي موجب: شيخ الياس لنگراج ۽ شيخ ابوبڪر جتوئي جي واسطي ۽ توسط سان مهدوي حلقي ۾ داخل ٿيو.

مهدوي تحريڪ جو باني ميران محمد جونپوري ٺٽي جي عالمن ۽ سيد حيدر شاهه سنائي پاران مخالفت ڪرڻ ڪري سنڌ ڇڏي چڪو هو، پر سندس تحريڪ جو اثر سنڌ تي باقي رهيو. قريشي حامد علي خانائي جي تحقيق موجب: ”سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي اها اوائلي درويشانه تحريڪ هئي، پر پوءِ اڳتي هلي ان حيدرآباد دکن جي مهدوي تحريڪ وانگر سياسي رنگ ورتو ۽ نيٺ ڪلهوڙا فقيريءَ مان بدلجي بادشاهيءَ جي مسند تي ويٺا(11).“ ڪلهوڙا خاندان کي جا طاقت ۽ ڪامراني ان ڪانپوءِ نصيب ٿي ان جو اصل باني ميان آدم شاهه ڪلهوڙو هو.

مٿي بيان ڪيل تاريخي حوالن جي آڌار، اهو چئي سگهجي ٿو، ته ميان وال تحريڪ، مهدوي تحريڪ جي اثر هيٺ ئي وجود ورتو، مگر اڳتي هلي هن بلاولي تحريڪ جي اثر کي پڻ قبول ڪيو ۽ ان جي بنيادي فڪري اصول پنهنجي گذرمعاش جي ذريعي (پورهئي) کي اوليت ڏيندي پنهنجي فڪري مول متن جا بنياد رکيا. ميان آدم شاهه جي تحريڪ بنيادي طور اصلاحي ۽ تبليغي تحريڪ هئي. سندس تبليغي انداز ۾ بلاولي تحريڪ جهڙي هڪ جهلڪ موجود هئي. پنهنجي دور جون هي ٻئي تحريڪون پورهئي جي عمل جون قائل هيون، ۽ سماجي توڙي سياسي حوالي سان ٻنهي وٽ پورهئي کي وڏي اهميت مليل هئي. البت ميان وال تحريڪ عملي طور بلاولي تحريڪ ٿورو منفرد اختيار ڪيو. جي جذبي هيٺ پنهنجي مرڪز کي دائري جو نالو ڏنو. جيڪو مڪمل طور مساوات/ برابري ۽ هدايت جي علامت هو. ان دائري ۾ ننڍا وڏا، امير غريب سڀ هڪجهڙا هئا، منجهن ڪوبه فرق نه هو. مريد دائري اندر اجتماعي زندگي بسر ڪندا هئا، ۽ زندگيءَ جون ضرورتون پاڻ ۾ برابر تقسيم ڪندا هئا.

هن تحريڪ جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هي تحريڪ مذهبي ۽ روحاني هجڻ سان گڏ پس پردا معاشي تحريڪ پڻ هئي. جيڪا عام انسانن، مسڪينن، بيڪسن، ابوجهن ۽ غريبن کي، اٽي لٽي ۽ اجهي سان گڏ حاڪمن جي ڏاڍ ۽ ڏمر يا جبر کان به تحفظ فراهم ڪندي هئي. اهوئي سبب هو جو اُن تحريڪ کان وقت جا حاڪم ڊنل هوندا هئا.

ميان آدم شاهه پاران پنهنجي فڪري سوچ کي عوام تائين پهچائڻ لاءِ (دائرو قائم ڪرڻ) جو بظاهر مقصد جيتوڻيڪ سماجي پرچار هو، مگر در حقيقت ان جي درپرده سياسي طاقت حاصل ڪرڻ مقصود هو. جنهن جي حصول لاءِ هن چانڊڪا پرڳڻي جي ڳوٺ هڙي غلام شاهه پرسان پنهنجو دائرو قائم ڪري عوامي قوت کي گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. مغل حڪمرانن، انهن جي ڪارندن، نوابن ۽ صوبيدارن توڙي جاگيردارن جي ظلم، ڏاڍ ۽ ڦرلٽ کان ستايل ۽ آزاريل عوام آهستي آهستي ٿي، ميان آدم شاهه جي قائم ڪيل ان دائري ۾ داخل ٿيڻ لڳو.

ميان آدم شاهه جڏهن محسوس ڪيو ته، هن جو تبليغ جي اثر ڪري دائرو عوامي سگهه اختيار ڪري چڪو آهي، تڏهن هن ان قوت کي عمل جي ميدان ۾ جهاد في سبيل الله جي جذبي هيٺ مغل حڪمرانن، جاگيردارن ۽ مقامي زميندارن خلاف ٽڪرايو، ۽ ڪنهن حد تائين زميندارن کان زمينون پنهنجي قبضي هيٺ آڻڻ ۾ ڪاميابي به حاصل ڪئي. ميان آدم شاهه جي ان وڌندڙ عوامي طاقت، مقامي زميندارن ۾ خوف جي لهر پيدا ڪئي. ’تحفة الڪرام‘ ۽ ’لب تاريخ سنڌ‘ سميت سمورا تاريخدان ان راءِ جا آهن، ته ميان آدم شاهه جي ان عمل ڪري آسپاس جا زميندار سندس مخالف ٿي ويا، ۽ آخرڪار بکر جي نواب معرفت ملتان جي گورنر تائين

شڪايتون ڪيون ويون. نتيجي ۾ ملتان جي حاڪم جي حڪم تي، ميان آدم شاهه ڪي بکر جي ان وقت جي نواب قيد ڪري ملتان پهچايو، جتي ڪيس وقت جي حڪمرانن خلاف بغاوت ڪرڻ جي الزام ۾ شهيد ڪيو ويو.

ميان وال تحريڪ، ميان آدم شاهه جي شهادت وقت اڃا نئون جنم ورتو هو، جنهنڪري بلاولي تحريڪ جهڙي مستقل ۽ مستحڪم تنظيمي شڪل جي هيئت اختيار نه ڪري سگهي هئي، پر جيئن ته: ”صحتمند فڪري تحريڪن جو ڦهلاءُ مثبت نظريي تي مبني هئڻ ڪري، ديرپا ۽ وسيع ٿئي ٿو. اهي ڪنهن عارضي نفعي يا مسئلي جي حل لاءِ نه هونديون آهن، پر مقصد ۽ منطقي انجام واري حوالي سان انهن ۾ تمام وڏي وسعت هوندي آهي(12).“ اهڙي طرح سان هن تحريڪ جيتوڻيڪ اڃا نئون جنم مس ورتو هو. مگر مقصد جي حاصلات جي حوالي سان ان ۾ تمام گهڻي وسعت موجود هئي.

ميان آدم شاهه جي شهادت سان هي تحريڪ فڪري ڦهلاءَ جي حساب سان جهڙوڪر جمود جو شڪار ٿي وئي هئي. مگر حقيقت ۾ ميان آدم شاهه جي شهادت ان ۾ جدت جو روح ڦوڪيو. اهو ئي سبب هو جو ’تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور‘ جو مصنف، پير علي محمد شاهه راشديءَ جي حوالي سان لکي ٿو: ”ميان آدم شاهه ڪي موت جي سزا ڏيڻ، ڪُلي بي انصافي هئي، جنهنڪري سنڌين جو هڪ تمام وڏو طبقو ميان صاحب جو دلي همدرد بنجي ويو(13).“

تنهن هوندي به پيرعلي محمد شاهه راشديءَ جي مٿي ڏنل راءِ سان اتفاق ڪندي، اسان ان راءِ جا آهيون ته، اهو سڀ ڪجهه عوام جو پنهنجي سنڌ ڌرتي ۽ وطن سان اٿاهه محبت جو ڪمال هو. ورنه اها به هڪ تاريخي حقيقت آهي ته، ميان آدم شاهه جي شهادت کان پوءِ پوري مني صدي سنڌ جي سياسي چرپر تي جمود جا ڪڪر ڇانيل رهيا، پر پوءِ به سنڌ جي بهادر ۽ باشعور عام ماڻهن مغلن جي غلامي نه ڪئي ۽ هو ٽولن جي صورت ۾ سنڌ جي مختلف حصن ۾ مغليه فوجن جو مقابلو ڪندا رهيا. جنهن ۾ ميان نصير محمد اچي روح ڦوڪيو ۽ جمود کي ٽوڙيو. سنڌ جي برک ڏاهي محمد ابراهيم جويو جي لکڻ موجب: ”سنڌ جي تاريخ جو هي هڪ بحراني دور هو، بلڪ سڄي سنڌ ۽ سڄو سنڌي سماج ان بحران جي شديد ڪيفيت سان دوچار هو. اهڙي صورتحال ۾ سنڌي سماج جي قسمت جو بنيادي سوال اُٿيو، جنهن جي حل لاءِ سنڌ جا ماڻهو هڪ نئين اجتماعي شعور سان واقف ٿيا ۽ سندن ذهنن ۾ پنهنجي وجود جي اهميت جو خيال ۽ شعور جو احساس اڀريو(14).“

اهڙين شديد مشڪل حالتن ۽ بحراني ڪيفيت هوندي ميان نصير محمد ڪلهوڙي هن تحريڪ کي هيجاني ڪيفيت واري لاڙي ۽ رجحان کان ٻاهر ڪڍي قومي ڌارا تي هلايو، ڇاڪاڻ ته ميان نصير محمد جي سامهون سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن جي آزادي، باوقار ۽ خوشحال زندگي گذارڻ جهڙا خواب موجود هئا. تنهنڪري هن پنهنجي تحريڪ جي ڪارڪنن ۾ اجتماعي مفاد جي شعور وارو جذبو پيدا ڪيو.

اڪبر بادشاهه مغل سلطنت جا بنياد، سندس ٻاران متعارف ڪرايل نئين فڪري نظام تي رکيا، جيڪي بظاهر ته مستحڪم لڳي رهيا هئا. مگر حقيقي معنيٰ ۾ ان منجهان عوام کي ڪو خاص فائدو نه پهچي سگهيو پئي. سماجي ۽ سياسي تاريخ جي نقادن موجب، ان جو بنيادي سبب درٻاري حالتون هيون. هن کان اڳ عوام ۽ بادشاهه وچ ۾ بغير ڪنهن واسطي جي سڌو تعلق ۽ رابطو هوندو هو. مگر اڪبر جي متعارف ڪرايل نظام سان عوام ۽ بادشاهه جو سڌو تعلق ختم هئڻ ڪري، خدا جي مخلوق درٻار جي وزيرن ۽ اميرن جي رحم ۽ ڪرم جي محتاج بنجي وئي. نتيجي ۾ متعارف ڪرايل نظام، قومن ۽ معاشرن لاءِ مفيد بڻجن بجاءِ بغاوت جو سبب بنجي ويو.

ڊاڪٽر مبارڪ علي جي تحقيق موجب: ”اڪبر جو قائم ڪيل سلطنت جو نظام ڪجهه وقت تائين ته قائم رهيو، مگر وقت سان گڏ تاريخي عمل جي نتيجي ۾ هندستاني معاشري ۾ تبديلي اچڻ شروع ٿي،

جنهن کي مغل حڪمران سمجهي نہ سگهيا. مغل حڪمران هندستان ۾ رهندڙ قومن کي اقتدار ۾ شامل ڪرڻ بجاءِ پنهنجي سلطنت ۽ اقتدار لاءِ خطرو سمجهيو، ۽ ان جو حل، طاقت جي استعمال، قومن جي اڀار ۽ بيداري جي تحريڪ جي سرڪوبي ڪرڻ ۽ ڪچلڻ بنيادي مقصد هو. نتيجي ۾ هر طرف مغل سلطنت مخالفن جي گهيري ۾ اچي وئي (15).“

مغل حڪمرانن خلاف هندستان اندر قومي بغاوت جي اڀار جو اثر يقينن سنڌ تي بہ پيو. سنڌ ۾ مغليہ نوابن هٿان جي مقامي جاگيردان، زميندارن ۽ عام ماڻهوءَ سان جيڪو غير انساني رويو ۽ سلوڪ روا رکيو، ان سان مغليہ حاڪمن ۽ مقامي ماڻهن وچ ۾ اٿڀٽ پيدا ٿي. جنهنڪري سنڌ ۾ پڻ مغليہ حڪومت جي گرفت ڪمزور ٿي وئي. ميان نصير محمد ڪلهوڙي هندستان جي باقي ٻين قومن ۽ معاشرن وانگر مغليہ سلطنت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺندي مغلن خلاف ويڙهاند ڪرڻ خاطر همدردن جو هڪ وڏو حلقو پنهنجي چوڌاري گڏ ڪري ورتو. عوام جي ان سگهہ کي هڪ منظم تنظيم واري شڪل ڏني، ان کي سياسي ۽ جنگي حڪمت عمليءَ جي آڌار، مغل حڪمرانن ۽ انهن جي مقامي سهڪارين خلاف غير منظم فوجي جنگي بنيادن تي استعمال ڪري، چانڊڪا، سيوهڻ ۽ ساهتي پرڳڻي تي مشتمل وڏو علائقو مغلن جي قبضي مان ڇڏائي پنهنجي قبضي ۾ آڻي عارضي حڪومت قائم ڪيائين.

جيڪڏهن تاريخي تناظر ۾ ڏسبو تہ، حقيقت ۾ ميان نصير محمد ڪلهوڙو پهريون حڪمران هو، جنهن ميان وال تحريڪ جو وقت ۽ حالتن جي سياسي ۽ سماجي تقاضائن موجب بنياد رکيو.

ميان وال تحريڪ جي فڪري اثر هيٺ ڪلهوڙا دور ۾ ميان يار محمد ۽ ان کانپوءِ ميان نور محمد بہ اهڙا برجستہ حڪمران ٿيا، جن سياسي تدبر ۽ حڪمت عمليءَ جي ڏاهپ کان ڪم وٺندي، مغل درٻار جي طوائف الملوڪي، اميرن جي وچ ۾ اڀرندڙ اندروني اختلافن ۽ تضادن، منهبي فرقيواريت ۽ سلطنت ۽ معاشري جي زوال پذيريءَ جهڙي صورتحال مان فائدو وٺندي، سنڌ جي قومي ۽ جاگرافيائي وحدت حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. جيتوڻيڪ اها هڪ سياسي ۽ تاريخي حقيقت آهي تہ، هنن ٻنهي حڪمرانن کي مغلن ۽ نادر شاهي حملن جي سختين سان گڏ، مقامي مخالفن ۽ پرپاسي وارن حڪمرانن جي سازشن کي بہ منهن ڏيڻو پيو. ان سلسلي ۾ ايراني سلطنت نادر شاهہ جي قيادت ۾ توسيع پسندانہ پاليسيءَ تي عمل ڪندي، ميان نور محمد ڏانهن پنهنجي سفير معرفت فرمانبرداري ڪرڻ ۽ خراج ادا ڪرڻ لاءِ جيڪو پيغام موڪليو. ان کي مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو. ان پيغام جي ردعمل ۾ ميان نور محمد جيڪو جواب ڏياري موڪليو، درحقيقت اهو جواب هڪ آزاد رياست جي حڪمرانيءَ جي علامت جو اظهار هو. پروفيسر عبدالله مگسيءَ جي تحقيق موجب: ”سنڌ ان وقت سياسي طور آزاد ۽ خودمختيار حيثيت سان صدين کان پوءِ، سياسي، ثقافتي، تاريخي ۽ جاگرافيائي وحدت حاصل ڪري ورتي هئي. انڪري سنڌ کي ايراني سلطنت جو ماتحت قرار ڏيڻ وارو عمل، غير قانوني ۽ غيرفطري هو(16).“

ميان يارمحمد ۽ نورمحمد سنڌ جي هنن ٻن حڪمرانن جي سياسي تدبر حڪومتي ادراڪ، جنگي حڪمت عملي ۽ عوامي ڀلائي ۽ ترقيءَ بابت ڪيل ڪمن جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر ڇٻلاڻي لکي ٿو تہ:“ مجموعي طرح سان ڏسبو تہ پهرين ٻن ڪلهوڙن، يار محمد ۽ سندس پٽ نورمحمد حڪومت ڏاڍي سياڻپ ۽ دور انديشيءَ سان هلائي. ٻئي زبردست جنگي جوڌا هئا، پر ان سان گڏ امن قائم ڪرڻ جي بہ منجهن بيحد صلاحيت موجود هئي. ميان نورمحمد سنڌ ۾ واهن جي ذريعي پوک ڪرڻ جي سرشتي کي

زبردست ترقي ڏياري (17) اهڙي ريت ڪلهوڙن جي سورهيائي، حب الوطني ۽ بهتر انتظام سبب سنڌ ۾ مثالي معاشي استحڪام پيدا ٿيو.

جدليلتي سائنس جي تاريخي ماديت جي تناظر ۾ هن سموري بحث جي نچوڙ تي غور ڪبو ته معلوم ٿيندو، ته مغل حڪمرانن خلاف سنڌ جي عوام جي دلين ۾ ڪاوڙ، نفرت ۽ بي چيني جو عنصر جيڪو اڳ ۾ ئي موجود هو، ۽ مغل سلطنت جهڙي طرح سان زوال پذيريءَ جو شڪار ٿي ويئي هئي. ڪلهوڙا خاندان ان منجهان فائدو وٺندي ان قومي جذبي کي هڪ منظم سگهاري تنظيم ذريعي قومي عوامي جدوجهد جي سانچي ۾ تشڪيل ڏني. اهو چوڻ ته اها تحريڪ مفروضن تي ٻڌل هئي، اسان جي خيال موجب اها سوچ درست ڪونهي. بلڪ سائنسي حوالي سان هيءَ هڪ مڪمل تحريڪ هئي، جنهن وٽ تنظيم به هئي ته افرادي قوت به هئي، ۽ ان جون پاڙون عوام جي ذهنن ۽ دلين ۾ موجود ۽ سنڌ ڌرتيءَ جي مٽي ۾ کُتل هيون.

سياست جو بحيثيت سماجي علم جي ڪهڙو سماجي ڪارج ٿي سگهي ٿو؟ ۽ اها عوام جي ڀلائي، بهتري ۽ ترقيءَ جي سلسلي ۾ ڪهڙي ريت مفيد ۽ فائديمند ٿي سگهي ٿي: ان سلسلي ۾ گليلو پاران سائنس جي سماجي ڪارج بابت چيل لفظ وڏي اهميت رکن ٿا، ته سائنس جو واحد مقصد هيءُ آهي ته انساني زندگيءَ جي ڏک ۽ سختيءَ کي آسان بڻايو وڃي. جيڪڏهن سائنسدان خودمفادي اقتدار جي صاحبن جي دٻاءَ ۾ اچي علم محض علم خاطر وڌائيندا رهندا ته ان حالت ۾ سائنس پنگلي ۽ بي اثر بڻجي سگهي ٿي، ۽ ان مان ڀيو ڪو انساني مفاد جو ڪارج سٽو ڪونه ٿي سگهندو. سائنس کي زندگيءَ جي ڏک ۽ سختي کي آسان بڻائڻ لاءِ استعمال ڪرڻ ئي ان جو بنيادي فائديمند ڪارج آهي. اهڙي قسم جي سياسي حڪمت عملي اختيار ڪندي ميان نور محمد ڪلهوڙي سنڌ کي مغلن جي غلامي کان ٻاهر ڪڍي هڪ آزاد خود مختيار ۽ پر امن سنڌ جي حيثيت ۾ ان کي بحال ڪرڻ لاءِ سياست جي عوامي ڪارج کي استعمال ڪندي وڏي سياسي ڏاهپ، دور انديشي ۽ تدبر کان ڪم ورتو. سائين جي.ايم.سيد لکيو آهي ته: ”دولهه دريا خان جي شهادت کانپوءِ سنڌ 1719ع تائين غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي. جنهن کي ميان نورمحمد صاحب ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ مٿي ڪنهڻ لاءِ فرصت ملي.“ (18)

مغلن جي دور ۾ الڳ الڳ ٽڪرن. جدا جدا انتظامي پرڳڻن ۾ ورهايل سنڌ کي متحد ۽ منظم شڪل ڏيڻ لاءِ، جيئن ته انتظام ۾ يڪسانيت نه هجڻ سبب عام ماڻهو سخت مشڪلاتن ۾ مبتلا هوندا هئا. ميان يار محمد خدا آباد شهر جو بنياد وڌو ۽ ان کي مملڪت جو تختگاهه بڻائي، ملڪ جي تباهه برباد ٿيل انتظامي ڍانچي جي هرهڪ پرزي کي اهڙيءَ طرح آٿي بيهاريو، جنهن جو سنڌ جي صدين جي تاريخ ۾ مثال اڻلڀ آهي. ميان صاحب خدمت خلق جي جذبي هيٺ، بگڙيل سماجي ۽ انتظامي حالتن جي هوندي، پنهنجو جيڪو ڪم شروع ڪيو هِن دنيا مان هُن جڏهن موڪلايو، تڏهن هُو سنڌ ۾ سڀ کان وڏيءَ رياست جو مالڪ بڻجي چڪو هو، سندس شاندار انتظام جي ڳالهين جو پڙلاءُ پري پري تائين ٻڌڻ ۾ ايندو هو.

ميان يار محمد پنهنجي حسن تدبر ۽ اعليٰ انتظامي صلاحيتن ذريعي جنهن سنڌ دوست انتظامي ڍانچي جو بنياد رکيو، ميان نور محمد ان سلسلي کي اڳتي وڌايو، تان جو سنڌ متحد ٿي وئي، ۽ ان جو نالو نئين سر زنده ٿيو. اهڙيءَ ريت سنڌ عوام جي لاڳيتين قربانين ۽ مسلسل جدوجهد جي نتيجي ۾ ٻن صدين کان پوءِ ’سنڌ‘ هڪ ڀيرو وري ڀيهر متحد ٿي ساڳي شڪل اختيار ڪئي.

مِيانوال تحريڪ بلاولي تحريڪ کان متاثر

هڻڻ ڪري ان ۾ جهاد في سبيل الله کي مرڪزي اهميت مليل هئي. اهوئي سبب هو جو هن تحريڪ جا ڪارڪن جهاد ۾ پنهنجو پاڻ قربان ڪرڻ واري جذبي کي اولين اهميت ڏيندا هئا. انڪري ان چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ناهي تہ ڪلهوڙا بلاولي تحريڪ جي تسلسل کي قائم رکندي ميان وال تحريڪ ذريعي جدوجهد کي اڳتي وڌائيندي ۽ جهاد جي ميدان ۾ مرندي، مارينديمغل سامراج کي شڪست ڏئي آزاد سنڌ جا خود مختيار حاڪم بڻجي ويا.

حوالا:

1- ٺٽوي ميرعلي شير قانع، تحفة الڪرام، ڇاپو ٽيون، ڄام شورو، سنڌي ادبي ادبي بورڊ، 1989ع ص 137.

2- لاکو، ڊاڪٽر غلام محمد، سمن جي سلطنت، ڇاپو پنجون، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 2013ع، ص 60.

3- George, captain, A history of Sind, first edition, Bombay, education Society`s press, 1855p- 79.

4. Ibid p- 79

5- سيد، جي.ايم، سنڌ جا سورما (پاڱو پهريون) ڇاپو ٻيو، ڪراچي، نئين سنڌ پبليڪيشن سن، مئي 1984ع، ص 32.

6- George, Captain, A History of Sind, First edition, Bombay, Education Society`s press, 1855- p-18

7- وفائي، دين محمد، تذڪره مشاهير سنڌ (جلد پهريون) ڇاپو ٻيو، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 66.

8- قدوسي، اعجاز الحق، تاريخ سنڌ (حصو ٻيو) بار اول، لاهور، اردو، سائنسي بورڊ 1974ع، ص 101

9- حوالو ساڳيو، ص 190.

10- لاکو، ڊاڪٽر، غلام محمد، ڪلهوڙا دور حڪومت (دفعو پهريون) ڪراچي، انجمن اتحاد عباسيہ 2004ع، ص 88.

11- خانائي، حامد علي قريشي، سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ، ٽماهي مهراڻ، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1971ع، ص 185.

12- قاضي آزاد، شهيد مخدوم بلاول جي تحريڪ، ٽماهي مهراڻ، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ. 2008ع، ص 48.

13- مهراڻ، غلام رسول، تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور (حصو پهريون) ڇاپو ٻيو، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 2016ع، ص 157.

14- جويو، محمد ابراهيم، شاهہ، سچل سامي، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، 1984ع، ص 55.

15- مبارڪ علي ڊاڪٽر، آخري عهد مغليہ هندستان، نيا ايڊيشن، لاهور فڪشن هائوس، 2016ع، ص 6.

16- مگسي، عبدالله، سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو، ڇاپو پهريون، ڪراچي، سنڌي اڪيڊمي، 1994ع، ص 149.

17- ڇبلاڻي، ڊاڪٽر، ايس.پي، سنڌ جي اقتصادي تاريخ، نئون ڇاپو، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ. 1995ع، ص 25.

18- سيد، جي.ايم، سنڌ جو سورما (پاڱو پهريون) ڇاپو ٻيو، ڪراچي، نئين سنڌ پبليڪيشن سنڌ، مئي 1984ع، ص 32.

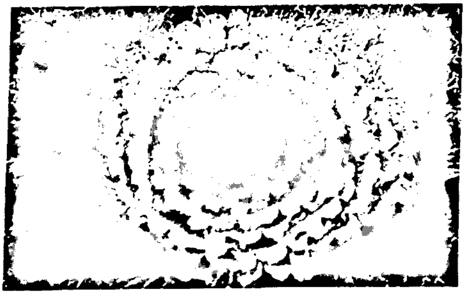

اُستاد لغاري

مڪليءَ جي مختصر تاريخ

’مڪلي‘ پالي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جيڪو گرامر موجب اسم خاص، عدد واحد ۽ جنس مونث طور ڪم آيل آهي. ’مڪلي‘ لفظ جي لغوي معنيٰ آهي ’يوگي‘ يا ’ننگو فقير‘. مڪلي لفظ جون، جدا جدا وقتن تي، جدا جدا پڙهٽيون قائم ڪيون ويون. مثلاً: ’مڪلي‘، ’منگلي‘، ’منڪلي‘ يا ’مڪ لئي‘ وغيره. ڪتاب ’مڪلي نامو‘ جي صفحي نمبر 731 تي لکيل آهي، تہ گوسائين جي ڌرم جي هڪ شاخ ۽ فرقي جو نالو ’ڊيگامبر‘ آهي. ڊيگامبر فرقي جي باني ’منڪلي‘ جي نالي پٺيان، انهيءَ ٽڪري تي ’منڪلي‘ نالو پيو، جيڪو بعد ۾ بگڙجي ’مڪلي‘ ٿي ويو. ورِي اينڊڙ حڪمرانن ’مڪلي‘ نالي کي مٽائي، هن علائقي جو نالو ’مڪ لئي‘ يعني ’هيءَ جڳهہ منهنجي لئي مڪو آهي‘ رکيو.

عام روايتن ۾ اچي ٿو، تہ ’مڪلي‘ نالي سان هڪ عورت هتي رهندي هئي، جيڪا انتهائي پاڪباز، پرهيزگار ۽ متقي هئي، جنهن جي مزار، شيخ حماد جمالي رحہ جي خانقاهہ سان متصل جوڙايل مسجد شريف جي ٻاهرين ديوار سان موجود آهي. ان جي نالي پٺيان هن ٽڪريءَ جو نالو ’مڪلي‘ مشهور ٿي ويو. تحفة الڪرام جو ليکڪ مير علي شير قانع ٺٽوي هڪ هنڌ لکي ٿو تہ، ”مڪلي ٽڪري هاڙهي جبل ۽ پب ٽڪر جي هڪ ننڍڙي شاخ آهي“. ليڪن اڄوڪي هلي جاگرافي دانن ثابت ڪيو آهي تہ ’مڪلي ٽڪو هاڙهي جبل ۽ نڪو ئي پب جبل جي شاخ آهي، بلڪ مڪلي ٽڪري، ڪيرٿر جبل جي هڪ دورافتاده ٽڪريءَ جو نالو آهي، جيڪا ٺٽي شهر سان متصل اولهندي طرف کان موجود آهي“.

مڪليءَ جي ٽڪري تي، آءٌ سڀ کان اول سال 1976ع ۾، دعا ۽ زيارت خاطر ويو هوس. ان وقت منهنجي عمر اندازاً 20 سال هئي. تڏهن مون مڪليءَ تي ڏٺو، تہ ڪيترائي ماڻهو نانگ ۽ نور جي لڙائيءَ مان لطف اندوز ٿي رهيا هئا. مڪلي ماڳ جي آس پاس رهندڙ ڪجهہ لوڪل ماڻهو، جن کي جوڳي يا سامي بہ چئي سگهجي ٿو، اهي نانگ ۽ نور جي لڙائيءَ وارو روزگار ۽ ڪاروبار، هن مڪليءَ واري ماڳ ۽ ٽڪريءَ تي، قديم زماني کان وٺي ڪندا پيا اچن. هيءُ سلسلو اڄ بہ جيئن جو تيئن جاري ۽ ساري آهي.

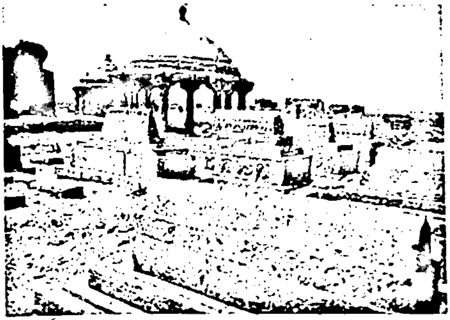

1976ع ۾ پهريون ڀيرو مڪليءَ ماڳ تي وڃڻ سان مون ڏٺو هو، تہ هتي جي قبرن تي چيٽي ۽ هنوڙيءَ سان ڪيل چٽسالي، ٽڪ ۽ اُڪر جو ڪم، نهايت ڏاڍي نفاست، نزاڪت ۽ شاندار نموني سان ٿيل هو. بادشاهن، وزيرن، اميرن، اُمرائن ۽ سپهہ سالارن جا مقبرا تہ هونئن ئي خوبصورت طرز تي تعمير ڪرايل هئا، پر تا حدِنظر ميلن جا ميل سفر ڪرڻ کان پوءِ بہ، مون ڏٺو تہ چٽسالي ۽ گهاڙي قبرون موجود هيون، جن کي ’روميون قبرون‘ بہ ڪوٺيو ويندو آهي.

مڪلي ٽڪريءَ تي موجود قبرستان کي، تاريخي لحاظ سان، چئن حصن يا چئن دورن ۾

ورهائي سگهجي ٿو. 1. اتريون حصو سما خاندانن جي آخري آرامگاهن جو آهي، 2. ان کان لڳولڳ ڏکڻ طرف، ارغون خاندانن جون قبرون اچن ٿيون، 3. ان کان اڃا ڏکڻ طرف، يعني ٽيون حصو ترخانن جي مزارن تي مشتمل آهي، ۽ 4. آخر ۾ ڏاکڻي طرف کان، مغل خاندانن جون مزارون اچي وڃن ٿيون. هيءَ صورتحال ٺٽي کان ڪراچي ڏانهن ويندڙ قومي شاهراهه جي اتر طرف جي آهي. هن روڊ کان ڏکڻ طرف ڏانهن بہ، ڪيتريون ئي مزارون موجود آهن، جن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جن جي مزار ۽ مسجد شريف بہ گهڻو مشهور ۽ ڏسڻ وٽان آهن.

ٺٽي جو شهر، چوڏهين صدي عيسويءَ کان وٺي، ارڙهين صدي عيسويءَ تائين، پورا چار سؤ سال، سنڌ جي آزاد ملڪ واري حيثيت ۾، ملڪ جو تخت گاهہ ۽ گاديءَ وارو هنڌ رهيو آهي. سڀ کان پهريان سما حڪمران حڪومت ڪندا هئا. بعد ۾ ارغون قابض ٿي آيا. انهن کان پوءِ، ترخانن اچي حڪومت قائم ڪئي ۽ آخر ۾ وري مغلن پنهنجو وارو ورتو ۽ ڏاڪو ڄمايو. مذهبي نُڪتہ نظر کان هٽي ڪري، جڏهن تاريخي طور هن علائقي، يعني سنڌ جو جائزو وٺنداسين، تہ معلوم ٿيندو تہ سنڌي ماڻهو ڏاڍا مهربان، سٻاجها ۽ مهر و مروت وارا هوندا هئا. انهن وٽ هٿيار نہ، پر هٿ جوڙي هئي. انڪري دنيا جا جيڪي بہ ڦورو حڪمران سنڌ ۾ داخل ٿيا، تہ انهن سنڌ کي خوب لُٽيو ۽ ڦُريو.

حيرت جي ڳالهہ اها بہ آهي، تہ اُها لُٽ ۽ پٽ اڄ بہ عملي طور، مڪليءَ جي ماٿ تي، ساڳي شدت ۽ طور طريقي سان جاري ۽ ساري آهي. اڳي زنده انسانن سان ڪِيس ۽ قهر ٿيندا هئا، هاڻي قبرن سان ڪِيس ۽ قهر ٿي رهيا آهن. مون ڏٺو آهي، تہ تا حدِنظر قبرن جي پيچ ڊاهہ ٿيل آهي ۽ اڃا مسلسل ٿي رهي آهي. هتان جون قبرون ڊاهي، انهن تي لڳل چٽساليءَ وارا پٿر، پيس ۽ قبرن جا حصا ڪڍي، ماڻهو وڪڻي رهيا آهن. ڪوئي پڇڻ ۽ ڪڇڻ وارو ڪونهي. ڪير ٿو چوي تہ رڳو موهين جو دڙو، ڪاهو جو دڙو يا دلور جو دڙو برباد ۽ پڙپانگ ٿيل آهن؟ توهان هن وقت مڪليءَ جو مقام تہ هلي ڏسو. ويڙهن جا ويڙها ويران ڪيا ويا آهن. قبيلائي قبرون، جن جي پٿرن تي خوبصورت چٽسالي ٿيل هوندي هئي، اهي الائي ڪيڏانهن گم ٿي ويون آهن؟ رڳو برباد ٿيل پڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن کي ڏسي، افسوس ۽ هٿ مَلڻ کان سواءِ، ٻيو ڪجهہ بہ ڪري نہ ٿو سگهجي.

26 مارچ 2019ع بروز اڱارو، آءٌ (استاد لغاري) ۽ مشڪور ڦلڪارو صاحب، مڪلي ماٿ ڏسڻ وياسين. اسان کي اهو ڏسي اطمينان ٿيو، تہ هتي ڪلچر ڊپارٽمينٽ حڪومتِ سنڌ جي طرفان، آفيسون قائم ڪيون ويون آهن، جن ۾ باقاعده آفيسر ويٺل هئا. انهن اسان جو نہ صرف آڌرڀاءُ ڪيو، بلڪ مڪلي قبرستان جي تحقيقي تجزيي ڪرڻ جي لاءِ، اسان کي اليڪٽرانڪ شڪل پڻ مهيا ڪري ڏني، اتي موجود هڪ آرڪيالاجيڪل ڪنزرويٽر سرفراز نواز جتوئي صاحب جنهن طريقي سان، اسان سان تعاون ڪيو، اهو بيمثال هو. ثقافت کاتي جي مڪليءَ تي موجود آفيس مان ويهي، اسان ڊائريڪٽر جنرل منظور احمد ڪناسري صاحب سان ٽيليفونڪ گفتگو بہ ڪئي، جنهن جي تعاون ۽ خلوص جا اسين بيحد شڪرگذار آهيون. اسان کي مڪليءَ تي موجود آفيسر صاحب جي طرفان، 'مڪلي گائيڊ ناما' پڻ مفت ۾ مهيا ڪيا ويا، جن جي روشنيءَ ۾، اسان کي تحقيق ڪرڻ ۾ وڏيڪ آساني ٿي. هن گائيڊ نامي ۾ لکيل آهي، تہ مڪلي ايريا 912 ايڪڙن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سڃاتل قبرن جو تعداد 20044 آهي. ڪل ٽوٽل مقبرا 64 آهن، انهن مقبرن جي اندر موجود قبرن جو تعداد 917 آهي. سما ايريا ۾ قبرن جو تعداد 1979، ارغونن ۽ ترخانن واري ايريا ۾ قبرن جو تعداد 4596 ۽ مغل ايريا ۾ قبرن جو تعداد 2677 آهي اهڙيءَ ريت سراسري طور ڳڻپ ڪيل ۽ نشان لڳل قبرن جو تعداد 20044 ٿئي ٿو. هونئن مشهور روايت آهي، تہ مڪلي ٽڪريءَ تي، صرف اولياءَالله ۽ برگزيده ٻانهن جو تعداد سوا لک آهي. باقي ماڻهن جون مزارون ۽ آرامگاهون انهن کان علاوه آهن. اهڙيءَ ريت مڪليءَ تي موجود ڪل ٽوٽل قبرن جو تعداد،

اندازا پنج لک آهي. هن قبرستان جي ڊيگهه، اتر کان ڏکڻ طرف ڏانهن، ٻارهن ميلن کان به وڌيڪ ٻڌائي وڃي ٿي. يعني هيءُ قبرستان، لڳ ڀڳ 18 کان 20 ڪلوميٽرن تائين ڦهليل آهي.

سما حڪمرانن جو دور 1340ع کان 1520ع تائين، ارغونن جو دور 1520ع کان 1555ع تائين، ترخانن جو دور 1555ع کان 1592ع تائين ۽ مغل حڪمرانن جو دور 1592ع کان 1734ع تائين هليو. هتي سهڻين قبرن، بارونق مقبرن ۾ من موهيندڙ قبن جي تعميرات ٿيل آهي. مڪليءَ جي آخري ڇيڙي اتر ۾، ساموئي ڳوٺ آهي، جتي سما خاندان جي پونئرن جا به چار گهر موجود آهن، جنهن ڪي غلام حسين جو ڳوٺ به سڏين ٿا. هن ڳوٺ کان اڃا اتر ۾، هڪ قبو آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي، ته اهو سومرا خاندان جي ستن ڀينرن جو قبو آهي.

مڪليءَ تي جوڙايل جام نظام الدين عرف جام ننڊو بن سلطان صدرالدين سمي جو مقبرو سڀ کان پراڻو آهي. جيڪو 951 هجري موجب 1509ع ۾ جوڙايو ويو هو. هيءُ مقبرو پٿر جي نقش نگاريءَ سان ڀرپور ۽ ان تي نڪتل خاڪا هندو طرز جا جوڙيل آهن. هن مقبري جي عمارت ڇت کان سواءِ، چورس شڪل ۾، تمام گهٽي چنساليءَ سان چنيل آهي، جيڪا مڪمل طور تي پٿر سان تعمير ڪئي ويئي آهي. هيءُ سما خاندان جو هڪ عظيم حڪمران هو، جنهن پُرامن ۽ خوشحال سنڌ تي، سڄا سارا 48 سال حڪومت ڪئي، جنهن جي جهلڪ سندس مقبري مان معلوم ٿئي ٿي. چون ٿا ته جام تماچي ولد جام انڙ، فيروز شاهه تغلق جي وفات کان پوءِ، 1388ع ۾ دهليءَ کان آزاد ٿي ٺٽي پهتو. جنهن شيخ حماد جماليءَ جي خانقاهه ۽ ان سان متصل مسجد شريف به تعمير ڪرائي هئي، جيڪا 793 هجري موجب 1391ع ۾ جڙي راس ٿي. هيءُ مسجد شريف جامع مسجد جي طور استعمال ٿيندي هئي. ملڪ راڄپال انڙ بن ملڪ انڙ بابت لکيل آهي، ته هو فيروزالدين جام انڙ جي اولاد مان هو. هن جي مقبري اندر، عربي رسم الخط ۾، هيٺين تحرير هن ريت اُڪريل آهي: ”هذا المقام الر جي رحمت الله تعاليٰ ملڪ راجبال بن ملڪ انر بن ملڪ راهُو بن ملڪ رائيدن بن ملڪ راهُو بن فيروز شاهه سلطان...“

هتي سما خاندان جي ڪن گمنام شهزادن جا مقبرا ۽ مزارون پڻ موجود آهن. هن مقبري تي، سن 875 هجري ۾ 1479ع لکيل آهي. جام نظام الدين جي مقبري کان اتر طرف، سيد علي شيرازي جو مقبرو جوڙايل آهي. هن جي مٿان به ننڍا قبا، پلستر سان ڍڪيل اڇي رنگ جا آهن. ان چوديواريءَ جي اندر، ڪجهه ٻين مقبرن تي نقش نگاري پڻ ٿيل آهي. هن بزرگ 1572ع ۾ وفات ڪئي. ٺٽي شهر جي وچهو دابگير مسجد، امير خسرو تعمير ڪرائي هئي، جيڪا ٽن سؤ سالن کان به وڌيڪ پراڻي آهي. اها مسجد شريف ڪنهن زماني ۾، شهر جي وچ ۾ هوندي هئي، پر هن وقت شهر کان ٻاهر موجود آهي. هن جو مکيه گنبذ ڪري چڪو آهي ۽ سامهون لڳل ڪاشيءَ جون سرون غائب آهن. ٺٽي جي بادشاهي مسجد شاهجهان جي جوڙايل آهي. هن جي تعمير جي شروعات 1644ع ۾ ۽ مڪمل 1647ع ۾ ٿي. سندس فرش بنديءَ جو ڪم، ٻارهن سالن کان بعد ۾ ڪرايو ويو. هن مسجد شريف تي، ان وقت نوَ لک روپيا خرچ آيو هو. هن جي اڱڻ ۾ 90 قبن سان ڍڪيل ڪمرا موجود آهن، جن جي ڊيگهه 315 ۽ ويڪر 190 فوٽ آهي. هيءُ مسجد شريف 6316 چورس وال ميدان تي تعمير ٿيل آهي. ٺٽو سنڌ جو هڪ اهڙو علمي مرڪز هو، جو چون ٿا ته هتي هڪ ئي وقت ۾ چار سؤ مدرسا قائم هئا.

مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ جا مقبرا به مڪليءَ تي موجود آهن. مرزا جاني بيگ ٺٽي جو آخري آزاد حڪمران هو. هُو 1599ع ۾ فوت ٿيو. غازي بيگ پنهنجي پيءُ مرزا جاني بيگ جو گادي نشين مقرر ٿيو، ليڪن هن کي قنڌار جو گورنر بڻايو ويو. غازي بيگ کي سن 1611ع ۾ قتل ڪيو ويو. ٻنهي پيءُ ۽ پٽ جون مزارون هڪڙي ئي مقبري ۾ موجود آهن. مرزا عيسيٰ خان ٺٽي جو پهريون ترخان حڪمران هو. هن کي مغل بادشاهه

جهانگير 1627ع ۾، ڏکڻ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. جنهن جو خاتمو 1644ع ۾ ٿيو. مرزا عيسيٰ خان ترخان جو مقبرو، مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي، سڀ کان نمايان نظر اچي ٿو. مرزا عيسيٰ خان ترخان هيو، ڏکڻ سنڌ جو حڪمران هو. سندس مقبرو 1573ع ۾ تعمير ڪيو ويو. هن جي مقبري سان گڏ، اڳڻ ۾ ٻيا به مقبرا تعمير ٿيل آهن. جيڪي سڀ جا سڀ پٿر سان جوڙايا ويا آهن. مرزا طغرل بيگ هڪ نالي وارو ڪمانڊر هو. هن جو مقبرو هن وقت زبون حالت ۾ آهي. مرزا طغرل بيگ بابت گهڻي معلومات دستياب ٿي نه سگهي آهي. ديوان شرفا خان ارغون، دهليءَ جي حڪمران طرفان، ٺٽي ۾ مقرر ڪيل ڪنهن گورنر جو وزير هو. سندس مقبرو، هن پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي سن 1638ع ۾ تعمير ڪرايو هو. نواب امير خليل خان جو مقبرو، 1585ع کان 1672ع جي درميان تعمير ڪيو ويو. نواب امير خليل وصيت ڪئي هئي، ته ڪيس مقبري جي اندر دفن نه ڪيو وڃي، ليڪن تقدس جي خيال کان، ڪيس مقبري جي اندر مدفون ڪيو ويو. هن مقبري تي پرڪشش ۽ منفرد عربي اکرن ۾ نقش نگاري ڪيل آهي.

هتي ملڪ قائوس خان سلطانيءَ جو مقبرو پڻ موجود آهي، جنهن تي سن 919 هجري 1513ع لکيل آهي. هتي جي مقبرن تي مقرر هڪ سرڪاري چوڪيدار مليو، جنهن پنهنجو نالو عطا محمد ولد فقير محمد ولد علي محمد ذات خاصخيلي ٻڌايو. هن ڳالھ ڪئي ته آءٌ ڳوٺ ڄام واھ جو رهاڪو آهيان. هن وٽان به اسان کي ڪجھ وڌيڪ معلومات ملي، جنهن جا به اسين نهايت گهڻا شڪرگذار آهيون. ثقافت کاتي پاران قائم ڪيل، مڪلي ٽڪريءَ جي آفيس تي مقرر آرڪيالاجيڪل ڪنزرويٽر سرفراز نواز جتوئي صاحب کان معلوم ڪيو ويو، ته "هتي ڪن قبيلن ۽ ذاتين جا ماڻهو، پنهنجن وفات ڪيل عزيزن قريبن کي دفنائڻ جي لاءِ اڄ به ايندا هوندا؟ ته انهن جي لاءِ، مزار جي کوٽائيءَ وارو ڪم، ڪيترو ٽائيم وٺي سگهي ٿو؟" تڏهن پاڻ اسان جي معلومات ۾ اضافو ڪندي فرمايائين، ته "هتي جا گورکن اڳواٽ قبرون کوٽي، انهن کي ريتي ۽ بجريءَ سان پوري، نشان لڳائي ڇڏيندا آهن. جيئن ئي ڪنهن جو ماڻهو گذاري ويندو آهي، ته ان جي لاءِ، اها اڳواٽ کوٽيل ۽ تيار ڪيل قبر، رقم (مزدوري) ڏيئي حاصل ڪئي ويندي آهي". ان وقت اسان جي ذهن ۾، اوچتو هڪ سوال هيءُ به اڀري آيو، ته "صديون پراڻيون لاوارث قبرون، هتي جا گورکن خالي ڪري، انهن تي نشان لڳائي رکي سگهن ٿا ۽ پوءِ اهي قبرون مطلوب ماڻهن کي وڪڻي به شايد ڏيندا هوندا؟" (والله اعلم). البت قبرن جي مٿان آويزان ڪيل، چٽساليءَ وارا انتهائي قيمتي پٿر، جنهن بيدرديءَ سان ڪڍيا پيا وڃن، ته انهيءَ پٽ پٽان ۽ ڦر ۽ لٽ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته اها جنگ، جيڪا ٺٽي شهر ۽ ان جي آس پاس وارن علائقن کي فتح ڪرڻ جي لاءِ، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي طرفان شروع ڪئي ويئي هئي، سا صديون گذري وڃڻ جي باوجود، اڃا اڄ به جيئن جو تيئن جاري ۽ ساري آهي. يعني صديون اڃا تائين سوڳ ۾ آهن. ڪالھ زنده ماڻهن کي ماريو، ڦريو، لٽيو ۽ پيليو پئي ويو ۽ اڄ وري انهن مئل ماڻهن جي قبرن سان، ساڳي حالت ۽ جٽ جاري ۽ ساري آهي، جيڪا اکين سان ڏسي سگهجي ٿي. ۽ ان جو صرف افسوس ئي ڪري سگهجي ٿو. ڪوبه اهلِ دل، مڪليءَ جي حالت نه اچي ڏسي. اگر اهو ماڻهو واقعي ئي اهلِ دل هوندو، ته ضرور روئي پوندو.

مڪليءَ سان وابسته ڪجھ مشهور ماڻهن، مقبرن، بادشاهن، سپه سالارن، اميرن، وزيرن ۽ اوليائن جا نالا، جيڪي اسان کي معلوم ٿي سگهيا آهن، اهي هن ريت آهن: ڄام نظام الدين (عرف ڄام ننڍو)، ڄام تماچي ۽ نوري، ڄام ٻانڀيڻو، ڄام جوڻو، ڄام اڙ، ڄام فيروز، ڄام طغاچي، ملڪ راڄپال اڙ، ملڪ قائوس خان سلطاني، شيخ عيسيٰ لنگوٽي، شيخ حماد جمالي، پٺايارو (هالي درويش)، مائي مڪلي، قاضي عبدالله پٽ تاجي جو، ڄلم تغلق، مبارڪ خان (عرف دولھ دريا خان)، ملان عبدالله لٽر، شيخ جيئو، سيد عبدالله شاھ اصحابي، سيد علي شيرازي، سيد ميران شاھ، مرزا عيسيٰ خان ترخان پهريون، مرزا

عيسيٰ خان ترخان بيو، مرزا سلطان سليمان، مرزا صالح بيگ، مرزا باقي بيگ، مرزا بديع الزمان، مرزا طغرل بيگ، مرزا جاني بيگ، مرزا جان بابا، مرزا محمد افضل، مرزا معدالدين، مرزا محمد، مرزا محمد صالح، مرزا محمد صلاح، مير سلطان محمد، مير ابوالقاسم نمڪين، مير عبدالرحيم، مير عتيق الله، مير عبدالرزاق، مير عبدالبقا، مير عبدالواحد، مير عبدالفتاح، مير اسفند يار، مير ابو النصر، مير عبدالڪريم، مير امين الدين، مير متين الدين، مير محمد غوث، مير محمد گدا، مير محمد عطا، مير حافظ الدين، ديوان شرفا خان،سلطان ابراهيم خان، هبشاد (اهنسا بائي)، بي بي خانم، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم ابوالقاسم نقشبندي، مخدوم محمد معين ٺٽوي، مخدوم آدم، پير عالي، سيد محمد يوسف بڪري ۽ سيد حسام الدين شاهه راشدي وغيره.

هن وقت مڪليءَ تي موجود بزرگن ۾، سڀني کان وڏي ۽ آباد درگاهه، حضرت سيد عبدالله شاهه اصحابي رحه جن جي آهي. حضرت سيد عبدالله شاهه اصحابي رحه، حضور ڪريم صلي الله عليه و آله وسلم جن جي صحبت ۾، روبرو ويٺل اصحابي ڪو نه آهي. البت ’اصحابي‘ سندن تخلص ۽ لقب آهي. هيءَ بزرگ شاهه بيگ ارغون جي زماني ۾، سن 928 هجريءَ ڌاري، گجرات مان ٺٽي آيو هو. پاڻ حضرت سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني رحه جن جي پوٽن مان هو. ٺٽي ۾ اچڻ کان پوءِ، آخري دم تائين هتي رهيو. فوت ٿي وڃڻ کان پوءِ، سندس مزار جو پتو ڪنهن کي به ڪونه هو. گجرات جي بزرگ شاهه حافظ پنهنجا ٻه خليفا ۽ مريد ٺٽي موڪليا، جن مڪليءَ تي اچي مراقبي ۾ ويهي، ڪشف جي ذريعي سندس مزار مبارڪ جو تعين ڪيو. ان بعد ٻنهي خليفن پٿر گڏ ڪري، مزار کي پنهنجن هٿن سان جوڙي نمودار ڪيو. سندس درگاهه جي اڏاوت، سن 1175 هجريءَ جي لڳ ڀڳ ٿي. درگاهه جي اولهندي طرف کان، هڪ ننڍڙي مسجد شريف به موجود آهي، جنهن جي محراب مٿان، هڪ ڪتبو فارسي ٻوليءَ ۾ اُڪريل آهي، جيڪو هن ريت آهي:

”سرفراز شد احمد از مصطفيٰ، بنام ڪرد مسجد بنام خدا. بغير از عبادت نہ باشد درو، بود قبہ اش پر زنور و ضيا. خدا اين سر خداد و عزو قبول، ڪہ تا هست دوزان بماند بجا. زهي فيض مسجد ڪہ از يڪ دعا، شود حاجت مستمندان روا. بتاريخ هفدهم ماهه صفر، ... ختم باالخير و ظفر.“

حضرت سيد عبدالله شاهه اصحابي رحه جن ڏانهن ڪيترين ئي ڪرامتون منسوب آهن. بزرگ جي موجوده مقبري کي، 1350 هجري، يعني 1931ع ۾ ٻيهر تعمير ڪيو ويو. سندس عرس مبارڪ، شعبان مهيني جي 13، 14 ۽ 15 تاريخ تي، هر سال ملهايو ويندو آهي. صوفي سرمد به انهيءَ ئي ٺٽي جي شهر ۾، ديوان اڀيچند کي دل ڏيئي ويٺو هو. سچو ايران ڦريو، سمورو هندستان ڏٺائين، پر ٻئي پاسي ڪٿي به دل ڪو نه لڳس. نيٺ وجد ۽ جنون واريءَ ڪيفيت ۾ اچي چيائين: ”خدا يت ڪيست؟ اي سرمد! درين دير، نمي دانم اڀيچند است يا غير.“ صوفي سرمد نيٺ دهليءَ ۾، قطب مينار جي هيٺان، وقت جي بادشاهه جي ور چڙهي ويو. جنهن تلوار جي هڪڙي ئي ڌڪ سان، سندس ”سسي ڌڙ کان ڌار ڪرائي ڇڏي، ته صوفيءَ جي نس نس ۽ لُونءَ لُونءَ مان، وحدانيت ۽ رسالت جا واڄا وڄڻ لڳا. ڀٽائي رحه فرمايو آهي: ”رڳُون ٿيُون رباب، وڄن ويل سَپڪَنهين.“ يا ”تَنُون جي طلبَ جِيُون، وَحِدتَ سِرَ وَڄَن، وَحدهُ لَا شَرِيڪَ لهُ، اِهو راڳُ رڳُن.“ مڪليءَ جي قبرستان ۽ ماڳ مڪان ۾، اسان جي تاريخ جو ايڏو وڏو اڻ ڳڻ خزانو مدفون آهي، جو سالن جا سال تحقيق ڪرڻ جي باوجود به، حرفِ آخر تائين پهچڻ ناممڪن آهي.

مقالي جي آخر ۾، انهن سڀني سهڻن سڄڻن ۽ دلبر دوستن جو شڪريو بجا آڻڻ پنهنجو اولين فرض ٿو سمجهان، جن هن تحقيقي سفر ۾، منهنجو سهڻو ساٿ ڏنو. انهن ۾ سنڌ جو وڏو ڏاهو، عالم، اديب، اسڪالر، تاريخدان، ۽ محقق مشڪور ڦلڪارو صاحب، سرفراز نواز جتوئي صاحب، حاجي عبدالله ڪنيار ڪيري وارو، سگهڙ، شاعر ۽ فنڪار

نذير احمد کوکر کپرائي ۽ گاڏيءَ جو ڊرائيور عمران کوکر جا نالا، منهنجي لاءِ انتهائي اهم ۽ احترام جي لائق آهن. منظور احمد ڪناسرو صاحب جا بہ وڏا وڙ، جنهن مکليءَ تي موجود ڪلچر ڊپارٽمينٽ جي ملازمن کي، موبائيل فون ذريعي، اسان سان مکمل تعاون ڪرڻ جون خاصئون خاص هدايتون ڏنيون. اهڙيءَ ريت مولوي احمد علي شر سڪندري صاحب جو بہ تہ دل سان، بلڪ گهڻي کان گهڻو شڪر گذار آهيان، جنهن عربي توڙي فارسيءَ جون عبارتون، مون کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنيون. ”ٿورا نہ ٿورا، مون تي مارُوئڙنِ جا“

ڪجھ مددي ڪتاب:

1. پنهور، عطا محمد، (2004ع)، ’ٺٽي جا قديم اسلامي يادگار‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
2. بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر (1984ع)، ’جنگناما‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
3. ٺٽوي، مير علي شير قانع، (1986ع)، ’تحفة الڪرام‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
4. ٺٽوي، سيد محمد طاهر نسياني، (1995ع)، ’تاريخ طاهري‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
5. بکري، مير محمد معصوم، (1985ع)، ’تاريخ معصومي‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
6. راشدي، سيد حسام الدين، (2005ع)، ’تذڪره امير خاني‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
7. راشدي، سيد حسام الدين، (1994ع)، ’مڪلي نامو‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ
8. ابڙو بدر، (2009ع)، ’ڪوهستان جو سفر‘، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ.
9. ڪناسرو، منظور احمد(؟) ’اي گائيڊ ٽو مڪلي‘، (انگلش)، ڪراچي: ڪلچر اينڊ ٽوئرزم ڊپارٽمينٽ، گورنمينٽ آف سنڌ

نئون ڪتاب

ڪتاب: ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا (جلد ستون) (تاريخ، ٻولي، ادب ۽ شخصيتون)

سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

ڇاپو پهريون: 2019ع

قيمت: -/400 رپيا

ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر اين. اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ حيدرآباد ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو، حڪومت سنڌ

ڊاڪٽر غلام نبي سڏايو

شڪارپور جو قيام ۽ ثقافتي اُهڃاڻ

ماضي ۽ حال جي آئيني ۾

شڪارپور شهر، ان جا در ۽ ديوارون، محل ماڙيون، قلعو ۽ ان جا دروازا، روڊ رستا بازار ۽ مزار لاشعوري طور تي مون کي ڇڪي رهيا آهن ته آءٌ انهن جي طلسمي رنگ، سونهن ۽ ثقافت کي بار بار ورجايان. هڪ سنڌي هجڻ جي ناتي هيءُ منهنجو به شهر آهي. هن شهر جي ثقافت، مٽي، موسم، عمارتون ۽ ماڻهو منهنجي جسم ۽ جان سان ڇهنيل خوشبوءِ جيان آهن.

آءٌ هن شهر جي ڪهاڻي، اُتان ئي شروع ڪريان جتان هن شهر جي اڏيندڙن جي محبت ۽ پيار جي انتها ٿئي ٿي. انهن هرحال ۾ هن شهر جي سنڀال ڪئي ۽ هن شهر کي شاد ۽ آباد رکيو. آءٌ جيڪب آباد کي جيالن جو شهر ئي ڪوٺيان. شهر جي گهٽين ۾ گهمندي لڳندڙ هوا کي، ڏکڻ جي ٿڌڙي هير جي جهوٽي جيان سمجهندي، لاهور جي وٽڪاري گهٽين ۾ گهلندڙ هوا کان بهتر ئي سمجهان. اها عقيدت ۽ نياز جي ڪهڙي حد آهي!! اُها ڪهڙي دهلي هئي جيڪا مرزا غالب جي سيني ۾ ساهه بڻجي ڌڙڪندي هئي. مَروند جي رهواسي سيد عثمان مروندي کي ڪهڙي خوشبوءِ موهي سيوهڻ جو اِستعارو بڻائي ڇڏيو. عباسي خاندان جو فرد، دجله ۽ فرات جي پاڻيءَ جي وارياسي مٽيءَ سان تراشيل امير بهادرخان دائودپوٽو ڪيئن هن شهر شڪارپور جي ريت، روايت ۽ ادب جي سڃاڻ بڻجي پيو. شڪارپور جي قيام کان صرف ٽيهه سال بعد 1646ع ۾ امير صادق محمد خان، امير بهادر خان جي پوٽي شهر جي تقدس، ننگ ۽ ناموس بچائيندي، نور محمد ڪلهوڙي ۽ مرزا عسڪري (نادرشاد جي عيوضي) پاران مڙهيل لڙائيءَ کي منهن ڏيندي پنهنجو حرم، ٻار ٻچا کُهي کوهه ۾ وجهي، پاڻ به شهيد ٿي ويو. جتي اُهي حرم جون عورتون قتل ٿيون ان کي ماهو ڪوٺين ٿا. اها جاءِ، کوهه ۽ پاڙو اڄ به شڪارپور ۾ موجود آهي. جنگ جو فيصلو امير صادق محمد جي حق ۾ آيو، پر سڀ ڪجهه ختم ٿي چڪو هو. امير جو پٽ امير بهاول خان، انهن شهادتن کان پوءِ شڪارپور آيو ۽ هن پنهنجي والد کي اباڻي قبرستان ۾ دفنائي، پاڻ سدائين لاءِ شڪارپور ڇڏي، بهاول پور رياست جا رڻ وڃي وسايا.

هن شهر وڏا ويل سَنا. ڪرڙي جي جنگ به مٿن مڙهي ويئي. اها جنگ احمد شاهه ابداليءَ جي پوٽي شاهه شجاع ۽ ميرن جي وچ ۾ 1248هه ۾ ڪرڙي جي ميدان تي لڳي، جنهن ۾ شڪارپور جا بهادر ۽ دلير پٽ دشمن سان وڙهندي شهيد ٿي ويا. هن جنگ ۾ تمام گهڻو جاني نقصان ٿيو هو، تنهنڪري ان دور جي وڏن شاعرن- خليفي نبي بخش لغاري، آخوند محمد عالم ۽ ڪوٽ ڏجي ويجهو هڪ ڳوٺ ٽنڊي شاهه جي رهواسي ميان آندل فقير ماڇي، ٿيل لڙائيءَ تي ڪيڏارا لکيا ۽ شاعريءَ ذريعي بهادر سپوتن جا نالا تاريخ ۾ محفوظ ڪري ڇڏيا.

ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن جي وڏن مان جنهن بزرگ کي امير بڻائي چام جو لقب ڏنو ويو، سو امير محمد چيني خان هو، جنهن کي به پٽ محمد مهدي ۽ محمد دائود هئا. پيءُ جي وصيت موجب پهرين کي ترار ۽ دستار عطا ٿي جڏهن ته ٻي کي تسبيح ۽ مُصلو مليو. پهرين جو اولاد ڪلهوڙا سڏجن ٿا ۽ ٻي جو دائود پوٽا آهن.

چون ٿا ته شڪارپور جي قيام جي تاريخ تي به اختلاف. ليفٽيننٽ اليگزينڊر برنس (Alexander Burns) جو پيدا ڪيل آهي جنهن پهريون پيرو پنهنجي سفرنامي ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو 1906ع

جي گزيٽيئر ۾ درج ٿيل آهي. هُو لکي ٿو ته: شڪارپور 1026هه مطابق 1617ع ۾ وجود ۾ آيو. لکيدر جي ڀاڻران حاجي فقير الله علويءَ جي مسجد ۾ هڪ ڪتبو موجود آهي، جنهن تي فارسي لفظ 'غوڪ' درج آهي ۽ ابجد جي حساب سان انهن حرفن جو تعداد 1026هه (1617ع) ٿئي ٿو ۽ اها انهيءَ شهر جي قائم ٿيڻ جي تاريخ آهي.

شڪارپور جي قائم ٿيڻ بابت پروفيسر سيد محمد سليم پنهنجي هڪ مقالي ۾ برنس جي بيان سان اختلاف ڏيکاربندي، ان کي دليلن سان رد ڪيو آهي. هُو لفظ 'غوڪ' (ڏينڊر) واري ڪتبي کي ۾ غير مستند سمجهي رد ڪري ٿو. پنهنجي راءِ ۾ دليل ڏيندي لکي ٿو: "شڪارپور جو قيام شهزادي معزالدين جي ملتان ۾ حاڪم مقرر هئڻ کان بعد ممڪن ٿي سگهي ٿو (1106هه/ 1694ع کان بعد). وڌيڪ لکي ٿو ته اسان اهو ثابت ڪري چڪا آهيون ته شڪارپور جي باني (امير بهادرخان (ثاني) جي وفات 1111هه/1700ع ۾ ٿي آهي، انڪري شڪارپور جو قيام 1106هه- 1111هه يعني 1694ع جي وچ ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿو. منهنجي خيالن ۾ پروفيسر سيد سليم جي ڪيل طويل بحث ۾ مدلل سچايون بيان ڪيل آهن: انڪري شڪارپور جي قيام جي تاريخ به سندس بيان ڪيل شمار ڪرڻ گهرجي.

چون ٿا ته شڪارپور شهر جي آباد ٿيڻ ڪانپوءِ واپاري سهولتن جي ڪري کيترائي هندو ڪٽنب لڏي پلاڻي اچي شڪارپور ۾ وينا. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد لکي ٿو ته هتي هندن جون ڪوڙ ذاتيون آيون، جن مان آهوجا، ٻجاج، جماڻي، چاولا، چاٻڙيا، جينملاڻي، راڄپال، کٽر، ڳانڌي، لُلا ۽ ماٽا وغيره مشهور آهن. انهن مان بنمل آهوجا جي مشهور حويلي لکي در اندران آهي، جڏهن ته قلات مان آيل پٺين جي آکهه مان ڦيرومل ناليرو ٿي گذريو آهي. انهن جي پونئرن کي ڦيرواڻي سڏيو ويندو هو. انهيءَ خاندان جو هڪ مشهور پروفيسر شيورام ڦيرواڻي ٿي گذريو آهي، جيڪو گروڪل يونيورسٽيءَ بمبئيءَ ۾ 1913ع کان 1924ع تائين پروفيسر ٿي رهيو. هن 1908ع ۾ سيٺ اڏلداس سان گڏجي هتي ڪل تي هلندڙ ڪپڙن اُڻڻ جو جديد ڀهريون ڪارخانو لڳايو. ان کان اڳ ۾ 1890ع ۾ سيٺ اڏلداس دوارڪاداس پاٽيا هتي ڀهرين سلڪ مِل به لڳرائي هئي. ٻنهي ملن جو مال ڏيساورن تائين موڪليو ويندو هو.

هيءَ واپارين جو شهر هو، جيڪي پوريءَ دنيا ۾ واپاري ڪوٺيون قائم ڪري چڪا هئا. شڪارپور کي تڏهن ضلعي جي حيثيت حاصل هئي، سنڌ جا ٻيا ٻه ضلعا- ڪراچي ۽ حيدرآباد هئا. شڪارپور جا واپاري هتان اناج، سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙو، تازو ۽ سڪل ميوو، عاج، سون ۽ جواهر ڏيساور موڪليندا هئا. اهي ڏاڍا سيبتا ۽ سياڻا واپاري هئا. ٻاهريون مال ڪمائي اچي شڪارپور ۾ خرچ ڪندا هئا. انڪري ڏينهون ڏينهن شهر جي سونهن، بنگلا، ماڙيون، باغ بستان به قائم ٿيندا رهيا ته واپار ۾ به اضافو ايندو رهيو.

هتان جا گهر جوڙيندڙ اوستا، در، درين ۽ چتين تي ڪاٺ جي اُڪر ۽ جنساريءَ جو ڪم ڪندڙ ڪاريگر ۽ ٽامي توڙي پتل جا ٻانڊا ۽ ديڳيون ناهيندڙ ٺاٺارا ۽ پرت توڙي ٽڪ ۽ هرمچ جو ڪم ڪندڙ گهريلو عورتن، سڀ جو سڀ پنهنجي حصي جو ڪم هن شهر جي ترقيءَ لاءِ ڪندا رهندا هئا.

هتان جا ماڻهو ڏاڍا دياوان ۽ ديالو هئا. سماجي ڀلائي، تعليم ۽ صحت لاءِ ڪين سدائين اونو رهندو هو. راءِ بهادر اڌوداس تاراچند کي ڪير وساريندو، جنهن اسپتال ٺهرائي عام و خاص لاءِ اربي ڇڏي، نماڻائي ۽ انڪساري ايڏي جو پنهنجو نالو اسپتال ۾ داخل ٿيڻ واري ڏاڪڻ ۾ لکرائي ڇڏيو هو، اسپتال ۾ جيڪو گهڙندو هو، انهي اڪريل نالي مٿان پير رکي پوءِ اندر داخل ٿيندو هو.

ان وقت ٻيا جيڪي سماجي، مذهبي ۽ تعليمي ادارا هئا مسجدون، مندر، ٽڪاڻا، گردوارا، ڌرمشالائون، گئوشالائون، اسڪول ۽ ڪاليج سڀ خيراتي ۽ ڌرماٿو هئا. مندرن ۽ ٻين هنڌن تي پکين ۽ ٻين گگدامن لاءِ روٽين جا ڍڳ ۽ اناج جا ڍير ۽ پاڻي جا حوض ٺهرايل هئا.

سيٺ چيلا سنگهه سترامداس ۽ سيتلداس تيرٿداس جهڙا ديالو منش ڳوليا لڀندا، جن گڏيل سهڪار سان سي.اينڊ ايس.ڪاليج جي عاليشان عمارت جوڙائي، سيتلداس تيرٿداس پنهنجي پتني ايشوريا ٻائي جي ياد ۾ هڪ اسڪول بہ ٺهرايو هو. منگهن مل سرتومل، واڌومل ويڙهومل گوڪلاڻي، ديوان پوڪرداس ٽانورداس (ڪتٻن وارن) ٻائي ويرومل بيگراج ۽ خوبسنگهہ، لکيدر وارو پرائمري اسڪول جنهن کي هندو سنڌي اسڪول نمبر اول چيو ويندو هو، انهن جي ڏنل پئسن مان جوڙيو ويو. هاٿيدر واري پرائمري اسڪول جي عمارت شڪارپور جي مشهور وڪيل ديوان بهادر مرليڌر پنجابي پنهنجي پتني شيلمي ٻائيءَ جي پوتر ياد ۾ ٺهرائي ڏني هئي. گوڪلاڻي واڌومل هوپ پُل اڪيڊميءَ جو پايو وجهندڙ هو. ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو لکي ٿو تہ: اردو صدر پرائمري اسڪول سنہ 1942ع ۾ برپا ڪيو ويو. هن اسڪول جي عمارت ڪاڪي سوڀراج تيار ڪرائي، هريجن قوم لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. ڪاڪي نہ صرف اسڪول جي بلڊنگ تعمير ڪرائي ڏني، پر ان سان گڏ اسڪول لاءِ فرنيچر پڻ تيار ڪرائي ڏنو.

ڊاڪٽر هڪڙو صاحب وڌيڪ لکي ٿو تہ: 1889ع ۾ پريتم ديوشرما جي ڪوشش سان پريتم ڌرما سڀا اسڪول کوليو ويو، جنهن ۾ گرمکي، هندي ۽ ديوناگري جي وديا ڏني ويندي هئي. نيو ايريا هاءِ اسڪول، هندو جنرل پنچايت پاران مينگهراج منشاراماڻي جي سرپرستيءَ ۾ 1932ع ۾ قائم ٿيو.

شڪارپور پنهنجي اوج واري زماني ۾ سنڌ جو پئرس سڏبو هو. هتان وهندڙ شهر جي اتر ۾ چوهي شاخ، اوڀر ۾ رئيس ڪئنال ۽ ڏکڻ ۾ سنڌ ۽ بيگاري واهہ اهڙا تہ ثقافتي ۽ تفريحي ماڳ آهن، جتي دجلہ ۽ نيل ندي جيان سدائين رونقون رهيون. بيگاري واهہ تي زنانو اشنان گهاٽ ڍڪيل ۽ پردي سان هوندو هو. پر ۾ شاهي باغ هو ۽ ان جي ڀرسان جتي افشان سئنيما آهي، اتي هانبو هوندو هو. جتي وڏا وڏا ڳويا ۽ راڳي فن جو مظاهرو ڪندا هئا. هاٿي انهيءَ پرستان ۾ نہ ڳوين ۽ ڳائڪن جي مٺي گونج پئي ٻُڌجي ۽ نہ وري اپسرائن ۽ نرتڪين جا ناچ ۽ نخرا ڏسڻ ۾ پيا اچن. سنڌ واهہ تي دسهڙي ۽ ڏياريءَ جي ڏهاڙن تي واهہ جي رونق هوندي هئي. ماڻهو موج مستي ڪندي ڏينهن گذاري ڇڏيندا هئا.

ورهاڱي کانپوءِ شڪارپور جي هندو آبادي لڏي پلاڻي، پنهنجا محل نما گهر ۽ حويليون ڇڏي هندستان هليا ويا. انهيءَ لڏپلاڻ ڪري جتي تهذيبي خلا پيدا ٿيو، اتي وري ساڳي وقت لڏي آيل مهاجرن جي نئين ثقافت ڪري ڪوڙ سارن ثقافتي، سماجي ۽ معاشي نون روين جنم ورتو ۽ نتيجي ۾ شڪارپور اندر ئي نيا شڪارپور جڙندا ويا. ورهاڱي کان پوءِ جتي ڪاروبار بدليا، ڪاروباري بدليا اتي انگريزن جا پاليل فيوڊل ۽ پوءِ وري صنعتڪارن ۽ لينڊ مافيا اچي جاءِ والاري.

انهيءَ ۾ شڪ ناهي تہ شهر جي ٽيل پلاننگ ۽ سونهن کي ٻاهران آيل ماڻهن جي بي واجبيءَ ڪري ڌاڄو رسيو، پر پنهنجن بہ گهٽ ڪونہ ڪئي. ڳوٺن کان لڏي آيل ماڻهن ۽ لينڊ مافيا شڪارپور جي سونهن ۽ سيپتا سان گهٽ ڪونہ ڪئي. مسڪين شاهہ محلو، انڙ محلو، سنجراڻي پاڙو، ريلوي ڪالوني، بروهي محلو ۽ ٻين پاڙن ۽ ڪالونين هن شهر جي شڪل کي مٽيءَ جي دز ۾ لٽي ڇڏيو آهي.

ماضيءَ ۾ اسٽول گنج، قاضي محلو، ڪٽ وارو گرداس مندر، شيخ محلو، گگراڻي گهٽي، لکي در، هاٿي در، واڳنودر، صدر، ڪڙي نواب خان، ڪڙي عطا محمد، سک پل، سامي شير، صديقي ۽ سومرا پاڙن، ڀٽي، ميراڻي ۽ جهُلڻ محلن ۽ فوجداري ڪالوني تائين شهري آبادي هوندي هئي، نيڪاسي آب سان گڏ صفائي سٿرائيءَ جو بہ هتي سٺو انتظام ٿيل هو. شهر جا ماڻهو هيٺ محبت سان گذاريندا هئا. سنڌن ٻوليءَ جو ميٺاج ۽ لهجي جو منفرد انداز ڏاڍو سيبائتو ۽ پنهنجائپ وارو هو. شڪارپوري پنهنجي خاص ادا سان مَن، 'دِل'، 'پائو' ۽ 'ني' چئي، سچ پچ من کي موهي ٿا رجهن.

لکيدر جون رونقون ۽ هاٽيدر جا هوڪا، پراڻن ماڻهن کان ڪڏهن به ڪونه وسرندا. ديوان جي هوٽل جون مٺايون، ڦالودو قلفيون ۽ سوڍا واٽيٽ روز جون بوتلون پيئڻ لاءِ ماڻهن جون قطارون هونديون هيون. لکيدر کان ڏک بازار ڏانهن ويندي واٽ تي هڪ چبوترو ايندو هو، جتي مٺائيءَ جا وڏا وڏا دوڪان هوندا هئا. اتي بادامين، پستن ۽ انبن جي ڦارن جو ماٺو سچي گيهه ۽ نج کير سان ٺاهيو ويندو هو. هاٽيدر تي مٺائيءَ مان گڏ لذيذ ۽ گرما گرم دال ۽ آلو جون شاميون به وڪامنديون هيون. هڪ پيري اهي سڀ شيون منهنجي استاد پروفيسر تاج محمد مگسيءَ، ڪنهن دوڪان تي ويهاري کارايون هيون.

هري ولڀ ٽاڪيز وٽ هاشم ڪبابيءَ جا ٽانڊن تي پڪل ڪباب ۽ ڦلڪا، ٽڪي ٽڪي ۾ ملندا هئا. سائين انيس انصاري پنهنجون يادگيريون بيان ڪندي لکي ٿو، ته هاشم ڪبابيءَ جي ٺاهيل ڪباب جهڙو ڪباب مان اڄ تائين ناهي کاڌو.

ڪاروباري ماڻهو شام جون نڪر جي ماڻين ۾ ملائي پيڪ ڪرائي، چوڌاري موتئي جي گلن جا گجرا ويڙهائي گهر کڻي ويندا هئا. رڌل مٺا گوگڙو ۽ دال ۾ واهه جو سوادي هوندي هئي. انهن جي جاءِ تي هاڻي فاسٽ فوڊ جا ريسٽورنٽ ۽ چڪن بروسٽ جا دوڪان جا بجا کُلي ويا آهن ۽ ماڻهن جي کائڻ پيئڻ جو رجحان به اوڏانهن وڌي ويو آهي.

شڪارپور جي هر چوڪ تي چدي واريون منيون ڪاريون بوتلون ۽ سُڪي فروٽ پاٽل نج کير جي دُنگين بدران هاڻي ڪوڪ ۽ پيپسي جي پرمار آهي. موتيئي ۽ گلاب جي اصلي گلن وارا هار ۽ گجرا هاڻي گُچيءَ ۾ پائڻ ۽ هٿن ۾ کڻڻ بجاءِ قبرن، درگاهن ۽ تصويرن جي زينت بڻجي رهيا آهن.

هن شهر جي علم ۽ ادب جي واڌ ويجهه ۽ ثقافتي سونهن ۽ سينگار ۾ هندن سان گڏ ڪيترن مسلمان خاندانن جو به وڏو حصو رهيو آهي. انهن مان ڪجهه خاندان آهن- صديقي، علوي، بدوي، سرهندي، سومرا ۽ هَڪڙا خاندان ڪجهه ناليوارا عالم، بزرگ ۽ شاعر هيٺ ڏجن ٿا شاهه فقيرالله علوي، خليفو ڪرم الله، ملا اويس، خليفو نصرالله، امير حيدر سرهندي، پير نظام الدين سرهندي، مير حفظ الله علوي، مير فخرالدين علوي، مولانا محمد حيات صديقي، مولانا محمد شريف صديقي، مولانا عبدالصمد صديقي، محمد عارف صنعت، ميرعلي نوازعلوي، مولانا فيض محمد هڪڙو،پروفيسر لطف الله بدوي، فقير غلام علي مسرور، سلمي چين راءِ لنڊ، بولچند چلڙيا، ڪيئل داس فاني، سوامي پرمانند، محمد بخش ڪوجهي، نماڻو فقير، آغا غلام نبي، آغا عبدالنبي عليگ، شيخ اياز، امام بخش خادم، نورالدين سرڪي، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، پروفيسر احسان بدوي، ڊاڪٽر عبدالخالق راز، پروفيسر نظير احمد صديقي، پروفيسر سيد محمد سليم، پروفيسر غلام احمد اوحدي، حافظ محمد غلام نبي مير شڪارپوري، پروفيسر محمد امين علوي، پروفيسر لجپت گانڌي، حبيب الله مولابخش پنو، نعمت الله پنو، عبدالقيوم طراز، خليل مورياڻي، ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو، پروفيسر اسرار احمد علوي، بيدل مسرور بدوي، نقش ناياب منگي، صوفي جهامنداس، نذير شاڪر بروهي، ارباب عادل چوهاڻ، اياز ابڙو، همير چانڊيو، امير چانڊيو ۽ ٻيا علم ادب جي شمع سدائين روشن رکندا آيا آهن.

موجوده دور جي اديبن ۽ شاعرن ۾ شريف شاد، وحيد محسن، اياز ساٽر، زبير سومرو، عاجزمنگي، عبدالجبار عبد، گوهر سنڌي، غلام محمد غازي، آدرش، نذير ديهو، آغا ثناء الله، زاهد نون، سلطان رند، ضياء شاهه، منظل مسڪين جمالي، حبيب ناياب، نيازمسرور، منظل مسرور، باري منگي، عبدالجبار عبد، مشتاق بخاري، هارون چنو، آزاد بخاري، غلام علي چنو، وفا منظور چوهاڻ، حاڪم گل، عابد نياز ميمڻ، سيد سراج، رحمت الله سومرو، مظهراڄڻ، مرتضيٰ ابڙو، آفتاب سومرو، امتياز منگي، انور شيخ ۽ ٻيا شڪارپوري راڳ ۽ ساز جا به دلداده رهندا آيا آهن. هنن کي راڳ جي به پرک هئي. بهار جي مند ۾ هر سال هتي راڳ جون محفلون سجايون وينديون هيون، جنهن ۾ پوري هندستان جا گويا ۽ راڳي ايندا هئا. ماضي قريب جي گلشن ۾ خانصاحب هادي بخش خان ميمڻ، خانصاحب عبدالرزاق شاهه، عبدالغفور سومرو، فقير غلام علي

مسرور بلوچ جي راڳ ويراڳ جي خدمتن کي ڪڏهن به نٿو وساري سگهجي.

هاٿوڪي ڳائڻ ۾ وزير علي شاهه، شاهد پٺو ٽي وي موسيقار، بيدل مسرور بدوي، ميران بخش بدوي، شمن ميرالي، رحمت ۽ همت ميرالي، شمن فقير سومرو ۽ ٻيا فني طور تي وڏي مڃتا ماڻي چڪا آهن.

چون ٿا ته هڪ پيري خانصاحب هادي بخش ۽ خان صاحب عبدالرزاق شاهه، لطيف سرڪار جي وائي/ ڪافي سُر ميان جي ملهار ڳڏجي ڳائي، تنهن ويل آسمان تي ڪڪر ڇانئجي ويا ۽ ڦلر ڦلڻجي پيو. استاد سينڌو خان به حياتيءَ جي آخري ڏهاڙن ۾ پنهنجي سوٽن استاد جمال خان ۽ استاد ګامڻ خان سان ګڏجي، سدائين لاءِ اچي شڪارپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي.

آخر ۾ مان اهو پڇڻ چاهيان ٿو ته، جيڪو شڪارپور اسان جا ابا ڏاڏا، اسان جي حوالي ڪري ويا، ڇڻن صدين گذرڻ بعد اهوئي شڪارپور، اسان پنهنجي نسلن جي حوالي ڪري رهيا آهيون يا ان کان وڌيڪ ترقي يافته ۽ صاف سٿرو!!؟؟

خبر ناهي ته ڇو اسان اڪيون بوٽي ڇڏيون آهن. ترقي ۽ ترويج جي نالي بنا پلاننگ جي پيچ ڏاهه ڪري، شهر جو فطري حسن ۽ تاريخي نشان ميسارِيا پيا وڃن، پر پوءِ به شڪارپور پنهنجن پراڻن بنيادن آڌار ڪر ڪنيو بيٺو آهي ۽ پنهنجن ٻچن کي ارداس ڪري رهيو آهي ته مون کي بچايو ته ڄڻ سنڌ بچايو.

حوالا:

1- مهر، غلام رسول: تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور (جلد پهريون ۽ ٻيو).

2. قانع، علي شير، مير: تحفة الڪرام.

3- قليچ بيگ، مرزا: قديم سنڌ ان جا شهر ۽ ماڻهو.

4- سورلي، ايچ- ٽي: گزيٽيئر آف سنڌ.

5- کهڙو، ايم. اي: اي اسٽوري آف سفرنگس آف سنڌ.

6- ميمڻ عبدالمجيد، ڊاڪٽر: شڪارپور- ماضي، حال.

نئون ڪتاب

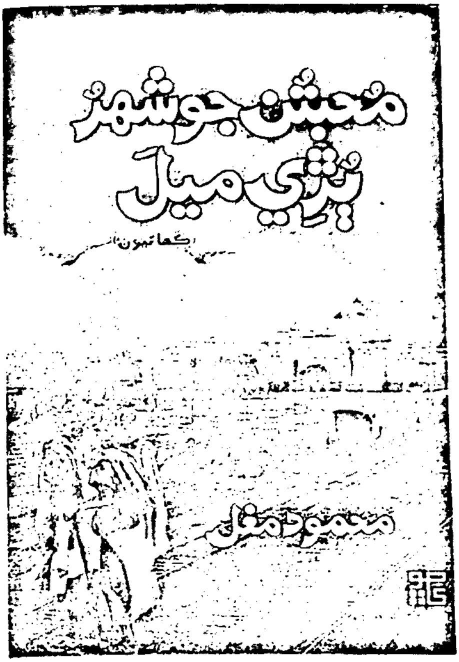

ڪتاب: محبتن جو شهر ٻُڙي ميل

ليکڪ: محمود مغل

موضوع: ڪهاڻيون

ڇاپو پهريون: جولاءِ 2018ع

قيمت: -/300 رپيا

ڇپائيندڙ: ڪاڇو پبليڪيشن، ڪراچي

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ضلعي سانگهڙ، تعلقي سنجهوري جي ڳوٺ جعفر لغاريءَ ۾ 1917ع ۾ جنم ورتو. هُو سنڌي علم ادب، تهذيب ۽ ثقافت، آثار قديمه، سنڌي موسيقي، تاريخ، لطيفيات، لوڪ ادب ۽ لوڪ شاعريءَ جهڙن موضوعن کي قلم جي گرفت ۾ تحقيق جي پيماني سان پروڙي پيش ڪندڙ هڪ اڻ ورچ محنتي محقق هو. ڊاڪٽر صاحب جون علمي ۽ ادبي خدمتون ڪنهن به وسارڻ جوڳيون نه آهن. ورهاڱي کان پوءِ جي تحقيقي ۽ علمي ميدان جو سرواڻ ڪين سڃجي ته بيجا نه ٿيندو. سندن تحقيقي ڪم به گهڻو آهي. هتي مختصر ذڪر ڪجي ٿو خاص طور لوڪ ادب ۽ لوڪ شاعريءَ جي ڪم تي روشني وجهجي ٿي.

ڊاڪٽر صاحب جي تصنيفن ۾ 'جامع سنڌي لغات'، 'سنڌي اردو لغت'، (ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ سان گڏ) 'فارسي لغت' اهم آهن. آخوند عبدالرحيم عباسيءَ جي لکيل 'جواهر لغات اڪيچار' کي ايڊٽ ڪري، شايع ڪرايائون. ان کان سواءِ لطيفيات ۾ 'شاهه جي رسالي جا سرچشما'، 'شاهه جي رسالي جي ترتيب'، 'شاهه عبداللطيف تحقيقي مضمون'، 'سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ' ۽ 'شاهه جو رسالو' (ترتيب 10 جلد) آهن.

ڊاڪٽر صاحب جو ترتيب ڏنل شاهه جو رسالو سندن اڻ ٿڪ محنت جو ثمر آهي. هن رسالي جي تياريءَ ۾ ڪين وڏو عرصو لڳو. 6020 صفحن تي مشتمل هيءُ منفرد لطيفي ايڊيشن 50 قلمي نسخن کي پيش تيار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ڏارئي ڪلام جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويئي آهي. جدا ڪيل اهم ڪلاسيڪل شاعريءَ کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ هڪ الڳ جلد ۾ محفوظ ڪرڻ سان گڏوگڏ مشڪل لطيفي لفظن جي لغات 'روشني' جي نالي سان ترتيب ڏني ويئي آهي. هن رسالي ۾ شاهه جي سوانح، ڪلام ۽ راڳ جي باري ۾ مفصل مقدمو آهي ۽ شاهه جي ڪلام جي پرک لاءِ اڻ معياري

اصول پڻ ڄاڻايل آهن، جن تحت دليلن سان ڌاريو ڪلام جدا ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ لطيفيات جا ڪتاب پڻ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي نگرانيءَ ۾ تيار ٿيا آهن، جن ۾ لطيف سالگرهه مخزن جا ڪافي نمبر آهن. ازانسواءِ 'لطائفِ لطيفي' (مير سانگي) ۽ 'احوال شاهه عبداللطيف' (قليچ بيگ) جي ڪتابن جي ايڊيٽنگ ۽ ترتيب ڪئي اٿن. گهڻن ڪلاسيڪل شاعرن جو ڪلام ترتيب ڏيئي ڇپرايو اٿن، جن ۾ 'ڪليات حمل'، 'خليفي صاحب جو رسالو'، 'شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام'، 'قاضي قادن جو رسالو'، 'ميين شاهه عنايت جو ڪلام'، 'شاهه شريف ٻاڏائيءَ جو رسالو'، 'راڳ نامو صوفي صادق فقير'، 'ڪليات سانگي'، 'رسالو خان محمد زئي' ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام شامل آهي. انهن ڪتابن جا بلوچ صاحب جا لکيل مهاڳ ۽ مقدما معلوماتي آهن. ايئن پاڻ مختلف علمي، ادبي، تاريخي ۽ ٻين موضوعن جي ڪتابن جا ڪيترائي مقدما لکيا اٿن،

جيڪي ڪتاب بابت مفصل ۽ جامع ڄاڻ ڏين ٿا.

تاريخ ۽ ثقافت جي حوالي سان سنڌن ڪم اهم آهي. "فتح نامہ سنڌ" (چچ نامو)، 'تاريخ معصومي'، 'تحفة الڪرام' جهڙن ناياب ڪتابن کي ايڊٽ ڪري، شايع ڪرايائون. سنڌن 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ' مشهور ۽ مستند حوالہ جاتي ڪتاب آهي. 'سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي'، 'سنڌي ٻوليءَ جو آڳاٽو منظوم ذخيرو' ٻوليءَ جي باري ۾ لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان ڇپيل ڪتاب آهن. انيڪ مضمون، مقالا ۽ تقريرون مختلف موضوعن تي پيش ڪيا اٿن، جن مان ڪيترائي ڪتاب ترتيب ڏيئي سگهجن ٿا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ڪتاب گهڻن تاريخي، ثقافتي، علمي ۽ ادبي موضوعن جو احاطو ڪن ٿا، جن جو تعداد ڪافي آهي. سنڌ جي تاريخ جي باري ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي ڪتابن کي ايڊٽ ڪري، مقدما لکي شايع ڪرايو اٿن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي سنڌن خدمتن جي اعتراف ۾ ڪيترن اوارڊن سان نوازيو ويو آهي، جن ۾ 'ستاره قائداعظم'، 'پرائيڊ آف پرفارمينس' 1979ع، 'اعزاز ڪمال' 1991ع، 'ستاره امتياز' 2001ع ۽ 'صدارتي اوارڊ' شامل آهن.

بلوچ صاحب جي باري ۾ ذاتي احوال سنڌن ڪتاب 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' (ٽي ڀاڱا) ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ لوڪ ادب ۽ تحقيقي ڪمن لاءِ ڪيل مسافريون، محنتون، ماڻهن سان ملاقاتون ذڪر ڪيل آهن ته مختلف موضوعن تي سنڌن ويچار ڊائريءَ جي صورت ۾ آهن. ان کان سواءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو 'ڊاڪٽر بلوچ، هڪ مطالعو' ۽ تاج جويي جو 'ڊاڪٽربلوچ هڪ مثالي عالم' (جنهن ۾ ڪيترن ئي اهلِ قلم جا ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي باري ۾ لکيل ليک آهن) اهم ڪتاب آهن. مٿي ته هُو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو تعارف، پر هڪ اهڙو تحقيقي ڪم آهي، جو جيڪڏهن عمل ۾ نہ اچي ها ته يقيناً سنڌي ادب کي وڏو نقصان ٿئي ها، اهو آهي لوڪ ادب کي سهيڙڻ، هيءُ صدري خزانو هوند ضايع ٿي وڃي ها، جيڪڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي رٿا مطابق ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن سنڌي لغت ۽ لوڪ ادب جي علم کي ڪاغذ جي ڪينواس تي منتقل نہ ڪرائين ها.

لوڪ ادب ڪنهن بہ ملڪ جي ادب جي سڃاڻپ ۽ ان جو اصل ۽ نسل آهي. هيءُ ادب، عوام جي اُڌمن، اُمنگن ۽ جذبن جي ترجماني ڪندڙ آهي، جنهن جو بقا فقط ۽ فقط حافظي جي قوت تي آهي. جيڪڏهن ان کي تحريري طور محفوظ نہ ڪيو وڃي ها ته ڪيترن بزرگن، سگهڙن، سياڻن، شاعرن ۽ سڄاڻن جي هن دنيا مان موڪلائڻ سبب اهو علم ضايع ٿيندو وڃي ها. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جَز جهنگ جهاڳي، ڪشالا ڪاٽي، ڪئين سلسليوار مسافريون ڪري، هيءُ انمول خزانو تحريري طور سنڌي ادب ۾ محفوظ ڪيو آهي.

"لوڪ ادب کي ٻن مکيہ ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهريون نثري حصو ۽ ٻيو نظمي حصو. نثري حصي ۾ لوڪ ڪهاڻيون اچي وڃن ٿيون ۽ نظمي حصي ۾ لوڪ شاعري." (1)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب مٿين ٻنهي صنفن ۾ ڪل ٽيتاليهہ ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب رٿا (1956ع) تحت سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان مواد سهيڙي، سالن جي اڻ ٿڪ محنت سان تيار ڪيا، جن ۾ لاڳاپيل موضوعن تي تفصيلي مقدما پڻ ڏنل آهن.

لوڪ ڪهاڻين جي سٽن جلدن ۾ ڪافي ڪهاڻيون آيل آهن. هر جلد کي ان جي مناسبت سان عنوان ڏنل آهي. بادشاهن، وزيرن ۽ سوداگرن جون ڪهاڻيون، جنن پرين جون ڪهاڻيون، پکين ۽ جانورن جون ڪهاڻيون، درويشن ۽ فقيرن جون ڪهاڻيون، شهزادن ۽ شهزادين، راڻين جون ڪهاڻيون، مطلب ته سنڌ ۾ مروج ڪيترين ئي آکاڻين/ ڪهاڻين کي ڪتابي شڪل ۾ چنڊڇاڻ ڪري آندو ويو آهي. ٻين ڪتابن ۾ 'لوڪ گيت'، 'ڪافيون'، (3 جلد) 'پروليون'، 'ڏٺ ۽ معما'، 'مداحون ۽ مناجاتون'،'مناظرا'، 'بيت'، 'ڏور'، 'ٽيهہ اکريون'، 'ڳيچ'، 'ڳاهن سان ڳالهيون'، 'هنر'، 'ڳجهارت'، 'معجزا'، 'سينگار'، 'مولود'، 'هفتا ڏينهن ۽

راتيون ۽ مهينا، ’ڏهس‘، ’جنگ نامو‘، ’لاکو ڦلاڻي‘، ’هرڳنيو‘ ۽ ٻيا شامل آهن. ’ٻيلاين جا ٻول‘ لس ٻيلي جي شاعرن جي شاعريءَ جي باري ۾ ڪتاب پاڻ انهيءَ لوڪ ادب رٿا کان اڳ لکيو هئائون.

هيٺ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تيار ڪرايل لوڪ ادب جي چند ڪتابن جو مختصر احوال ڏجي ٿو.

’مداحون ۽ مناجاتون‘ سنڌي ادبي بورڊ 499 صفحن جي هن ڪتاب جي اشاعت نومبر 1959ع ۾ ڪئي، جنهن ۾ سنڌ جي اهم شاعرن جو مدحي ڪلام ۽ مناجاتون شامل آهن. خدا پاڪ جي واکاڻ ۽ مني محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جي مدح ۽ مناجات سان گڏ چئن خليفن، پير بادشاهه غوث اعظمؒ، شاهه محمد مڪيؒ، غوث بهاءُ الدينؒ ۽ ٻين اوليائن جي شان ۾ عقيدت سان ڪلام چيل آهي. شاعرن ۾ جمن چارڻ، ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو، ثابت علي شاهه، فتح فقير، مخدوم عبدالله، شيخ محمد حسن، حسين فقير ديدڙ، حمل فقير لغاري، اميد علي شاهه، محمد صديق مسافر، ميون عيسيٰ، اسدالله شاهه فدا ۽ ٻين جو مدحيه ڪلام ڏنل آهي. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي چيل مدح سنڌس ڪتاب ’ابيات سنڌي‘ مان ورتل آهي.

مناجات:

پاڪ ڌڻي پروردگار، مالڪ ملڪن جو مختار،
در قدرت جو ڪلتار، جوڙون جوڙي رب جبار،
محمد گهوٽ ڪيو مهندار، ساري عالم جو آڌار. (2)

مولود: لوڪ ادب جي سلسلي جو هيءُ چوٿون نمبر ڪتاب چار سؤ ويهن صفحن تي مشتمل 1961ع ۾ شايع ٿيو. لفظ ’مولود‘ جي تفصيلي وضاحت ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته، ’صنف شعر جي حيثيت ۾ مولود‘، ’وائي‘ يا ’ڪافي‘، واري دفعي ۾ شامل آهي. قالب ۽ هيئت کان منجهن فرق ڪونهي، پر معنيٰ توڙي موسيقيءَ جي لحاظ کان مولود وائيءَ کان نرالي حيثيت رکي ٿو.“ (3)

سنڌن موجب مخدوم عبدالرؤف ڀٽي ڀرين اڳڻو سنڌي شاعر آهي، جنهن گهڻي ۾ گهڻا مولود چيا آهن، جيڪي اڄ به عام رائج ۽ مشهور آهن ۽ مخدوم صاحب کان سواءِ ڪتاب ۾ جن شاعرن جا مولود آهن، انهن ۾ مخدوم محمد اسماعيل، ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو، پير محمد راشد روضي ڌڻي، سچل سائين، فتح فقير، حسين فقير ديدڙ، جاڻڻ سونارو، غلام محمد گدا، مخدوم الله بخش، احسان فقير، نواب علي احمد لغاري ۽ ٻيا شامل آهن. سڀني شاعرن جو تعارف پڻ ڏنل آهي.

ٽيهه اکريون: ٽيهه اکريون ٻن جلدن تي مشتمل لوڪ ادب جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ ڇهون نمبر ڪتاب آهي. ٻيو جلد چار سؤ ستهٺ صفحن تي آڌاريل 1961ع ۾ ڇپيو. هن ڪتاب ۾ ٽيهه اکريءَ جي صنف جا 62 شاعر ڪلام جي مثالن سان ذڪر ڪيل آهن. موضوع تي مفصل مقدمو لوڪ ادب جي سڀني ڪتابن ۾ ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي جو ڪتاب جي پويان انگريزيءَ ۾ پڻ ڏنل آهي. ڪجهه سرائڪي ٽيهه اکرين جو ڪلام پڻ شامل آهي. ٽيهه اکريءَ جو موضوع مناجات، نصيحت، سلوڪ ۽ مدح نموني جو هوندو آهي. پيش ڪيل مواد جي وضاحت ۾ ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا ته ”نظم جي اندروني فني نزاڪت، ٻوليءَ جي ميناج ۽ فصاحت توڙي معنيٰ ۽ بلاغت جي خيال کان گهڻيون ٽيهه اکريون معياري آهن“. (4)

شاعرن ۾ حافظ سليمان ’سائل‘، رڪيل شاهه، علي محمد قادري، محمد عثمان ميمڻ، نوح پنهور، ڄام خان چانڊيو، طالب پلي، عثمان ڪٽي، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، احمد خان ’آصف‘، سرائيڪي شاعرن ۾ روحل فقير، حسين فقير ديدڙ، حمل لغاري، محمد فقير ڪنياڻ ۽ ٻين جو ڪلام آهي.

هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا: جولاءِ 1961ع ۾ شايع ٿيل چار سؤ ويهن صفحن جو هيءُ لوڪ ادب جي سلسلي جو ڪتاب اشاعتي ترتيب ۾ ستون نمبر آهي. نئين قسم جي عنوان واري هن ڪتاب ۾ شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ ڪلاسيڪل داستانن ذريعي فراق ۽ سڪ جو وڇوڙو ڏينهن، راتين، هفتن، مهينن، مُندن ۽ سالن جي حوالي سان ذڪر ڪيو

آهي، انهيءَ منتخب ڪلام کي الڳ ترتيب سان جمع ڪري، مٿيون عنوان ڏيئي شايع ڪيو ويو آهي.

حاصل مطلب ته هن فراق، وڇوڙي ۽ يادگيريءَ جي ڪلام ۾ گذرندڙ لمحن ۽ وقت کي ياد ڪيو ويو آهي. شاعرن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي، حمل فقير لغاري، حسين بخش خادم، هدايت علي ’تارڪ‘، صوفي آسورام، بخش علي جتوئي ۽ ٻين جو ڪلام شامل آهي.

مناظرا: مناظرو لوڪ شاعريءَ جي هڪ اهم صنف آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ انيڪ مناظرا موجود آهن. هيءَ ضخيم ڪتاب 714 صفحن تي آڌاريل آهي، جو اپريل 1961ع ۾ شايع ٿيو. شاعرن ۾ شاهه محمد ديدڙ، شيخ ابراهيم، طالب ٻلي، گل محمد ڪوسو، قاضي الهورايو، خيرشاهه، دائم لغاري، غلام رسول رند، شيرمحمد لغاري ۽ ٻين ڪيترن سگهڙن ۽ شاعرن جا مناظرا شامل آهن. مناظرو هڪ قسم جو ’منظوم سانگ‘ يا ڊرامو آهي، جنهن ۾ ٻن ڪردارن جي وچ ۾ بحث مباحثو ۽ دليل بازي ٿيل هوندي آهي. مناظري ۾ طنزيه ۽ مزاحيه شاعري به ٿئي ٿي ته اديبانه ۽ فلسفيانه ڪمال پڻ موجود آهي. هن ڪتاب ۾ ’دلي ۽ طالب‘، ’شاهه محمد ديدڙ‘، ’ٽوپي ۽ پڳ‘ خير شاهه، ’سَسُ ۽ ننهن‘، ’مهروءَ جا مناظرا‘ دلچسپ آهن. ڊاڪٽر صاحب هن صنف جي هيئت تي لکي ٿو ته:

”مناظرا، عام سنڌي شاعريءَ جو نج ۽ نادر نمونو آهن. اڪثر مناظرا ٻن ڌرين جي وچ ۾ زباني جهيڙا آهن. ڪي وري محبتن وارا آمهان سامهان سوال جواب آهن، جن ۾ جهيڙي جو ذڪر ڪونهي. مناظري جي اندروني سٽاءَ ۾ ٻن منهن مقابل ڌرين جو هجڻ لازمي آهي“.(5) مناظرا سهڻن لفظن، اصطلاحن، قرآني آيتن ۽ حديثن سان سينگاريل هئڻ ڪري معياري سنڌي ادب جو اهڃاڻ آهن.

پروليون، ڏٺون، معمائون ۽ ٻول: 1965ع ۾ لوڪ ادب جي سلسلي جو هيءُ ٻارهون نمبر ڪتاب شايع ٿيو، جيڪو ٽيرهن بابن ۽ ٻه سؤ ٻيانوي صفحن تي مبني آهي. هن ۾ پرولين جا قسم، ڏٺون، معما، سگهڙپائيءَ جا ٻول ۽ عاقلاڻا قول کولي سمجهايا ويا آهن.

مٿين صنفن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گهڻو مواد موجود آهي، جنهن جو هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ ڪافي مشڪل امر هو، ته به جُس آهي سائين نبي بخش بلوچ جي محنتن کي، جو پاڻ لوڪ ادب جي تقريباً هر صنف تي مواد گڏ ڪيو ائين. ڪتاب ۾ هن موضوع تي ڪافي مثالي مواد ڏنل آهي.

پروليءَ جي فن تي لکن ٿا ته: ”پروليون انسان ذات جي ذهانت ۽ ذڪاوت، ظرافت ۽ فقاهت جا اَڳاٽا آثار ۽ نمايان نشان آهن“. (6)

مثال طور:

سون پرکجي ڪسوٽي، رپو پرکجي باهه،
ماڻهو تنهن پرکجي، جنهن کي ڳالهاءِ.

ڏور: جنوري 1970ع ۾ ڏور جي بيتن تي مشتمل 738 صفحن جي هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنڌي ادبي ’بورڊ‘ ڇاپيو. ’ڏور‘ جي جنس جي وضاحت ڪندي ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته ”ڏور جي عبارت تمثيل تي اڏيل آهي. ڏور جو مستقل قالب ”بيت“ آهي“. (7)

ڏور جي بيتن جا پنج قسم آهن:

(1) قدرت يعني اهڙا بيت جيڪي خدا پاڪ جي قدرتي معجزن بابت هجن، جيئن ڪنڀار جي آويءَ ۾ ٻليءَ جي ٻچن جو زنده سلامت نڪري اچڻ.

(2) سوا لک هن قسم ۾ حضرت آدم عليه السلام کان نبين، اوليائن، جيڪي سوا لک ٿي گذريا آهن، جي باري ۾ بيت ٿين ٿا.

(3) پنجتن پاڪ: هن قسم ۾ رسول پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جي پنجتن سلسلي بابت بيت شامل ٿين ٿا.

(4) امامت بابت، اهڙو بيت، جيڪو امام حسن، امام حسين ۽ ٻين امامن بابت هجي.

(5) ولين بابت، رسول پاڪ ۽ سنڌن اصحابين کان سواءِ ٻين ولين ۽ درويشن جي ڪارنامن بابت بيت هجي.

هن ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر صاحب جن ڏور جي هيئت، معنيٰ، اصطلاح، شاهدي ڏيڻ، ڏور جي ڪچهريءَ جا قانون، موجوده دور ۾ ڏور جي ڪچهريءَ جي حيثيت ۽ مختلف سگهڙن جي باري ۾ جاڻ ڏني آهي. ڪجهه سگهڙن جون تصويرون به ڏنل آهن. هيٺ ڏور جي شاعريءَ جو هڪ مثال ڏجي ٿو. حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي اشهد آڱر جي اشاري سان چنڊ تابعدار ٿي ٻه اڌ ٿيو. سگهڙ ڏور جي بيت ذريعي اها تمثيل هن ريت بيان ڪئي آهي.

سهٽيون مڙيئي سهٽيون، پر سهٽيءَ مٿان ڇٽ،
انهيءَ جاءِ جانڻ چئي، ڊوليءَ ڊاريو ڍَٽ،
سارو ٿر ٿيلهي آئي، وينگس وجهي وَٽ،
انهيءَ مومل ڇٽ، ٻي ڪامڻ ڪا ٿيندي ڪانه ڪا.

سهٽيون= آڱريون، ڍَٽ = چنڊ، ٿر = آسمان، مومل= اشهد آڱر.

مراد: رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي اشهد جي آڱر جي اشاري سان آسمان ۾ چنڊ ٻه اڌ ٿيو. اهي اڌ هڪ ٻئي کان پري ٿي بيٺا ۽ اها آڱر مبارڪ مرتبي ۾ ٻين آڱرين کان مٿي ٿي. (8)

لوڪ گيت: لوڪ سلسلي جو سترهون نمبر هيءُ ڪتاب، آڪٽوبر 1965ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي اسلاميه پرنٽنگ پريس مان شايع ڪرايو. 405 صفحن جي لوڪ گيتن جي هن ڪتاب ۾ 57 گيتن جي نمونن ڪي ذڪر ڪيو ويو آهي، جن ۾ جمالو، مورو، چلو، لولي، همرچو، ڪرهو، لاڏو، ڪجليو، گولاڙيو ۽ ٻيا گيت شامل آهن، جن جي موضوعن جي وضاحت ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏني آهي ته اهو به ڄاڻايو اٿن ته اهي ڪهڙن علائقن سان منسوب آهن. لکن ٿا ته، ”ڪي گيت سنڌ جي قديم عشقيه داستانن کان متاثر ٿي ڳاتا ويا آهن، جيئن راڻو، مومل، ڪرهو وغيره جيڪي سومرن جي دور سان تعلق رکن ٿا“.

مورو اصل ۾ سنڌ جي ڪوهستاني علائقي جو لوڪ گيت آهي، پر ان جي مقبوليت جو دائرو ڪوهستاني علائقن کان ٻاهر، لس ٻيلي، قلات ۽ مڪران تائين آهي. لولي، چلو وغيره سڪ ۽ محبت جا گيت آهن. لوڪ گيت عوام جي اجتماعي زندگيءَ جا اهڃاڻ آهن، جيڪي خوشين ۽ محبتن جا امين ۽ ڪجهه اهم واقعن ۽ قصن کان متاثر ٿي جوڙيا ويا آهن“. (9)

بيت: سنڌي شاعريءَ جي قديم ترين صنف بيت تي مشتمل 522 صفحن جو هيءُ ڪتاب 1971ع ۾ شايع ٿيو، جنهن جي 156 شاعرن ۾ قاضي قادن، ميون علي شيرازي، شاهه ڪريم، لطف الله قادري، ميون شاهه عنات، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، اشرف شاهه، چتو سانگي، رمضان ڪنڀر، صاحبڏنو شيخ، گل حسن لغاري ۽ ٻيا شامل آهن.

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب بيت جي قدامت، بنيادي سٽا ۽ ارتقا، هيئت، فني خوبيون، معنوي ارتقا ۽ مواد جي ترتيب سمجهائي آهي ۽ گڏ ڏيڍ سؤ شاعرن جي شاعريءَ جي مثالن کان علاوه انهن جي سوانح حيات تي روشني وڌي ويئي آهي، جنهن ۾ اساسي شاعريءَ سان گڏ نئين دور جي شاعرن جي شاعري به شامل آهي. سندن موجب ته، ”اوائلي سنڌي بيت ٻه تڪو هو، جو پنهنجي هيئت ۽ سٽاءَ توڙي معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ سان ارتقائي دور طئي ڪري، موجوده اعليٰ سطح تي پهتو“. (10)

عارفن ۽ ولين هن صنف کي اهميت ونرائي. عارفانه شاعريءَ جو ثبوت سمن جي دور کان ملي ٿو. سومرن جي دور جا بيت ڳاهون ٿي شمار ٿيا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب موجب ته، ”بيت جي ڊيگهه ۾ اضافو ۽ فني لحاظ کان وڌيڪ خوبيون شاهه لطف الله قادريءَ جي رسالي ۾ ملن ٿيون. ان کان علاوه ميين شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي ڪلام ۾ به ڊگها بيت ملن ٿا. لس ٻيلي جي ٻن همعصر شاعرن- شيخ محمد ابراهيم ۽ ڪبير شاهه ڊگهن سنڌي بيتن کي

اوچ ۽ عروج تي پهچايو" (ڏڪهي سنڌي بيت جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ صاحب 'ٽڙ جا بيت' جي مقدمي ۾ وڌيڪ تفصيل سان ڪيو آهي.)

ڪافيون: ڪافي سنڌي شاعريءَ جي مقبول ترين صنف آهي. لوڪ ادب جي هن سلسلي ۾ ڪافين جا 3 جلد بالترتيب 1985ع، 1987ع ۽ 1990ع ۾ شايع ٿيا آهن، جيڪي ڪل 1532 صفحن تي آڌاريل آهن. ٽنهي جلدن ۾ دورن جي حساب سان ورهاست ڪري ڪافين جو مواد ڏنل آهي. پهرئين جلد ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ميون شاهه عنايت، صاحبڏنو فاروقي، روحل فقير، سچل سرمست، صوفي ابراهيم شاهه، حمل فقير لغاري، سيد فاضل شاهه، ٻئي جلد ۾ خواجه غلام فريد، فيض درياهه شاهه، فقير ڪٽياڻ، مصري شاهه، سانگي، مير علي نواز علوي، سيد صالح شاهه ۽ ٽئين جلد ۾ سيد احمد شاهه خاڪي، لال فقير هيسباڻي، نبي بخش ڪولاچي، سيد ميران محمد شاهه، رشيد احمد لاشاري، اسدالله شاهه "بيخود"، محمد اسماعيل عرساڻي "فدا" ۽ ٻين جو ڪلام ۽ سوانح شامل آهي. ميران محمد شاهه جي ڪلام مان هي آخري بند جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

سار"ميران شاهه" جي ماڻ لهڻ، اوٺي اباڻا شال اچن،
بند لاهين بار، ڪِيان مان ڪاهڻ جون ڪاريون چاريون.

(11)

لوڪ ڪهاڻيون (جلد 3): فيبروري 1964ع ۾ ڇپيو، جنهن ۾ شهزادو گل منير، ڪوڙهيو بادشاهه، وفادار طوطو، عقلمند ڇوڪري، وزير زادو ۽ سوداگرياڻي، سنيون ڪهاڻيون آهن، جن جو مرڪزي خيال همت، محنت، نصيحت تي مشتمل آهي، جنهن مان مرد ۽ عورت جي عقل، پاڪ ۽ نپاڪ، عشق ۽ محبت ۽ ٻين نڪتن جي ڄاڻ پوي ٿي.

ڳاهن سان ڳالهيون: لوڪ ادب جي ڇپائيءَ جي سلسلي جو 29 نمبر ڪتاب 1964ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ ڏمڻ سوناري، سونل، سڏونت ۽ سارنگا، گامون سچار، وڪيو ڏاتار، جسوڏن بادشاهه ۽ ٻين سان منسوب ڳاهون آهن، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان سگهڙن معرفت دستياب ٿيون.

مشهور سنڌي قصا ۽ عشقيه داستان: هيءُ ٽيهون نمبر ڪتاب 1972ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جي اهم عشقيه قصن، سهڻي ميهار، نوري ڄام تماچي ۽ ٻين جي احوال ۾ روايتن سان گڏ مل محمود، حفيظ تيوڻي، طالب پلي، حاجي فقير جا بيت ڏنل آهن.

رسمون، رواج ۽ سوڻ ساڻ: چوڏهن بابن تي آڌاريل سنڌ جي ثقافت جي اهم رسمن ۽ ريتن تي مبني هن ڪتاب ۾ گهرو زندگيءَ جي ڪيترن ئي اهم سوڻن ساڻن ۽ ريتن رواجن ڪي ذڪر هيٺ آندو ويو آهي، جن ۾ ٻار جي ڄمڻ کان جهنڊ، لهرائڻ، سنيال، ڇني، طهر، سڳ، مڱڻا، شاديون، آداب اخلاق، ڏنڊا، سياڳ نياڳ، نذر، پٽ پاراتو، بيماريون علاج ۽ ٻيا موضوع سنڌين جي نظرين، سوچن جي اپٽار ۽ ريتن روايتن مطابق ذڪر ڪيل آهن. موضوع جي وضاحت تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن لکن ٿا ته.

"رسمن، رواجن، سوڻن ۽ ساڻن جو مطالعو علم الانسان جو هڪ مکيه باب آهي. انهيءَ تحت ئي سنڌي قوم جي ترجماني ڪيل آهي". (12)

جيڪڏهن هن مقالي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لوڪ ادب وارن مڪمل ڪتابن جو سمورا تفصيل ڏبا ته پوءِ هيءُ مقالو نه، بلڪ هڪ چڱيڙو ڪتاب ٿي پوندو، انهيءَ ڪري مختصراً ڪجهه ڪتابن ڪي ذڪر هيٺ آندو آهي ته جيئن شاگردن ڪي اندازو ٿئي ته هن مهربان محقق جون سنڌي ادب ۽ خاص طور لوڪ ادب جي لاءِ ڪيتريون اهم خدمتون سرانجام ڏنل آهن.

ڊاڪٽر بلوچ هڪ منظم زندگي گهاريندڙ نيڪ دل، بااخلاق ۽ بلند ڪردار انسان هو. سندن سادي سپاءِ ۾ همٿ، عزم ۽ اعليٰ حوصلي سان گڏ نهٺائي ۽ خلوص شامل هو. سنڌي ٻولي، ادب، تاريخ، تهذيب

۽ تمدن جي حوالي سان سنڌن خدمتون نه وسارڻ جوڳيون آهن.

حوالا:

(1) سنڌيلو، عبدالڪريم، 'لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو'، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1986ع، ص 2.

(2) بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، 'مداحون ۽ مناجاتون'، سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع، ص-5.

(3) ساڳيو حوالو، 'مولود'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1961ع، ص 2

(4) ساڳيو حوالو، 'ٽيهه اکريون' (جلد ٻيو)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1961ع، ص 4.

(5) ساڳيو حوالو، 'مناظرا'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1961ع، (مقدمو).

(6) ساڳيو حوالو، 'ڀروليون، ڏِنون، معمائون ۽ ٻول'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع (مقدمو).

(7) ساڳيو حوالو، 'ڏور'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1970ع، ص 10.

(8) ساڳيو حوالو، ص 120.

(9) ساڳيو حوالو، 'لوڪ گيت'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 1 ۽ 134.

(10) ساڳيو حوالو، 'بيت'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع، ص 5.

(11) ساڳيو حوالو، 'ڪافيون' (جلد ٽيون)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1990ع.

(12) ساڳيو حوالو، 'رسمون، رواج ۽ سوڻ ساٽ'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1978ع (مقدمو).

نئون ڪتاب

ڪتاب: ريڙهه پيڙهه

ڪهاڻيڪار: گوهر سنڌي

موضوع: ڪهاڻيون

ڇاپو پهريون: 2018ع

قيمت: -/300 رپيا

ڇپائيندڙ: سنڌ رائٽي پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي نئين موسيقيءَ لاءِ سڀ کان پهرياڻين هڪ نئون ساز ايجاد ڪيو، جنهن کي ’طنبوري‘ جو نالو ڏنائين. طنبوري جو انتخاب، هندستاني موسيقيءَ جي روايت مطابق هو. ’طنبورو‘ دراصل مصر ۾ ايجاد ڪيو ويو، جتان مشرق وسطيٰ ۽ ايران ۾ پهتو ۽ اُتان وري هن برصغير ۾ رائج ٿيو. آڳاٽا عرب موسيقار جيڪو ساز استعمال ڪندا هئا ان ۾ چار تارون هونديون هيون. ساڳيءَ ريت هن برصغير جو ’طنبور‘ بہ ’چؤتار‘ ئي رهندو آيو، پر شاهه عبداللطيف پنهنجي نئين ’طنبوري‘ ۾ پنجين تار بہ ڳنڍي. هن نئين طنبوري جي سٽاء هن طرح قائم ڪئي ويئي، جو ان جون پنج تارون هيٺين ريت آواز ڏيڻ لڳيون. هڪ ڇيڙي کان پاهرين تار ”مڌ سپتڪ“ جي ’پنچم‘ جو سُر ڏيڻ لڳي. انهيءَ تار کي ’زبان‘ سڏيو ويو يعني تہ اها تار هن نئين طنبوري جي زبان بڻي، جيڪا هر نئين راڳڻي ڇيڙڻ لاءِ استعمال ٿيڻ لڳي. هن سٽاء موجب ’کرج‘ جي بدران ’پنچم‘ هن نئينءَ راڳ ۾ جڻ بنيادي سُر بنيو. هيءَ اصول ’عربي-ايراني‘ راڳ جي روايت مطابق هو ۽ اجا تائين بہ عربي ۽ ايراني نغما مٿين لئي ۾ ڳايا وڃن ٿا. طنبوري جي باقي چئن تارن جي سٽاء ٻئي ڇيڙي کان هن طرح قائم ٿي: ٻئي ڇيڙي کان- پهرين تار کي بلوچستاني ’دنبوري‘ جي سٽاء موجب ’گهور‘ سڏيو ويو، اها تار ’مندرسپتڪ‘ جي ’سا‘ تي قائم ڪئي ويئي. ٻيءَ تار ۽ ٽيءَ تار انهن ٻنهي کي ’جاڙيون‘ سڏيو ويو ۽ اهي ’مڌسپڪ‘ جي ’سا‘ تي قائم ڪيون ويون. چوٿين تار (’زبان‘ جي پرواري) کي ’ٽيپ‘ سڏيو ويو ۽ اها تار ’سپتڪ‘ جي ’سا‘ تي قائم ڪئي ويئي. اها ’زبان‘ جي پر واري تار جيڪا پين عام ’طنبورن‘ ۾ ڪانہ ٿي ملي، سا شاهه صاحب وڌائي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڪتاب: ’ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا‘

ص 92_93 تان کنيل

غزل

ڳهيريل ڳوٺ جا رستا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي
پرينءَ جا واٽ تي پيرا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

اجا ڪٽڪن جي چيرن سان ڦِٽي ٿي ننڊ پنڇين جي،
سڳيءَ جا ساز هيڪاندا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

ڳهيلي! رات ڪاري ۾ هي ٽاٽو سُس پُسن جو آ،
جَهڪا رڪ سرد شوڪارا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي!

دغائن ڪي خبر ڪهڙي، دغائون هوش ۾ ناهن،
ڪنوارا نيڻ خوابن جا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

اکين جي موهه ڪان پرتي ڇڻن ٿا ڦُول رڻ پٽ ۾،
سُجن ۾ مهڪ جا واڪا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

وسيا هو بي ڇيا بادل، نه پو ڪا دل جهلي سگهبي،
ڦِنل برسات ۾ چولا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

اسان جي عشق جي من ۾ رڙي ٿي روز ڪا مڪلي،
اسان جي درد جا ڪتبا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

نه تو ۾ ڪاسبو مهڪي، نه تو ۾ ڇاڇرو ڇُلڪي،
نه ڪر تون ناز پو ايذا، هوا پڙهندي، هوا ٽڙندي.

ايوب کوسو

آزاد نظم جي انفراديت، ان جي لئي ۽ ان جي بي پناهه رواني ناهي، پر ان سان گڏ "جدت"، "جديد دؤر" ۽ "مشيني زندگي" بہ انجا اهم عنصر آهن. جدت جي ذريعي گَنل پيئل خيالن جي ورجاءَ کان بچي ڪجهه نئون چوڻ جو ساهس ڏاري سگهبو آهي. نظم ۽ آزاد نظم، شهري زندگيءَ کي ڀرپور نموني پاڻ ۾ سمائي، ان جي عڪاسي ڪن ٿا.

"آزاد شاعريءَ کي هڪ پنهنجو نرالو اسلوب ۽ هڪ انوکي قسم جو مواد آهي، جنهن ۾ سياسي، نفسياتي، فڪري، معاشرتي ۽ معاشي مسئلن جو خام مال موجود آهي، جنهن جو رشتو گهڻو تڻو زندگيءَ جي خارجي معاملات سان وابستہ آهي، بعض اوقات آزاد شاعريءَ ۾ داخلي ڪيفيت جا بہ نقش نگار اُڀري اچن ٿا. انهيءَ ڪري آزاد شاعري، هيئت ۽ موضوع جي لحاظ سان اسان جي روايتي رائج شاعريءَ جي لازمي بنيادي اصولن کان بلڪل بي نياز آهي.

آزاد شاعريءَ ۾ نہ فقط قافيي ۽ رديف جي پابنديءَ کان انحراف آهي، پر ان سان گڏ پراڻي اسلوب ۽ فرسوده مواد کان بغاوت ئي صحيح نموني ۾ آزاد شاعريءَ جو فن آهي.

آزاد نظم ۾ جدت، جديديت، جديديت پٺاڻان جا عڪس، نئون ۽ نواڻ ڀريو اسلوب ۽ پيشڪش جو نرالو ڍنگ هئڻ گهرجي، جن سان آزاد نظم جي انفراديت قائم ٿئي ۽ ان جي اهميت موجوده وقت ۾ وڌي وڃي.

آزاد نظم، موضوعاتي حوالي سان ڪائنات ۽ زندگيءَ وانگي وسيع آهي. تنهنڪري ان ۾ زندگيءَ جا چِٽ اهڙي نموني چِٽيا وڃن ٿا، جنهن کي پڙهندي نئين لهجي، نوَن عڪسن ۽ نواڻ جي نون ذائقن کان واقفيت ٿئي ٿي، ۽ "جديد رنگ" جو هڪڙو نئون جهان اکين جي آڏو اچي وڃي ٿو.

آزاد نظم رُڳو هيئت جي نواڻ جو ڏيک نتو ڏئي، پر ان ۾ "نئين فڪر" کي نئين ڪُنڊ کان نئين رنگ ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو. آزاد نظم اها شعري صنف آهي، جيڪا "نئين فڪر" ۽ "جدت" جي لاءِ نوان رستا هموار ڪندي ٿي رهي.

ان کان علاوه فني حوالي سان ڏسجي تہ آزاد نظم ۾ تسلسل ۽ مصرعن جي پاڻ ۾ هم آهنگي ۽ ربط بہ اهم حيثيت رکي ٿو ۽ آزاد نظم کي انفرادي حيثيت جو حامل بڻائي ٿو. تسلسل جو نہ هجڻ يا بي ربطي آزاد نظم جي سونهن، انفراديت ۽ اهميت کي ضربي وجهي ٿي.

مشتاق گبول

ڪتاب: (شاعريءَ جون صنفون)

ص 39_40 تان ڪنيل

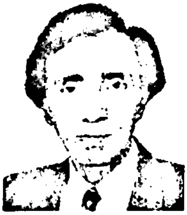

امداد حسيني

بيت

اکيون پُوربَ پارَ ڏي، رکيون سَجي مُون،
جتان ايندين ٿُون، صبح جِئان اي سُپرين!
پاڻ ئي لِکِي پاڻ کان، پاڻ کان پِئي ڪاتومِ،
گُونگن ٻوڙن جي اڳيان، گيتُ پِئي ڳاتومِ.
سِيرُون سِيروُن ٻُکَ ۾، پاٽي پِئي پاتومِ،
ڄاڻي جي ڄاتومِ، تہ ڪجهہ بہ ڄاتم ڪِينڪِي!

ڇوريءَ ڇوڙيا وارَ جُهڙَ جهڙالا ٿي وِئا،
شهرَ ڪراچيءَ تي ڪِئا، ڪڪرن ڪارُونيارَ،
رُنا، وُنا ڪِينڪِي، پُرئا پرين جي پارَ،
ڇوريءَ ڇُڙيل وارَ وانگوڙي وئا ويڙهجي!
هر وَٽ جو مُلُ تو ٿئي؛ موکيءَ مَڌُ امُلُ،
پورا پَلُ مَ پُلُ، وڻيون پيءُ وِهَ ڳاڏيُون!

ڪَڙهہ ڪالهوڻِي ڳالِ ڪي، اڄُ اُجاري جِيءُ،•
سُياڻ پيڙو ٿِيءُ، نِتِ نئين اُميد سان!
(• گوتم ٻُڌ جو اُپديش)

وائي

لکَڻ ڪِيمَ لڪيج- سنڌڙي جنڌڙي- جنڌڙي سنڌڙي!

آءُ اسُونهون، تون ئي سُونِهين- هٿ ۾ هَٿُ رکيج-
سنڌڙي جنڌڙي- جنڌڙي سنڌڙي!

لاکَ رَتاڻِي لوئي اوڍِي- ٻڄي باکَ ٻَکيج،
سنڌڙي جنڌڙي- جنڌڙي سنڌڙي!

ٻُل تان ڳاڙها ڳوڙها اُگهندي- ٻَکن منجهہ ٻَکيج،
سنڌڙي جنڌڙي، جنڌڙي سنڌڙي!

لکَڻ ڪِيمَ لڪِيج- سنڌڙي جنڌڙي- جنڌڙي سنڌڙي!

ج.ع.منگهاٽي

غزل

ڏاهپ جا ڪيئي خواب لڪائي ٿي ڇوڪري، اکين ۾ آفتاب، لڪائي ٿي ڇوڪري،
ظاهر تمام لوڪ اڳيان هُن جي زندگي، جيون جا انتساب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
صحرا ڪئين سراب نگاهن کي ارپيا، قدمن ۾ ڪي چناب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
واقف رهي ٿي مند جي هرهڪ مزاج کان، هر مند جا عذاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
پنهنجي بدن تي ڪين اٿس پنهنجو اختيار، پر دل جا انتخاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
باندي جي آهي رسم رواجن جي ڪوٽ ۾، خوابن جا سڀ حساب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
لفظن جا انتخاب زماني اڳيان ڪري، پر چاهه جا ڪتاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
هوءَ ڪين پوپٽن کي رکي قيد ۾ مگر، ورقن ۾ پر گلاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
پڳهري پئي ٿي چاهه جي هڪ ٻول کي ٻڌي، پر نيڻهن جا نصاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
پهرا پريتَ جي وات مٿي ڪيترا هجن، من ۾ ڪُلا ڪي ٻاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
ٻي ڏوهه ڏنن ٿي نه وڃان ڪفن ڪانسواءِ، سوچن ۾ انقلاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
هر دور ۾ سوال اڳي کان گهٽو ڏٺيو، محفوظ پر جواب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
نيهر سموري جسم تي ويڙهيا هجن ته ڇا، اندر ۾ اضطراب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
ماٺو ڪري هلي ته کُهاڙيون ڪجي وڃن، سانڍي مگر شباب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
ڇم ڇم ٻَري وڃن ٿيون فضائن ۾ جوڙيون، جذبن جا پر رباب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
راڳو هٽي ٿي مرڪ جو ڇهري تي بي حساب، پنهنجن جا سڀ عتاب، لڪائي ٿي ڇوڪري.
اوتي اندر عتاب منگهاٽي ٿي مڏ جيان، ائين درد بي حساب، لڪائي ٿي ڇوڪري.

وسيم سومرو

غزل

پنهنجو پنهنجو چنڊ ڏسون ٿا،
پنهنجي پنهنجي عيد ڪيون ٿا.

نابينن کي ڪير پڙهائي؟
پڌري نينهن نويد ڪيون ٿا.

پوري پنهنجي ننڊ ڪرڻ لءِ،
ڪُوڙا خواب خريد ڪيون ٿا.

لڙڪن اکين ۾ ڏيئا ٻاري،
پنهنجا ياد شهيد ڪيون ٿا.

چمڙن آڏو چٽنگون ٻڌجي،
راتين جي ترديد ڪيون ٿا.

وعدا ٽوڙي روز تراشي،
روز نئين تجديد ڪيون ٿا.

پيرن جون زنجيرون ٽوڙي،
قيدين تي تنقيد ڪيون ٿا.

جوڙي دل جي واٽ وسيم،
اندر جي تقليد ڪيون ٿا.

وائي

هِڏي هيءَ ٿان ٿان
تنهنجو وات پچي نٿو!
چار ئي پهر پلاند مان
چوڙين ٿو مان! مان!
تنهنجو وات پچي نٿو!
ٻاروهي ٻوڙيون اکيون،
ٻاروهي ڪان! ڪان!
تنهنجو وات پچي نٿو!
ٻي تالي ٿين ٻي سُري،
ڍولڪ جي ڍان! ڍان!
تنهنجو وات پچي نٿو!
پنهنجو ڪريو پاڻ سان،
پاڻ ٻُڌين پان! پان!
تنهنجو وات پچي نٿو!

(ٻوڙي: جهار ڪائيندڙ پکي جمع ٻوڙيون)

امر اقبال

نثري نظم

اڌ ۾ رهجي ويل ناول

مون سوچيو هو
مان ڪنهن سياري جي رات ۾
بهار رُتِ جو خواب ڏسندي
خاموشيءَ سان ننڊ ۾ ئي مري ويندس
مون اوچي پهاڙي رستي تان گاڏيءَ سميت
ڪنهن اونهي ڪڏ ۾ ڪري مرڻ جو
هولناڪ منظر به سوچيو هو
مون پنهنجي ئي شهر ۾ ڪنهن اڻڄاڻ دهشتگرد جي
اڻڄاڻ گوليءَ جو ڪاچ بڻجڻ جو به سوچيو هو
ڪنهن بحري قزاق جي چمڪندڙ خنجر جو
سوچي
مون پنهنجي زبان جي هيٺان
تجسس پرئي موت جو ذائقو به محسوس ڪيو
گهڻو شراب پيئڻ جي ڪري
گُردن جي ناڪاره ٿيڻ سبب مرڻ
محبوبا جي اڻ ڏٺي جنوني عاشق جي هٿان ڏنل
گهٽي سبب مرڻ
هوائي جهاز جي ڪريش ٿيڻ تي
هوا ۾ هوا ٿي وڃڻ
گهڻ سگريٽ پي ڪنهن سينٽيوريم جي بيڊ تي مرڻ
دل جي وارڊ ۾ مرڻ......
موت جا اهي سڀ ۽ ڪجهه ٻيا قسم
مونولاگ ۾ لکيل پنهنجي ناول جي
ڪلائيميڪس ۾
مون پنهنجي ڪردار لاءِ سوچي رکيا هئا
پر
پنهنجي ناول جي هيروئن
پنهنجي محبوبا جي
بيوفائيءَ جي اوچتي وڄ جهڙي خبر ٻڌي
مان ناول مڪمل ڪرڻ کان اڳ ئي
پنهنجو پاڻ ۾
غير محسوس طرح سان مري ويس
هاڻي منهنجو ناول ڪڏهن به پورو ٿي نه سگهندو
۽ منهنجي ناول جو پبلشر
مون کي ائڊوانس ۾ ڏنل پئسن جو سوچي
منهنجي جسماني موت جون دعائون گهرندو
رهندو.

ياسر قاضي

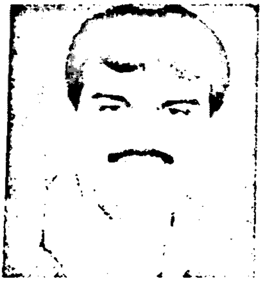

غزل

مان ٻُري جاڳَ مُسلسل جهوريان،
ڏاهَ جو ڏيهه پيو ٿو ڏوريان.

رات کي ناهه مٽي تي ڪو رڻو،
ٽٽڪندي چار پهرَ پيو پوريان.

سُرت- سُرباٽ سِتارا تا ڪن،
بانبڙا چنڊُ ٿو پائي هوريان.

پالوا' خاڪَ ۾ سانگين جي مهڪَ،
مارئي ساهَ ۾ ساري سوريان.

ساهَ وٽراهه تي ڇٽڪار ڪري،
چاهه جو چنگُ پيو ٿو چوريان.

لفظ، جُملن ۾ جَڪڙجي سَهڪَن،
مات ورنائين جي، آزيُون اوريان.

ساهمي ساهَ ٻٽائي 'ياسر'،
تشنگِي، تانگهَ پيو ٿو توريان.

غزل

تانگهه تُنهنجيءَ ئُن تپايو تاڻ ۾،
هر گهڙي گذري عجب چڪتاڻ ۾.

تشنگيءَ- تاڃي ۽ پيٽو پيڙ جو،
وِرهُ واٽيل آ وُجودي وَاڻ ۾.

حسرتُون ڪُنَ ۽ ڪِنارا- حوصلا،
ماڻُ ٻڏس، اُپريس ٿي پنهنجو پاڻ ۾.

آ وفا جو واسُ هر هر موج ۾،
ڪان جڏهن سُهٽي ٻُڏي مهراڻ ۾.

گهرَ جي اَڱرَ ۾ ٽِڪي سُرهاڻ پئي،
لمس تُنهنجو پهرَ هو پهراڻ ۾.

عشق جا آداب، اُلفت جا اُصول،
مان مُنجهي پيسُ مُحبتن جي ماڻ ۾.

ڪلهه ڏسيو مون هي ٿُهي وارن ڏنگن،
ماڻ ڪنبس ڪرڙي ۾، ڪلهي چاڻ ۾

ڪامَ 'ياسر' ڪهڙي، پڇرائيس ٿي؟
جَرِ جي اُڻ ٽُڻ توکي ناهي ڄاڻ ۾.

روبينه ابڙو

غزل

پاتو هو پياز وانگر، دل کي آ ياد وانگر!
هيرن جي هاز وانگر، دل کي آ ياد وانگر!

مَلهارَ ۾ مليو هو، پَن ڇَڻ بنا ڇڄيو هو،
بدليو بهارَ وانگر، دل کي آ ياد وانگر!

هڪڙي نظرَ ۾ ٻوڙي دِلِ ۾ اچي لڳو هو،
ٿُز هو ٿرازَ وانگر، دِلِ کي آ ياد وانگر!

هيڏو وڏو وڇوڙو هڪ لُڙڪَ ۾ لڪايم،
ساهن ۾ ساز وانگر، دل کي آ ياد وانگر.

پهرين نظر جو ناتو ۽ پيارُ پهريون پهريون،
پهرين اُذاز وانگر، دل کي آ ياد وانگر.

دل جي سڄي ايراضي لحظي ۾ ويو لتاڙي،
ڪنهن شهسوار وانگر، دل کي آ ياد وانگر.

منهنجي وجود مان ئي شاخون ڪري ڦُٽي پيو،
ڏاڙهونءَ جي ڏار وانگر، دل کي آ ياد وانگر.

اوڏڻ کي اوڏ وانگي، لامُن کي لوڏ وانگي،
پنڇين کي پاز وانگر، دل کي آ ياد وانگر.

غزل

مورڇَل تولاءِ ورتو ڪاسبي جي ڏرَ وٽان،
مورَ هو مون ڏي نهاريو مندرن جي ٻرَ وٽان.

اُپَ ٽُنهنجي شهر تان آهي شروع مون لئه ٿيو،
پونءِ پي ٿي آ شروع مون لاءِ تنهنجي گهر وٽان.

اوچتو تنهنجون اکيون آڪاسَ مان اُڀري پيون،
بادلن کي مون ڳڇيو پئي بازَ جي ٻي پرَ وٽان.

ڪنهن جي ٽوپيءَ جي ٻِڪُن جا اولڙا پيا اوچتو؟
مون نرا پائي نهاريو، ڪير هو، اڳر وٽان؟

ڪالهه هاريءَ جي هَٿن مان ڪيٽُ هو ٻيهر ڦُٽو،
هارياڻيءَ جو هميشه هنيانءُ هُرٻيو هَرَ وٽان.

ٻڪَ جي هُئي سوڪڙي توکي ملي مَنيءَ منجهان،
نينهَن جي مونِ ٻي نشاني هئي لڏي نيسرَ وٽان.

تو وري درويش کان هوريان پڇيو تعبير هو،
خواب ۾ ڪوئي خزانو مون لڌو ڪنڊر وٽان.

امين ٻٽو

غزل

مليو آهين تہ هاڻي ڏس سهائي ڪيتري آهي،
ٻڙي جيڏي وئي آ ٿي جدائي ڪيتري آهي.

اسان کي تون نہ آن حاصل سمورا رنگ هيدا هن،
ملن ٿا ڪوڙ هون ماڻهو خدائي ڪيتري آهي.

مان گهر جا گُل ڏسان پيو ٿو ڇڻن پيا ٿا اڱڻ تي ئي،
سوا تنهنجي لٽي ڏس هيڪلائي ڪيترائي آهي.

بدن تي نانگ جا ڦيرا اُهي جلوا اُهي جانان،
حسين هڪ شخص جي ۽ ياد آئي ڪيتري آهي.

اوهان آڏو اُبي پيرين ئي بيٺل هون خدا ڄاڻي،
نہ جهڪندا هون ڪٿي ٻي مِن وِڏائي ڪيتري آهي.

غزل

هلڪي هوا سمندر هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون،
اڏرن ٿا وار هر هر هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون.

ٽوڪي ويهاري سامهون هڪ گيت پنې لکيو مون،
وڪريا پيا ها ڪاڳر هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون.

تنهنجي هٿن جي ڪينچل آسيس آ اُٿي ڏس،
ياڪر شراب جو ير هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون.

تنهنجي اکين ۾ ڏسندي ڊاپان الئہ نٿو ڇو،
ڳالهيون اجان پي تون ڪر هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون.

ڄاتي تہ ڪون آ ڄڻ ڇولي حسين آهي،
ٻيٺو پريو آ ساگر هڪ ٻئينچ پاڻ آهيون.

رحيمداد جوڳي

نثري نظم

اُهوئي ساڳيو تنهنجو شهر
اُهوئي ساڳيو مُنهنجو ڳوٺ
اُهوئي ساڳيو رستو
جيڪو روڊ کان هيٺ لهي ٿو
اُهي ئي ساڳيا تنهنجا پيرا آهن
۽ اُهائي ساڳي مُنهنجي ماءُ آهي
جنهن کي تون
مُنهنجي ڪري گهٽو وٽندي هئينءَ
سالن کان پوءِ
تڏهين
تون مُنهنجي گهر آئي آهين
جڏهن مان مري ويو آهيان!

نثري نظم

ڇوڪريون...
ڳوڙها پي
ٽهڪ ڪائي
وڏيون ٿينديون آهن!
ڇوڪرا...
راند ڪيڏي
دڙڪا کائي
وڏا ٿيندا آهن!
ماءُ ڳيچ ڳائيندي آهي
دعائون ڏيندي آهي
پيءُ ڪمائي گهر آڻيندو آهي
۽ رات جو
تارا ڳڻي ننڊ ڪندو آهي!

نثري نظم

چپائين
تنهنجون اکيون
ايتريون خوبصورت ڇو آهن؟
هُنَ کي ڪيئنءَ ٻڌايان
تہ مُنهنجي اکين ۾
ٿُنهنجا خواب
روز ڳُلَ ٿي ٽڙندا آهن!

*

پيار جو نظم

هن سان پيءُ پيار ڪري ٿو
پنهنجي زال کان بہ گهڻو
هُنَ سان ماءُ پيار ڪري ٿي
پنهنجي پاٽرن کان بہ گهڻو
هن سان ڀاءُ پيار ڪري ٿو
پنهنجي پُٽَ کان بہ گهڻو
پَرَ
هوءَ سانوري ڇوڪري
پيار ڪري ٿي
هڪ پوري ڇوڪري بسان!

گهرَ کي درَ ڪونهي!

ڇوڪري
گهر جي دريءَ مان
ڏسي ٿي
سمنڊ جي مٿان
چنڊ اُداس آهي!
ڇوڪري، سمنڊ ۽ شهر بہ اُداس آهي!
تہ اچانڪ
هِڪ اُداس ڇوڪرو ڪاڏي وڃائجي ويو آهي!
ڳوٺ ۾ مينهن وسي ٿو
گهرَ کي درُ ڪونهي
هڪ پوڙهي ماءُ
پنهنجي پٽ جي اوسيئڙي ۾
سڄي رات سُتي ناهي!

گوهر سنڌي

وائي

مليا ڪيئي ڏک،
سنڌ نہ سنيري ڏک،
اڀري سج لهي ويا.

ٻاٽي ناهي سنڌوءَ ۾،
ٿي وئي آهي سُڪ،
اڀري سج لهي ويا.

ساڙي ٻاري ٻيلا،
پٽي اڏامي رَڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

سوکھڙي جي مُند،
ساڙي پٽي لُڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

هلڻ هارا سپرين،
ڪٽان ڪيئن مان وِڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

سک نہ لهي سُتري،
پيل ٻانهن ۾ ٻَڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

سنڌڙيءَ جا ويري،
روز هڻن پيا جَڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

ڪوڙن ڪانئرن مٿان،
اجايا نہ رکُ ڪَڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

خوشحال سنڌ ’گوهر‘،
ماڻهو مرن ٿا ٻُڪَ،
اڀري سج لهي ويا.

غزل

سڪيءَ ڪي سڪائڻ چڱي ڳالھ ناهي،
محبت ڪي ٻلائڻ چڱي ڳالھ ناهي.
ڏئي درد دل ڪي ڏڪائين پيو،
ڪا دلڙي ڏڪائڻ چڱي ڳالھ ناهي.
نڀائڻ جو مون سان وچن تو ڪيو هو،
وچن ڪي مٽائڻ چڱي ڳالھ ناهي.
حق سچ جي راھ تي هلندو هل،
راھ تان هٽائڻ چڱي ڳالھ ناهي.
مان ڪليل ڪتاب آهيان اڳيان تنهنجي،
ها ڪٿي اڄلائڻ چڱي ڳالھ ناهي.
گھڻو ئي ’گوهر‘ جڳ ڪي آ آزمايو،
وري وري آزمائش چڱي ڳالھ ناهي.

وائي

سچ، سونهن، سنڌ،
منهنجي جان جند،
وسري ڪيئن وجود مان.

مرڻ جيئڻ جنهن سان،
آهي اهو هنڌ،
وسري ڪيئن وجود مان.

آءٌ سادو سچو،
ڄاڻا نہ ڦير ڦند،
وسري ڪيئن وجود مان.

سودو جنهن جو سچ؛
مڙس اِهو آ رند،
وسري ڪيئن وجود مان.

علم ادب ۽ پيار،
روح جي آ تند،
وسري ڪيئن وجود مان.

ساجن مون سڃاتو،
پيئندي پيئندي مَنڌ،
وسري ڪيئن وجود مان.

حق خاطر ’گوهر‘،
ڪِلنڌي ڏنو ڪنڌ،
وسري ڪيئن وجود مان.

ارباب علي 'عادل' چوهاڻ

غزل

دل سان اڪثر درد جو رشتو عجب،
محبتي مَنُ جو وري رستو عجب.
جل پرين جو ناز ڇا چئجي هتي،
سونهن ورونهن جو ڄڻ تہ گلدستو عجب.
ڪاب ساڳي جان من ليليٰ نہ آ،
دان لئہ پوءِ بہ ڪنيل ڪشتو عجب.
هر تمنا، آس ۽ اميد جو،
چوڏطرف سودو ٿيو سستو عجب.
هڪ سوال جو مون جواب جنهن کان گُهريو،
ٿنهن ڏنو آ، جواب برجستو عجب.
عشق جي گاڏي اڃي پئي دوستو،
تنهنجي ٽيشن تي آ، چلتو عجب.
قرب قابو ڪڙي منجهہ جيئن ڪڙو،
نينهن جو ناتو عجب سرشتو عجب.

غزل

محبوب وفادار هجي يار نرالو،
دنيا ۾ ڪري پيار سان دلدار اُجالو.
شعراء بہ ساراهہ ۾ اشعار لکن ٿا،
محقق بہ وري خوب لکن ڏار مقالو.
سينگار ڪري سورنهن سڄڻ سونهن وڏائي،
خوش چونہ ٿئي حسن تي جيدار جيالو.
سڪ، قرب، محبت ۽ مِلن جيءَ ۾ جايون،
هرجاءِ هجي پيار جو منٺار حوالو.
دنيا ۾ ڪجي ڇو نہ ديدار جي خاطر،
هڪ وار تہ ڇا يار لئہ سؤ بار ڪشالو.
محبوب بلاشڪ ٿي وفا قرب جو پتلو،
ڳائي ٿو وفائن جو تہ سنسار جمالو.
هر حال ۽ هرهنڌ ۽ هر جاءِ سدائين،
'عادل' سان جڙيل رهندو سندس پيار جو نالو.

غزل

جهنگ جهر جاني جواني ڳوليان ٿو،
جوت جوڀن جي نشاني ڳوليان ٿو.
هڪ اڪيلائي ڀي تنهائي وڪوڙيو،
ماضي واري شادماني ڳوليان ٿو.
جيب خالي، مال ٻاٽي ناهہ جاني،
پيٽ پاپي لاءِ ماني ڳوليان ٿو
هر اکر، جملا، سٹون ٿيون اوپريون سڀ،
لفظ هاڻي مهرباني ڳوليان ٿو.
سات هر پل ٿئي سڱنڌ جهڙو جهان ۾،
همسفر همدرد جاني ڳوليان ٿو.
ڪارو، ڳاڙهو ڪين ناسي يا گلابي،
رنگ پر مان آسماني ڳوليان ٿو.
محبتي اظهار ٿي پيو هاڻ مشڪل،
عاشقن لئہ ترجماني ڳوليان ٿو.
پاسداري هرجڳهہ قانون جي ٿئي،
اهڙي سنڌ ۾ حڪمراني ڳوليان ٿو.
پُرفضا ماحول ٿئي 'عادل' ميسر،
هر ادائون جاوداني ڳوليان ٿو.

غزل

ڏيهہ منهنجو سماج منهنجو آ،
جڳ جو هر تخت تاج منهنجو آ.
نظرياتي هيءَ ڳالهہ آ، ساري،
ڪالهہ منهنجو ۽ اَج منهنجو آ.
محبتي گيت، بيت ۽ وائي،
هر غزل ۾ مناج منهنجو آ.
سونهن جي نت بقا سلامتي لئہ،
هر دفعي احتجاج منهنجو آ.
سنڌ جا فصل ۽ ڦوڪون پيارا،
ميوا، ڀاڄيون، اناج منهنجو آ.
دل ڏيڻ دل وٺڻ بہ ڄاڻان ٿو،
عاشقانہ مزاج منهنجو آ.
ڊاڪٽر يا حڪيم ڇا ڄاڻن،
پيار بلڪل علاج منهنجو آ.
محبتون عام خاص ۾ 'عادل'،
سچ ورهائڻ رواج منهنجو آ.

جبار'تاثير سومرو

غزل

دل جي دلبرَ يارَ کي پَرچائجي.
ميڙ ۽ مِنٿون ڪري مجرائجي.
نُورَ تي هنڙو رکي دلجاءِ ڏئي،
هارَ ٻانهُن جا وِجهي ڳَلِ لائجي.
هُنَ جي ڪاوڙ ۾ ٻه آ راحت وڏي!
چوڻ! پنهنجي دل وجي ريجهائجي.
مُلهَ مهانگو سونَ جو تحفو وٺي،
تاڄ موتين سان جڙيل پارائجي.
پيار ۾ ليڪو ڪڏهن ٺيندو نه آ،
نياز نوڙت سان وڃي سمجهائجي.
جي وڃي پرچي ته پوءِ، هُنَ تي لِکي،
سازَ تي سُهڻو غزل پيو ڳائجي.
جيئري هوندي يارَ سان'تاثيرَ' هِي،
مامرو اُلجهيل ڪٿي سُلجهائجي.

غزل

صبر سان ٿي زندگي گُذري پَئي،
درد سان ٿي دوستي نِبري پَئي.
مون ڪئي هُن سان وفا جيڪي اها،
ياد ماضيءَ جي نٿي وِسري پَئي.
سوز هن جا جهول ۾ ساندي رکيا،
پوءِ به دل مان ٿي دُعا نڪري پَئي.
ڪو هُجي جنهن سان ڪَجن ڪي ڳالهڙيون،
پاڻ سان ڳاليهون ڪندي وِندري پَئي.
شام ٿيندي ئي ٿي دل ڪُومائجي!
رات ٿي تنڌور ۾ پَڄري پَئي.
ڪا شرافت ڪي لتاڙي يار لئه،
۽ ٻندوري گهر چڏي سَنبري پَئي.
بي وسيءَ جي ٻاهه ۾ 'تاثير' جي،
آهه اندر مان ڦُٽي اُڀري پَئي.

غزل

دردَ دلبر جا ڪيڏا سَهيون ٿو وڃان.
جڻ ته لاشو ڪُلهي تي کنيو ٿو وڃان.
فُرقت جو ڪُکِ ۾ لَڳي ڪانُ ويو آ،
نه ڪو سُوز شِڪواه ڪيون ٿو وڃان.
غمر پَر جون ڪوڏيون ڪمايل پگهر ۾،
پَنڌاري ۾ سي سَڀ چڏيون ٿو وڃان.
ستمگر جي ضِدَ سان ستم ٿيو گهڻو آ،
چڏي گهرُ اباڻو لڏيون ٿو وڃان.
هاڻ! پرواه ناهي جيئڻ ۽ مَرڻ جي،
زهر جو هي پيالو پيئون ٿو وڃان.
نه ڪو !موت مُنهنجي تي ماتم ڪري،
وصيت پَني تي لِکيون ٿو وڃان.
هٿن ساڻ کوٽي لحد آ چڏي،
ڪفن سِرَ سان پنهنجي ٻَڌيون ٿو وڃان.
هماليه کي هيٺو ٿو سمجهان تڏهن،
ارادو اٽل آ چيون ٿو وڃان.
زماني کي 'تاثير' ڏاڍو پڙهيو آ،
سَبق سُورَ وارا سِکيون ٿو وڃان.

غزل

نه ڪائي دلڪشي آهي نه ڪِي رونق نظارن ۾.
نه ساڳي آ رهي ياري، اُها ياري سا يارن ۾.
گلن جي آبرو لٽجي رهي آهي گلستان ۾،
سُتو پيو نند مالهي آ رڳو پنهنجي خُمارن ۾.
صبح جو سَير تي نڪرڻ ٿيو مشڪل آ مون لئه چو!
نه ڪو پوپٽ ٿو ڏِسجي پيو نه ئي پِنئرو بهارن ۾.
چَڏي ويا جوءِ جهانگيئڙا نه ٿا ڳوليا لِين جڳ ڪان،
ٻَڌائي مون چڏيا ها سي پنهنجي دل جي ديارن ۾.
اَٿي اڄِ رات جو قاتل ڪيو آ خُون نِياڻيءَ جو،
وڃي هڪ چيخ پُهتي آ سِگهو هُتَ چندِ تارن ۾.
ڪَکَر ٿُر تي وَسيا ناهن نه ڪا گجگوڙ ٿي ٻُڌجي،
مَتو مانڌاڻ مارن. آ اُٿي ڏِٺ جي ڏنارن ۾.
وَيون ڪاڏي اُهي مهراڻ جون موجون نه ٿيون ڏِسجن،
فرق ظاهر ٿو ڀاسي پيو اهو ڇولين ڪنارن ۾.
ڪِلڻُ وسري ويو پنهنجو ۽ مُرڪُن موڪلاڻي ڪئي،
هاڻي 'تاثيرَ' کي ڏِسجو هوندو ويٺل مَزارن ۾.

ايوب الستي رند

ڪافي

هرجاءِ وسين تون سائين،
مشتاقان دا عرض اڳهاوين.
عيب اساڏي ڍڪين تون ڍوليا،
توڪل تئين تي اساڏي مولئ،
بي رنگ ڪون تون رنگرا لاوين.
حال اساڏي ٿي ڳئي هيٺين،
درد مليي هن ٻيٽي ٽيٽي،
ڏڪڙي اساڏي آپ مٺاوين.
عشق اندر وچ مچ مچايا،
بار برهه دا سِر تي چوايا،
جان جگر وچ ٻلديان باهين.
'ايوب' دا تون ئين دين ايمان،
اِٿان گهڙي سرا دا هي مهمان،
ذات بقا تيڏي رحم فرماوين.

ڪافي

همٿ سان هلنديس ڏونگر سارو ڏورينديس،
سور سلي سورن سندي وَرُ پنهنجو ووڙينديس.
لئي لسٽون ماري مستيون مهل مازيون ڇڏينديس،
پنڌ پاري منزل ماري وَرَ ڏانهن وينديس.
ڇڏي سيج وينديس ڪيچ ثمر سِر تي ڪڻنديس،
قرب ڪني محبت مٿي جند جان گهورينديس.
سور سارا آهن پيارا سيني اندر سهنديس،
'ايوب' رند وَرَ مٿان سِر ساهه گهورينديس.

غزل

عشق تنهنجي ۾ ائين جڪڙي ويو هان،
جيئن ڪا هرڻ ڦاسي دام ۾.

پرين جي اڳيان وڃي پيش پيم،
جيئن ڪو ستايل پوي سام ۾.

تنهنجون ڳالهيون ائين پچاريان پيو،
جيئن پکي ٻولي پيو لام ۾.

دلبر عشق سان دل وندرايون،
جيئون پيا عشق جي جام ۾.

اڄي محبت ۾ مون سان جي ملندين،
'الستي' دعائون ڏينديئي انعام ۾.

غزل

جو دم دلڙي جيئري آهين،
ڏکن سورن سان پئي نياءِ.

پنهنجي غريبي حال ۾ تون،
سڀ ڪي پائج سڳو ٻاءِ.

سور مَن جي سڳي ۾ مڙهي،
تون ڪن ٿو سمجهي ڳل ۾ پاءِ.

ملنديئي ڏک پرين طرفان،
تن ڪي ڏجئين جيءَ ۾ جاءِ.

هن زماني ۾ سورن سان،
'الستي' پنهنجو نينهن لاءِ.

’وفا‘ منظور چوهاڻ

مزاحيات
ڳالھہ نہ پُڇ

پاپي پيٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ،
وڏيل ريٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
ڪيڏو ڪاڻ جو ڪُتو ڏِسُ،
يار پليٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
مار مھانگائي تي ماري،
يار بجيٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
ملڪ سجو ڏس پاڻي ڇر،
آيل ليٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
ڦلنو ڦاٽيو، وڏندو ڇا؟
بار ويٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
سڀ تي نڪاءُ ٻر، هُو نہ سَهي،
جمبو جيٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.
ملڪ جوا، آڪڙا جي وَرَ،
پرچي نيٽ جي ڳالھہ نہ پُڇ.

جهٽ پٽ آهي

جيون منھنجو رڻ پٽ آهي،
شهر ڏسو جڻ جهٽ پٽ آهي.
ويران حويلي جي در تي،
آفت ڪا ڪئي ڪٽ ڪٽ آهي.
سوچيم سندر سھڻي ملندي،
ماسي آندي ڳور پٽ آهي.
هيبت جهڙي شڪل نياڳي،
پيٽ سندس ڪو مٽ مٽ آهي.
زال ڪري تہ وڪالت سڀ ۾،
ڪورٽ ۾ پيل رٽ رٽ آهي.
بلڪل آهہ عقل جي ڪوتي،
موٽر ڪاري ڦٽ ڦٽ آهي.
پئجي يار ڳچي ۾ تہ وئي،
سُرڪڻ ڦاهي ڳٽ ڳٽ آهي.
يار ’وفا‘ آ، ويل ۾ هاٺي،
جيون سارو چٽ چٽ آهي.

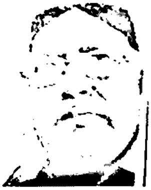

عابد ’نياز‘ ميمڻ

غزل

حسرتن جي هار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو،
ڪو پريتم پيار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
گيت سَرگم ساز جي آواز ۾ مُتر رهيو،
پو وري سنسار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
ڪوششون هرڪنھن ڪيون منزل تي پهچڻ واسطي،
جيت جي ڪو هار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
ديد جي قابل هيوگھوڙهو جو اڪين مان هو ڪِريو،
بي سبب رُخسار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
مسڪرائي وسوسن ۾ زندگي ڪي ويو وِجهي،
سِرُ هي پنھنجو دار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
لُڙڪ موتي جي مِثل بازار ۾ وڪڻڻ ويو،
جيئڻ ويو روزگار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.
ٽڪرا ٽڪرا زندگي جو تي ويو دامن ’نياز‘،
هو مقامِ يار جي ڪنھن چار ۾ ڦاسي پيو.

غزل

حق حقي آواز بيدل تي هيو،
سوز ۾ هڪ ساز بيدل تي هيو.
روح کي راحت بہ محفل ۾ ملي،
هڪ نئون انداز بيدل تي هيو.
موج ۾ هردم مگن هو من وري،
چاهہ جو آغاز بيدل تي هيو.
هو پريتم ياد جي آغوش ۾،
پيار جو پروانو بيدل تي هيو.
من جو منظر ٿيو عيان ’عابد‘ اڳيان،
پو کُلي ويو راز بيدل تي هيو.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

غزل

وفائن جي زماني ۾ اگر ڪا بندگي ناهي،
دلين ۾ ڪنهن جي لئہ ڪنهن ڪي محبت تازگي ناهي.

خدا ۽ انبيائن، اوصيائن اوليائن سان،
محبتِ ڪانسواءِ ڪا بندگي ۽ زندگي ناهي.

محبت آهي بس انعام خالق جو تہ انسان لاءِ،
محبت جيڪڏهن ناهي تہ گويا زندگي ناهي.

اُهو ڪردارِ دنيا ۾ ٿو بنجي پيروي قابل،
ڪہ جنهن ۾ بيوفائي جي سرمُو گندگي ناهي.

چڙهي ويو دار تي، ظالم اڳيان سرخم نہ ڪيئين پنهنجو،
اهوئي دار تي چڙهي مون کي ڪا شرمندگي ناهي.

تڏي محتاج چو هي دردِ دل، تسڪين خاطر جو،
پيان پيو شربتِ ديدار پوءِ ڪا تشنگي ناهي.

گذاريان ڏينهن ٿو محبوب جي ڪوڙن ئي وعدن تي،
اهو پڻ ڄاڻندي هن ۾ تہ ڪا شائستگي ناهي.

ڪري ٿو وصل جو وعدو ڦري ٿو قول تان پنهنجي،
چوي ٿو همنوائن کي مون کي شرمندگي ناهي.

زوال آهي تہ بيشڪ حسن کي ئي چند ۽ سج وانگر،
وَهي گذري وئي اڏ پوءِ رهي ڪا تازگي ناهي.

جا پهرين هُئي سندم زلفن ۾ جڪڙيل زندگي هن جي،
اُها پر عشق ۾ هن جي سندم وارفتگي ناهي.

اُهي ئي عشق ناز و ادا، رعنايون، جلوه،
مگر عاشق لئہ دل ۾ سندس ڪا سادگي ناهي.

نقاب آهي پيو رخ تي نہ پيڪر ٿيو حيا جو، پر،
چون پل سپ پيا ڪردار ۾ بي پردگي ناهي.

سجڻ وعدو وفائي جو ڪيو وعدي تي وعدو پر،
مگر وعدو نڀائڻ ۾ وٽس سنجيدگي ناهي.

جيئون ٿا آسري تي روز شب الله جي 'ڪاظم'،
محبت ئي حقيقت، پر حقيقي بندگي ناهي.

بيتابُ ناپر

غزل

ڪسيل غذا تي گِولي، ٿر منجهه ڪامڻي ڪا،
ٿامي رهي آ ’غُربت‘ هن هنڌِ چانوٽي ڪا.

مُلهه دار سَون وانگي، پاڻي هِتي مهانگو،
جَرَ بي وفا ويا ٽي، بَرسي نہ سانوٽي ڪا.

ٿر جا گُلاب، موتئا، ڪَليون ڇڏي رهيا هن،
سَنڌڪا هوا ڪي ڏيون، بيٺي آ باگڻي ڪا.

ڏس! اي ڏٽي! اسان جو آهي اناجُ ڪاٿي!؟
پنهنجي حصي جي ماني، ڪاٿي بہ پالڻي ڪا.

اڪڙيون مُقامُ آهن، خواهن جا لاش آهن،
تقدير ڪي اسان جي، ننڊ ٿي نہ هُٿي وٺي ڪا!!

ڏرتي، امڙ! ٿڏي تون اڄُ جي تہ ڏِينهُن ٿي وَڄُ!
صحرا جي سيج لاشا، سِڄَ ۾ آ ٿامڻي ڪا.

پکين جي ڇُهنب آنديون، ڪي ڪارڪون بہ ناهن،
پکين جي ذاتِ پنهنجي فرياد نہ سُٽي ڪا.

غزل

ٿنهنجو گُذر نہ آهي، گهٽيون بيمارُ آهن،
هن شهرَ ۾ هَوائون، لٽيون بيمارُ آهن.

پئي ٿي خبر تہ توسان، تعلق سين جو آهي،
مهتابُ بي مزي آ، ڪَتيون بيمارُ آهن.

ٿر واسين جا ٻچڙا هَر روزُ موت هَنج ۾،
جن جي مرڻ تي امڙيون، ڀينيون بيمارُ آهن.

ڪو نانگُ ڪارو توڪي، ڪاٿي وجي ڙي، غُربت!
هٿ پيٽُ خالي خالي، پُٽيون بيمارُ آهن.

هر قول مُرجهيل تي، نوحو پڙهن ٿا ڀوَنرا،
ڪَليون بيمارُ آهن، مُڪڙيون بيمارُ آهن.

تون آءُ ڪرڻ چوندو، فرحت فصل ڪي ٿيندي،
تنهنجي هَٽن جون پوڪيل ڦٽيون بيمارُ آهن.

سَجدي جي جاءِ رَت سان، ريٽي شهيد وچڙيا،
قاتل شمر ٻٽيو آ، تسبيحُون بيمارُ آهن.

ياسين ڪنير

غزل

باوفا بہ، بي وفا بہ، يارُ بہ غدار بہ،
يار مون سان ٿو ڪري اقرار بہ انڪار بہ.
هُو ڇڏي ڏي ٿو ڪڏهن روئندو رڻن ۾ راهہ ۾،
ٿو رهي لاغرض اڪثر، ٿو ڪري سهڪار بہ.
مُوڊ هن جو آف آ، بعضاً ڪڏهن آ مُوڊ ۾،
ٿو لڳي، گُل هُو ڪڏهن ۽ ٿو لڳي هُو خارُ بہ.
اُٺ جيڏو ماڻهو بہ پوندو آ ٻڇڙي بي عقل،
ڪِٿِ ڪري وِجهندو آ سهڻي ڳالهہ ننڍڙو ٻارُ بہ.
ير ۾ ويهاري ڪڏهن مون کي ڌڪاري ٿو ڇڏي،
گڏ رهڻ جو ٿو ڪري مون سان ڪڏهن اسرارُ بہ.
جنهن جي گهر ۾ ڪاڌو هو، انڙان ڪري چوري ديو،
ٿي پيو اڄڪلهہ ڪُتي مهمان آ مردار بہ.
مون ٻڌو آ هُنَي لڳي ميرن ڪي گهر مان دوستو،
ڪاڻ هٽندو آ ڪڏهن گهر منجهہ پهريدار بہ.
زال جي چني تي ڪيو هن ماءُ جيجل کي جدا،
بي حيا پُٽ پاڻ کي سمجهي پيو هوشيار بہ.
ربُ چاهي، جهوپڙي مسڪين جي سالمُ رهي،
مون ڏٺا شاهن سندا ٿيندي مَحل مَسمار بہ.
ڪو ملاوٽ ٿو ڪري پنهنجي ڪري روزي حرام،
ڪو ڪري ايمانداري ساڻ ٿو واپار بہ.
ڪنوار آ سورهن ورهين جي گهوٽ آ سَٺ جو ڪڏهن،
ڪاڏي مُنهن مريم جو ۽ ڪاڏي ٽندوالهيار بہ.
سِرَ وانگر يارَ جي گر، بايوميٽرڪ ٿئي 'ڪنير'،
آگوٺو پنهنجو هٿي ٿل مان خريديان پيارُ بہ.

غزل

هن کي چئو تہ مون کان هڪڙو دفعو وڃي ٿي،
مان بي قرار آهيان مون کان سگهو وڃي ٿي.

ڌرتي ڏُڏي وڃي ٿي موسم وڃي ٿي مَنجي،
آئيني سامهون بيهي، آرس جڏهن پڃي ٿي.

هنَ کي بہ پيار آيو مون تي ڪڏهن ذرو هو،
جهٽ پل جي لاءِ بہ ٿي، محبت اها مڃي ٿي.

مون آڏو ويهي آلا هِن زلف ها ٽڪايا،
مدهوش ٿي وڃان ٿو، جي ياد هُوءَ اچي ٿي.

گهر جي پٽر جي وچ تي پاڪر پري چُميو هُن،
اڄ بہ چپن مان منهنجي خوشبو سندس اچي ٿي.

محبوب ڇَڏ وڃوڙا، اڄ زندگي ۾ مل تون،
'ياسين' هيءَ حياتي روزانو پئي ڪٽي ٿي.

غزل

اقرار ڪري سُهڻا، انڪارُ ڪيو تو ڇو؟
هي هيڏو وڏو مون سان آزارُ ڪيو تو ڇو؟

دل منجهہ ويهاري ڙري دل مان تو ڌِڪاري ڇڏيو،
محبت جو محل منهنجو مِسمارُ ڪيو تو ڇو؟

مون تنهنجي يادن کي مَس مَس تہ ڀُلايو هو،
پر مون سان ملڻ جو وري اسرارُ ڪيو تو ڇو؟

هڪ طرفي محبت بہ ڪيڏي ٿي اذيت ڏي،
بيدرد سان دل جو دِل اِظهار ڪيو تو ڇو؟

هُو ملي نہ مِلي ليڪن مهڻا نہ ڏبا آهن،
'ياسين ڪنير' آخر پوءِ پيارُ ڪيو تو ڇو؟

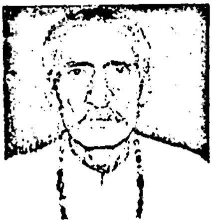

عثمان فقير ڪوسو

غزل

نڪي راس آئي بهارن جي دنيا،
نصيب ۾ ناهي قرارن جي دنيا.

جوانيءِ جون خوشيون ويا درد پيلي،
آ گردش ۾ يارو ستارن جي دنيا.

وئي يار تقدير منهنجي بدلجي،
تڏهن دور مون کان ٿي پيارن جي دنيا.

پيو درد دلبر جو ڪائي اندر ڪي،
وئي آهي وسري قرارن جي دنيا.

منا ديس موٽي آ ڪاچو وُنو ٿئي،
اڃي ڏس خوشين ۾ سنگهارن جي دنيا

اي 'عثمان' ڪنهن ڪي متان بددعا ڏين،
هجي شال آباد يارن جي دنيا.

غزل

بي رحم بي وفا جيئن ويو آن ڇڏي،
هر صبح ٿو ڏيئي غم جا تحفا سڏي.

غم زده راتيون ڏينهن هِن ڏک پريا،
ڪيئن ڪجي ڏس پلا راحتون ويون لڏي.

زندگيءِ ۾ هاڻي ڪو قرار ئي نه آ،
بي قراريءِ سان ويو آن اسان کي گڏي.

هُو نه هو تنهنجو هو بس سهارو منا،
بي سهارو ڪري دل ڇڏي ٿئي ٿڏي.

هر گهڙي آ مون لئه جڻ قيامت مِثل،
روح تولئه رڙي روز واڪي وڏي.

هُت بهارن ۾ ٿو پاڻ ماڻين مزا،
هِان خزائن ۾ گهر بس وينو هان اڏي.

عمر 'عثمان' گذري عذابن ۾ آ،
زندگيءِ جي سفر ۾ ايڏا غم نه ڏي.

غزل

هي درمنڪدن جا نه ڪر بند ساقي،
ٿا مئڪش به جاڳن ناهِن ننڊ ساقي.

پيئارين جي پنهنجي هٿن سان اسان کي،
وڃن وجود ۾ ٿي رڳون تند ساقي.

امانت رکي ڇڏ پياڪن جا پيالا،
وري ايندا تو وٽ پيئڻ مڌ ساقي.

ملن عشق سان ٿا وجي روبرو هو،
پري ڏي انهن کي پيئن رند ساقي.

اگر ڪنهن به سوري تي پيڪر سڏايا،
ته ڏيندا خوشي مان اچي قند ساقي.

جنهن کي پيارڻ جو آهي سليقو،
زماني ۾ هوندا اهڙا چند ساقي.

نشي جو آ عادي هي 'عثمان' تنهنجو،
ڪري ڏس ڪٿان آيو آ پنڌ ساقي.

مستقيم بازيدپوري

غزل

ها اکين جي اکين سان ريت ساڳي آ،
اي پرين تو ساڻ به ته پريت ساڳي آ.

تون کٽين يا کٽان مان فرق ناهه ڪوئي،
هار پنهنجي ساڳي، جيت ساڳي آ.

ٿا اچا، چارڻ سُرن جون صدائون هٽن،
ساز پي ساڳيو، سنگيت ساڳي آ.

مامرو سارو ته ماڻهن جي مزاجن جو آ،
ساڳيو مَن مَندر ۾ مَسيت ساڳي آ.

وائي

سِگهو آ ساجُهر اُٿي سوير،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

ڪيون ڳالهيون ڪي نئي ڳنڍير،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

لنوَن ٿا پکي لاتيون مِنيون،
هُڳاءُ ڪيڏو آهي اڄ ته هيرَ،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

نوان نِت رنگ پَري انگ انگ ۾،
سَوين ڪن ٽيون سُهٽيون سيرَ،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

ڇڏي وَڳ وٿاڻن ڪِٽان آيا،
مِڙي سڀ هي ميهرن جا ميڙ،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

پَري ڪان پنڌ پيا پيئڻ لاءِ،
سُجاتا پيا ڪَن سندا مون پيرَ،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

سَوائي سُرڪَ ڏي سِڪايلن ڪي،
نه پَچُ ائين ته هيراڪن هيرَ،
سَدا واهه جي ڪَپ تي.

'سدا واهه' شاعر جي ڳوٺ (بازيدپور ڪنڊيارو) پرسان وهندڙ واهه جو نالو آهي.

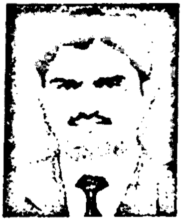

جيئند علي مهر

احساسُ محرومي!!
(نثري نظم)

سوچن ۾ پاڳلپڻو
هَٿ خالي خالي
پاڳن جي لڪيرَن تي
سواليہ نشانيون؟؟؟
اکين ۾ ظاهر بيٺيون هِن!
ڪيڏي نہ خوشين جي
قاتل آ!!
احساس محرومي!!
ڪاش!
ڪنهن نڏڪٺي جي مٿان،
ٻاجهہ جو هَٿُ نہ ڪڄي!
شالَ ڪنڌُ نہ ٻجي قربتن جو!!

ٻُليلَ هِن زماني اڳيان!!
(نثري نظم)

مُنهنجي اُداسين جي ڳوٺ ۾!
اڪثر راتيون...
ننڊ کي گهُٽنا ڏيندي،
اوجاڳن جون ٻانهُون،
سيرانديءَ ڏئي
سُڏڪنديون هِن!!
چنڊَ جي پوئين پاڇي مَنجهہ،
درد جي ڪِربَ کُڏي پئي...
اڪيلائين اُلڪن ۾ آ وِڌو
ساٿ تُنهنجي جي خوشبوءِ
ساهہ ئي وجهيو ڇڏي،
مُنهنجي انتظار ۾!!
زماني جي مُنهن تان،
مِهڻن جو ماسُ لهي ئي نٿو!!
ڪارا لٽا ڪيئن لاهيان مَنَ...
اکڙين جو هي احتجاجُ،
بينرَ ڪنيو بيٺو آ!
بدلجي ويو آن تون پي،
ٻُليلَ هِن زماني وانگيان!!!

مير مختيار ٽالپر

غزل

ڪنهن شخص دوکو ڏنو، دوستي جي روپ ۾،
مان شڪست کائي ويٺس، زندگي جي روپ ۾.

تو چيو مونکان پري ٿي، مون سمجهيو اهو آ مذاق،
مان ويتر ويجهو ٿيندو ويس، شاعري جي روپ ۾.

حسن تہ بنجي ٿي پوي ٿو، ڪنهن نہ ڪنهن دل جو خدا،
عشق بہ دل ۾ ٿو رهي، پر بندگي جي روپ ۾.

تنهن کي پيٽي چند، گل سان، بيوقوفي جو ڪيان،
جو لڳي ٿو، ڪعبو، قبلو، سادگي جي روپ ۾.

مان ميجان ٿو ترسوا، منهنجي حياتي ڪجهہ نہ آ،
تنهنجو رتبو يار رهندو، رهبري جي روپ ۾.

مانِ مٺا تو تئين پڄان، تنهنجي محبت ماٿي سگهان،
ڪاش! ائين ٿي پئي، جادوگري جي روپ ۾.

غزل

ڪيان ديدار ڪيئن تنهنجو نقابن ڪان تہ پاسو ڪر،
محبت ۾ نہ شرماءِ حجابن ڪان تہ پاسو ڪر.

امن جا آشيانہ جي، اُجاڙين پنهنجي عقل سان،
انهن ويرين جي راين ۽ ڪتابن ڪان تہ پاسو ڪر.

اسان دلڙي توسان لائي، پنهنجي جند جان توکي اربي،
اسان وٽ چا بچيو آهي، حسابن ڪان تہ پاسو ڪر.

محبت جي عيوض اُلفت، اها جي ڪار ناهي تو وٽہ
پريت جو جام نہ پيارج پر، عذابن ڪان تہ پاسو ڪر.

’مختيارمير‘ کي تحفو ڏيڻ چاهين تہ مرڪي ڏي،
نازڪ هٿڙا ڪنڊي زخمي، گلابن ڪان تہ پاسو ڪر.

غازي جمالي

نعت

ڪيڪار ڪنهن ڪڪرن زلفن جو ڏسي جلوو،
چانڊاڻ به شرمايو ڳلهڙن جو ڏسي جلوو.

هڪ رات جي اونداهي ۾ مُرڪي پيو سهڻو،
سا رات ٿي روشن پنهنجي چپڙن جو ڏسي جلوو.

ڪن رقص هوائون پيون مدهوش ٿي خوشبو تي،
مرسلؐ جي پگهر وارن موتين جو ڏسي جلوو.

نِب نير وهائي ٿي هن عشق محبت ۾،
عربيؐ جي ثنا وارن لفظن جو ڏسي جلوو.

سايبان ٿي پيا تن جي سڪ سار جا اوسيئڙا،
گس وينا ٿا واجهائن قدمن جو ڏسي جلوو.

جيئن پيار آ پوپٽ جو گُولي تو چمي گل گل،
ديوانه ها پڄندا ائين رَندن جو ڏسي جلوو.

اي 'غازي جمالي' چا چا تن جا نصيب لکان،
راحت جي رسيا هوندا نيڻن جو ڏسي جلوو.

غزل

اوهان جي نظر جو نظر سان ملي ٿي،
نظر هڪڙي ئي درد سارا ڏکي ٿي.
نشو نينهن سڪ جو اوهان کان ملي ٿو،
خماريل سدائين . حياتي رهي ٿي.
سپنئي خواب گهوري اوهان تي چڏياسي،
رڳوئي خسين ياد من ۾ ڦري ٿي.
قبوليون سي ارڏايون ساريون اوهان جون،
اسان کي اوهان جي عنايت کپي ٿي.
محبت جا سارنگ ته شب روز برسن،
گهڙي هجر واري صدي جي لڳي ٿي.
اچو سياه راتين جي آغوش ۾ هت،
پنهنجي انتظاري جي شمع ٻري ٿي.
بهارن جي لهرن ۾ 'غازي جمالي'،
هي تاتن جي ڪوئل نوانِ سُر لنوي ٿي.

غزل

شهر وير پرين جي مگر هو نه آيو،
رهيس انتظاري ۾ پر هو نه آيو.
چيو هو انهي تون به اچ مان به ايندس،
پڳم شام جو اُن پهر هو نه آيو.
اُداسي هيا نيڻ درشن لئه آتا،
سڄي رات وئي ٿي سحر هو نه آيو.
گذاريون گهڙيون ان جي اوسيئڙي ۾،
هو ڪجهه وقت جي لئه چڏي گهر نه آيو.
مان وينو رهيس ان جي گهر جي ته پر ۾،
نه ڪرڻو هيس ڪو سفر هو نه آيو.
ڪُتل ديد دلبر جي در ۾ هئي منهنجي،
ڪليو ڪونه دلبر جو در هو نه آيو.
چا سمجهان هي مجبوري يا بي وفائي،
نهاريم گهڙئي نظر هو نه آيو.
چيو آهي 'غازي' ته اڳ ۾ به جاني،
پڳو خيرپور پر سکر هو نه آيو.

کاشف ميمڻ

غزل

تو چپن ۾ سانت کي ويڙهي رکيو،
وار ويڙهي رات کي ويڙهي رکيو.
چنڊ تارا قيد چوٽيءَ ۾ ڪري،
تو سڄي ڪائنات کي ويڙهي رکيو.
تنهنجي ڳلڙن تان پگهر ٻمندو ڏسي،
بادلن برسات کي ويڙهي رکيو.
ڪا گهڙي ڏسندو رهيس توکي پرين،
ڪا گهڙي مون بات کي ويڙهي رکيو.
هجر جا 'ڪاشف' ٻڌايان ڇا قصا،
درد جي سوغات کي ويڙهي رکيو.

خواب

تنهنجي
حاصلات جا خواب
عيسيٰ جيان
صليب تي
ٽنگيل آهن
۽ آئون
انتظار ڪيان ٿو
ڪنهن معجزي جو

حسن جو زوال

چاندوڪيءَ رات جو
هڪ پوڙهي
ستارن سان سجايل
آسمان جي هيٺان
گهر جي اڱڻ ۾
کٽ تي ليٽيل
رڪيل وار
جنهن ۾، وقت جي بيرحم هوائن
ڇڻ اڇو چونو ٻرڪيو هو
چهرو گهنجهيل
اکين جي چوڌاري ڪارا دائرا
هوءَ پنهنجي جوانيءَ ۾
حسن جي زور تي
چنڊ تي چٽرون ڪندي هئي
مگر اڄ!!!
چوڏهين جو چنڊ
چوڏهن سالن جي نئين سمايل
ڪنواري ناريءَ جي جوانيءَ جي جهڙي جوين ۾ آ
هوءَ اداس ۽ خاموش......
چنڊ کي گهوري رهي آ
۽ چنڊ!!!
هن تي چٽرون ٿو ڪري.

بيواهه خواب

هن جي
ڪنوارين
اکين جي
خوابن جون
تعبيرون......
مري ويون آهن
يعني......
هن جا خواب هاڻي
بيواهه......
بڻجي چڪا آهن......

محمود مغل

بهادر ٽالپر

جاويد عباسي

شگفته شاهه

ڊاڪٽر ريحانه نظير

اياز عمراڻي

ڪلڻ جي
ڳولا ۾

عباس سارنگ

اويس ڀٽو

ڪهاڻيون

ڪهاڻي ادب جو وسيع موضوع آهي ۽ ان جا ڪيترائي قسم آهن، ڪهاڻين جون مختلف صورتون آهن، پر ڪهاڻيءَ سان هتي اسان جي مراد مختصر ڪهاڻي [Short Story] آهي جنهن کي اسان عام طرح افسانو يا ڪهاڻي چوندا آهيون.

ڪهاڻي دراصل داستان ۽ لوڪ ڪهاڻي [Folk-Lore] جي ترقي يافته صورت آهي، اهي داستان ايترائي پراڻا آهن. جيتري پراڻي انساني تهذيب جي ڪهاڻي آهي. هر ڪهاڻيءَ اندر ڪيئي ڪهاڻيون آهن ۽ ڪهاڻيءَ اندر ڪردار ڳالهائن ٿا. هن ڪائنات جو جُڙڻ به هڪ ڪهاڻيءَ جو روپُ آهي، وري ان ڪائنات اندر لکين ڪروڙين ڪائناتون آهن ۽ ڪيئي گرهه آهن جن مان هيءَ اسان جي ڌرتي به هڪ گرهه آهي، جتي جيئرن جاڳندڙن ڪردارن ذريعي ڪهاڻيون جنم وٺن ٿيون.

جيئن سنڌ جي مهاڪهاڻيڪار امر جليل چيو ته :"هڪ انسان جي زندگي جنم کان سندس موت تائين مرڪزي ڪهاڻي هوندي آهي." جنهن مان حالتن پٽاندڙ ننڍڙيون ننڍڙيون انيڪ ڪهاڻيون ڦٽي نڪرنديون آهن. ڪهاڻيءَ جي اهميت جو اندازو لوهين هن حقيقت مان لڳائي سگهون ٿا، جو سمورن مذهبن جا ڪتاب ڪهاڻين تي مشتمل آهن. سڀني ڪتابن ۾ قصا آهن، ڪٿائون آهن، هر ملڪ جي انفرادي تاريخ کان وٺي انسانذات جي مجموعي تاريخ تائين، هر تاريخ هڪ دور جي عروج ۽ زوال جو قصو آهي. ويندي جو سائنسي ايجادون به ڪهاڻي وانگر دلچسپ ڇرڪائيندڙ تجسس پيدا ڪندڙ ۽ سوچڻ تي مجبور ڪندڙ هونديون آهن.

ان ڪري انسان جي ڪهاڻيءَ سان انسيت به تمام پراڻي آهي. ڪنهن نه ڪنهن [فارميٽ] شڪل صورت ۾ ڪهاڻي موجود رهي آهي. ڪهاڻي جا پيرا ڪٿا ته وڃي داستان تائين پهچبو. هونئن ته ڪهاڻي هر ماڻهو ٻڌائيندو آهي ۽ لکندو آهي، پر ڪجهه ماڻهن جي ٻڌائڻ جو انداز ٻين کان مختلف ۽ متاثر ڪندڙ هوندو آهي. ان ڪري ويجهي ماضيءَ واري زماني ۾ قصو گويا داستان گو هوندا هئا. جنهن جي ڪهاڻي ٻڌائڻ جي سحر ۾ ماڻهو زمان ۽ مڪان جي سرحدن کي پار ڪري ويندا هئا. اڄڪلهه جا داستان گو ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار آهن.

سنڌي ڪهاڻيءَ جو بنياد وجهڻ وارن ۾ ته آسانند مامتوراءِ، لعل هڱوراڻي ۽ نادر بيگ مرزا وارا آهن، پر ان کان پوءِ ڊگهو سلسلو آهي، جيڪو اڄ تائين هلندو ٿو اچي.

ڪهاڻي اندر پلاٽ موضوع، ٻولي، ماحول، واقعا، اِشو، ڊائيلاگ، ڪلامي، خودڪلامي، ڪردار ۽ ڪلائيمڪس /نتيجو اهي سڀ جديد ڪهاڻيءَ جون گهرجون آهن.

گوهر سنڌي

ڪتاب: 'ريزهه پيزهه' ص 10 _ 11 تان کنيل

محمود مغل

ونڻ نہ ونڻ جي وچ ۾

عجيب حالت ٿي وئي هئي هُن جي، جنهن جو ڪيس پاڻ بہ چڱيءَ طرح احساس هو.

عينڪ جي ڪمان طور ٻدل ڏاڳي جا وٽ سڌا ڪندي، هن ڇُنجهين اکين سان سامهون نهاريو. گهر جو دروازو بند هو ۽ ڇميءَ ٻاهران ڏاڪڻ تان گند ٻُهاري رهي هئي، گهڻيءَ ۾ صبح جي حڪمراني هئي ۽ شيون آهستي آهستي پٽريون تي رهيون هيون.

ڏاڳو بہ عجيب عذاب ۾ اچي ويو هو. ڪراڙيءَ جا هٿ ڪمزور هئا. مهڻي مهڻي جيئڻ سٽو ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين، ائين منجهندو پئي ويو. مٿان وري ڇميءَ جي ٻُهاريءَ مان نڪتل ڌوڙ، ڪراڙي ڏاڏي بيزار ٿي وئي هئي....

”مُئي، آهستي ٻُهارو نہ ٿي ڏئين.... سڄي ڌوڙ پئي منهن ۾ اچي....“ هن رڙ ڪئي. ڇميءَ منهن آڏو ڊريل گهونگهٽ جي اندران پوڙهيءَ ڏي نهاري، ڳاڙهي ٽڪ اچلائيندي. هٿ کي ڪن پل لاءِ روڪيو.

”جي ساهہ منجهئي ٿو تہ اندر ڇو نٿي وڃي ويهين.... جهاڙو ڏيئي وڃان تہ پوءِ اچي پنهنجو تخت سنڀال....“

زلوءَ جي وات مان بي ساختہ اهو جملو نڪرڻ وارو هو تہ اندر بہ تہ ساهہ ٿي منجهي ٿو، اتي وري ڪهڙو سُک آهي؟.... پر هن پنهنجي رُڪيل ساهہ وانگر زبان بہ روڪي ڇڏي.

ڇميءَ ٻُهاريءَ جو ڪرڙو زور ڪري ڇڏيو. زلوءَ منهن تي رئي جو ٻڪ ڏاهيندي وري سامهون نهاريو. دروازو بند هو. صبح جو سج جا ڪِرڻا دروازي جي پٺ ڪان هئا ۽ سڌا پنهنجي گهر جي در تي وينل زلوءَ جي منهن تي ڪري رهيا هئا. ٻُڪ جي ڪري، دروازو زلوءَ جي نگاهن ۾ وڌيڪ ڇٽو ٿي ويو هو ۽ جي ڪنهن ڪوڙڪي سان وفاقت ڪندي اهو کُلڻو بہ هو تہ سڀ منظر واضح ٿي سامهون اچڻا هئس.

”ڪيئن ٿي گهري سگهان ڪنهن کان؟ سڄي عمر اها ڌوڙ نہ پاتي اٿر هاڻي ڪيئن پايان....؟“

ساهہ منجهڻ لڳو هوس، تڪڙ ۾ وڏو ساهہ ڪنيائين تہ ڪجهہ وڌيڪ مڻي اندر ويندي محسوس ٿيس، ساڳيءَ حالت ۾ هن کي ڪنگهہ ورايو تہ ڇميءَ مرڪندي ڪمر کي بند ڪيو ۽ اتان رواني ٿي وئي، زلوءَ جي دل ۾ ڇميءَ کي گارين ڏيڻ لاءِ جيڪي ڪجهہ معلومات گڏ ٿي رهي هئي، سا ڪنگهہ ساڻ ڇڻ هوائن ۾ گم ٿيندي وئي.

ساهہ قابو ڪندي هن وري ڏٺو دروازو بند هو.

اندران زليخا جو آواز ايندي محسوس ڪيائين.

”چاچي.... اندر نہ ٿي اچين؟.... چانهہ ڪڌهوڪي ٺري وئي.... ٻاهر ڏئي وڃانءِ....“

اڻ لکي مرڪ سندس چپن تي اچي ٿي، ڪنڌ ورائي اندر نهاري ٿي. اهو ئي هڪڙو ننڍڙو ڪمرو، پنجن فوٽن جي بنا ڇت جي جاءِ، جنهن کي اڳڻ جو نالو ڏنل هو. وهنجڻ جاءِ ۽ رڌڻو.... مرد ماڻهو بہ ٻرانگهون ڪٽي تہ گهر جو مفاصلو پورو.... مٿان وري نهڻس جو اندر ٻاهر جو استعمال.....

”سادي آ؟“ هن پڇڪيو، ”هتي ئي ڏئي وڃينم ڪنوار.....“

زليخا تڪڙي ڏانهس آئي ۽ چانهن جو پيالو ۽

ٻَن جو اڌ ساسر ۾ رکيل، وٽس رکي ويئي.... هن ويندڙ ٽُنهن ڏانهن نهاريو.

”يعقوب ستل آهي؟“

”ها چاچي....“

”صبح جو ڪير ڏنو هئيس؟“

”هائو....“

زليخا مٿس هڪ گهري نگاهه وجهي، وري اندر هلي ويئي، ڪراڙيءَ ٻن کي چانهه ۾ ٻوڙي وري سامهون ڏٺو، دروازو اڃان به بند هو. ”ڪيڏي نه مهانگائي ٿي ويئي آهي، ارڙنهن رپين جو ته ڪير جو ڪلو ٿي ويو آهي، ڪلو ته وٺي نٿا سگهون، اڌ ڪلو ڏينهن وٺي، پاڻي ملائي ٿا، يعقوب کي پياريون ته به پورت ته پوي ڪانه ٿي.... ڪيئن پوري ڪيون....“

وات ۾ بند کي لوڏي، نڙيءَ مان هيٺ لاهيندي، سندس ڪنڌ الائي ڇو جُهڪي ويو هو، سوچن جو بار يقيناً وڏيل هو....

”چا ڪجي.... پاڻ ويو رب ڏي، پُٽ جيل ۾ آهي، اڪيلي ڇوري گهرن ۾ ڪم ڪار ڪري ٿي ۽ ڪجهه گهر ۾ اچي ٿو، هاڻي پوٽي کي ڪير ڊڪڙو به نه ملي چا...؟ آسمان مان ڪير ته رسڻ ڪان رهيو....“

”مان وڃانءِ ٿي چاچي....“

زليخا جي آواز سندس ڇرڪ ڪڍي ڇڏيو. زلوءَ چانهن جي تڏي ڳيت پريندي ننهن ڏانهن نهاريو.

”يعقوب اُٿي ته ڪير پياري ڇڏجانس. ۽ ها وهنجارجانس نه، رات ڪان بخار ٿس.... موٽي اچان ته من دوا درمل لاءِ بيگم صاحبه وٽان ڪجهه ڪنيو اچان.“

”ڇوري کي بخار آهي ۽ تو مون کي ٻڌايو به ڪونهي....؟“ هن ننهن ڏانهن گهوريو، جنهن جي مُک تي آيل مُرڪ جڻ وڏي آواز ۾ ڪيس چوندي هجي ”تنهنجو ته دوائن جو دڪان آهي نه......“

”مون کي به صبح جو محسوس ٿيو آهي چاچي....“ زليخا پاڻ سنڀاليو، مرڪ جا مختلف مطلب ڪڍهن ڪڍهن ڏاڍي مصيبت ڪندا آهن....

”چڱو تون وڃ..... مان ڏسان ٿي....“

زليخا کي بس ايترو ئي ٻُڌڻو هو، هوءَ تڪڙي هلي ويئي، زلوءَ اندر نهاريو. ڪمري جي ڪنڊ ۾ هنڌ ۾ يعقوب غائب ٿيل هو، ٻار کي ڏاڍي گهري ننڊ هئي، زلوءَ ڪنڌ ورائي وري سامهون ڏٺو، در اڃا تائين بند هو، هن پنهنجي گهر جي دروازي کي ٽيڪ ڏيئي ڇڏي

”هر واري ڪجهه نه ڪجهه ڏيڻ لاءِ ڪندو آهي، پر مان نه وٺندي آهيانس، ڪيئن وٺانس، پاڙي جو نينگر آهي مڃان ٿي ته مهيني ماسي نوڪريءَ تان گهر اچي ٿو، پر اُن جو مطلب اهو ته ناهي ته وٺي هن کان خيرات وٺان.... جڙيو هجي شل....“

ڪمائي ڪارائي پنهنجي گهر وارن کي..... نه ته پوءِ ڇو ويني آهين تون هتي.....؟“

پنهنجيءَ سوچ هن کان ڇرڪ ڀرايو، ”اڄ تون ان ئي آسري تي ويٺي آهين نه، ته هُو نڪري ۽ من ڪجهه ڏئي، چاڪاڻ ته گهر ۾ ڪجهه ڪونهي.... قرضين نهڪار ڪئي آهي ۽ زليخا جي پگهار ۾ اڃا پندرنهن ڏينهن آهن، حياتي ته فقيرياڻيءَ جي چولي جيان ميري ۽ ڳري ٿي ويئي آ.“ هن ڪنڌ لوڏيو. ”جي ڏينهن آهن ته پلي هجن.... باقي ڪنهن آڏو هٿ ٽنگيو چا.... مان ته نه وٺندي مانس..... سدائين ڏيندو آهي.... مان ئي نه وٺندي آن..... لک چوندو آ.... امڙ آن منهنجي جيجل آن.... پر مان ٿي وٺانس؟ مان ڪا فقيرياڻي آهيان ڇا؟ نه ۾ صبح کان وٺي مان ته اهو ئي سوچيو پئي، من ڪجهه ڏئي.... ته هيل انڪار نه ڪندم.... نه.... مان انڪار ڪندم.... نه وٺندي مانس.... پر..... هو الاءِ ڏيندو به الائي نه....“

اوچتو يعقوب جي روئڻ ڪيس ڇرڪائي وڌو، زلوءَ پاڻ سنڀاليو ۽ همت سنڀاليندي، وس آهر تڪڙي اُٿي ۽ ننڊڙي کي اچي ڪنيائين.

”ابا...ابا...منهنجا ٻچڙا...مان گهوري...مان صدقي.....“

گرم هنڌ مان يعقوب کي ڪڍندي، ڪيس لڳو ڄڻ هن ٽاندا هٿن ۾ کنيا هجن....

"اٿي گهوڙا.... ڇورو ته ٻاهر لڳو پيو آهي...."

ڪمري ۾ گهٽ هئي ۽ مٽن جي گهڙامنجي ٻه در وٽ رکيل هئي. زلوءَ، يعقوب کي ٻچڪارون ڏيندي گهڙامنجي جو رخ رکيو ته انهيءَ مهل ئي سامهون وارو در کليو، امان الله پنهنجي گهران ٽيلهو کڻي نڪتو پئي. شايد گهر وارن ڪان موڪلائيئين پئي، ستو ئي ته نظر زلوءَ تي پيس. هو زلوءَ ڏانهن ڄڻ ڌوڪيندو آيو....

"ڪهڙو حال آهي ماسي؟"

هن زلوءَ جي پيرن تي هٿ رکيو، ڪلهي تي رکيل ٽيلهو ڍرڪي ويو هوس....

"شڪر آهي ابا، تون ڪيئن آهين؟" زلوءَ امان جي ٻانهن تي هٿ ڦيريو.

"بلڪل نيڪ ٺاڪ...." هن ٽيلهو واپس ڪلهي تي سيٽ ڪيو.... "ڇو ننڍڙو ڪنيئو بيٺي آهين؟"

"بخار اٿس ابا.... هڏ سڙيس پيو ٿو."

امانُ هڪدم ٻارڙي جي پيشاني ڏٺي.

"اڙي، هن کي ته ڏاڍو تيز بخار آ، ڪنهن ڊاڪٽر کي ڏيکاريو اٿئيس....؟"

"اڙي ابا.... مان ڪراڙي، ڪاڏي نڪرڻ جهڙي ناهيان، زليخا اچي ته ڏيکاريندس."

"مان ڏيکاري اچانس؟"

"اڙي نه پُٽ! توکي دير ٿيندي، مان پاڻيءَ جو چنڊڪو هڻانس ٿي، زليخا به ڪلاڪ ٻن ۾ اچي ويندي، پوءِ ڏيکاري ايندس."

"ماسي! مون لاءِ ڪو ڪم ڪار؟"

امانُ واپس مُڙيو، زلوءَ جي اندر مان ڄڻ ڪو بوجهه لهي ويو هو. هوءَ مٽ مان پاڻي ڪيڻ لڳي ته محسوس ٿيس ته امانُ اجان بيٺل هو. زلوءَ سواليه نظرن سان ڏانهس نهاريو. ڪيس احساس ٿي ويو هو ته اها گهڙي اچي ويئي هئي.

امانُ آهستڙي اڳتي وڌيو. "ماسي! مان سدائين توکي ڪجهه ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، تون نه وٺندي آن، اڄ مان توکي نٿو ڏيان، ننڍڙي کي ٿو ڏيان. هي رکو.... ٻار لاءِ دوا وغيره گهرائي وٺجو...." زلوءَ نهاريو، امانُ جي مُٺ ۾ ڪجهه پئسا هئا. هن ٻارڙي جي ٻُت جي گرمي پنهنجي اندر ۾ لهندي محسوس ڪئي، پر ڪيس لڳو، ڄڻ پنهنجي آواز تي ڪيس ڪا به قدرت نه هجي. هن ڇوڻ گهريو.

"نه پُٽ! ان جي ضرورت ناهي، زليخا پئسا کڻي ويئي آهي، موٽ ۾ دوائون وٺي ايندي...." پر ڪيس لڳو ته هوءَ ڪجهه غلط ڳالهائي ويئي هئي، ۽ پنهنجو چيل جملو، هن پاڻ ئي نه ٻڌو هو. بس، هٿ ۾ هئس امانُ جا ڏنل پئسا، سندس ڪنڌ جو خم اجا وڌي ويو هو، امانُ الائي ڇا پئي ڳالهايو، پر سندس ڪوبه لفظ زلوءَ جي ڪنن نه پئي جهٽيو، امان الله جي وڃڻ ڪانپوءِ ڪيس لڳو ڄڻ هن جي ٻُت تي مير جا الائي ڪيترا ٿهه جمي ويا هئا، جن کي لاهڻ لاءِ صابڻ وٺڻ جيترا پئسا به وٽس نه هئا.

(ٽماهي 'مهراڻ' سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، جلد: 48، نمبر 1 ۽ 2، جنوري ۽ جون 1999ع)

بهادر ٽالپر

اُلڪا، آواز پڙاڏا

فون تي ان ڏينهن پياري دوست سليمان جو آواز هوندي بہ لڳو تہ ڄڻ ڪو اوپرو ماڻهو پيو ڳالهائي....! سندس آواز ۾ ڄڻ پٿرن جهڙي ڳوراڻ ۽ سختي، اڳ ۾ تہ ڪڏهن بہ محسوس نہ ٿي هئي....!! سندس آواز امرت ۾ ڪڙاڻ اوتڻ جو ڪم ڪري رهيو هو.... ۽ منهنجي مٿان بينل سج جي تپش ۾ اڃا بہ اضافو ڪري رهيو هو... ۽ پر مان گذرندڙ گاڏين جي سائلينسرن مان نڪرندڙ دونهين جي دوزخ غمناڪ بڻجي رهي هئي....!!

ڏوهہ شايد هن جو بہ ڪونہ هو جو مون ڪيس اهڙي وقت رنگ ڪئي هئي جو هُو پنهنجي ڪنهن انتهائي وڻندڙ ڪرت ۾ وجهڻ وارو هو....!! ان ڪرت جي آڪار/ شڪل سندس تصور ۾ ڦِري رهي هئي... اهڙي وقت هن جو ذهن ٻي ڪنهن مشغولي (ڪنهن فون اٽينڊ ڪرڻ سميت) لاءِ بنهہ تيار نہ هو. چاڪاڻ تہ هُو زال مان جيئن تيئن جند آجي ڪرائي، پنهنجي ٻارن کي بائيڪ تي اسڪول مان آڻي گهر پيڙو ڪرڻ بعد پاڻ کي پنهنجي ڪِرت لاءِ رليڪس سمجهي رهيو هو....!!

هن پنهنجي ڊرائنگ روم ۾ گلن جي چٽسالي واري ڪٽ تي ويلي ٿورو پريرو پيل ڪرسيءَ کي ريڙهي، ويجهو ڪري، ان تي ويهڻ واري نيت سان جڏهن اهو عمل ڪيو تہ ڪرسي نڪ اچي سندس کاٻي گوڏي کي لڳي تہ هُو هلڪي سور جي شدت ۾ پنهنجو پاڻ تي ملامت ڪرڻ لڳو.... ۽ پوءِ ڪاوڙ ۾ اچي ڪرسيءَ کي جو ٿڏو هنيائين تہ اها ڪنهن رانديڪي جيان پرتي وڃي ڪري....!! جنهن جي رڙ فقط اترئين ديوار تي لڳل سليمان جي ٻاراڻي وهيءَ واري تصوير ۽ پر واري ٽيبل ٿي ٻڌي هوندي.....!! نرم ۽ نازڪ سليمان ٻيئي هٿ پنهنجي گوڏي تي ڏيئي، ڄڻ ڪنهن چترڪار جي ٽرئجڪ تصوير بڻجي ويو...! پريان سندس گهر واريءَ رڌڻي مان ڪيس اوچتو ڏسندي، پنهنجو ساڄو هٿ مُنهن تي ڏئي، پنهنجي کِل کي لڪائي رهي هئي...!! پر پٽر ۾ بيٺل نم جي وڻ ۾ لڪل ڪنهن طوطي جي ٻوليءَ مان سندس زال جي کِل جهڙو ڄڻ هلڪو پڙاڏو گونجي رهيو هو. هُو ان ويل سمجهي ويو هو تہ مٿس گهر جي هر شيءِ اجايو سجايو کلي رهي آهي.....!!

هن سور جي هلڪي شدت مان پٽر ۾ نم جي وڻ جي پنن ڏانهن ڏٺو تہ اُهي جهومي نچي رهيا هئا...!! نم جي اندر هڪ ڪانءُ بہ ڪان.... ڪان... ڪان.... ڪري رهيو هو! هن کي ان ڪان اڳ ڪانءَ سان ڪڏهن نفرت تہ ڪڏهن محبت رهي هئي...!

اهو سندس احساس ۽ جذبن جي بدل سدل جو نتيجو هو، پر ان مهل هُو اتاولائي مان ڪاشيءِ ڳولي ڪانءَ کي هڻڻ جو سوچي رهيو هو... پر ڪيس ڪا شيءِ هٿ نہ آئي تہ ڪانءَ ڏانهن ڪٽي پوندڙ اڇو ڪيائين. ڪانءَ جي ڪان... ڪان.... تہ بند ٿي ويئي پرنم جا پن اڃا بہ جُهومي نچي رهيا هئا....!

سندس سور هاڻ نہ هئڻ برابر هو، هُن ٻوڙي

گوڏي کي پاڻ ڏانهن مٿي ڪري چميو تہ ڪيس سهاڳ رات ياد آئي... ۽ سندس سماعتن ۾ ڪيترائي آواز گونجڻ لڳا... ۽ پوءِ اُهي آواز ڪانئس ان ئي ويل ڪنهن رنل محبوبہ جيان پرتي ٿيندا ويا...!! هن کي لڳو ڄڻ ڪو قافلو هو، جيڪو سندس گهر جي ڀرسان ڳالهائيندو گذري ويو... هُو تصور ئي تصور ۾ پوءِ انهن آوازن جي پويان ڄڻ ڊڪندو پئي ويو...!!

هُو ان ويل پنهنجي هڪ گهري دوست! سان فون تي ڇا ڳالهائي رهيو هو... ۽ ڇا نہ ڳالهائي رهيو هو...!! ڪيس ڪا بہ سمڪ نہ هئي...! هُو سِگريءَ تي رکيل اهڙي پاڻيءَ سمان هو، جيڪو اڀڙڪا کائي رهيو هو...!! فون مان وراڻيءَ ۾ رڳو اڙي... اڙي... جهڙا اندر کي ڪائيندڙ لفظ ٻڌجي رهيا هئا...!!

مان ڪيس ٻڌائي رهيو هوس تہ! ”آءٌ شهر جي فلاڻي علائقي ۾ فلاڻي روڊ جي ڪناري تي اوهان جو منتظر آهيان... اوهان مون کي رسيو نہ ڪري ويندو...!!“ پر ٻئي پار کان مايوسي وارا ڪارا ڪڪر سندس گفتگوءَ جي اوٽ ۾ مون ڏانهن پئي وڌندا آيا... ۽ مان غم جي سانوڻيءَ ۾ ڳهرجندو پئي ويس... ۽ آس پاس پئي ڏٺم تہ آءٌ ڪٿي ٻُلجي ٻئي شهر تہ نہ پهتو آهيان!؟ دل جيتوٽيڪ رني پئي... ۽ دماغ ۾ بہ عجيب قسم جي آنڌ مانڌ هئي.. پر اکين ۾ اڃا اَگم جا اهڃاڻ نہ هئا ۽ اهي ٿر جي سُڪل نوٽ واريءَ جيان ئي هيون... جن مان ڪيترائي ڪارونجهر ڪر مٿي ڪري ڏيل ڏڪائي رهيا هئا...!!

اهي ئي اکيون هيون جڏهن هُو ”مس ڪال“ تي فون ڪندو هو تہ انهن ۾ بهار لهندڙ هو... ۽ من رنگين ڪائنات ۾ ويڙهجي ويندو هو...!! ڪيس ان ڪائنات جي سُڌ هئي الاءِ نہ...! مون بہ ڪيس ان ڪائنات بابت ڪجهہ ٻڌايو بہ هو يا نہ...!؟ ڪا خبر نہ آهي...!!

هڪ ڏينهن اسان ٻئي يا پنهنجي پاسي واري بنگلي جي پارڪ ۾ ويٺا هئاسين. هن اوچتو منهنجو هٿ پڪڙي ورتو هو ۽ پوءِ اهڙي نموني ڳالهائڻ شروع ڪيو هئائين. ڄڻ ڪو راڳيندڙ آهستي آهستي راڳڻي ڇيڙيندو هجي... پهريان صفا آهستگي... پوءِ ان ۾ تورو تورو واڌارو...!!

مون کي ان ڏينهن ائين لڳو! اسان ٻئي ڄڻ ڪاڪ محل جا راڻا هجون... ۽ اسان وچ ۾ دوستي ”مومل“ ڄڻ!

هڪ ڏينهن مون خواب ۾ ڏٺو: هُو مون کي الاءِ ڇا چئي رهيو هو... سندس گفتگوءَ جا ريشمي تاڪيا ڪنهن محبوبہ جي مُرڪ جيان کُلي رهيا هئا...! ۽ جڏهن اکيون اپٽيون هيون تہ مٿان ستارن جو ڇَٽُ هو... ۽ انهن مان هڪ ستارو اوچتو ڪڙيو هو تہ منهنجي مومل ”محبت“ روئي پئي هئي...!!

سليمان ۽ مون ۾ الاءِ تہ ڪهڙي ڪمي هئي...؟ ۽ ڪهڙي نہ هئي...؟ اسان جي دوستي جي ”راڳڻي“ ۾ هي ڪهڙي ساري گا، ما پاڌا ني هئي، جنهن اسان کي الست ڪيو...! جنهن اسان کي ڇڙواڳ ڪيو...! جنهنڪري اسان وچ واري دوستي ”مومل“ روئندي رهي... ۽ ان مان ترنجڪ موسيقيءَ جو جنم ٿيندو رهيو... جيڪا اصل ساري گاما پاڌا ني کان مختلف ئي هئي...!

سليمان منهنجو هٿ جڏهن ڪڏهن چمندو هو... ۽ آءٌ هن جو...! تہ ڪائنات جا خاموش ٽهڪ گونجندا هئا... ۽ اسان جا سپنا اهي ٽهڪ نہ ٻڌندي بہ روئي پوندا هئا... ۽ اسان ٻيئي ڪين پرچائيندا هئاسيون تہ: ”نہ روئو... اسان جا سپنا... اسان هڪ ٻئي کي ڪڏهن بہ دوکو نہ ڏينداسين...!!“ پوءِ اسان جا سپنا کلي پوندا هئا... ۽ اسان روئڻ ۾ ڇنڪندا هئاسين... تہ اسان جي

دوستي 'مومل' اسان جا نيڻ اگهندي هئي...!! پر پوءِ ٻه ڪنن ۾ سُر 'ويراڳ' جو خاموش ورتن ڪندي هئي...!!

اسان کان ٻنهه ڇڏيو فطرت جو اڻ- ڏسجندڙ ڪو راڳي ڊائري پيو لکندو هو، جنهن جي سُڌ اسان ٻنهي مان ڪِنهن کي نه هئي! سندس هٿ ۾ جيڪو قلم هو، تنهن جي چمڪ سج جي ڪرڻ مان ورتي وئي هئي...!! ان راڳيءَ جي اکين ۾ اهڙي مقناطيسي ڪشش هئي جو چنڊ رات ڳائيندو هو ته چنڊ هيٺ لهي اچي سندس راڳ ٻڌندو هو... ۽ پوءِ ان راڳيءَ جي راڳ جي باري ۾ ستارن سان وجي حال اوريندو هو... ۽ ستارا ڪرڻ شروع ٿي ويندا هئا... ۽ سمنڊ ۾ لهرون پيدا ٿي وينديون هُيون...!!

آخرين پيري هڪ ٻئي سان ملڻ پڄاڻان سليمان مون کي پاڪر ۾ ائين پريو هو... ڄڻ هميشه لاءِ مون کان موڪلائيندو هجي...!! هن پنهنجو منهن منهنجي ڪياڙيءَ کان ڪري، ان کي چميو هو... ۽ مون اتاولائيءَ مان سندس ڳلهي کي ڀِڃي ڏني هئي...!! هُو پاڪر مان مون کي آجو ڪري، پاڻ ٿورو ڇڏو ٿي بيٺو هو...! ان ڏينهن مون کي هزارين گهٽيون ورائي ويون هيون...!! سليمان منهنجي چهري ڏانهن ڏسندي ڪجهه چيو هو ۽ مون غور سان ٻڌو هو...!! فطرت جو اڻ ڏسجندڙ البيلو راڳي پنهنجي ڊائريءَ ۾ سندس گفتا نوٽ ڪري رهيو هو ۽ الوداع... اي دوست! الوداع...... جو ورلاپ به ڪري رهيو هو!

سندس ڊائريءَ جا آخرين لفظ هئا: "تولئه تڪيندي ڏينا اُجهاڻا..." ۽ پوءِ ڊائري پاڻ مرادو بند ٿي وئي هئي...!!

نئون ڪتاب

ڪتاب: درود توتي سلام توتي
شاعر: ياسين ڪنير
موضوع: نعتيه شاعري
ڇاپو پهريون: مئي 2019ع
قيمت: -/120 رپيا
ڇپائيندڙ: نويد بڪ ڊيپو حيدرآباد

جاويد عباسي

شمي

اڄ اٽڪل پنجويهہ سالن کان پوءِ دنيا داريءَ کان ٿڪجي، ڳوٺ جو رخ ڪرڻ لاءِ اسٽيشن تي پهتس. ريل گاڏيءَ ۾ سفر ڪئي به ورهيه لنگهي ويا هئا. گاڏي پنهنجي وقت کان ٽي ڪلاڪ ليٽ هئي. مسافرن جي رَش هئي، ليٽ سبب گهڻا ماڻهو هليا ويا، باقي بغير ٽڪيٽ جي يا ڏهہ ڏهہ رپيا سپاهيءَ کي ڏئي ڳوٺ پهچڻ وارا بيٺا. اڄ به ماڻهو بغير ٽڪيٽ جي سفر ڪن پيا. مان اسٽيشن تي هڪ بينچ تي ويهي رهيس. الائي ڇو مون کي تڪڙ نه هئي، ڪاوڙ به نٿي آئي، بيزاري به نه پئي ٿي، من پُرسڪون هو. گاڏيءَ جي اچڻ سان اسٽيشن جي وٽندڙ خاموشي ٽٽي پئي، ماڻهن ۾ ڀاڄ پئجي وئي. هرڪو پنهنجو سامان ڪڻندو گاڏيءَ ۾ چڙهڻ لڳو. مان به ٿيلهو کڻي مشڪندو آهستي آهستي گاڏيءَ ڏانهن وڌيس. لوڪل ٽرين هئي، انڪري بيني ته ڇُٽي. هلڻ جي وري ايڏي ٻلي هئي، جو مسافر ڊوڙندو ڊوڙندو به چڙهي وڃي. مان به الله توهار ڪري هڪ ڊبي ۾ چڙهي ويس. ڪنڊ ۾ هڪ سيٽ خالي هئي، اتي وڃي ويٺس. ٿوريءَ دير ۾ ئي ماڻهن جي پيهہ وڌندي وئي جو آخر ۾ بيهڻ جي جڳهہ به نه هئي. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ ٽرين هلڻ شروع ڪيو.

آهستي آهستي ٽرين رفتار ورتي ۽ هر شيءِ کي بلڪل مون وانگر پوئتي ڇڏيندي پئي وئي. رٽائرمينٽ ٿي وئي، اولاد جوان ٿيو، شاديون ڪري وڃي ڌار رهيا، وڃي رهياسين مان ۽ مريم.

***

”يلا اوچتو ڳوٺ ياد ڪيو اٿوَ.“ مريم منهنجي ڪپڙن جو ٿيلهو ٺاهيندي مُرڪندي مون ڏانهن ڏٺو. عجيب عورت آهي سڄي عمر مون سان گذاري ڇڏيائين، بغير ڪنهن ڪروڌ جي.

”بس يار، زندگيءَ جي پوئين پهر ۾ هڪ دفعو ڳوٺ ڏسڻ چاهيان ٿو.“ مون بوٽ جون ڪهيون ٻڌندي چيو: ”تون به تياري ڪري ڇڏ، ڳوٺ وارو گهر ڏسي اچان، ٿوري مرمت ڪرايان پوءِ تون به هلجانءِ.“

”هاڻي هن عمر ۾ ٻارن کي ڇڏي، هلي ڳوٺ ۾ رهنداسون، اهو مون کان نه ٿيندو.“ مريم ورندي ڏني. مان مرڪندو، موڪلائيندو گهر مان ٿيلهو کڻي رڪشا ۾ چڙهي اسٽيشن پهتس ۽ اچي ٽرين ۾ ويٺس. اصل ۾ مون مريم سان ڪوڙ ڳالهايو هو. منهنجي ڳوٺ وڃڻ جو خاص مقصد شميءَ کي ڏسڻ ۽ ملڻ هو. شميءَ جي نالي سان ئي چپن تي مرڪ اچي ويندي هئي، پوءِ اُها مُرڪ زماني جي وٺ وٺان ڪسي ورتي.

***

”هاڻي تون شهر ويندين پڙهڻ، پوءِ اتي ئي رهي پوندين.“ شميءَ، اداسيءَ مان چيو. ”چري- پڙهي، نوڪري وٺي، وڏو ماڻهو ٿي، توکي وٺي ويندس.“ مون سندس اکين ۾ جهاتي پاتي ۽ هوءَ ايترن لفظن ۾ ئي خاموش ٿي وئي.

بابا ڳوٺ جي اسڪول جو هيڊ ماستر هو. پڙهڻ ۽ پڙهائڻ سندس زندگيءَ جو مقصد هو. پنج درجا پاس ڪرڻ کان پوءِ مون کي شهر موڪلڻ ٿي چاهيائين، جتي چاچو رهندو هو. هُن داخلا ۽ پڙهائڻ جو ذمو کنيو هو.

شمي منهنجو نندپڻ هو. اسان گهڻو وقت گڏ گذاريندا هئاسين. ڪو ماڻهو مون کي ڳوليندو هو ته چوندا هُئس شميءَ سان هوندو. شميءَ کي ڪير ڳوليندو ته چوندس منوءَ سان گڏ هوندي. لِڪَ لڪوٽي، اٽي ڏڪر، ٻلورن سان راند ۽ ٻيون ڪوڙ ساريون رانديون اسان ٻار گڏ ڪيڏندا هئاسون. شمي

مون ۾ لڪندي هئي ۽ مان شميءَ ۾، هڪٻئي جي اڳيان پويان پيا ڦرندا هئاسين. روايت پٺاندڙ اسان ۾ هڪ ولن به هوندو هو، ولو، هُو هميشه شميءَ لاءِ مون سان وڙهندو هو، پر اسان ٻئي مرڪي کيس سمجهائي وٺندا هئاسين، ناراض ٿي وڃي ته پرچائي به وٺندا هئاسين.

اوچتو ٽرين جي رفتار آهستي ٿيڻ لڳي. مسافر پنهنجو سامان سنڀالڻ لڳا. مون به ٿيلهي ۾ هٿ وڌو ئي هو ته اڳين اسٽيشن منهنجي ڳوٺ جي هئي. اسٽيشن تي پير رکندي ئي هڪ عجيب سُرور ڏيندڙ هيڪار تن من ۾ رچجي وئي. اسٽيشن جا گهاٽا وڏا ٻڙ ۽ ٻَر جا وڻ لڏي لڏي مون کي ڀليڪار چئي رهيا هئا. هنن مون کي سڃاتو هو. اسٽيشن جو به هڪڙو رومانس آهي. ننڍپڻ ۾ کيڏندي کيڏندي شمي ۽ مان اڪثر اسٽيشن تي اچي انهن گهاٽن وڻن جي ڇانوَ هيٺان ٿهيل سيمنٽ جي بينچ تي ويهي رهندا هئاسون. وينا هڪ ٻئي کي ڏسندا هئاسون ۽ مرڪندا هئاسون. مان سرڪي انهن ئي وڻن جي هيٺان بينچ تي ويهي رهيس. ماٺهو پڃ ڊُڪ ۾ هئا. اڳ کان اڳ نڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا ۽ مان اتي ئي ويٺو رهيس. من جي پاتال ۾ ڄڻ جلترنگ وڄي پيا هئا. عجيب سُرور هو. پنهنجو پاڻ ئي مرڪڻ تي دل پئي چاهيو. ٽرين هلي وئي، ماڻهو وڃي گهر پهتا. اسٽيشن سنسان ٿي وئي. مان به آهستي آهستي وِک وڌائي پليٽ فارم تان لهي هيٺ لٿس. سامهون چنگچي بيٺي هئي. هاڻي ٽانگا شايد نه پئي هليا، اڄ جا ٻار ته لفظ ٽانگو به نه سمجهندا هوندا. مان چنگچيءَ ۾ چڙهي ڳوٺ واري رستي هلڻ لڳس.

ڳوٺ ۾ بس هڪ مامي وڃي بچي هئي، جيڪا مون کي سڃاڻيندي هئي، جنهن کي هميشه منهنجو اوسيئڙو رهندو هو، پر مان ڪڏهن هن ڏانهن لڙي نه آيس. هوءَ منهنجي ننڍپڻ جي رازدار هئي. هن کي شميءَ ۽ منهنجي سڄي خبر هئي، پر جيئن ته ٻار هئاسين، انڪري ان ٻاراڻي تعلق جو ڪو نالو نه پئي جڙيو. پر پوءِ به ولو هميشه اسان خلاف ڳالهائيندو هو ۽ اسان جون شڪايتون ڪندو هو.

ڳوٺ اڄ به ائين ئي هو جئين ننڍپڻ ۾ ڇڏي ويو هوس. هر شيءِ ان ئي جڳهه تي هئي. مون ماميءَ جي در تي پهچي ڏڪندڙ هٿن سان در کڙڪايو ته ماميءَ اچي در کوليو، مون کي ڏسي ڄڻ پنڊپهڻ ٿيجي وئي. اکين مان ڳوڙها لار ڪري وهڻ لڳس. مان به پنهنجا ڳوڙها روڪي نه سگهيس. ڪجهه سيڪنڊ ائين ئي سڪتي ۾ گذري ويا، تان جو مامي رڙ ڪري مون سان چنبڙي وئي. مون به ماميءَ کي پنهنجي ڀاڪر ۾ ورتو. اسان ڪافي دير تائين روئندا رهياسين. مامي ته اوڇنگارون ڏئي روئي رهي هئي. ايتري ۾ اندران نوران نڪتي، منهنجي ماروٽ هئي، اسان جي حالت ڏسي پڇندي پاڻيءَ جو گلاس ڀري آئي. مون ماميءَ کي کٽ تي ويهاريو، کيس پاڻيءَ جو ڍڪ پيارو ته ڪجهه سامت ۾ آئي. نوران به وڏي ٿي وئي هئي، ٻه ٻار هئس، ۽ واري ڳوٺ ۾ پرڻيل هئي ۽ ماءُ سان ملڻ آئي هئي، نه ته مامي اڪيلي رهندي هئي. مامو گهڻو وقت اڳ گذاري ويو هو، نوران ۽ زليخا جي شادي ٿي وئي هئي، اهي ٻارن ٻچن واريون هيون. پٽ جو اولاد ڪين نه هو. ماميءَ سان ڪافي ڏکي ڪچهري ٿي. پنهنجي زندگي جي سڄي رام ڪهاڻي ماميءَ کي ٻڌائي. هاڻي مان ماميءَ کان اهو احوال وٺڻ ٿي چاهيو، جنهن لاءِ مون پنڌ ڪيو هو.

”مامي.... شمي ڪيئن آهي؟“ مون آهستي ماميءَ جي ويجهو ٿيندي رازداريءَ واري انداز ۾ پڇيو. پهرين ته هوءَ مُرڪي. هوءَ منهنجي دل جي حالت سمجهي وئي ۽ منهنجي پنڌ کي به سمجهي وئي، پر ٻئي ويلي هن جي منهن تان مرڪ غائب ٿي وئي ۽ مٽي تي هٿ رکي ويهي رهي.

”ڇاٿيو مامي.... خير ته آهي؟“ الائي ڇو مون کي ڳڻتي ورائي وئي. ڪٿي شمي.... نه نه، ائين ڪيئن ٿيندو جي مان آهيان ته هوءَ به هوندي.

”ابا.... مُئي جا ڀاڳ ئي خراب آهن، تو به سندس سار نه لڌي ته مائٽن هن جي شادي وَلوءَ سان ڪرائي ڇڏي.“ ماميءَ ٿڌو شوڪارو ڀري هڪ ساهيءَ ۾ ڳالهه ڪري وئي.

"وَلوءَ سان...!؟" منهنجي نڙيءَ ڪان لفظ نہ ٿي نڪتا.

"ها... ابا... ويچاريءَ جي قسمت... تنهنجو ڏاڍو پڇندي هئي. مون کي پاڻ تنهنجو اتو پتو معلوم نہ هو، تہ هُن کي ڪهڙي آٿت ڏيان ها... وَلو تہ پهرين چڱو هو، پر پوءِ جُوا ۽ نشي ڪيس لوڙهي ڇڏيو آهي... سڄو ڏينهن ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهہ تي پيو ڪُٽيس...."

"پوءِ اهڙي ڪُتي شخص سان رهي ڇو ٿي...!؟" مان ڪاوڙ ۾ اچي ويس، مون کان برداشت نہ پئي ٿيو. ماميءَ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو.

"ابا... هُن وٽ ٻي ڪا واهہ بہ ناهي، پيءُ ماءُ گذاري ويس، ڀاڻس شادي ڪان پوءِ الڳ ٿي ويو ۽ ڀيڻ کي وساري وينو. ڇا ڪري... ڪيڏانهن وڃي." مان اٿي بيهي رهيس.

"ابا... منو... ڪاڏي ٻچا... ڇا ٿيو؟" مامي بہ پريشانيءَ ۾ اٿي بيهي رهي.

"مامي... مان شميءَ سان ملڻ ٿو وڃان."

"ابا، ائين نہ ڪر... وَلو وَڏو شڪي آهي، ڏسي ورتائين تہ قهر ٿي ويندو."

"ڇا بہ ٿئي، مون کي شميءَ سان ملڻو آهي."

"چڱو ابا... ويهہ تہ سهي، ٻہ گرهہ ماني جا تہ کاءُ."

"مان موٽي ٿو اچان، مامي." ائين چئي مان ٻاهر نڪري ويس. وَلوءَ جي گهرجي خبر ئي نہ هئي. رستي ۾ ڪيترائي ماڻهو مليا پئي، جيڪي منهنجي ننڍپڻ جا يار هئا، اهي بہ هاڻي منهنجي عمر جا هئا. ڪِن سڃاتو، ڪِن نہ سڃاتو. مون کي تہ بس شميءَ سان ملڻو هو. پُڇائيندو پڇائيندو، وڃي وَلو جي گهر آڏو بيٺس. ساهہ مُٺ ۾ اچي ويو. در اڳيان پنڌپهڻ ٻڄي بيهي رهيس. هٿ مَٺ مَٺ جا ٿي ويا. وڏي مشڪل سان در جو ڪنڊو کڙڪايم تہ اندران کنگهڻ جو آواز آيو ۽ پوءِ ڪوئي چپل گسڪائيندو گسڪائيندو آيو پئي. در کليو تہ سامهون هڪ اڌڙوٽ عمر جي، ڪمزور ڏٻري ضاعفان سامهون بيٺي هئي. منهنجي ٻت مان ساهہ ڇڏائجي ويو. خبر ئي نہ پئي تہ اسان ڪيتري دير ائين ئي هڪ ٻئي کي بس بيٺا ڏسندا رهياسون. وقت جو پوپٽ هٿن مان ڇڏائجي ويو ۽ پوئتي پنهنجا بي ترتيب رنگ ڇڏي ويو.

"شمي... سُڃاتئي..." منهنجي آواز ۾ ڏک جي ڏڪڻي هئي.

"منو... تون ٿو پڇين." هن جي نهارَ، هن جي مرڪ صرف ڏک ۽ پيڙا هئي.

"اندر...اچ" هن جون نظرون مسلسل مون ۾ کُتل هيون ۽ منهنجون نظرون مسلسل زمين ۾ کُتل هيون. مان اندر اچي، سندس سامهون کٽ تي ويهي رهيس.

"شمي... تون ڪيئن آهين؟" مون کي سمجهہ ۾ نہ ٿي آيو تہ مان ساڻس ڇا ڳالهايان، گهڻ ۽ پوست اندر ڪي جڪڙي ورتو هو.

"منهنجو حال، توکي سڀ ٻڌائڻ لاءِ ڪافي آهي." هن جي اکين مان لوڪ لڙي پيا.

"اڙي... در جو کوليو ائٿي، رَنُ" ان ئي گهڙيءَ وَلو نشي ۾ جُهلندو ۽ ٿڙندو گهر ۾ داخل ٿيو. شميءَ جو ساهہ سُڪي ويو. مون تي نظر پوندي ئي وَلوءَ جا تارا ڦوٽارجي ويا.

"اڙي... تون منو آهين نہ، منهنجي گهر ۾ ڇا ٿو ڪرين؟" وَلو جي ڪِڦ وهڻ لڳي؛ وَلو تہ اسان جي زندگيءَ جو وِلن هو ئي، پر ايڏي ڊگهي عرصي کان پوءِ بہ هُو وِلن ئي هو.

"يار وَلو، ڪاوڙ جو ٿو ڪرين، ويهہ تہ سهي، سالن کان پوءِ مليا آهيون." مان ساڻس ملڻ جي ارادي سان اڳيان وڌيس. شمي دپ ۾ پريان پت کي چنبڙيو بيٺي هئي.

"پري ٿي... سالن کان پوءِ بہ معشوق سان ملڻ آيو آهين... نہ ڇڏيندو سانءِ ڪارو آهين..." ائين چئي وَلو اندر ڪمري ڏانهن ڀڳو. شمي اچي مون سان چنبڙي ۽ ڌڪا ڏئي گهر کان ٻاهر ڪڍڻ لڳي.

"منو... الله جو واسطو ٿئي، ڀڄ .... بس تون نڪر، توکي منهنجي قسم..."

"پر شمي مون کي هن سان ڳالهائڻ تہ ڏي."

"نہ.... توکي خبر ناهي... بس ڀڄ..." ائين هوءَ

ڏڪيندي ڏڪيندي مون کي ڊر ٽائين وٺي آئي. تڏهن مون ڏٺو، وَلو اندران ڪهاڙي کڻي ٿابڙجندو آيو پئي. شميءَ مون کي ڏڪو ڏئي گهر کان ٻاهر ڪڍيو ۽ اندران ڪنڊي ڏئي ڇڏي. مون کي خوف وچان ڏڪڻي وٺي وئي. حواس وڃائجڻ لڳا. مون کي سمجهه ۾ ڪجهه نه ٿي آيو. مان ٽڪڙو ٽڪڙو ٻاڙي مان نڪري ٻاهر ڇنگڇيءَ تي چڙهي بس اسٽينڊ پهتس، مامي به وسري وئي. بس تي چڙهي اچي شهر ۾ پنهنجي گهر ساهه پٽيو. مريم ايترو جلدي واپس اچڻ تي حيران هئي، پر مون وٽ ڪو جواب نه هو. مان ڪمري ۾ رلي وڃهي سمهي پيس.

صبح تائين گهڻو ڪجهه بهتر هو. من ۾ ڇڻ ماٺار هئي. هيءُ مون ڇا ڪيو. شميءَ کي ائين ڇڏي آيس. مان ايڏو بزدل ڪيئن ٿيس.

"سائين، هيءَ توهان جي چانهه ۽ هيءَ اڄ جي اخبار"، مريم کي خبر هئي ته چانهه ۽ اخبار صبح جو نيرن تي لازم جز هئا. مون مرڪي ڪيس مهرباني چيو پر اندر ڄڻ وڍجي ويو هو. اڄ نه چانهه پيئڻ تي دل پئي چاهيو، نه اخبار پڙهڻ تي. چپ ۽ ماٺ ڪري وري سمهي پيس. ٿوري دير ۾ وري مريم اچي اٿاريو.

"سائين، ٻيهر چانهه حاضر آهي، ڇا ٿيو آ، طبعيت صحيح ناهي."

"نه- نه - بس ٿڪاوٽ آ، مهرباني سائين." چانهه رکي مريم هلي وئي ۽ مان چانهه جو ڍڪ ڀريندي اخبار ڏسڻ لڳس، اندرين صفحي تي ٻن ڪالمن جي خبر هئي "مڙس پنهنجي زال کي ڪاري ڪري ماري ڇڏيو ۽ پاڻ فرار.... پوليس ڳولها ۾." تڏهن منهنجي ذهن ۾ جهٽڪو لڳو اوهه.... خدا..... وَلو، ڪاري ڪري شميءَ کي قتل ڪري ڇڏيو.....

نئون ڪتاب

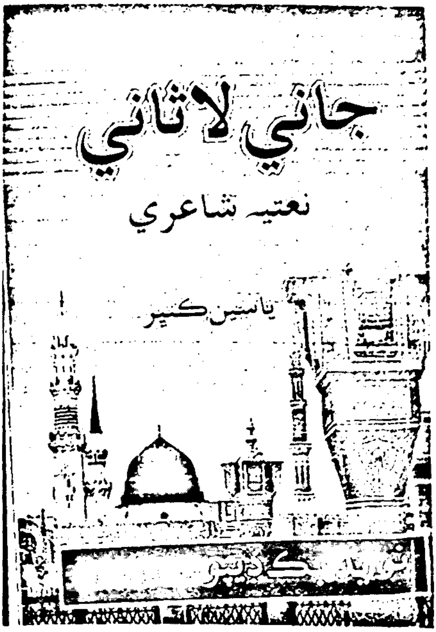

ڪتاب: جاني لاثاني

شاعر: ياسين ڪنير

موضوع: نعتيه شاعري

ڇاپو پهريون: اپريل 2019ع

قيمت: -/120 رپيا

ڇپائيندڙ: نويد بڪ ڊيپو حيدرآباد

هنري سلاسر
سنڌيڪار: شگفته شاهه

اصل ترڪيب

هن جو رڌڻو ڪنهن سائنسدان جي تجربيگاهه جو ڏيک ڏيندو هو يا جمبوجيٽ جي اوزارن جو ڪو سلسلو. هر پاسي ڊائل، سُيون ۽ والوَ نظر پيا ايندا هئا. اهي شيون باهه کي مرضيءَ مطابق وڌائڻ ۽ گهٽائڻ لاءِ هيون. رڌڻي جو هڪ حصو لائبريءَ وانگر هو. هڪ سنهي ۽ چار فوٽ اوچي الماري هئي، جنهن ۾ ننڍا ننڍا خانا هئا. انهن ۾ خوبصورت ڪارڊن تي دنيا جي سوادي/لذيذ کاڌن جا آزمايل نسخا درج هئا. انهن ڪارڊن کي نهايت سهڻي ترتيب سان رکيو ويو هو ته جيئن جنهن به ڪارڊ جي ضرورت پوي ته اهو اک ڇنڀ ۾ سامهون اچي وڃي.

ورجينا، گوشت علائقي جي سڀني ڪان سٺي دڪان تان وٺندي هئي. ڪاسائي، ورجينا کي ڏسي ڊِجي ويندو هو. بوٽيون صحيح وڍيل نه هونديون هيون يا بوٽين جي وزن ۾ ٿورو به فرق ٿيندو هو ته ورجينا سڄو گوشت سندس اُجلي هٽندي هئي. ڪاسائي سندس اها 'جارحيت' ماٺ ڪري سهي ويندو هو ڇو ته ورجينا کيس گوشت جا پئسا پنجويهه سيڪڙو وڌيڪ ڏيندي هئي. ورجينا لاءِ گوشت تيار ڪرڻ مهل ڪاسائي جوهري نظر ايندو هو. ڳولهي ڳولهي بهترين گوشت ڪڍندو هو. بيحد احتياط ۽ باريڪيءَ سان ان جي صفائي ڪندو هو ۽ پوءِ هر وزن ۾ سهڻيون بوٽيون تراشيندو هو ڄڻ ڪنهن نيڪلس لاءِ هيرا تراشيا هجن.

ورجينا جي مڙس جو نالو ليري هو. ليري جي ماءُ جو کاڌي پچائڻ ۾ ڪو به ثاني نه هو. اها دعويٰ ليريءَ جي هئي. ليري رات جو آفيس مان ايندو هو ته ورجينا دروازي تي سندس پُرجوش مرحبا ڪندي هئي. ليري کيس ڀاڪر ۾ ڀريندو هو. ورجينا پنهنجن هٿن سان سندس ڪوٽ لاهيندي هئي ۽ پوءِ ليري غسل خاني ۾ گهڙي ويندو هو. کيس صفائيءَ جي عادت نه ۾ هير هئي. هُو پنهنجي منهن کي مهٽي مهٽي ڌوئيندو هو. غسل خاني مان اهڙا آواز ايندا هئا ڄڻ ليري پندرهن پيرن واري ڪنهن تمام وڏي مڇيءَ سان ملهه وڙهندو هجي. هٿ منهن ڌوئي هُو کاڌي واري ميز پرسان ڪرسيءَ تي ويهي ڏاڍي اُميد سان رڌڻي جي دروازي کي تڪڻ لڳندو هو. ورجينا رڌڻي مان پليٽون کڻي ايندي.

ماني تيار ڪرڻ ۾ کيس چار ڪلاڪ لڳندا هئا. هوءَ هر شيءِ کي ايتري ئي باهه ۾ پچائيندي هئي جيتري گهرج هوندي هئي. نه هڪ درجو گهٽ نه هڪ درجو وڌ. ساڳيءَ ريت هوءَ وقت جو به خيال رکندي هئي. کيس ڄاڻ هئي ته ڪهڙي شيءِ ڪيتري دير ۽ ڪيتري گرميءَ جي درجي ۾ رڌڻ گهرجي. ران جو گوشت هڪ ڪلاڪ چاليهه منٽ ۽ پنجويهه سيڪنڊن تائين هڪ سئو پنجاهه ڊگري گرمي درجي تي پچندو آهي. مجال نه هئي جو چوويهه يا ڇويهه سيڪنڊ ٿي وڃن ساڳي طرح گرميءَ جو درجو هڪ سئو ايڪونجاهه يا هڪ سئو اٺونجاهه ٿئي.

سندس شادي، جي اٺن مهينن ڪانپوءِ جو ذڪر آهي جڏهن هڪ رات ورجينا معمول مطابق نهايت سليقي سان کاڌو تيار ڪري رکيو. اڄ هن پنهنجي گهر واري جي تواضع اسٽو سان ڪرڻ پئي چاهيو. بوٽيون پليٽ مٿان نگينن وانگر چمڪي رهيون هيون. ڪنڀين جي هيٺان گجر جا سونهري ڇلا ليئو پائي رهيا هئا. پوري ڪمري ۾ سوادي کاڌي جي خوشبوءِ پکڙيل هئي. ورجينا، ليريءَ جي اڳيان خالي پليٽ رکي ۽ سندس چهري تي نظرون کُپائي ڇڏيون. سندس گلابي ڳل باهه جي تپش سان ٻري رهيا هئا. ليري پليٽ ۾ اسٽو ڪڍيو ۽ ڀريون گرهه

وات ۾ وجهي آهستي آهستي چٻڻ لڳو. ورجينا شوق مان پڇيو:

”ڪيئن رڌو آهي؟“

”تمام سٺو.“

”ڪيترو سٺو؟“

”ايترو سٺو جو اهو کاڌو ڪنهن بادشاهه کي پيش ڪجي ته هُو توکي هيرن ۾ توري ڇڏي.“

”بس؟“

”اوهه..... ڊارلنگ!... ڇا وري ساڳيو بحث ٿيندو؟“

”ها!“ ورجينا ضد مان چيو.

”ٻڌ!...“ ليري چيو: ”آءٌ توسان ڪوڙ نه ڳالهائي سگهان ٿو، پر پوءِ تون منهنجي ڳالهه جو اعتبار نه ڪنديئن.“

”گهمائي ڦيرائي ڇو ٿا ڳالهه ڪريو؟“ ورجينا مايوسيءَ مان چيو.

”صاف چئي ڇڏيو ته منهنجو رڌل اسٽو ايڏو سٺو ڪونهي جهڙو توهان جي ماءُ رڌيندي هئي.“

ليريءَ چيو: ”تنهنجي پچايل اسٽو جي جيتري به تعريف ڪجي سا گهٽ آهي، پر منهنجي ماءُ جي رڌل کاڌن ۾ هڪ خاص خوشبوءِ هوندي هئي جيڪا تنهنجن کاڌن ۾ نه هوندي آهي.“

”منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي....“ ورجينا جو آواز روئڻهارڪو هو.

”آءٌ بهترين گوشت، صاف سٿريون ڀاڄيون ۽ مهانگا مصالحا خريد ڪندي آهيان. رڌڻي ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪم ڪندي آهيان. مون وٽ جديد چُلها ۽ مشينون آهن ۽ کاڌي پچائڻ جون بهترين ترڪيبون آهن پوءِ به منهنجن کاڌن ۾ اها خاص خوشبوءِ ڇو نٿي اچي؟ آخر توهان جي ماءُ کاڌن ۾ ڪهڙي خوشبوءِ ڪهڙو عطر وجهندي هئي؟“

”ڪاش مون کي خبر هجي ها.“ ليريءَ چيو.

”مون کي ته فقط اها خبر آهي ته سندس وفات کانپوءِ مون کي وري اهڙو کاڌو نصيب نه ٿيو. خير...... ڇڏ ان ڳالهه کي مون کي تنهنجا رڌل کاڌا به پسند آهن. جيستائين منهنجي ماءُ جو سوال آهي ته هن جهڙيون عورتون دنيا ۾ ڪڏهن ڪڏهن ئي جنم وٺنديون آهن.“

”ليري ڊيئر! آءٌ هر معاملي ۾ تنهنجي دل کٽڻ ٿي چاهيان. مون کان اهو برداشت نٿو ٿئي ته فقط هڪ معاملي ۾ توهان جي ماءُ کي مون تي فوقيت حاصل هجي. هن جي وفات بعد به.“

اهو سلسلو ڪيترن ئي مهينن تائين جاري رهيو ورجينا کي اها ئي دماغ ۾ ڳالهه هوندي هئي ته هوءَ کاڌو ناهڻ ۾ سندس مرحيات سَسُ کي شڪست ضرور ڏيندي.

هوءَ نوان نوان منصوبا ناهيندي هئي. نوان نوان تجربا ڪندي هئي، ايستائين جو هوءَ کاڌن ۾ مشرقي جڙي ٻوٽيون به مهارت سان استعمال ڪندي هئي. ان ۾ ڪو شڪ نه هو ته هوءَ انتهائي سوادي کاڌا ناهيندي هئي. ليري اهي کاڌا رغبت سان پيٽ ڀري کائيندو هو پر جڏهن ماءُ ۽ زال جي مهارت جو مقابلو ڪندو هو ته ڳالهه ساڳي خوشبوءِ تي ئي اچي ختم ٿيندي هئي.

هڪ ڏينهن ورجينا مارڪيٽ مان سيٽو سامان وٺي نڪتي پئي، ته اوچتو ڪيس پنهنجي سرتيءَ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

”اڙي ورجينا! تون ڪٿي آهين؟ ڇا تنهنجي مڙس توکي خوابگاهه ۾ قيد ڪري رکيو آهي؟“

ورجينا ٿوري دير لاءِ پنهنجو ڏک وساري مُرڪڻ لڳي ۽ چيائين:

”خوابگاهه ۾ ته نه پر رڌڻي ۾ قيد ڪيو آهي.“

”اڇا!.... آءٌ ليريءَ کي ته، اهڙو ماڻهو نه سمجهندي هُيس. هن تو جهڙي گُڏيءَ کي راڌو بڻائي ڇڏيو آهي؟“ هن هڪ گهرو ساهه کنيو.

”هيءُ مرد ڏاڍا ظالم هوندا آهن. ڏسڻ ۾ ته سادا سودا پر اندر ۾ چالاڪ. سندن اصليت ته شاديءَ کانپوءِ کُلندي آهي.“

”نه مارٿا! منهنجو ليري اهڙو ڪونهي.“

”ٿورو پنهنجو پاڻ کي ته ڏس، تون ته ڏاڍي نفاست پسند هوندي هئين. هاڻي توکي ڇا ٿي ويو

آهي؟ اڄ ته ڪٿي ويهي ٿوري ڪچهري ڪريون. پوءِ مون کي پنهنجا وار سيٽ ڪرائڻ لاءِ وڃڻو آهي.“

ٻئي گڏجي پرسان هڪ ريسٽورنٽ ۾ وڃي ويٺيون.

ورجينا گهر پهتي ته شام ٿي چڪي هئي. سوا ڇهه پئي ٿيا. سندس ٽوپي مٿي تي پنجيتاليهه ڊگريءَ جي زاويي تي جُهڪيل هئي ۽ اکين ۾ هڪ جارحانہ چمڪ هئي. اها ليريءَ جي خوشقسمتي هئي جو هُو جلدي گهر نہ آيو هو، نہ تہ اڄ ورجينا جيئن ئي گهر ۾ قدم رکي ها تہ گهر جنگ جو ميدان بنجي وڃي ها. مارٿا جي ڳالهين ڪيس شينهڻ بڻائي ڇڏيو هو. ورجينا منهن ڌوئڻ لاءِ غسل خاني ۾ وئي. ليريءَ جا ڪپڙا اتي ايڏانهن هوڏانهن پيا هئا. ورجينا کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي، مارٿا سچ ٿي چيو مرد ان لائق هوندا ئي نہ آهن جو ڪين خوش رکڻ لاءِ پنهنجي جان ڏئي ڇڏجي. خاص ڪري، اهي مرد جن ۾ عورتن جي ڪاوشن کي ساراهڻ جي صلاحيت بہ نہ هجي.

ليري گهر آيو تہ ورجينا سَيون ابرندڙ پاٽيءَ ۾ وجهي رهي هئي. هن جو موڊ خراب هو. ليري محتاط لهجي ۾ ڳالهايو:

”هيلو ڊارلنگ! اڄ مون ڪيترا ئي ڀيرا فون ڪيو، پر ڪنهن نہ کنيو. ڇا فون خراب هو؟“

”آءٌ ٻاهر ويل هيس.“

”ٻاهر ڪٿي هئين؟“ ليريءَ نرم لهجي ۾ پڇيو.

ڪيڏانهن بہ وئي هجان. توکي ڇا؟ ڇا آءٌ توکي هڪ هڪ لمحي جي رپورٽ پيش ڪريان؟“

”نہ... نہ... منهنجو اهو مطلب نہ هو.“ ليري ڪيس عجب مان ڏسندي پڇنتي ٿي ويو.

”آءٌ شيري پئي رڌيان“، ورجينا سختي سان چيو ”انهن کي بار بار چڪڻو پوندو آهي، نہ تہ اُهي ڪڙيون ٿي وينديون آهن.“

ليري منهن ڌوئڻ لاءِ هليو ويو. ورجينا الماري کولي ٿانوَ ڪيڻ لڳي. ٽماٽن جي چٽڻي چلهہ تي رکي. اتفاق سان چلهہ تيز پئي ٻري انڪري چٽڻي سڙي وئي. ورجينا جلدي چلهہ بند ڪئي ۽ سڙيل چٽڻي ڪڍي سَيُن تي رکڻ لڳي. اهو ڪم ڪري هن لت هٽي رڌڻي جو دروازو کوليو ۽ ڪاڏي جي ميز پرسان پهتي. اڄ هوءَ ليريءَ جي سامهون ڪرسيءَ تي نہ ويٺي، پر بيٺي رهي. هوءَ فيصلو ڪري چڪي هئي تہ سندس ڪاڌي بابت ليريءَ جي زبان مان هڪ بہ تنقيدي لفظ نڪتو تہ هوءَ بہ خاموش نہ رهندي.

ليري سڙيل چٽڻي هينان ڪاٽو وجهي سَيُن جو ڀهريون گرهہ وات ۾ رکيو ۽ ڏاڍي ڏيان سان بہ ٽي چاٻا ڏنا. ورجينا جون نظرون هن جي چهري تي ڄميل هيون. اوچتو ليريءَ رڙ ڪئي:

”ورجينا!“

”ڇا ڳالهہ آهي؟“ ورجينا ڪاوڙ مان چيو.

”تو اڄ ڪاڌي ۾ ڇا ملايو آهي؟ تون ڪامياب ٿي وئين ڊارلنگ!... سئو سيڪڙو ڪامياب ٿي وئينءَ.“

”ڪامياب؟“ ورجينا کي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي.

”ها واقعي! اڄ تہ تو ڪمال ڪري ڇڏيو. بالڪل منهنجي ماءُ جي رڌل ڪاڌن جهڙو ڪاڌو ناهيو آهي. ساڳيو مزو، ساڳي خوشبو هن ڪاڌي ۾، اهو سڀ ڪجهہ موجود آهي جيڪو منهنجي ماءُ جي ناهيل ڪاڌن ۾ هوندو هو.“

ورجينا سک جو ساهہ کنيو ۽ ليريءَ جي سامهون واري ڪرسيءَ تي ويهي رهي. هوءَ سوچي رهي هئي تہ سندس حسن جي تازگي برقرار رکڻ لاءِ ٻنپهرن جو آرام ڪرڻ ضروري آهي. هاڻي هوءَ روز آرام سان سمهندي ڇو تہ آخر ڪاڌو ساڙڻ ۾ دير ئي ڪيتري لڳندي آهي!! ڪيس سَسُ جي ’خوشبودار‘ ڪاڌي جي اصل ترڪيب ملي وئي هئي.

◙

ڊاڪٽر ريحانه نظير

مايا

گرائونڊ تي ماڻهن جو ميڙ ڏسي غنيءَ سمجهيو ته شايد ڪو سرڪس هلي رهيو آهي، پر ٻي گهڙيءَ تي ڪيس خيال آيو ته جيڪڏهن هن ننڍڙي شهر ۾ سرڪس لڳي ها ته ان جو اطلاع ڀهريان ئي ڍڙهو گهمائي ڪيو وڃي ها. هميشه ائين ئي ٿيو آهي، پر هتي اهڙو اعلان مون ته ڪونه ٻڌو آهي ۽ نه ڪي ورني مان ٻن ٽن ڏينهن کان ڪو ٻئي شهر ويو آهيان. اهو سڀ سوچي هُو موٽر سائيڪل روڊ جي پاسي تي بيهاري ۽ ميڙ ڏانهن وڌيو.

هن ڪي پري کان آواز ٻڌڻ ۾ پئي آيا، پر نظر ڪجهه نه پئي آيس، هُو تڪڙو ميڙ ڏانهن وڌڻ لڳو ته آواز چٽا ٿيندا ويا.

”اڙي نشي ۾ ائي.“

”ها ها.“

”نه نه خوشيءَ مان ٻُل پئي هڻي.“

ها ها!! ها ها!!

”اڙي ڊرامو پئي ڪري.“

”آهي ڪير؟“

”فقيرياڻي آ، ماڻهو ڏسي ڊرامو پئي ڪري.“

”نه نه مون کي ته پيتل پئي لڳي.“

”ها ها سچ ٿو چوين، مون چوريءَ کي ڏٺو آهي.“

غني ماڻهن جا جملا ٻڌندو ميڙ کي چيڙي اندر داخل ٿيو، هن ڏٺو ته 13-14 سالن جي ننڍڙي ڇوڪري جنهن جا وار مُنجهيل ۽ ڪپڙا هنڌن هنڌن ڦاٽل هئا، ماڻهن جي هجوم ۾ رڙيون ڪري رهي هئي ۽ هوءَ ڪيڏي مهل زمين تي ڦٿڪي رهي هئي ته ڪيڏي مهل ننڍڙي پنڌ سڪندڙ ٻار وانگر اٿڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، ۽ ماڻهن جي سوالن جا جواب اڌوگابري جملي ۾ ڏيئي رهي هئي، شايد نشي سبب هن جي، زبان وڦلي پئي وئي.

”نه نه شراب نه.“

”مون نه.“

”هنن هو (مقبول) سجو (سجاد) پياريو آ، هنن مون کي... هنن مون سان هي ڪيو آهي.“

غنيءَ پوترو (جيڪو هن جي ماءُ گرمي سبب هن جي مٿي، تي رکيو هو جڏهن هُو گهران ٻاجي وٺڻ لاءِ نڪتو هو.) لاهي هن جي اڌ اگهاڙي بدن تي وڌو ته رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون، ”ابا امان هنن ته مون کي ڏاڍو ماريو آهي مون سان ابا ابا.“

ڪيڏو درد هو هن جي رڙين ۾، ۽ هن جي ريهُن ۾.

”ڇا ڪيو آ هنن توسان؟“

غنيءَ هن کان آهستي پڇيو.

”هنن مون سان مون سان...“ هوءَ جملو پورو چئي نه سگهي.

هُو سڀ سمجهندي آهستي آهستي پوئتي هٽندا ويا ٻئي. غنيءَ هنن کي غضبناڪ نظرن سان ڏسندي چيو. ”توهان کي شرم اچڻ گهرجي، هن جي ههڙي حالت ڏسي هن تي ڪِلو پيا ڇڻ ته ڪو تماشو ڏسڻ لاءِ مليو آهي اوهان کي.“

”اسان ڇا ڪيو آ؟ هِن نشو ڪري وچ روڊ تي پئي ابتا سبتا ٻُل ڏنا سو اسان به ڏسڻ لاءِ آياسين.“

”توهان کي هن جو هراسيل مُنهن ۽ هيءُ حال

ڏسي لڳي ٿو تہ هوءَ خوشيءَ ۾ پٺي کُڏي ۽ هن تي چٽرون پيا ڪيو." غنيءَ ڏاڍيان ڳالهائيندي چيو. اهو ٻڌي سڄو ميڙ ٽڙي پکڙجي ويو.

"اڙي بي حسو، بي شرمو منهنجي مدد ڪيو تہ هن کي اسپتال ڪٺائي هلون." غني رڙيون ڪندو رهيو، پر سڀ هليا ويا.

"هلو هلو سڀ، پوليس ڪيس آهي، پاڻ بي گناهہ پڪڙ جي ويندا سين."

ٿوريءَ دير ۾ پوليس جي موبائيل بہ اچي پهتي.

"سائين هن سان زيادتي ٿي آهي، هن کي اسپتال ڪٺي هلو." غنيءَ پوليس وارن کي پاڻ ڏي ايندي رڙ ڪري چيو.

"ها ها هل ڪانپو خان تون وات ڳاڙهو اسان کي ٿو ٻڌائين تہ اسين ڇا ڪريون."

"ڪٿو ڇوري وجهو موبائيل ۾. ڇورا تون بہ هل جاءِ واردات تي، تنهنجو هئڻ، ڪا ڳالهہ ضرور هوندي." پوليس واري ڪڙڪيدار آواز ۾ چيو.

"نہ نہ سائين هيءَ ڏسو منهنجي بائيڪ بيٺي آهي. مان ڀاڄي وٺي موٽي رهيو هوس، تہ ماڻهن جو انبوهہ ڏسي هتي آيس."

"ها ها پوءِ اهو انبوهہ ڪٿي آهي ڇورا. بائيڪ ۾ ڪنهن ٻئي جي ڪٿو بائيڪ بہ وجهو، ان کي بہ موبائيل ۾."

"سائين مان بيگناهہ آهيان مون ڪجهہ ڪونہ ڪيو آهي." غني رڙيون ڪندو رهيو.

مايا جون اکيون دهشت ۾ سڄيون کُليون ويون. هُوءَ گاڏي روڊ تي هلندي هلندي ڏسي بيهوش ٿي ويئي.

مايا کي جيئن هوش آيو، هُوءَ هڪ وڏي ڪمري ۾ پَٽ تي ليٽي پئي هئي، هن پنهنجي چوڌير نظر ڦيرائي تہ بيڊن تي هن کي وڏن وڏن پيٽن سان مايون سُتل نظر آيون جيڪي درد ۽ تڪليف جي شدت کان رڙيون ڪري رهيون هيون.

مايا کي ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ ڪونہ پئي آيو تہ هوءَ ڪٿي آهي.

"پٽ ڄائو آهي، هڪ ننڍڙو ٻار." هڪ نرس ڪٿي اندر آئي، جيڪو رت ۾ ٻڏل هو، مايا اهو ڏسي رڙيون ڪرڻ لڳي.

"نہ نہ مون کي ٻار ڪونهي مون کي ڇڏيو، مون کي ڇڏيو، مون کي ٻار ڪونهي."

هن جي رڙين تي نرس ڊُڪندي آئي ۽ هن کي دڙڪا ڏيڻ لڳي، "بس ڪر هيءَ ليبر روم آ ڏسين ڪونہ ٿي تہ مايون سُتيون پيون آهن رڙيون نہ ڪر، نہ تہ ڊاڪٽر اچي سُئي هڻندئي."

"نہ نہ مان سئي نہ هڻائيندس، مان ٺيڪ آهيان مون کي ڪجهہ ڪونہ ٿيو آهي، مون کي ڇڏيو... بابا بابا." هوءَ رڙيون ڪري ٻاهر نڪري آئي.

در کان ٻاهر هن کي پيءُ بيٺل نظر آيو ۽ هن ٻوڙندي وجي ان کي ڀاڪر پاتو. جنهن جا ڪپڙا ڦاٽل هئا، پهراڻ جنهن جو بيڙيون لڳل ڪونہ هيون ۽ گوڏ ٻڏل هئس. هن جي اکين مان پاڻي وهي رهيو هو. هن مايا کي ڀاڪر پائي زور سان ڊِڪريون ڪري روئڻ شروع ڪيو.

"مايا منهنجي ڌيءَ مان ڪيڏو جهليندو هوسانءِ تہ انهن لوفرن سان گڏ نہ ويهہ. امان، پر تو منهنجي هڪ بہ نہ ٻڌي." مايا جي پيءُ جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا.

"بابا مان مقو ۽ سَجو سان ننڍي هوندي کان گڏ کيڏي آهيان، مون کي ڪهڙي خبر تہ اڄ هُو مون سان ائين ڪندا بابا هنن مون کي ڏاڍو ماريو آ... بابا هنن مون سان..."

"بس امان بس، مون کي خبر آهي."

مايا جي پيءُ کي پوليس جا چيل لفظ ياد آيا.

"اڙي ڇا نالو اٿئي."

پوليس واري رڙ ڪري پڇيس. "سائين

موهن.“ هن ڏجي ڏجي چيو.

”ها ها سچ ٻڌاءِ ڇوريءَ ڪڏهن کان نشو ڪرڻ شروع ڪيو هو.“

”سائين جڏهن هن جي ماءُ مري ويئي تڏهن انهن ڇورن جي ٺي ڇوڻ تي هن نشو واپرائڻ شروع ڪيو هو، ڇو جو انهن هن کي چيو ته نشي ڪرڻ سان تنهنجو ڏک گهٽجي ويندو.“

”اڙي پئسا ڪير ڏيندو هو، ڇوري کي شراب ڪو سستو ته ڪونهي اسان کي ٿو سمجهائين.“ پوليس واري هن کي دڙڪا ڏيندي چيو هو.

”سائين جيڪو به پنڻ مان ملندو هوس، اُن جو شراب وٺندي هئي، نه ته اهي نياڳا پئسا ڏيندا هئس.“

”مطلب ته ڇورن سان ٺهيل هئي پهريان کان ئي ڇنبو هيو نه ته ڇا“ ٻئي پوليس واري اک هٽي پهرين پوليس واري جي ها ۾ ها ملائي.

سائين منهنجي ڌيءَ جي حالت ڏسو. هن سان ظلم ٿيو آهي، نياڳن منهنجي ڌيءَ جي اهڙي حالت ڪئي آهي. اسپتال مان آيو آهيان ڇون ٿا ته بيهوش آهي سائين.“

”سائين ماڻهو ڇون ٿا ته ڇوري هنن سان ٺهيل آهي.“ هڪ سپاهيءَ جمعدار کي ڪن ۾ چيو.

”سائين ماڻهو ڇا به ڇون، توهان هن غريب جي F.I.R ته ڪٽيو نه.“ غني جنهن کي موقعي واردات تان پوليس ڪنهي ڪٺي آئي هئي، پر جڏهن ان کي خبر پئي ته هو هڪ سماجي ڪارڪن آهي تڏهن ان جي زور ڀرڻ تي مايا کي اسپتال روانو ڪيو هئائون، ۽ پوءِ مايا جو پيءُ جيئن اسپتال پهتو هو، تيئن غني ان کي وٺي ٿاڻي تي آيو هو F.I.R ڪٽرائڻ، تنهن جڏهن پوليس وارن جون ڳالهيون ٻڌيون، تڏهن چڙ مان ڳالهائڻ لڳو.

”توهان جو ڪم آهي جانچ ڪرڻ، سا ته ڪونه پيا ڪريو، مٿان وري هن غريب جي نياڻيءَ تي الزام مڙهي رهيا آهيو.“

”سائين ناراض نه ٿيو، اسان به خبرون رکون ٿا، پڇو هن جي پيءُ کان ته شراب پيئندي هئي يا نه، اڙي سچ ٻڌاءِ.“

سائين پيئندي هئي، پر مون اوهان کي ٻڌايو ته انهن نياڳن جي چوڻ تي، پر سائين هينئر ته منهنجي ڌيءَ سان ظلم ڪيو اٿن، سائين اوهان به ٻچن وارا آهيو، ڪا ڪهل ڪيو، نياڻي اجا تائين هوش ۾ ڪانه آئي آهي توهان منهنجي رپورٽ لکو.“

”نه جيستائين ميڊيڪل بورڊ جي رپورٽ ڪانه ايندي، تيستائين ڪيئن خبر پوندي ته هن سان ڪجهه ٿيو آهي يا نه؟“

”مطلب توهان رپورٽ ڪونه لکندا.“ غنيءَ چڙ مان چيو.

”نه سائين ڊاڪٽر جي رپورٽ کان سواءِ ممڪن ناهي.“ پوليس واري غنيءَ جي اکين ۾ اکيون وجهي چيو.

”هل چاچا اسپتال هلون، هتي صرف اميرن کي انصاف ملندو آهي.“ غنيءَ چڙ مان چيو.

مايا جو پيءُ انهن خيالن ۾ گم هو ته هن کي گوڙ ٻڌڻ ۾ آيو. هن ڏٺو ته هڪ شخص جي پويان 30-20 ماڻهو اسپتال اچي رهيا آهن ۽ چئي رهيا هئا. مايا جي ڏوهارين کي سزا ڏيو، مايا کي انصاف ڏيو. ماڻهن جي هجوم کي پاڻ ڏانهن ايندڙ ڏسي مايا رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون.

”بابا هيءَ ڪير آهن؟“ اُهي منهنجو نالو ڇو پيا وٺن. بابا مون کي بچاءِ بابا.“ مايا رڙيون ڪندي وري بيهوش ٿي ويئي. نرسون هن کي ڪٺي اندر هليون ويون.

”توهان هن جو اجا تائين ميڊيڪل چيڪ اپ ڇو نه ڪيو آهي.“ سڀ کان اول بيٺل سياسي نمائندي ڊاڪٽر کان پڇيو.

”سائين ڇوڪري جيئن ڪٺي آيا هئا تيئن

بيهوش هئي، هاڻي هوش آيو هوس، ته توهان کي ڏسي وري بيهوش ٿي وئي.“

”اڙي اسان کي ڏسي ڇو بيهوش ٿيندي، اسان ته هن کي انصاف ڏيارڻ لاءِ نڪري آيا آهيون، ڪالهه کان سوشل ميڊيا تي هن ڇوڪريءَ سان کيل ويڙهه ڏسي رهيا آهيون، وري تون به ٿو اسان کي سمجهائين.“

سياسي ماڻهوءَ ڊاڪٽر کي اُلر ڪندي چيو.

”سنڀالي ڳالهاءِ مان ڊاڪٽر آهيان توهان جو نوڪر ڪونه آهيان.“

”تون به سنڀالي ڳالهاءِ ڇوڪري نڌڪي ڪونه آهي، جلدي ان جي چڪاس ڪريو، نه ته اسپتال وڃائي ڇڏيندوسانءِ.“

”تون مون کي ڌمڪيون ٿو ڏين جيستائين ڇوڪريءَ کي هوش نه ايندو، تيسين چڪاس ڪونه ڪنداسين، اهو ميڊيڪل ڪوڊ جي خلاف آهي.“ ڊاڪٽر هن جي منهن ۾ چِتائي چيو.

”اڙي هي ائين ڪونه مڃيندو. پڇو هن اسپتال کي، سڀ ڪارڪن اسپتال ۾ گهڙي آيا، جنهن کي جيڪو ڪجهه هٿ آيو، ان کي پڇڻ لڳو. ٽي.وي چينل وارا پهچي ويا، اسپتال جو عملو مريض سڀ هجوم ٻنجي ڏسڻ لڳا. ڪي خوف هراس مان اسپتال کان ٻاهر پڇڻ لڳا.

مايا کي هوش آيو ته رڙيون ڪرڻ لڳي، ڇوڪريءَ کي هوش اچي ويو آ، چڪاس ڪريو.“ ان جي ڪارڪن بلند آواز ۾ چيو.

”نه نه بابا مون کي وٺي هل بابا.“

مايا جي رڙين تي هن جي پيءُ ڊوڙي وڃي ان کي ڀاڪر پاتو، هوءَ سڄي ڏڪي رهي هئي.

”نه نه اسان چڪاس ڪونه ڪرائينداسين.“ مايا جي پيءُ رڙيون ڪندي چيو.

”نه نه چاچا تون پريشان نه ٿي، اسين توسان گڏ آهيون.“ سياسي نمائندي هن جي پُٺي ٺپيندي چيو.

”نه نه اسان کي ڇڏيو، اسان کي چڪاس ڪونهي ڪرائڻي.

”ڏسو پيا جيستائين وارث رضامندي نه ڏيندا، اسين ميڊيڪل بورڊ ڪونه ويهارينداسين.“

هنن کي ڪهڙو عقل آ توهان ڪاغذ ڏيو مان ٿو سائن ڪري ڏيان توهان کي، هنن کي ڇڏيو.

”ائين ڪونه ٿيندو.“ ڊاڪٽر رڙ ڪري چيو.

”ڇو نه ٿيندو؟“ ايستائين پوليس به پهچي ويئي. گوڙ هنگامي کان پوءِ ڊاڪٽر فائيل کڻي آيو ته مايا کان يا هن جي پيءُ کان سائن يا آڱوٺو هڻايون ته جيئن چيڪب ٿئي.

انهيءَ مهل ڊاڪٽر، سياسي نمائندو ۽ غني ڪاغذ (فائيل) کڻي وارڊ ۾ ويا، ته نه مايا هئي ۽ نه وري ان جو پيءُ، ٻنهي مان ڪوبه نظر ڪونه آيو، بيڊ تي رت جا ڪجهه نشان ڏسي ڊاڪٽر ڪنڌ ورائي سياسي نمائندي ڏانهن ڏٺو.

غني ڊوڙندو ٻين وارڊن مان پڇي آيو، پر ڪٿي به هن کي مايا ۽ هن جو پيءُ نظر ڪونه آيو، سائين ڪٿي به ڪونهن الاءِ ڪاڏي هليا ويا.

”جڏ ماڻهو اجايو اسان جو وقت وڃايَن.“ اهو چئي سياسي نمائندو ڪارڪنن سان گڏ ٻاهر هليو ويو.

”اسان ته پهريان ئي چيو هو ته ڇوري چالو آهي، سائين توهان کي يقين نه آيو.“ پوليس اهو چئي هلي وئي.

غني ٿڪل قدمن سان اسپتال کان ٻاهر نڪتو ته چوڪيدار هن کي ٻڌايو ته سائين ڇوڪريءَ جو پيءُ ڇوڪريءَ کي ڪلهي تي رکي رڪشا تي هليو ويو، هُو چوندو پئي ويو ته اسان کي انصاف نه کپي. اسان کي انصاف نه کپي، اسان جو انصاف الله ڪندو.

اياز عمراڻي

پرم!

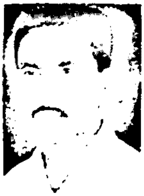

اُهو برکا رُت جو صبح هو، اڳ ۾ اڃان بوند وسي پئي، رات تيز مينهن پيو هو، گهٽين ۾ روڊ پاڻي سان ڀريل هئا. گپ چڪ ۾ ڪنڊون پاسا وٺي هلڻ اوکو هو. شازي ۽ سندس بيمار ماءُ پاڻي جهاڳي گپ چڪ مان پار پئي، الائي ڪيئن سانول جي گهر پهچيون هيون. شازي، سانول ۽ سندس گهر ڀاتين سان دعا سلام ڪري سندس سهڪندڙ ماءُ حميدان کي صوفي تي ويهاري پاڻ ئي وڃي فرج مان پاڻي ڪڍي آئي، ماءُ کي پاڻي پيارائين ته سندس ساهه ڪجهه سولو ٿيو.

شازي سندس ماءُ جي پر ۾ صوفي تي سانول جي سامهون ويٺي هئي. سندس ڪنڌ هيٺ هو. هوءَ ڊنل ۽ گهبرايل هئي. لڙڪ اکين مان ڇٽي هن جي پنبڻين ۾ اٽڪي پيا هئا.

حميدان بيٺل پاڻيءَ ۾ پٿر اُڇليو. "اوهان جا اسان تي الاهي احسان آهن، هڪڙو ٻيو احسان به ڪريو." حميدان اڌوري ڳالهه ڪري چُپ ٿي وئي.

سانول آهستگيءَ سان پڇيو- "ڪهڙو احسان ڪرڻو آهي مون کي ٻڌايو؟" سانول سواليه نظرن سان شازيءَ ڏانهن ڏٺو.

شازيءَ ڏڪندڙ آواز ۾ وراڻيو "مجھے دے دو..." ڳالهه جو ڳوڙهو جيتوڻيڪ شازي جي نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو هو، پر سندس اڌورو جملو منجنيق جي گولي وانگر وڃي سانول جي دل تي ڪريو. سانول جي ٻُت مان ساهه نڪري ويو. سانول لاءِ شازيءَ جي اڌوري ڳالهه کي سمجهڻ اوکو نه هو. هي شازيءَ جي اڳ اکري کان چڱي ريت واقف هو، پر اڄ شازيءَ جيڪو گهريو هو، اهو ڏيڻ سانول جي وس ۾ نه هو.

شازي ۽ سانول جي وچ ۾ اڌ عمر کان به وڌ وٿي هئي. سندن پهرين ملاقات هڪ خانگي اسڪول ۾ ٿي هئي، جتي شازي هيڊمسٽريس هئي، سانول سندن اسڪول جو ساليانو رڪارڊ چيڪ ڪرڻ ويو هو. رڪارڊ ۾ الاهي اوڻايون هيون، سانول ڪيس ضروري سمجهاڻيون ڏئي موڪليو ٿي، ته هن معصوماڻي انداز ۾ چيو: "مون کي اهو سيکاريو نه... مون کي اهو ناهڻ نٿو اچي... رڳو ٿي غلطيون ڪريان." شازيءَ جي اکين ۾ التجا هئي. سانول سندس اکين ۾ پرجي آيل معصوميت کي نظر انداز ڪري نه سگهيو.

"ٺيڪ آهي جيڪا ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي پڇو." سانول چيو.

اوهان ويهو نه مان پينسل سان ڪم ڪريان ٿي، اوهين ڏسو جتي غلطي ڪريان اوهين سمجهايو." شازيءَ معصوميت مان سانول جي منهن ۾ ڏسندي چيو.

"چڱو ٺيڪ آهي." سانول ڪرسيءَ تي ويهي رهيو، ڇهن سالن جو رڪارڊ هو، هڪڙي سال جو رڪارڊ هنن گڏجي درست ڪيو. هنن وچ ۾ سواءِ اسڪول رڪارڊ جي ٻي ڪا به ڳالهه ٻولهه نه ٿي.

موڪلائڻ وقت شازيءَ، سانول کي سندس فون نمبر ڏنو ۽ سانول جو نمبر ورتائين.

ٻئي ڏينهن صبح جو سانول جي فون تي شازيءَ جي نمبر تان صبح جو سلام آيل هو. سانول به روايتي طرح ڪيس گڊمارننگ ميسيج ڪيو.

هنن ٻن ڇهن ڏينهن ۾ اسڪول جو رڪارڊ تيار ڪري ورتو. ڪو ٽيڪنيڪل مونجهارو ٿيو ٿئي، ته شازيءَ فون تي سانول کان مدد ورتي ٿئي.

هڪ ڏينهن سانول وڃي رڪارڊ چيڪ ڪيو ته اهو سليقي سان ٺيل صاف سٿرو ۽ درست هو. واپس وڃڻ ويل شازي خوشيءَ سان ڀرپور فاتحاڻي انداز ۾ سانول ڏانهن ڏسي مُرڪي سانول جو ٿورو مڃيندي چيو-

"اوهان نه هجو ها ته مان هي هرگز نه ڪري سگهان ها."

"ان ۾ اوهان لاءِ ڪابه مشڪل ڳالهه ڪونه هئي، اوهين ته ڏاڍيون ذهين آهيو." سانول مُرڪندي ڏانهس ڏٺو ته ڪونڊين ۾ پيل رنگ رتا گل به مُرڪي پيا.

هيءَ اسڪول جي گيٽ تائين سانول سان گڏ آئي. هن اڳتي وڌي دروازو کوليو ۽ سانول جي نيڻن ۾ نهاري چيو: "مهرباني ڪري ايندا رهجو."

هن سادڙي سباجهڙي ۽ انتهائي ذهين ڇوڪريءَ جي مشڪي رنگ ڏي مائل ڪڻڪائين رنگ تي وائل جو وڳو دلڪش ڪنٽرا سٽ ڪري ٻيٺو هو. سندس ڇپن هيٺان وڏيل ڪاڏي سندس سونهن کي منفرد بڻايو ٿئي. سندس معصوم چهري تي چيروين اکين جي ترڪش ۾ تکا تير هئا، جيڪي روح جي بدن مان آر پار اُڪري ٿي ويا.

شازيءَ ۽ سانول وچ ۾ فون تي صبح جو سلام وارو تعلق حال احوال اورڻ تائين وڌيو. هي هڪ ٻئي سان ڳالهيون ڳرهڻ لڳا.

هڪ ڏينهن اسڪول جي اونر سان گپ شپ ۾ شازيءَ جو ذڪر نڪتو ته هن سانول کي ٻڌايو. شازي هڪ غريب ۽ خودار ڇوڪري آهي. سندس ماءُ بيمار بلڊپريشر جي مريض، سندس رڪشو هلائيندڙ ڪمزور پيءُ کان هاڻ رڪشو به نٿو هلي. پيٽ پالڻ جي ڪفالت لاءِ هٿ پير هڻڻا ٿا پون. بس پگهار مان گهر وارن جي مدد ڪري ٿي.

سانول اسڪول اونر کي پگهار وڌائڻ لاءِ زور ڀريو، پر هن پنهنجي بيوسي ڏيکاري. نيٺ ٻنهي وچ ۾ طئي ٿيو ته شازيءَ جي پگهار ٻيڻي ڪئي ويندي. مٿيان پئسا سانول ڏيندو ۽ انهيءَ جي شازيءَ کي پروڙ نه پوندي.

شازيءَ جي پگهار ٻيڻي ٿي وئي، پگهار ۾ سانول جي هٿ هجڻ جي خبر، سال کن هُن کي نه هئي.

هڪ ڏينهن شازيءَ فون تي ڏوراپو ڏيندي سانول کي چيو: "اوهان اسڪول اونر معرفت منهنجي مدد پيا ڪريو، اها سڌي طرح ڪريو ها ته وڌيڪ خوشي ٿئي ها." سانول هي راز فاش ٿيڻ تي هڪو ٻڪو ٿي ويو. وٽس چوڻ لاءِ ڪجهه به ڪونه هو.

وقت سان گڏ شازيءَ ۽ سانول جو تعلق دوستيءَ جي ڳنڍ ۾ ڳنڍجي ويو. خيالن جي ڏي وٺ هم آهنگي پيدا ڪندي وئي. ٻئي هڪٻئي کي ڏينهون ڏينهن وڌ اهميت ڏيندي وڌيڪ ويجهو ٿيندا ويا.

هڪ ٻئي جي گهر اچڻ وڃڻ، گڏ گهمڻ ڦرڻ، مينهن ۾ لانگ ڊرائيو تي نڪري وڃڻ سندن معمول بڻجي ويو. ٻئي هڪٻئي جي ضرورت بڻجي ويا.

شازيءَ جي مزاج جي انتها پسندي سانول کي ڪڏهن بيزار نه ڪيو، جو هيءَ ٻين ڳالهين ۾ سون سريکي هئي. اڪثر نه ٿيڻ جهڙا ڪم ڪري هيءَ خوش ٿيندي هئي.

هڪ ڏينهن هيءَ اوچتو سانول جي آفيس ۾ اچي نڪتي. پرس مان ٻن ڇوڪرين جا پرائمري پاس سرٽيفڪيٽ ڪڍي سانول کي ڏيندي چيائين: "هنن جا ڊوميسائيل ۽ پي.آر.سي اڄ کپن ٿا." حيرت مان ڏانهس ڏسندي سانول چيو: "اڄوڪي ڏينهن ۾ ڪيئن ٿي سگهندو، ڪاغذ به پورا ناهن." چيائين: "اهو تنهنجو مسئلو آهي، مون شرط رکيو آهي. منهنجو ڀرم رکڻو اٿئي، زور آڏو زاري سانول کٽي مات ڪئي. سانول قانوني ماڻهو، پيچ پچان ۾ سڀئي ڪاغذ پورا ڪري، لاڳاپيل آفيسرن کان هٿوهٿ صحيحون ڪرائي ڊوميسائيل ۽ پي.آر.سيون ٺهرائي آڻي سندس هٿ ۾ ڏنا ته شازي مکڙيءَ وانگر ٽڙي پئي.

"منهنجي سهيلين ۾ منهنجي لئي ٿي وئي." سانول کي ڳراٽڙي پائيندي شازيءَ چيو ته سانول جا سڀ ٿڪ لهي ويا.

شازي غيرمعمولي ڇوڪري هئي. سندس حرڪتون ۽ ڪم غيرمعمولي هئا.

هڪ ڀيري ضد ڪيائين، مون کي هن سال ئي CT ڪرڻي آهي. اها به A گريڊ ۾. سي.ٽي جي امتحان جو ٽائيم ٽيبل توڙي سليبون اڳي ڇڪيون هيون. هن جي ته داخلا به نه هئي.

سانول چيو: "يار اهو ناممڪن آهي." چيائين: ممڪن به ته بڻائيندين. بس پوءِ سانول کي اهو به ممڪن بڻائڻو پيو. انهيءَ سال ئي شازيءَ امتحان ڏنو ۽ A گريڊ ۾ CT پاس ڪئي.

شازي، سانول کان ڪا گهڙي غافل نه هوندي هئي. روبرو ميل جول، فون ڪال ميسيج سانول سان پل پل رابطي ۾ هوندي هئي. ٻنهي جي پل پل جي هڪ ٻئي کي خبر هوندي هئي ته ڪير ڪٿي ۽ ڇا ڇا پيو ڪري. سانول جا دوست، مٽ مائٽ شازيءَ کي سڃاڻندا هئا ته شازي سندس سهيلين سرتين توڙي مٽن مائٽن سان سانول کي به ملائيندي هئي. سندن وچ ۾ دوستي جا قصا عام جام هوائن جي رٿ تي سفر ڪري رهيا هئا. ڪي سندن وچ ۾ مثالي محبت ڏسي خوش ٿيندا هئا ته ڪي حاسد وري حسد ڪندا هئا.

شازيءَ جي سڄي فيمليءَ ۾ سانول جو اچڻ وڃڻ هو. سندس هڪ چاچو دبئي ۾ رهندو هو، اهو وطن ورندو هو ته هيءَ سانول کي ساڻس ملائيندي به هئي ۽ ٻڌائيندي هئي ته هو سانول کي پسند نٿو ڪري، ڇاڪاڻ ته سانول سنڌي آهي. هيءَ سندس اڳيان سانول جي وڪالت ڪندي هئي. انهي ڳالهه تان سندن گهر ۾ تڪرار ٿيندو هو. شازيءَ جا ماءُ پيءُ ۽ ٻيا گهر ڀاتي سانول جو پاسو ڪندا هئا.

هڪ ڀيري هن سانول کان مطالبو ڪيو ته هو جلد کان جلد سندس ڀاءُ کي نوڪري ڏياري جو هن سندس چاچي کي شيهه ڏيڻ ٿي چاهيو.

اتفاق سان سانول جي هڪ واسطيدار ايم.اين.اي جي ڪوٽا ۾ نوڪريون آيل هيون ۽ هن جي ڀاءُ کي آسانيءَ سان نوڪري ملي وئي. سندس مطالبو بنا دير پورو ٿي ويو.

سانول ڪو ايڏو وڏو ماڻهو ڪونه هو، پر اهو شازيءَ جو ئي بخت هو جو سانول جي هٿ پير هڻڻ سان سندس هر ڪم ٿي ٿي ويو.

شازي، سانول ٻئي هڪ ٻئي لاءِ لازم ملزوم ٿي پيا هئا. ايترا بيباڪ جو بازار ۾ هٿ ۾ هٿ ڏئي هلندا هئا ته ڪين ٻي دنيا جي سمڪ ئي نه رهندي هئن. مرڪن ۾ به گڏ، لڙڪن ۾ به گڏ، ٻئي هڪٻئي جي مُرڪن ۾ مهڪندا هئا. ٽهڪن ۾ ٻلندا هئا. جڻ ته پيدا ئي هڪٻئي لاءِ ٿيا هئا. جيئن سانول شازيءَ جي هر حڪم مڃيندو هو، تيئن شازي به سانول تي سِر قربان ڪندي هئي.

شازي هڪ بهادر، پراعتماد ۽ باصلاحيت ڇوڪري هئي، سانول کي ڏسي هن ۾ به تقريرون ۽ ڪمپيئرنگ جو شوق جاڳيو. موقعا فراهم ٿيا ته سانول کان سٺي ڪمپيئرنگ ۽ سانول کان سُٺيون تقريرون ڪرڻ لڳي. ڪو پروگرام مئنيج ڪرڻ هن لاءِ مسئلو نه هو.

شازي ۽ سانول جي سنگت کي چار سال ٿي چڪا هئا. هي ٻئي هڪٻئي جي هر ادا کان واقف هئا. ڏينهن جا ڏينهن ڪڏهن به هڪٻئي مان ڪَڪَ نه ٿيا.

هڪڙي ڏينهن ڪٿان موٽندي رستي ۾ هن کي ريچڪ آيو.

"مون کي توسان شادي ڪرڻي آهي."

شازيءَ پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي سانول کي چيو: سانول وٽ انڪار هوئي ڪونه.

"جي ها بلڪل ڪنداسون مون لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ ٻي خوشيءَ جي ڳالهه ٿي نٿي سگهي."

ڪجهه سوچي، گاڏي جي سامهون ايندڙ تيز رفتار ڪار ۾ گهوريندي چيائين: "شادي اڄ ڪرڻي آهي، بندوبست ڪر."

"اهڙي ڪهڙي تڪڙ آهي." سانول مرڪندي چيو.

شازي، سانول جي هٿ ۾ فون جلهرائيندي چيو: "هينئر جو هينئر فون تي بندوبست ڪر. هتان

سنڌ هلي نڪاح ڪنداسون. سانول ڪيس ٽڏي ڪرڻ لاءِ ڊرائيور کي ٽاڏل جي دڪان تي بيهڻ لاءِ چيو.

ٽاڏل جا گلاس آيا تہ هن ٻئي گلاس ڪٽي روڊ تي زور سان اڇلايا تہ روڊ ڪاوا ڪاوا ٿي ويو.

سانول دڪان واري کي پئسا ڏئي ڊرائيور کي هلڻ لاءِ چيو.

گاڏي اسٽارٽ ٿيندي ئي سانول پنهنجي دوست وفا کي فون ڪري چيو: "يار جتي بہ هجين پنهنجي اوطاق کولي ويهہ ۽ مولوي صاحب کي بہ ويهار، اسان اچون پيا شادي ڪرڻي آهي." هن مهل جي مڙس ماڻهو بہ دير ڪونہ ڪئي. سانول وارن جي پهچڻ تائين بندوبست ٿي ويو.

وفا جي اوطاق تي نڪاح ٿيو، جيڪو سندس والد پڙهايو، حافظ صاحب شهر جو نامور مولوي هو. سانول ۽ شازي ٻئي مولوي صاحب جي سامهون ويٺا. مولوي صاحب نڪاح پڙهيو. سانول جي وڪيل دوست اقبال ڪاغذي ڪاروائي پوري ڪئي، شازي سندس بيان رڪارڊ ڪرايو. اهڙي طرح شازي ۽ سانول، زال مڙس ٿي ويا.

سانول جو خيال هو شادي کي ڪجهہ وقت ڳجهو رکجي، پوءِ ٻنهي خاندانن جي رضامندگيءَ سان شاديءَ جون رسمون ادا ڪجن. انهيءَ ڳالهہ ۾ شازي سهمت تہ ٿي، پر شازي جو تہ مزاج ئي منفرد هو، جنهن بہ دعوت يا تقريب ۾ سانول سان گڏ هوندي هئي، اتي پاڻ کي مسز سانول طور متعارف ڪرائيندي هئي.

رسم کان اڳ شادي جي ڳُنڍ کُلي تہ مهڪ مشتهر ٿي وئي.

هڪ طرف شازيءَ جي چاچي ٻارڻ ٻاري ڏنو، تہ ٻئي طرف سانول جي خاندان رخصتي روڪڻ لاءِ سازشن جو ڄار وڇائڻ شروع ڪيو. شازيءَ تي سختيون وڌي ويون. سانول سان ملڻ جلڻ بہ گهٽجي ويو. سازشن ۾ سانول جي ماروٽ جو گهر شامل ٿيو تہ ڏک هنڌائتو وڃي لڳو جو سختي وارن ڏينهن ۾ سانول ۽ شازي جو ميل ميلاپ اتي ٿيندو هو. سانول جي فتني خور ماروٽ جي منين منين ڳُڙ چڙهيل ڳالهين تي شازيءَ جو اعتبار وڌندو ويو.

سانول کي لڳو تہ شازي ڪانئس ڳالهيون لڪائڻ لڳي آهي، پر هن ان خيال کي پنهنجو وهم سمجهيو.

سانول جي هڪ دوست طلال، سانول جا ڪن ڀريا تہ انهيءَ شادي تان هٿ ڪڻ، اهو تنهنجي خاندان جي مفاد ۾ آهي. سانول انهيءَ ڳالهہ کي محض دل لڳي سمجهي چيو تہ شادي ايتري ڪچي ڪونهي. طلال چيو اجازت ڏين تہ اسين منٽ ڪري ونون. سانول چيو ڀلي گهوڙا ڊوڙائي ڏسو، ڪجهہ نہ ٿيندو. سانول ڳالهہ کي محض مذاق سمجهيو پر طلال جو سانول جي ڀاءُ نادر سان انهيءَ سلسلي ۾ رابطو هو. سازشون ڪهڙيون ۽ ڪيئن ٿيون. سانول کي سندس ڪڙڪ مزاجي جي خوف ۾ ڪنهن ڪجهہ نہ ٻڌايو.

اها 2014ع جي برڪا رات اچي وئي، سڄي رات زوردار مينهن وٺو هو. شازي رات الائي ڪيئن گذاري، سمهي تہ سانول بہ ڪونہ سگهيو هو. هاڻ تي ڪو اچڻو بار هو. صبح ويل حميدان سميت سانول جون ٻئي زالون روئي رهيون هيون ۽ شازي، سانول کان ڪجهہ گهري رهي هئي ۽ اهو پهريون دفعو هو جو شازيءَ ڪجهہ گهريو پئي ۽ سانول نٿي ڏنو.

۽ سانول جي نہ ڏيڻ سان ڪو فرق نہ پيو، ڀرم ٽُٽي پيو، شازي نيٺ پرائي ٿي وئي.

عباس سارنگ

ڪِلڻ جي ڳولا ۾

بيمار آهيان مان... ! ڪلي نٿو سگهان، ڪلڻ جي جيتري به ڪوشش ڪيان ٿو، پر ڏاڍي تڪليف ٿئي ٿي. سوچيان ٿو ان لاءِ به ميڊيڪل سائنس ڪو ڪيپسول ناهي ته ڪيترو نه ڀلو ڪم ٿي وڃي... سيني چون ٿا تون ڪلي نٿو سگهين ته ڪنهن ڊاڪٽر کي ڏيکار... اصل ۾ ڪنهن به ڳالهه تي مون کي کل نٿي اچي...

ماڻهن جون ڪافي کل جهڙيون ڳالهيون ٻڌان پيو، پر کل منهنجي چهري تي نظر ئي نٿي اچي، مان ڇا ڪيان... ڪهڙي ڊاڪٽر کي ڏيکاريان...؟ لکي ته وري به اينٽي بايوٽڪ ڏيندو، جو ته اينٽي بايوٽڪ ڪمپنڻ جي هڪ شاندار واپار ڊاڪٽرن کي زمين تان ڪٽي آسمان تي پهچايو آهي...

اهوئي ته هڪ مسيحا هو، جيڪو هاڻي اسان کي رڳو پيسن سان ئي ڏسي سگهي ٿو، سگهي ماڻهو جي نبض تي هٿ رکڻ هن کي ايندو ئي نه آهي، اُئين ڏسڻ جڻ ته هن لاءِ پاپ هجي...

پر اينٽي بايوٽڪ منهنجو پيٽ خراب ڪري وجهندي آهي. تنهنڪري ڊاڪٽر کي ڪونه ڏيکاريندس...

ڀلا ڪنهن مسخري سان ڪچهري ڇونه ڪجي، ڀاڙي وارو خدا بخش مسخرو به ڪو گهٽ مسخرو ته ڪونهي نه... پر اهو مسخري ڪندي پاڻ ته ڪڏهن ڪونه کِليو آهي، اڃا ته هڪ پيري ڪيس مون پاڻ روئيندي به ڏٺو هو... بس سمجهي ويو هوس ته هن جي اندر ۾ ڇا آهي...

پر خدا بخش مسخري جون مسخريون منهنجي لاءِ بي اثر ٻڌجي ويون آهن.

ڪالهه وڏي ماما به مون کي ٽوڪيو هو ۽ امان کي چيو هئائين:

"ادي! هن کي ڇا ٿيو آهي، جو صفا کلي ئي نٿو؟"

امان چيو هوس:

"ادا! خبر پوي ئي ڪونه ٿي، ته الائي ڇا ٿيو اٿس؟"

امان به صفا سادي عورت آهي، ڀلا هر وقت وات پٽي ڪلڻ به ڪا چڱي ڳالهه ته ناهي. ڀلا ڪلڻ ايترو چڱو ڪم آهي ڇا جو سيني کي ڪلڻ جي فڪر ورتو آهي...دنيا جا سمورا ماڻهو روئيندي دنيا ۾ اچن ٿا. اڄ تائين ڪهڙو مائي، جو لعل آهي، جيڪو ڪلندي هن دنيا ۾ آيو هجي. خوامخواهه اڇي مون مٿان خواري وڌي اٿن ۽ بدنام ڪري وڌو اٿن ته مان ڪلان ڇو نٿو....

ٺيڪ آهي مان به ڪِلندس اُها مهل به ايندي ۽ آئي ته پوءِ مان به خوب ڪِلندس، بس ڳالهه به ايتري نه ...

اڄ صبح گهر واريءَ چيو:

"جاني! ڪڏهن ڪِلندو به ڪر!"

ان ئي وقت مون پنهنجي چهري کي آئيني ۾ ڏٺو ۽ زال کي چيم:

"ڇو ڪلڻ کان سواءِ منهنجو چهرو ڀلو نٿو لڳئي ڇا؟"

موٽ ۾ هوءَ ماٺ رهي، مان به آفيس هليو آيس.

آفيس ۾ ويٺي هڪ فائل کي پڙهيم پئي ته زال جي ڳالهه ياد اچي ويم، فائل ۾ پنهنجي چهري کي لڪائي کلڻ جي ڪوشش ڪيم، ته کلي نه سگهيم...فائل جي اندر ايتري دير چهرو لڪائي رکڻ تي پٽيوالو نثار پڇندو آيو.

”صاحب! خير ته آهي نه!“

منهنجي چهري تي ڪي به تاثرات ڪونه هئا ۽ مون پٽيوالي کي ڪو به جواب ڪونه ڏنو، ته هُو به مجبور ٿي هليو ويو. لڳي ائين رهيو آهي ته هاڻي مان سڄي حياتي کِلي نه سگهندس جيڪڏهن سڄي حياتي کِلي نه سگهندم، ته بيمار ٿي پوندم ڇو ته کِلڻ به صحتمند هجڻ جي هڪ نشاني آهي، پر هتي صحتمند آهي ڪير؟ پر ماڻهو کِلن ته ٿا نه...پوءِ مان ڇو نٿو کلان...آخر مان ڇو نٿو کِلان...مان کِلندس...ها ضرور کِلندس اڄ کان پوءِ منافق ٿيندس، پر کِلندس ضرور، ها ها ها...

⊡

سنڌ جي قديم سڀيتا ۽ ثقافت ۾ هڪ خاص پُراسراريت رهي آهي، جنهن جي خاص مقناطيسي ڪشش ڪيترن ئي پرڏيهي عالمن، اديبن ۽ ڏاهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي پنهنجو ڪيو. تمام گهڻن انگريزن ۽ ٻين قومن سنڌ جي سينڌ سنوارڻ ۾ وڏي محنت ۽ جاکوڙ ڪئي ۽ اهڙيءَ طرح اسان جي ٻولي، ادب ۽ ٻين موضوعن تي تمام گهڻو ڪري اسان تي احسان ڪيا. هن ڏس ۾ ڀونءِ وديا (Geology) قديم آثار، تاريخ، ثقافت جو اڀياس، سماجيات، جاگرافي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، علم نباتات، جهنگلي جيوت، نسلي اڀياس، سنڌي ٻولي گرامر ۽ ٻين بيشمار موضوعن تي مضمون ۽ ڪتاب لکي اسان کي مهذب دنيا جي قطار ۾ بيهاري ڇڏيو ته توهان دنيا جي قديم سڀيتا ۽ دنيا جي سڌريل شهري جيوت جي قديم تاريخ جا پڻ حقيقي وارث آهيو. سنڌ وطن جي اهڙن محسنن ۾ سرجان مارشل جو نالو پڻ سرفهرست اچي ٿو. جيڪي گڏيل هندستان جي قديم آثارن جو اڳوڻو ڊائريڪٽر هو. هن صاحب پنهنجي ٽيم سان گڏجي موهن جي دڙي جي کوٽائي 1922ع ۾ شروع ڪئي ۽ 1931ع ۾ موهن جي دڙي ۽ سنڌو سڀيتا تي ٽن جُلدن ۾ ڪتاب لنڊن مان ڇپائي پڌرو ڪيو. لنڊن ٽائيمز جڏهن اها خبر (Break through) ته سڄي دنيا جو ڌيان سنڌ ڏانهن ڇڪجي ويو ته اها دنيا جي قديم سڀيتا طور ڄاتي سڃاتي وئي ۽ 5000 سال پراڻي هئي، پر اها دنيا جي ٻن وڏين سڀيتائن جهڙوڪ مصر ۽ عراق جي سميو ڳي هجڻ سان گڏ منن ٻنهين کان گهڻين ڳالهين ۾ اڳڀرائي ثابت ٿي هئي، هن کان هڪ سال پوءِ چيف انجنيئر سر مسٽو جي سربراهيءَ ۾ سکر بئراج جي عظيم منصوبي جي تعمير سنڌ جي قسمت بدلائڻ ۾ هڪ تمام وڏو ڪردار نڀايو ۽ سموري دنيا جي ڌيان سنڌ ڏانهن من ٻن اهم ڳالهين جي ڪري ڇڪجي ويو. ڏٺو وڃي ته جتي مهن جي دڙي جي کوٽائي کان پوءِ سنڌ ۾ نه رڳو ثقافتي انقلاب آيو پر سنڌ جي خوشحالي ۽ معاشي انقلاب جو وسيلو عظيم منصوبي سکر بئراج جي تعمير هئي، تنهن کان پوءِ سنڌ ۾ خوشحالي جو دور شروع ٿئي ٿو جنهن ۾ سنڌي عوام رهڻي ڪهڻي ۾ تمام گهڻي تبديلي اچڻ سان گڏ سياسي ۽ سماجي تبديلي ۽ جديد تعليم جو شعور ۽ رجحان نظر اچي ٿو.

لعل بخش جسڪاڻي

ڪتاب ’عمر سڀ عشق سين‘

ص 206-207 تان ورتل

اويس پنو

سماجي ڏُڀڻ

”توهان جي ڏنل آرڊر تي عمل ڪندي استاد بشوءَ کي دود پٽي چانهه ٺاهڻ لاءِ ڏنايو، ان ڏنائڻ ڪري مون کي دير ٿي وئي، هن جون مس ڪالن مٿان مس ڪاليون لڳل هيون...“

”پر توکي هن سان هن وقت ڳالهائڻ ڀلا ڪهڙو ضروري آهي بخشو! ڳالهائڻ لاءِ سڄي رات ڀلا ڪٿي آهي ڇا؟“ منهنجي دوست سعيد ڪيس چيو.

بخشڻ چانهه جي چينڪ سان گڏ ٻه ڪوپ بينچ تي رکندي چيو.

”نه ابا! هيءَ مون واري ملٺي ڪٿي سڪينا سان ڳالهائڻ ڏيندي، ايئن هجي ها ته پوءِ ٺيڪيل نه هجان ها...“ بخشڻ چيو.

”نياڳا ڀلا هيءَ چانهه ته ساڳي آهي، سٺي جو ڪونه ٺهيل آهي“ مون موضوع کي مٽائي چانهه جو ڍڪ ڀريندي چيو.

”چڱو يار جيڪي ٺئي، اها ٺئي، مان هلان ٿو، هن سڪينا جي هاٿي ٻه مس ڪال آئي آهي“ بخشڻ ڪاٻي ڪلهي تي پيل انگوشي کي چنڊي موبائيل ۾ نظرون ڪپائي هليو ويو.

بخشڻ ڳوٺ جي مشهور هوٽل استاد بشُوءَ وٽ بيٺل آهي. هن کي ڏهاڙي هڪ سؤ ويهه روپيا ملندا آهن. پنجن ڀارن جو پيءُ بخشو هن هوٽل تي محنت ڪري پيٽ جو گذران ڪندو آهي. اسان هر روز چانهه پيئڻ وٽس ويندا آهيون. مان ته سندس ايترو ويجهو هوندو آهيان، جو هُو مون کان ڪابه ڳالهه نه رکندو آهي، ڏک سک ۾ به آءٌ هر وقت سندس مدد ڪندو آهيان، پر مون کي ان ڳالهه تي ڏاڍي حيرت ۽ تعجب آيو ته هن کي الائي ڪهڙي سڪينا پنهنجي سڪ ۾ سوگهو ڪيو آهي، جنهن سان هُو موبائيل تي ڳالهائي ٿو. مون کي سندس سڄي خبر آهي، هن الائي ڪيئن روپيو روپيو گڏ ڪري سيڪنڊ هينڊ موبائيل ويجهڙ ۾ ورتي هئي، پر هيءُ غريب ٻه موبائيل جو اوترو نئي استعمال ڪري پيو، جيترو اڄ جو هر خوش ماڻهو ڪري پيو.

ٻي ڏينهن تي مان هن سان مليس ۽ ڪانئس ان ڳالهه جي باري ۾ پڇيو. بخشڻ ٻڌايو ته: ”يار مان سڪينا جي عشق ۾ ڏاڍو پاڳل ٿي ويو آهيان، اصل ڳالهه نه پڇ“

”پر تو اهو نمبر ڪٿان هٿ ڪيو“ مون ڪانئس پڇيو. هن چيو ته: ”يار اهو آدم ايزي لوڊ وارو ناهي، ان چيو ته بخشو! موبائيل تو قسمتي ورتي آهي سو هاڻي ان کي قيمتي به بڻاءِ“ مون هن جي ڳالهه کي نه سمجهندي هن کان پڇيو ته اهو ڀلا ڪيئن؟ هن چيو ته پنج سؤ روپيا ڏي ته هڪ ڇوڪريءَ جو نمبر ڏيانءِ پوءِ بس رڳو ان سان ڳالهائي پيو روح رهاڻ ڪر...“

مون سندس ڳالهه کي ڪٽيندي چيو ته: ”بخشو تون ٻه وڏو ڪو نادان آهين، توکي خبر آهي ته آدم جهڙو ڳوٺ ۾ ڪو بيو بدمعاش، ٺڳ ۽ فورو نه آهي. ايزي لوڊ جي بهاني ڪدا ڪم ڪندو آهي ۽ تون ٻه هن جي چنبي ۾ اچي وئين.“

”يار مڙئي سڪينا سان ڳالهيون ڪندي دل وندرائيندو آهيان، باقي آدم جي مون کي خبر آهي..“ بخشڻ چيو.

”ڇا توکي ان جي خبر آهي....“ مون پڇيو.

”ها ته هُو وڏي بدمعاش ۽ ....“ مون سندس ڳالهه کي ڪٽيندي چيو: ”توکي هن شخص جي ڪا خبر نه آهي بخشو. هيءُ وڏو ٺڳيندڙ ماڻهو آهي تو جهڙن کي ته هُو ڳهمائي لاهيندو آهي. اهڙا گراهڪ ته هن حراسيءَ جو هڪڙو گره آهن.“

”پر يار تون منهنجي ڳالهه ته ٻڌ نه“ هن چيو. ”نه مون کي پهريان اهو ٻڌاءِ ته جنهن سان تون ڳالهائين پيو، اهو مرد آهي يا عورت؟....“ ”اڙي يار مرد وري ڇا جو.... سڪينه آهي. سڪينه معنيٰ عورت!“ هن چيو.

اڙي چريا! اهو سڀ ڪجهه ڪوڙ ۽ غلط اٿئي، اهو آدم ماڻهن کي جيڪي به نمبر ڏيندو آهي، اصل ۾ اهي ڇوڪرين جي آواز ۾ ڇوڪرا هوندا آهن، جيڪي عورتاڻو آواز ڪڍي ڳالهائيندا آهن ۽ ماڻهن کان پيا بيلنس ڦريندا آهن، ان مان اڪثر ته آدم جا يار آهن، جن کي آدم ائين ڇڙڪائي ڇڏي ٿو. باقي ڪجهه اهڙا ڇڏيل اٿس جن سان ملي ڀڳت اٿس. وند ورهاست ڪري ماڻهن کي بيوقوف بڻائي ٺڳي ۽ بدمعاشي جو وهنوار هلائيندا آهن. انڪري توکي ان ٺڳيءَ جي چار ڪان بچڻ گهرجي بخشو! ڇو ته تون غريب آهين ۽ ٻچڙي وال آهين، اهي چار پئسا به پنهنجي ٻارن مٿان خرچ ڪر ته ڀلو، جنهن سان تون به خوش، ٻار ٻچا به خوش. وڏي ڳالهه اها ته ڌڻي به خوش!! ڇو ته فضول خرچيون فرد جي فصل کي ڪٽائينديون آهن. تنهنجي اها ڏهاڙيءَ واري روزي تنهنجي ٻچن جي رزق جو وسيلو آهي ان رزق ۾ رهزنن جي چنبي ۾ اچي رنڊڪ نه وجهه، نه ته تباهه ۽ برباد ٿي ويندين.“ مون کيس سمجهائيندي چيو.

”اهو ته صحيح آهي يار، پر هاڻ مان ڇا ڪريان، هن سان منهنجي ايتري ته دل لڳي وئي آهي، جو جيڪا گهڙي ملي ٿي، اصل ٻنڻ کي دبلڻ جي دير آهي، سڪينا سان سر لڳي يار! مان روزاني جي ڏهاڙي هن جي قرب مٿان قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان“. بخشڻ چيو.

مون کيس چيو ته: ”روزانو توکي هڪ سؤ ويهه روپيا ملن ٿا، انهن مان سڀ جا سڀ جيڪڏهن تون ائين فضول خرچ ڪندين ته تنهنجي ڏهاڙيءَ تي برنڌ چلهه وسلمي ويندي. خدارا پنهنجن انهن ننڍڙن معصوم ٻاڙن تي رحم ڪر، جن جي جيئڻ جو صرف هڪ تون ئي ذريعو آهين. جيڪڏهن تون انهن جي سار نه لهندين، ته ڪير لهندو؟ توکي گهرجي ته ان ڳالهه کان بعض اچ“.

بخشڻ منهنجي مڙني ڳالهين کان نابري واري وينو. سڪينا جي سڪ ۽ سار کان هو مڙڻ جو نالو نه وٺي رهيو هو. هن هر حال ۾ پنهنجي ان الفت کان اڪيلي نه ٿيڻ جو ڄڻ ڪو پڪو پهه ڪري ڇڏيو هو، آءٌ ڪافي ڀيرا بخشڻ سان ملي کيس ان ڳالهه کان پاسو ڪرڻ ۽ بچڻ جون بي انت ڳالهيون ڪيون، پر هُو هميشه جيان پنهنجي ان ڪرت کي ڪمال تائين پهچائڻ جا پُر عزم خيال، ارادا ۽ وعدا ڪندو هو.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون وارو دوست سعيد مون سان مليو. سندس گهر بخشڻ جي گهٽيءَ ۾ ئي آهي. هن ٻڌايو ته بخشڻ جي گهر واري ۽ ٻار گهر ڌڻي ڌڻي سبب ڪڏهن ويلو ڪائين ٿا ته ڪڏهن وري هڪ ويلي لاءِ پاڙي وارن ڌانهن واجهائين ٿا. اڄ به سندس گهر واري منهنجي سندس ٻارن جي خرچيءَ لاءِ اڌارا پئسا وٺي پنهنجي ٻارن جي اکين مان وهندڙ لڙڪن کي اگهي ڪين سرچايو. سندس گهر واري جي بقول ته هُو هاڻ گهر ۾ پنهنجي ڪمائيءَ مان اڌ به ڪونه پيو ڏئي. ڪمائيءَ جا سڄا پئسا هڪ نئين مائيءَ ڌانهن موبائيل ۾ ايزي لوڊ ڪرائي ۽ ساڻس راتين جون راتيون ڳالهائيندو وتي ٿو. يار مون واري زال ٻڌائي پئي ته بخشو جي گهر واري روز ڳوڙها وهائي ٿي ۽ سندس مڙس اڌو ٻڙڪ به ٻاهر نه ٿي ڪڍي سگهي. هن پاڻ کان وڌيڪ سندس ٻارن جون فڪر آهي ته هو هاڻي روزانو رات جو بکئي پيٽ سمهن ٿا.

سعيد جون اهڙيون ڳالهيون ٻڌي منهنجي اکين مان به بي اختيار لڙڪ لڙي پيا ۽ سعيد کي چيو: ”يار پيار ته اهو جذبو آهي، جنهن جي پاڪيزگيءَ تي سموري دنيا قربان ڪري سگهجي ٿي، پر ڇا بخشڻ جو اهو پيار آهي؟ ڇا سندس پيار ۾ اها پاڪيزگي آهي، جنهن مٿان هو جهان ته ٺهيو پر پهريان گهر ٻار قربان ڪري پيو. نه نه! اها سندس ناداني ۽ ڀُل آهي پر يار ان آدم کي ڪو الله پڇي، جو اهو ماڻهن کي مڪاريءَ ۾ ڦاسائي ڪين گمراهه ڪري ٿو.

ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ بخشڻ مليو ۽ چيائين ته ”يار صادق! تو جيڪو چيو هو سو صحيح چيو هو، اها سڪينا نه پر سُٽير هو. اها سڌ استاد بشوءَ جي پاڻتي ڏني، هن ٻڌايو ته جيڪا توسان سڪينا ٿي ڳالهائيندي آهي، خبر اٿئي اها ڪير آهي؟ اها ڪا عورت نه پر مرد آهي، جنهن جو نالو سُٽير آهي. يار! هُو مون کان ان عورتاڻي آڙ ۾ گذريل ڪيتري ئي عرصي کان ايزي لوڊ ڦريندو رهيو تان جو ڪنگالي اچي ڪاهي پئي، ڪيس روزانو ايزي لوڊ ڪرائڻ لاءِ استاد بشوءَ کان ايڊوانس ۾ پئسا وٺي ان جو قرضي ٿيس، هاڻي ته هن هوٽل مان به مون کي نيڪالي ڏئي ڇڏي آهي. هوڏانهن آدم کان اوڌر تي ايزي لوڊ وٺي وٺي، سندس ڏهن هزارن جو قرضي ٿي ويو آهيان. هاڻي هُو چوي پيو ته ان ڏهن هزارن عيوض پنهنجي ڌيءَ نوران ڏئي ڇڏ، نه ته مون کان وڌيڪ پيو ڪو ٻچڙو نه ٿيندئي. مون ڪيس اهو به چيو ته تون مون کي جيڪو ڇوڪري جو نمبر ڏنو هو، اهو ته مرد هو. اهڙي ساري بدمعاشيءَ کي هُو ڪنهن به قيمت ۾ مڃڻ لاءِ تيار ناهي. چوي پيو ته پٽ هاڻي وڃي پاڻ ڇاڻ! يار صادق! مان ڇا ڪيان ڪاڏي وڃان! هي ٺڳ منهنجي اها نياڻي گهري ٿو جيڪا اڃا مس تيرهن سالن جي آهي. مان ڪيس ڪيئن ڏيان!؟“ بخشڻ زارو قطار روئي رهيو هو...

جڏهن مون توکي پهريائين ئي منع ڪئي هئي ته تڏهن تون ڇو نه مڙيو هئين، توکي ته پنهنجي ان پيار تي وڏو اعتماد هو بخشو! توکي خبر نه آهي ته حد کان وڌيڪ انڌو اعتبار، بربادي جو سبب بڻجندو آهي.“ مون ڪيس چيو.

ٽن ڏينهن کان پوءِ سعيد مليو، ٻڌايائين ته ”آدم، بخشو جي ڌيءَ کي سندس اوڌر عيوض بخشوءَ جي گهران ڏاڍ جي بنياد تي ڪڍائي ويو...“

نئون ڪتاب

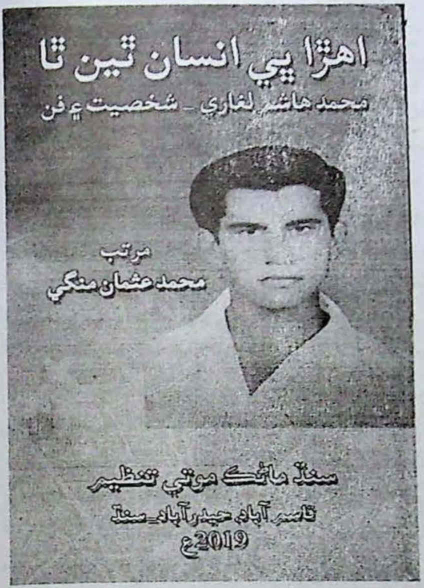

ڪتاب: اهڙا پي انسان ٿين ٿا

محمد هاشم لغاري- شخصيت ۽ فن

مرتب: محمد عثمان منگي

ڇاپو پهريون: **2019**ع

قيمت: -/1000 رپيا

ڇپائيندڙ: محمد عثمان منگي سنڌ مائٽ موتي تنظيم **473-C** قاسم آباد فيز-1

سنڌي ادبي بورڊ جو معزز ميمبر ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ بورڊ جي عملي کي اهم معلومات بابت سکيا ڏئي رهيو آهي

سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبر ۽ نامياري محقق ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ سان بورڊ جي عملي جو گروپ فوٽو

(بورڊ جي عملي جي ٽريننگ جي پڄاڻيءَ تي)

’نئين دنيا پبليڪيشن‘ شڪارپور پاران ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري حيدرآباد جي سهڪار سان 26 جولاءِ 2019ع تي بزرگ صحافي طارق اشرف ۽ سائين نثار حُسيني جي ملهايل ورسيءَ تي ڪوٺايل تقريب

اسٽيج تي ويٺل ساڄي کان: گلبدن جاويد مرزا، تاج جويو نصير مرزا، مدد علي سنڌي، نياز پنهور ۽ ڪيلاش

پروگرام ۾ شريڪ ٿيندڙ معززين

سنڌ جي سدا حيات صوفي راڳي، سُهراب فقير جي ڏهين ورسيءَ جي موقعي تي
اسٽيج تي ويٺل: فقير ذاڪر هيسباڻي، لعل بخش منگي، ڪوثر ٻرڙو ڊاڪٽر محمد يوسف خشڪ،
محمد شفيع فقير، اختر درگاهي ۽ قربان منگي

ورسيءَ جي موقعي تي ساڄي کان: سجاد ميراڻي خان محمد خان قربان منگي اختر درگاهي محمد شفيع فقير، لعل بخش منگي ۽ امر اقبال
کاٻي کان: ڊاڪٽر محمد يوسف خشڪ، فقير ذاڪر هيسباڻي ڪوثر ٻرڙو پرويز ٻانيڻ حسن شيخ، فقير سلامت ۽ منور وساڻ مخاطب آهن

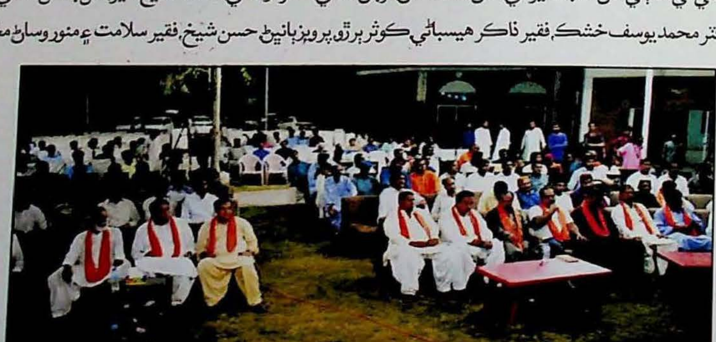

پروگرام ۾ شرڪت ڪندڙ سامعين

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران 7 ڏينهن جي رعايتي ڪتابي ميلي جو افتتاح سنڌ جي ثقافت کاتي جو سيڪريٽري ۽ اداري جو چيئرمين پرويز احمد سيهڙ ڪري رهيو آهي ۽ سيڪريٽري محترمہ شبنم گل پڻ موجود آهي

ڪتابي ميلي ۾ اديب، دانشور، استاد ۽ شاگرد اسٽالن تي ڪتاب ڏسي رهيا آهن

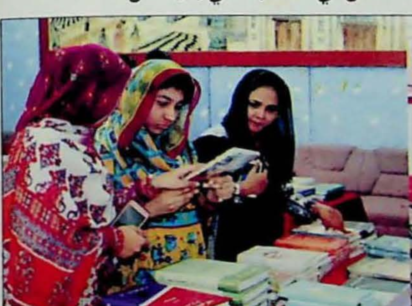

ڊاڪٽر قاضي خادم

مرزا ڪاظم رضابيگ

رسول بخش گچيرائي

نصير مرزا

عبدالرزاق ڪلهوڙو

فهيم منگي

آصف نظاماڻي

رضوان علي ٻگهيو

اياز ابڙو

سليم جروار

صدف شيخ

چونڊ تحقيقي

مضمون (تبصرو)

سلطانه جمالي

متفرقه

١

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي هڪ اهڙو حيرت جهڙو پُراسرار شاعر آهي، جنهن جي ڪلام جي اُوچائي/ديگهہ ۽ ويڪر جي ڪا حد ڪو ڇيهُ ئي ڪونهي، جيڪو ڪنهن بہ مذهب، فِرقي ۽ نظريئي سان واڳيل ناهي، هُو سڄي انسانذات جو شاعر آهي، بلڪ سندس ذهني وسعت جي ويڙهي ۾ وَڻ ٽِڻ، گُل ٻُوٽا، ڪکَ پن، جيتَ جَڻ، پکي پکڻَ، ڍَڳ ڍِڳيون، ماڙِي ميرا، تلڪ کوڙڪيون، جانور درندا، اڏون چرون، ڦندا ڦاها، نانگ بلائون، ٻرون ڏرون، توڙ ترياق، سمنڊ دريا، سِپون موتي، ٻيڙا ٻيڙيون، مڇ مانگر، واڳون لُڏڙا، ڪُنڍا ڪُنڍيون، چارون سيٽاهہ، ڍنڍون ڍورا، ڪُمَ پاٻوڙا، نيون نارا، ڇڪڻ ڇلڙ، تڙ ڪنارا، کوڏا گونديون، تار تنوارون، سورج شاخون، چنڊ چانڊوڪِيون، ڪَتيون تارا، لِڪَ اِشارا، سونهن نظارا، ڏونگر ڏاڪا، لَڪيون لَڪ، هِيرن داڻا، ڇَپرَ ڇَمر، رڻ رُڃون، بادل وسُون، مينهن وِڄون، ڪڙڪاٽ هوائون، سونهن هُڳاءُ، سارنگ سُرندا، چنگ صُراحيون، ساقي ساغر، رنگ سُڳند، روپ سَهايون، آسَ اُميدون، وَٽيءَ سَڌون، منڊل مانڊاڻا، سِهہ سيارا، منڊ وِڇوڙا، ٽوڪون ٽاڙا، اندر اُجارا، پرهہ پڪارون، وصل اوتارا، دَرَ جهروڪا، مُرڪُون تاڙا، گسيون گَسَ، رند چارا، پاند پنارا، سڄڻ ساٿيهہ، نينهن نيارا، عرش اُچايون، فرش اُونهايون، ڪُل ڪائناتون سڀيئي واڙيل آهن، اهو سڄوجوت جهڙو وايومنڊل اسان سنڌي قوم جي خوشي ۽ فخر جو باعث آهي. اسين ماضي/حال ۽ مستقبل جي هن مهان شاعر تي پڏڻ ۽ ٽنڊڻ سان گڏ حيرت بہ ڪائڻ لڳون ٿا، پوٽا ٽي سوءُ سالن جي وڏي وٿيءَ جي باوجود سندس خيال، فن ۽ فلسفو اڃا به اڻٿُون نڪور آهي، جيئُن پهرئين ڏينهن هو.

اسين جڏهن لطيف کي پڙهون ٿا تہ اسان کي منجهس اهي سڀيئي گڻ ۽ خوبيون نظر اچن ٿيون، جيڪي ڪنهن بہ عظيم شاعر لاءِ ضروري هونديون آهن ۽ ڪنهن مان شاعريءَ جون اُتم وصفون سمجهيون وينديون آهن. تنهن کان سواءِ شاعريءَ ۾ اهي غيرمعمولي اضافي ۽ انوکيون خوبيون ۽ اُڀڙڪا ڏيئي پاڻ پسائيندو آهن، جن جا اولڙا بہ ڪٿي موجود نہ هوندا آهن، جيئن عورت سان منسوب ڪن حساس فطري جذبن جي اپٽار ۽ قدر ڪرڻ ۽ کين واکاڻ ۽ سندن حمايت ڪرڻ شامل آهي، جيڪا نهايت حساسيت ۽ بيحد خبرداريءَ سان آهي.

شاعري هوندئن بہ عشق جي ايجاد آهي، رومانس جو ٻج ئي شاعريءَ جي فصل جو موجد بڻيو آهي، دنيا جي هرڪنڊ جي هر ڪنڊ ۾ پيار ئي شاعريءَ جو خام مال ۽ وسيلو رهيو آهي، پوءِ ڀلي رزميہ رنگ يا قصيده گوئيءَ وارا موضوع ڪاهي پيا هجن يا ڪي سماجي، معاشي تهذيبي ۽ مذهبي رنگ روپ اُڀريا هجن، پر ازل اَبد کان شاعريءَ جو بڻ بڻيادا واڳيو عشق ئي رهيو آهي.

ج٠ع٠ منگهاڻي

ڪتاب: 'خستُوريءَ خُوشبُوءِ' ص 91_92 تان کنيل

ڊاڪٽر قاضي خادم

يادگيريون

منهنجي اسڪولي دور 1951-1959 تائين جنهن ۾ هالا پراڻا، جاتي، سجاول، اوباوڙو، وارھ، سيوهڻ، ڏوڪري، رتوديرو، چاچرو، جهڏو، ٽنڊو آدم ۽ ٺٽي جي پرائمري ۽ سيڪنڊري اسڪولن کان نيٺ اچي نور محمد هاءِ اسڪول ۾ پهتس، هر هنڌ جڏهن بہ ڪو اسڪولن جو صاحب، بيٽ آفيسر يا ايجوڪيشن انسپيڪٽر يا ٻيو ڪو آفيسر، اسڪول ۾ ايندا هئا تہ شاگردن کي هڪ صلاح ضرور ڏيندا هئا، اها صلاح هيءَ هئي تہ توهان کي روزانو ڪجھ نہ ڪجھ لکڻ گهرجي، پنهنجي باري ۾ پنهنجي گهر، اسڪول ۽ اوڙي پاڙي، توڙي روز پڙهجندڙ ڪتابن جي باري ۾ بہ ضرور لکڻ گهرجي، جي توهان روز هڪ صفحو بہ لکندا تہ سال ۾ 365 صفحا ٿي ويندا، ان ڳالھ جو مون تي ڏاڍو اثر ٿيندو هو، ليڪن خبر نہ پوي تہ لکجي ڪيئن ۽ ڇا؟ نيٺ ڪاليج جي زماني ۾ لکڻ جي عادت پيم جيڪا اڃا جاري آهي.

آءُ پنهنجي وقت جي مشهور سنڌي، اردو ۽ انگريزي رسالن جو اڳ ئي تفصيلي ذڪر ڪري چڪو آهيان تڏهن بہ اهو ضرور چوندس تہ لائيف (Life) ٽائيم (Time) پوسٽ (Post)کان وٺي ريڊرس ڊائجسٽ ۽ نيٺ پلي بواءِ (Play Boy) فلم فيئر ۽ پنٽ هائوس (Penth House) تائين، ٻئي طرف نقوش سيپ، فنون، نيا دور، سويرا کان بيسوين صدي، آداب عرض، چاند شمع، رومان تائين ۽ نئين دنيا، فلمي دنيا، مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ کان روح رهاڻ ۽ سهڻي تائين، رسالن کي پڙهيم ۽ لکيم، پوءِ سنڌي رسالن ۾ لکندي اڌ صدي کان وڌيڪ عرصي ۾ جيڪي ڪجھ پڙهيم ۽ لکيم تنهن جو بہ هڪ وڏو دلچسپ ۽ سبق آموز داستان آهي.

❁❁❁

منهنجي خيال ۾ تاريخ ۽ ادب انساني ذهن ۽ سياءَ تي جيترو اثر وجهن ٿا ان کي ذهن ۾ رکڻ ۽ زندگيءَ ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ ضروري آهن، تيئن ٿيئٽر ۽ سئنيما بہ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي، فرق اهو آهي تہ تاريخ ۽ ادب پڙهندڙن تي اثر وڌو، جيڪو پوءِ هنن ٻين ڏانهن منتقل ڪيو تہ ٿيئٽر ۽ سئنيما سڌو سنئون تعليم يافتہ ۽ اڻ پڙهيلن تي پنهنجا اثرات ڇڏيا، ادب جيئن ئي مشهور قصا، نيون ڪهاڻيون، ناول ۽ لکت ۾ ڏنا تہ ٿيئٽر ۽ فلم وسيلي اهي اسٽيج تي پيش ڪيا ويا. فرق اهو هو تہ لکت گهڻن تائين هڪ ئي وقت پهچي سگهي ٿي ۽ ان جي عمر بہ وڌيڪ آهي جيڪا صدين تي ٻڌل آهي، جڏهن تہ ٿيئٽر يا سئنيما جو دائرو محدود ۽ حلقو مختصر آهن، ان ۾ هڪ وقت ۾ صرف ڪجھ تعداد ۾ ماڻهو ئي فائدو ۽ سبق حاصل ڪري ٿا سگهن، ليڪن ڪڏهن بہ ان جي اثرن کان انڪاري ٿي نہ ٿو سگهجي.

❁❁❁

اوائلي دور جون موٽرون، ٽرڪون. توڙي بسون سيلف اسٽارٽ ڪونہ هونديون هيون، انهن کي اسٽارٽ ڪرڻ لاءِ هينڊل استعمال ٿيندو هو. نيون بسون ۽ ڪارون تہ هلڪي هينڊل جي اشاري تي اسٽارٽ ٿي ونديون هيون، پر پراڻين گاڏين، خاص ڪري جن جون بيٽريون بہ ڪمزور ٿي ونديون هيون، تن کي هينڊل سان اسٽارٽ ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هوندو هو، ويچارو ڊرائيور يا ڪنڊيڪٽر هينڊل هڻي هڻي پگهرجي ويندو هو، تڏهن مس انجڻ اسٽارٽ ٿيندي هئي، اسان وٽ بہ اوائلي وقت ۾ هڪ شيورليٽ ڪار هئي جيڪا هينڊل سان اسٽارٽ ٿيندي هئي، پر اهو ڪم ڊرائيور يا ڪو نوڪر يا پٽيوالو ڪندو هو، ليڪن جڏهن 1963ع ۾ هڪ پراڻي سڪوڊا ورتيسين تہ اها هينڊل سان اسٽارٽ ٿيندي هئي ۽

جهڙو مزو ڪري هلائڻ شروع ڪئي ته هينڊل هٿڻ جو
به زور ڀنو هو.

اهي هينڊل واريون گاڏيون گهڻو وقت هيون. انهن تي ڪيتريون فلمون به ٺهيون، جن جو پنهنجو مزو هوندو هو. ليڪن شايد 1955ع يا پوءِ جو ڊيزل گاڏيون آيون ته اهي سيلف اسٽارٽ هونديون هيون. ليڪن سيلف جي خرابي يا بيٽري جي خرابي هجڻ ڪري هينڊل يا وري ڌڪو ڏيڻ جي ضرورت پوندي هئي، رستي تي مزا لڳا پيا هوندا هئا. ڪارن ۾ وينل عورتون ۽ ٻار ته اندر ويٺا هوندا هئا. باقي مرد حضرات ڌڪن ڏيڻ ۾ مصروف نظر ايندا هئا. جڏهن کان سيلف اسٽارٽ گاڏيون شروع ٿيون ته پوءِ وري بيٽري جي ڪمزوري سردي يا ٻئي سبب جي ڪري جي گاڏي اسٽارٽ نه ٿيندي هئي ته هينڊل هوندا ڪونه هئا، پوءِ انهن ڪارن کي ڌڪو ڏيڻ جا منظر جام ملندا هئا. ٽيڪسي ڊرائيور، جگنو ۽ برسات فلم ۾ به ڪار کي اسٽارٽ ڪرڻ لاءِ هيرو کي ڌڪا ڏيندي ڏيکاريو ويو آهي، اسان پاڻ به پنهنجي دوستن ۽ سائين جي ڪارن ۽ جيپن کي ڌڪا ڏئي اسٽارٽ ڪندا هئاسين، تڏهن محسوس ٿيندو هو ته انهن ڌڪن ڏيڻ کان هينڊل سان زور آزمائي ڪرڻ وڌيڪ سولو هوندو هو. هاڻ ته گاڏيون ڳريون به آهن ته هلڪيون ڦلڪيون به. اڄائي ڌڪي ڏيڻ جي تڪليف نه ٿي ٿئي، ورنه اسان کي جيڪي ڀڳهر نڪتا، انهن جي آلاڻ اڃا محسوس ٿيندي آهي.

❁❁❁

پنهنجي عزيز دوستن ۽ سائين جي زندگيءَ جا دلچسپ ڪارائتا ڪارناما لکڻ ته ڪو خاص ڏکيو ڪم ڪونهي، بلڪ اهي لکڻ ۾ به ڏاڍو مزو ڏيندا آهن، ليڪن ڪنهن اهڙي شخصيت جي وڇوڙي تي قلم ڏاڍو ڏکيو ڪم ڪندو آهي، جيترو/ آءٌ پنهنجي هڪ نهايت عزت ۽ پيار ڪرڻ واري دوست سائين ديدار حسين شاهه جي وفات جي موقعي تي لکندي محسوس ڪري رهيو آهيان، جيڪو 30 ڊسمبر 2018ع تي هن دنيا مان موڪلائي ويو ۽ خبر، فيس بڪ ذريعي پئي، جنهن ۾ ڪنهن لکيو هئو ته ”سيد ديدار حسين شاهه (جسٽس) هڪ نهايت بلند پائي جو انسان هو“ ۽ ديدار حسين شاهه لاءِ ’هئو‘ جو لفظ پڙهي آءُ ڇرڪي ويس، ڇو جو مون کي سندس بيماريءَ جي ته خبر هئي ۽ اها ڳالهه به معلوم هئي ته هُو شديد تڪليف ۾ آهي، وري جو هن هميشه جي ابتڙ منهنجي نون ڪتابن ملڻ تي به ڪو فون ڪونه ڪيو، جڏهن ته جنهن ڏينهن به منهنجو نئون ڪتاب هن کي ڪوريئر ذريعي يا منهنجي ياءُ منظور جي هٿان ملندو هو ته هُو ان ڏينهن مون کي فون ضرور ڪندو هو ۽ اهي پيار ۽ همت ڀريا لفظ ڳالهائيندو هو، جو دل چوندي هئي ته وري جلدي نئون ڪتاب لکان ۽ کيس موڪليان ليڪن گذيل ڏهن مهينن کان نه هن منهنجي ڪنهن ڪتاب تي فون ڪيو هو، جنهن کي آءُ رسيدي ٽڪيٽ چوندو هئس ۽ پاڻ ٺهڪ ڏيندو هو، نه ئي وري منهنجي فون ڪرڻ تي ڪو جواب مليو، ان ڪري مون منظور کان به پڇيو هو ته شاهه صاحب خيريت سان ته آهي نه؟ هن وراڻيو ها، لڳي ته ٺيڪ ٿو، آءُ تنهنجا ڪتاب به موڪليندو رهندو آهيان. ليڪن هر ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي به ته اڻ ٽر آهي.

سيد ديدار حسين شاهه سان منهنجون ملاقاتون ته ادبي حوالن سان سندس آتم ڪهاڻين جي افتتاح تي ۽ تعليمي لحاظ کان يونيورسٽيءَ ۾ به ٿينديون هيون، خاص ڪري سليڪشن بورڊ ۾ جتي هُو آخر تائين ميمبر رهيو ۽ پنهنجي فرض جي بجاءِ آوري لاءِ بيمار هوندي به ضرور ايندو هو ۽ ايندي ئي فون ضرور ڪندو هو. هن ٿوري وقت ۾ اهڙو ته پنهنجائپ وارو انداز اختيار ڪيو هو جو لڳندو هو ته ڪا هن سان تمام پراڻي واقفيت آهي، وري جو منهنجي يادگيرين جي ڪتابن تي طويل گفتگو ڪندو هو ته لڳندو هو ته هُو به ڪٿي ڪنهن يادگيريءَ ۾ ضرور موجود آهي.

هڪ دفعي هن مونکي چيو ته ”قاضي صاحب، پاڻ تمام گهڻو اڳي به ملي چڪا آهيون، ياد ڪريو ته ڪٿي؟“ ليڪن مونکي ياد نه آيو، تڏهن چيائون ته ”نشاني ڏيان ٿو، پوءِ ته ياد ايندو.“ ائين چئي وري چيائين، جام ساقي، پريس. مون کي ياد آيو ته

1965ع يا 66ع ۾ هن سان ملاقاتون ٿيون هيون جن ۾ جام ساقي به هئو ۽ منهنجي پريس، حيدرآباد پرنٽنگ پريس جا ڪجهه منظر ذهن ۾ آيا، ليڪن چڱي طرح ياد نه آيم.

سال ڪن اڳي ڪين جيڪا تڪليف ٿي هئي، تنهن وقت منهنجي عزيز بزرگ دوست محترم حبيب الله صديقي کي به اها ئي تڪليف ٿي هئي ۽ هو به سيد ديدار حسين شاهه سان گڏ علاج ڪرائي چڪو هو، جنهن تي شاهه صاحب پاڻ مون کي فون ڪري سندس طبيعت جو پڇيائين، ۽ چيائين ته "آءٌ ته تعليم کاتي ۾ هئس جتي حبيب الله صاحب اسان جو صاحب هو." آءٌ حيران ٿي ويس، ڇو جو اڄڪلهه ماڻهو وڏي عهدي ملڻ تي استادن کي ته وساريو ڇڏين ۾ غريب ماءُ پيءُ مان به هٽ ڪڍيو وجن ۽ هيءُ هڪ وڏو وڪيل، هڪ سياسي اڳواڻ ۽ هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس، ان شخص جو ذڪر ٿو ڪري جيڪو ڪنهن دور ۾ سندس صاحب ٿي رهيو هئو!

منهنجي نظر ۾ والدين جي عزت ته تمام مٿانهين آهي، ليڪن جيڪو شخص پنهنجي استاد جو مانُ نه ٿو ڪري اهو انسان جي زمري ۾ نه ٿو اچي، جڏهن ته سيد ديدار حسين شاهه جي فطرت ۾ جيڪا عظمت هئي اها سندس نوڙت واري راز ۾ ئي لڪل هئي.

هن لاءِ گهڻو ڪجهه لکيو مونکي لڳي ٿو ته هن جي وفات جي ڪري نه صرف هڪ ٽيليفون نمبر منهنجي لاءِ ختم ٿي ويو هجي بلڪ سڏ تي سڏ ڏيندڙ، وقت تي ڪوبه ڪم ۽ ڪابه مدد ڪرڻ وارو هڪ در بند ٿي ويو هجي.

٭٭٭

مون پنهنجي ننڍپڻ ۾ جيترين فلمون رتي ديري ۽ ٽنڊي آدم ۾ ڏٺيون، ايترين بين هنڌن تي ڪونه ڏٺم، حالانڪ سکر، نوابشاهه، ٽنڊومحمد خان، سجاول ۽ ميرپورخاص ۾ به فلمون ڏٺيون هئم، ليڪن اتي ڏٺل فلمون ياد ڪونه اٿم، فلمن کي ڏسندا ضرور هئاسين، جو امان توڙي بابا، بلڪ چاچا غلام قادر ۽ منهنجي پڦي جنهن کي اسين امان ننڍي چوندا هئاسين، جيڪا اسان سان گڏ رهندي هئي، ان کي به فلمن ڏسڻ جو ڏاڍو شوق هئو، امان کي چوندي هئي ته "پانوءِ کي چئه ته اڄ کيل ڏيکاري."

1950ع کان 1958ع تائين جيڪي فلمون ڏٺيوسين، تن مان گهڻين جو مون ذڪر پنهنجي يادگيرين ۾ لکيو آهي ۽ اهو به لکيو اٿم، جن کي وري ڏسڻ جي تمنا به آهي، پر اهي نه نيٽ تي آهن ۽ نه ئي وري وي.سي.آر جي سي.ڊي يا ڊي.وي.ڊي تي ملي سگهيون آهن، البته انهن جا گانا ملن ٿا، سي به صرف آواز، تصويرون ۾ ٿيون ملن. انهن مان فلم مينا بازار، جنهن ۾ هيرو شيام هئو، نرگس هيروئن هئي، جڏهن ته گوپ به انهن فلمن ۾ مسخري يا ولين جي روپ ۾ هو، هي فلم ٽنڊي آدم ۾ شاهه ٽاڪيز ۾ 1956ع ۾ ڏٺي هئم، هڪ دفعو نه بلڪ ڪئين پيرا، جو اتي اسين روز سئنيما ۾ ويندا هئاسين، شاهه ٽاڪيز جو مالڪ عالم شاهه هو، جنهن جي رتي ديري واري سئنيما ۾ به ڪئين فلمون ڏٺيون هيوسين، اتي خاص فلم پربت، ياد آهي، جنهن ۾ نوتن، پريم ناٿ، ۽ ڪي اين شاهه اداڪار هئا ۽ فلم پنهنجي خوبصورت گانن جي ڪري مشهور ٿي هئي.

1958ع ۾ جڏهن بابا چاچڙي ۾ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ هو ته هڪ دفعي اسين ڪراچيءَ ويا هئاسين جتي چاچا حفيظ جي آرام باغ وٽ آفندي منزل واري فليٽ ۾ وڃي رهيا هئاسين. امان، بابا، منظور، دادا مشتاق به گڏ هئا، اسان لائيٽ هائوس سئنيما ۾ 'بر ها کي رات' فلم ڏٺي هئي جنهن ۾ ديوانند ۽ نرگس جي جوڙي هئي، ۽ جيراج ڪريڪٽر رول ۾ هو. هيءَ فلم ڪهاڻي جي لحاظ کان ڪا ڪالي گهٽا يا بادل ۽ ساقي جهڙي دلچسپ ڪانه هئي، پر گانا سٺا هئس، هاڻي به سٺا ٿا لڳن، پر مون کي لڳي ائين ٿو ته پاڪستاني فلم دوپٽه، انهيءَ ڪهاڻي تي ئي ٺاهيل آهي، بهرحال هن کي ياد ڪري ڪراچيءَ جي سامونڊي هوا ۽ بندر روڊ تي ڪار ۾ ڪيل سواري ضرور ياد ٿي اچي.

هڪ پاڪستاني فلم صابره به ڏاڍي ياد ايندي آهي، جيڪا ٽنڊي آدم ۾ ئي ڏٺي هئم، جنهن جي

هيروئن سورن لتا هئي، ان وقت سورن لتا ۽ نذير
جي فلم نوڪر هڻ ٿي چڪي هئي ۽ ان جو گانو
’راج دلاري‘ ڏاڍو مشهور ٿيو هو ۽ صابره جو هڪ
گانو به ڏاڍو مشهور ٿيو هو، جنهن کي اڄ به ٻڌجي ٿو
ته دل تي عجيب اثر ٿو پوي،

رات هوگئي جوان، نغمه بن ڪي ڇهاگئي لب پي دل
ڪي داستان

هائي، اهي گانا ٻڌجن ٿا ته بابا، امان، چاچا، دادا مشتاق ۽ اهي چهرا جيڪي هاڻ هن دنيا ۾ ناهن، سامهون اچيو ٿا بيهن.

***

خوف يا ڊپ هڪ اهڙي خوفناڪ ڪيفيت آهي، جيڪا انسان کي زندگي ۾ اڳتي وڌڻ نه ڏيندي آهي، ٻاهر ۽ پاڻي کان ڊپ، رات جي اونداهيءَ کان ڊپ، جن ۽ ڀوت جو ڊپ، ڪنهن جي ناراض ٿيڻ جو ڊپ، رات جو اڪيلي وڻ هيٺان لنگهڻ جو ڊپ، رات جو قبرستان وڃڻ کان ڊپ، ڪنهن جي نظر لڳڻ جو ڊپ، ڪتي، نانگ ۽ وڇونءَ جو ڊپ ۽ هاڻ هوائي جهاز ۾ چڙهڻ جو ڊپ، تيز رفتاري سان ڊرائيو ڪرڻ جو ڊپ، ٻيو ته ٺهيو پر پنهنجي ئي خوابن کان ڊپ. مطلب ته معاشري جي هر ڪار ڪرت ۾ جڏهن اهو ڊپ گهڙي ٿو اچي ته انسان ڪڏهن ڪڏهن ته بيزار ٿي خود پنهنجي زندگيءَ جو پاڻ انت آڻيو ڇڏي، ڇو جو هن کي موت کان به هر وقت ڊپ رهي ٿو، پر پوڙهو ٿي ڪنهن اهڙي صورت کان به ڊڄي ٿو جڏهن هو هلڻ ڦرڻ ۽ ٻين ضروري ڪمن ڪرڻ جهڙو نه رهي سگهي وري مٿان اهو ڊپ ته سندس اولاد، مٽ مائٽ ۽ دوست احباب به ڪٿي ڪيس بي واهه نه ڪري ڇڏي، نه ڏين. ٻين لفظن ۾ ڊپ جي قلعي ۾ بند ٿي وڃڻ کان پوءِ به ڊپ کان جان نه ٿو ڇڏائي سگهي. سائنسي ترقيءَ کان اڳ هن ڪيفيت جو روحاني علاج ڪيو ويندو هو، جيڪو وري هڪ ڊپ مان ٻيا ڪئين ڊپ پيدا ڪندو هو. جڏهن ته سائنس ان کي نفسياتي عمل ڪوٺيو آهي ۽ ان جي علاج جا طريقا به ٻڌايا آهن. ڪيترن نفسياتي توڙي ميڊيڪل ماهرين اهڙن مرضن جا نهايت ڪوجنائون ڪري دوائن ۽ ٻين نفسياتي طريقن سان علاج دريافت ڪيا آهن، جيڪي نهايت ڪامياب ٿيا آهن، ليڪن ڊپ هميشه اهو ٿو لڳي ته ڪٿي اهي دوائون ري ايڪشن نه ڪري وڃن! ته پوءِ ڇا ٿيندو؟

منهنجي نظر ۾ خوف يا ڊپ به پيار، نفرت، بهادري، بزدلي، سستي وغيره جهڙي هڪ اندروني ڪيفيت آهي، جنهن جون پاڙون انسان جي نفسيات ۾ کتل آهن، انهن سان هڪ Builttin خوف آهي، ته ٻيا وري زمانو وهمن ۽ وسوسن اسان جي ميموري ڪارڊ ۾ پريندو رهي ٿو، تنهنڪري ٻنهي جو جدا جدا تجزيو ڪرڻ گهرجي.

سنڌي چوڻي، سپ نه ماري، سپ جو سراپ ماري، جنهن آکاڻيءَ موجب ٻه دوست واهه جي ڪپر تي پاڻيءَ ۾ پير وجهيو ويٺا آهن. انهن مان هڪ کي پاڻي اندران نانگ چڪ ٿو هڻي ليڪن ان وقت پاڻيءَ جي مٿاڇري تي هڪ مڇي منهن ٿي ڪڍي، جنهن تي اهو شخص اهو سمجهي ته ان مڇيءَ چڪ هنيو آهي، بي فڪر ٿي وڃي ٿو. جڏهن ته ٻئي شخص کي هڪ مڇي ٿي چڪ هڻي ۽ اوڏيءَ مهل نانگ، پاڻي مان منهن ڪڍي ترندو هليو ٿو وڃي جنهن تي ان شخص کي پڪ ٿي ٿئي ته کيس نانگ چڪ هنيو آهي ۽ خوف کان دل بيهي ٿي رهيس. انهيءَ مثال کي آڏو رکي ڏسو ته معلوم ٿيندو ته اسين ڪيترين ڳالهين کان اهڙي سلسلي ۾ خوفزده هوندا آهيون، جن جو ڪو وجود به ڪونه هوندو آهي، جيئن ڪي ماڻهو ٽرين ۾ چڙهندي ئي وضيفا پڙهڻ شروع ڪندا آهن ته ڪٿي اها ڪري نه پوي!

***

سنڌي فلمن جا به هيرو مشهور ٿيا، حسين علي شاهه فاضلاڻي، جنهن عمر ماروي ۽ پرديس فلمون ٺاهيون، ۽ هيرو جا رول ڪيائين، جيڪي اڄ ڏينهن تائين سنڌيءَ ٻوليءَ جون بهترين فلمون آهن ته ٻئي طرف مشتاق چنگيزي جنهن تمام گهٽين سنڌي فلمن ۾ ڪم ڪيو، جن مان شهرو فيروز ۽ نوري ڄام تماچي تمام مشهور ٿيون، خاص ڪري يوسف جي آواز ۾ ڳايل شهرو فيروز جي گانن جو ته ڪو جواب ڪونهي، مون هيءَ فلم عمر ماروي ۽ پرديسيءَ وانگر گهٽائي ٻيرا ڏٺي ۽ ان جو گانو.

غم ڪَنَدي نهين، ڦٽ چٽدي نهين، ظالم،
عشق دي واعدي الا ڪندي، نهين.

مون کي اڄ به اهو گانو ڏاڍو وڻندو آهي، اهڙو ئي ٻيو هڪ گانو هندستاني پنجابي فلم پنگڙا جو به ياد اٿم جيڪو درد سان ٽمٽار لڳندو اٿم،

ملهه وڪدا سجن مل جائي لي ليوان مين چندِ ويچ ڪي.

هيءُ ٻئي مشهور هيرو زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ تمام تڪليف ده انداز ۾ گذاريندا ڏٺم، فاضلاڻي صاحب سان ڏيئلداس ڪلب ۾ اچڻ ڪان پوءِ تفصيلي ملاقاتون ۽ رهاڻيون ٿيون، هن جا حالات ٺيڪ نه هئا ۽ هُو جلد ئي گذاري ويو.

مشتاق چنگيزيءَ سان واسطو پروفيسر امام بخش ملاڻي جي ڪري ٿيو، جو هُو سندس اڳ ڄاتو پڃاتو هو ۽ ريڊيو ٽي.وي جي حوالي سان به هن سان ملاقاتون، ٿيون، ان وقت هن جي اداڪاره چڪوريءَ سان جوڙي مشهور ٿي ليڪن بعد ۾ جڏهن هو اداڪاري ڇڏي چڪو هو، سنڌي فلمن بلڪ فلمن جو ئي زمانو ختم ٿي ويو، ته هن سان ڏيئلداس ڪلب ۾ اداڪار حبيب سان گڏ ملاقات ٿي، جيڪو منهنجو بهترين دوست بڻجي چڪو هو ۽ حيدرآباد اچڻ تي سڀ کان پهرين مون سان ڪلب ۾ ملڻ ايندو هو، هيءُ دور مشتاق چنگيزي جي زوال جو هو، جنهن جو هڪ مثال اهو هُو جو هو ريڊيو حيدرآباد تان هڪ فلمي پروگرام ڪندو هو ۽ اتي جا پروڊيوسر هن جي ڪا خاص عزت ڪو نه ڪندا هئا، اها خبر تڏهن پئي جڏهن هڪ دفعي مونکي چيائين ته هڪ پروڊيوسر کي سندس لاءِ سفارش ڪري ته ڪيس ڪجهه وڌيڪ پروگرام ڏئي، ڇو جو هن جي انهن پئسن مان پورت نه ٿي ٿئي، مون هن لاءِ چيو ته ضرور پر اهو ڏک ٿيم ته شل ڪو مجبور نه ٿئي.

❁❁❁❁

انب جهڙو ڪو ميوو ڪو نه سُجهي، جنهن کي سنڌ ۾ نه صرف ميوي طور کاڌو ويندو آهي، بلڪ انب پت يا انب ماني به کائي سگهبي آهي، خاص ڪري جڏهن اسين پنهنجي ڳوٺ هالا ۾ ويندا هئاسين ته انب جي موسم ۾ ٽي ئي وقت مانيءَ سان انب ضرور شامل هوندو هو، ان وقت اڃا سنڌڙي، سرولي، لنگڙو، انور رٽول، ڪليڪٽر بينگن ڦلي يا چونسو انب عام ڪو نه ملندا هئا، بلڪ سنڌڙي ته وجود ۾ ئي پوءِ آيو، البته طوطاپوري ۽ سنڌي انبن جا جام قسم ملندا هئا، جن ۾ مٺا انب به هوندا هئا ته ترش به. ڏسڻ ۾ صفا سون جهڙو رنگ هوندي به ڪيترين ئي جنسون ڪٽيون هونديون هيون، ليڪن خوشبو سڀني ۾ هوندي هئي، انب جڏهن شام جو گهر ۾ ڪنهن پاڻيءَ جي ٿالهه يا گيندين ۾ ٻنجيون لاهي ٿڌا ٿيڻ لاءِ رکيا هئا ته گهر انهن جي خوشبوءِ سان مهڪي پوندا هئا ۽ اها ئي موسم پلي جي به هوندي هئي پوءِ پلو ۽ انب ڄڻ ته رات جي ماني لاءِ مخصوص ٿي ويو هو.

اڄ به جڏهن پلي کي ياد ڪري انب ڪٿبو آهي ته ڪٿان پري ڪان بلڪ دل جي اندران پلي جي خوشبوءِ نڪري ايندي آهي، جيڪو سنڌو جي سڪڻ جي ڪري درياهه ۾ ئي ڪو نه اچي، پلو هونئن ته هر ان نديءَ ۾ ملندو آهي جنهن جو ڇوڙ سمنڊ ۾ ٿئي ٿو، بنگال ۾ ان کي هلسا ڪري چئبو آهي، پلو يورپ ۽ آمريڪا ۾ جام ٿئي ٿو، جيئن اسان وٽ گوادري پلو ٿئي ٿو، جيڪو جسم ۾ سنڌي پلي کان وڏو پر سٺپ ۾ گهٽو گهٽ ٿئي، تنهنڪري اسان سنڌين کي سنڌوءَ جي پلي جو واس ۽ سواد ٻين پلن کان وڌيڪ لڳندو آهي، چون ٿا ته پلو هاليند کان هلي ايراني نار کان ٿي، گوادر وٽان هلندي، هندي سمنڊ ۾ اچي ٿو ۽ جتي سنڌو ڇوڙ ڪري ٿي، اتي آنا ٿو ڏئي جتان ڦٽي پلا ڪاري پاڻي ۾ پيدا ٿيڻ کانپوءِ مٺي پاڻيءَ ڏانهن وڌن ٿا ۽ ايئن وهڪري جي ابتڙ سفر ڪن ٿا.

سائين محرم خان جيڪو سنڌي شعبي جو پروفيسر هئو، پر بنيادي طرح وگهاملن جي سگهڙ خاندان مان هئو، چوندو هو ته پلي ۽ انب جي موسم ۾ زڪام ٿيندو آهي، انڪري جو اهي ٻئي خشڪ ۽ ٿڌي مزاج جا آهن.

❁❁❁❁

جيئن اسٽيج جو ڪو اداڪار اوستائين مشهور به رهي ٿو ته ماڻهو هن کي ڏسڻ ۽ هن سان

ملڻ جا به خواهشمند نظر ايندا آهن ۽ جڏهن هُو اسٽيج تان لهي، زندگيءَ جي ڪُن ۾ گردش ڪرڻ لڳندو آهي ته هن جا چاهيندڙن به هن جي شخصيت کي وساري وهندا آهن، جنهن جا ڪيترا مثال اوهان کي هِت هُت نظر پيا ايندا. اها ئي ڳالهه آهي ته هن جا ڪيل ڪردار، ناٽڪ ۽ فلمون وڏي وقت تائين پسند ڪيون ٿيون وڃن، بلڪل ان طرح هڪ اديب به آهي، جيستائين هُو ناول، افسانا، ڊراما يا ڪن سماجي ۽ سياسي لکڻين ۾ مشهور آهي ته ايستائين هن جا شائقين به هن سان ملڻ ۽ سندس شخصيت تي ڳالهائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن، پر جڏهن ڪو تمام سنو ليکڪ به چند ناقابل فراموش يادگار تخليق ڪري، گوشہ تنهائيءَ ۾ هليو ٿو وڃي ته وقت گذرڻ سان هن جا نقش مدهم ۽ پيرا ڍهندا ٿا وڃن، جن جو اپياس منهنجي لاءِ هڪ وڏو سبق رهيو آهي، جنهن جي زيراثر آءٌ لکندو ٿي رهان ٿو ۽ ادبي اسٽيج کان ڪنارڪشي نه ٿو ڪريان، ڇو جو مون کي خبر آهي ته منهنجي پنيان هڪ وڏي قطار لکندڙن جي آهي جيڪا ڪٽڻي ناهي ۽ جي مون پنهنجي ذات جا دروازا پوري ڇڏيا ته اتي ڪي بيا اچي ويندا ۽ آخر ۾ مان وسريل ياد بڻجي پنهنجي مٽن مائٽن يا ڪن تمام ٿورن دوستن جي ياد ۾ وڃي ديرو ڄمائيندس. منهنجي رٽائرمينٽ، 2005ع، کانپوءِ جڏهن مون کي ڪئين الوداعي محفلن ۾ وڃڻو پيو ته اتي به جيڪي عالم اديب استاد ۽ دوست ايندا هئا، اهي چوندا هئا ته هاڻ قاضي خادم اڳ کان به وڌيڪ جذبي ۽ رفتار سان لکندو، ان ڪري جو هاڻ هن تي ٻيا ڪي سرڪاري ڪم ڪار حاوي نه رهيا آهن، خاص ڪري جڏهن ريڊيو پاڪستان تان مون سان هڪ انٽرويو ڪندي پروڊيوسر ذوالفقار هيسباڻيءَ سنڌ جي ڏاهي محمد ابراهيم جوئي کان ٽيليفون تي مون بابت راءِ طلب ڪئي ته هن هڪ نهايت معنيٰ خيز جملو چيو جيڪو اڄ به مون وٽ ٽيپ تي محفوظ آهي، هن چيو ته، ڪجهه وقت لاءِ سرڪاري مصروفيت جي ڪري قاضي خادم ادبي ڪيڙ مان بيشڪ دور ٿي ڪنهن خوشبوءِ جيان هڪ شيشيءَ ۾ بند ٿي ويو هو، ليڪن هاڻ اها خوشبوءِ وري شيشيءَ کان ٻاهر نڪري آئي آهي، جيڪا چوطرف ڦهلجي رهي آهي. هيءَ وڏا همت افزائي وارا لفظ هئا ۽ اهي ٻڌي مون کي پنهنجي نهايت عزيز دوست ۽ اديب غلام رباني جا اهي لفظ ياد اچي ويا، جيڪي هن سان وڏي عرصي کان پوءِ نسيم نگر ۾ ٿيل هڪ ملاقات ۾ هُن مونکي چيا، هن چيو ته، ”قاضي لکڻ نه ڇڏجائين، تون ته هڪ سچو ۽ کرو اديب آهين، هتي ته ڪيترا عطائي به اهڙين ڪتابن جا ڍير لکي الاهي جا مان چا ٿي ويا آهن، جڏهن ته هنن جون لکڻيون بي معنيٰ ۽ بي مقصد آهن، مڙئي ڪتابن جا ڍير ڏيکاري مراعتون حاصل ڪيون اٿن.“ ان کان پوءِ مون وري قلم هٿ مان نه رکيو.

ان کانسواءِ هر محفل ۾ محترم مظهرالحق صديقي اهو ضرور چوندو هو ته: هاڻ قاضي خادم حسين وري پنهنجي لکڻين سان ادب کي مالامال ڪندو ۽ اسان کي ڪيترائي، ڪتاب ڏيندو.“

پروفيسر قوي احمد به اهڙي هڪ دعوت ۾ نهايت معنيٰ خيز نموني ۾ شاهه جو شعر پڙهيو هو:

گهڙو پڳو، منڌ مئي، وسيلا وئا،
تهان پوءِ سُئا، سهڻيءَ سڏ ميهار جا.

ان وقت مونکي سنڌ جي عظيم شاعر ۽ ان وقت جي سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر شيخ اياز جا چيل اهي لفظ ياد آيا، جڏهن منهنجو هڪ ناول پڙهي هن چيو هو ته ”خادم، پاڻ ڪڏهن به پوڙها ڪونه ٿينداسين.“

پوءِ مون اهو ڏٺو ته جن اديبن پنهنجي سڄي عمر پنهنجي قلم کي جوان رکيو، جن ۾ شيخ اياز، محمد عثمان ڏيپلائي، غلام رباني، رسول بخش پليجو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، شمشيرالحيدري، حميد سنڌي، آغا سليم جن جا نالا سر فهرست آهن، انهن جا ڪيترا هر عصر جن جا افسانا، ڪالم ۽ ناول پنهنجي دور ۾ شهرتن جي بلندين تائين وڃي پهتا، اهي آهستي آهستي وقت جي ڌنڌ ۾ غائب ٿي ويا، هاڻ صرف سندن ورسين تي ئي ڪين ياد ٿو ڪيو وڃي ۽ اتي به ڪيترا ماڻهو پڇن ٿا 'هي ڪير هئو؟' مون ڪوشش ڪري ماضيءَ جي اهڙن مائٽن

شخصيتن جي باري ۾ بار بار لکيو آهي، هنن جي ادب جي توڙي شخصي زندگيءَ تي به پنهنجا رايا لکيا اٿم ليڪن ان ڳالهه ۾ يقين اٿم تہ جنهن ڏيئي ۾ جوت ۽ جنهن گل ۾ خوشبو هوندي انهن کي هوا ڪڏهن گُل يا گم ڪونہ ڪندي، بلڪ انهن جي روشني ۽ واس هميشہ دائم ۽ قائم رهندو. انڪري ئي چوان ٿو تہ زندگيءَ ۾ هڪ فنڪار کي اسٽيج ڇڏڻ نہ گهرجي نہ اديب کي قلم.

❊❊❊

اسان جي وقت ۾ ڪوڊڪ، اگفا ۽ ياشيڪا ڪيئمرا تمام گهڻيون مشهور هونديون هيون، ڪينن وغيره بہ هيون ليڪن اهي گهڻو ڪري صرف پروفيشنل ڪم لاءِ استعمال ٿينديون هيون، باقي ڪوڊڪ 120 کان وٺي ڪئمرائون شروع ٿينديون هيون جنهن جي قيمت 25 روپيہ هئي، چاچا گل حسن جي پٽ نجم الحسن (نجميءَ) وٽ 120 ڪئميرا هوندي هئي، جنهن سان ننڍپڻ ۾ نهايت چڱا فوٽو اجا بہ اسان جي ننڍپڻ جي يادگيرين کي آباد ڪيو ويٺا آهن.

مون بہ ڪوڊڪ ۽ اگفا جون ڪيمرائون ورتيون، مهانگيون نہ پر سستيون، ليڪن فوٽو نهايت چڱا نظر ايندا هئا، ان وقت ڪيئمرا ۾ رول پوندو هو، جنهن ۾ 16 يا 32 يا وڌيڪ فوٽو ڪڍي سگهبا هئا ۽ فليش لائيٽ لاءِ وڏيون فليش لائيٽ لڳائيبيون هيون ۽ هر فوٽو لاءِ جدا بلب استعمال ڪرڻو پوندو هو، اسان جي مائٽن ۾ چاچا محمد تقي جي پٽن خاص ڪري ادا امير اختر اهڙين ڪئميرا جو شوقين هوندو هو، ياشيڪا ۽ ڪوڊڪ ۾ دٻو نما ڪيمرائون بہ اينديون هيون جيڪي فوٽن جا شوقين استعمال ڪندا هئا، جڏهن تہ ڪمرشل فوٽو گرافر ڪوڊڪ جي وڏي دٻي نما ڪئميرا سان فوٽو ڪڍندا هئا، جيڪي تمام چڱا بہ هوندا هئا ۽ انهن سان گروپ فوٽو تمام سٺا نڪرندا هئا. اسان جي ننڍپڻ ۾ گهر ۾ بابا جي گروپ فوٽن جو وڏو ذخيرو موجود هئو، جيڪو 1925 کان وٺي 1959ع تائين جيسين فوٽن تي مشتمل هو، جيڪي هن جي مختلف هنڌن تي مقرري يا بدلي وقت ڪڍي ويا هئا ۽ خاص ڪري حيدرآباد جي اسپيڊ فوٽو اسٽوڊيو جو چاچا گروپ فوٽو ڪڍڻ لاءِ سڄي سنڌ ۾ جٽي ڪٽي اچي پهچندو هو، ان کي تہ قادياني هجڻ جي الزام ۾ ماري ڇڏيائون، پر پوءِ بيا ڪافي اسٽوڊيو، فوڪس اي ون، وغيره ڪافي وقت ميدان ۾ رهيا.

منهنجي پائرن ۽ پٽن کي بہ ڪيمرائن جو شوق رهيو جنهن جو آئون ذڪر ڪندو رهيو آهيان، هينئر، ياشيڪا جو هڪ قيمتي ماڊل مون وٽ پيو هو، جيڪو هڪ استاد اسلم ميمڻ کان ورتو هئم ۽ منهنجي پٽ شفقت جي پاڪيٽ ڪوڊڪ اجا پئي آهي، پر هاڻ انهن جا رول ئي نہ ٿا ملن.

❊❊❊

مونکي ننڍپڻ کان ئي هِل اسٽيشن جي موضوع واريون فلمون ڏاڍيون وڻنديون هيون، برسات ۽ متومتي انهن ۾ خاص جڳهہ رکنديون هيون، انهن حدن کهاڻيون ئي هِل اسٽيشن سان واسطو ٿيون رکن، جيئن برسات ۾ ڪشمير جو پس منظر پيش ڪيل آهي، جڏهن تہ اها بہ ڳالهہ آهي تہ نرگس جي ماءُ جون پائي هن کي ڪشمير وڃڻ جي اجازت نہ ڏني تنهنڪري مها بليشور ۾ ئي اها فلم ناهي وئي ائين ديدار کان 'ڪٽي پتنگ' تائين بي شمار فلمون پڻ هندستان توڙي پاڪستان ۾ هِل اسٽيشن جي موضوع تي ٺهيل آهن. خاص ڪري پاڪستان ۾ ڪوهہ مري، نٿيا گلي ۽ سوات جا نظارا تہ تمام گهڻين فلمن ۾ ڏناسين، ليڪن انهن مان اوائلي فلمون بليڪ اينڊ وائيٽ هجڻ ڪري وڌيڪ پراسرار لڳنديون هيون، جڏهن پنهنجي اکين سان پهاڙن ۽ آبشارن جا رنگ ڏناسين تہ جڻ اندي کي اکيون مليون ويون، اهوئي سبب آهي جو مون پهريون ناول 'پيار ۽ سپنا' ڪوهہ مريءَ جي پس منظر ۾ لکيو.

جابلو علائقي جي فلمن جو وڏو موضوع پرديسين جو پيار هو، جابلو شوقين اتي جي معصوم ڇوڪرين کي سهڻا سپنا ڏيکاري يا تہ بي وفائي ڪري ويندا هئا يا مجبوريءَ سبب واپس نہ ورندا هئا. جيئن فلم موسم ۾ سنجي ڪمار کي ڏيکاريو ويو آهي، تہ هو ڪيئن ڪنهن سبب جي ڪري پنهنجو پيار قربان ٿو ڪري، ويچاريون جابلو نازنينون. 'لوٽ

آئو ميري پرديسي بهار آئي هي‘ ڳائيندي ڏک جو اظهار ڪنديون نظر اينديون هيون.

هندستاني فلم محبوبہ کان پاڪستاني فلم دوراها تائين جا پهاڙي جادوئي نظارا وسرڻ جا ناهن، حالانڪ پاڪستان جي پراڻين فلمن ۾ دوپٽہ، انتظار، گهونگهٽ، دوراها، هل اسٽيشن ۽ ڪيترين ئي فلمون پهاڙي پس منظر تي ٺهيل آهن، ليڪن رنگين فلمن اچڻ ڪري هاڻ ڪو اثر ڪونہ ٿيون ڇڏين، جڏهن تہ هاڻ رنگين ۽ سنيما اسڪوپ فلمون ڏسي اکيون ڪلي ٿيون وڃن.

مون کي دليپ ڪمار ۽ راجڪمار جي فلم سوداگر جا جابلو حسين نظارا نہ ٿا وسرن، جيڪا مون کي منهنجي دوست محمد احمد (ممدو پلئي) راحت سنيما ۾ مئنيجر هئڻ ڪري پڙدي تي ڏيکاري هئي، فلم نہ هئي جادو هو. مونکي تہ رڳو ان جا جبل، نديون ۽ سارا ڇهڄ ميدان ياد آهن، اداڪاريءَ ڏانهن تہ ڪو ڌيان ڪونہ ٿي ويو.

اهي نظارا وري جڏهن زندگيءَ ۾ مون کي پيارن ۽ حسين سائين سان گڏجي ڏسڻ لاءِ مليا تہ اهي بہ پڪا عڪس بڻجي منهنجي شخصيت ۾ شامل ٿي ويا آهن، اڄ بہ جڏهن مري، باڙا گلي، مينگورا، يا بالاڪوٽ جو سوچيان ٿو تہ ان ڳالهہ تي يقين ٿو اچي، جيڪا ڪنهن دور ۾ ڊاڪٽر لاعلاج مريضن يا ڪن خاص مريضن لاءِ تجويز ڪندا هئا تہ ”هن جي هوا بدلايو ۽ ڪنهن جابلو علائقي ۾ وٺي وڃوس.“

❊❊❊

زندگيءَ ۾ مون جيڪي وڏا وڏا سبق حاصل ڪيا آهن، تن مان هڪڙو اهو بہ آهي تہ اسان جي عزت اسان جا زيردست ڪرائڻ ٿا، نہ ڪ اسان جا ’صاحب‘. اهي پٽيوالا، چوڪيدار، ڊرائيور، بورچي آهن، جيڪي توهان جي طبيعت توڙي مزاج ۽ اخلاق جي ڪري دل سان توهان جي عزت ڪن ٿا ۽ ٻاهر بہ هو ئي توهان جي عزت وڌائين ٿا، جڏهن تہ توهين پلي سونا ٿي پئو پر توهان جو باس ان کي ڪا اهميت نہ ڏيندو بلڪ مون ڏٺو آهي تہ جيئن اڳئين وقت ۾ ماڻهو ڪئميرا جي سامهون مثل شينهن جي سسيءَ تي پير رکي فوٽو ڪڍائيندا هئا. تيئن توهان جا آفيسر ۽ باس توهان جي ڪيل ڪارڪردگي ۽ ڪارنامن تي پير رکي فوٽو تا ڪيرائين ۽ نالو صرف هنن جو ئي ٿئي ٿو. توهين نوٽ ڪندؤ تہ ادارن جا PRO اداري جي ترقي ۽ ڪاميابيءَ جو هر قصو باس جي نالي ڪندا نظر ايندا آهن. ٻئي طرف اهي چڱا ڪم ڪندڙ ڪارڪن ڪنهن کي اهو ٻڌائيندي بہ شرمائيندا آهن تہ اهي ڪم باس جا نہ بلڪ هنن جا ڪيل آهن. تنهنڪري بلڊنگ جي بنيادي پٿر کان وٺي، رومز تائين، باس جو نالو اڪريل ڏسندؤ. يقين ڄاڻو تہ هُن صرف فوٽو ڪيرائڻ وقت اها جاءِ ڏٺي هوندي

❊❊❊

• هڪ دفعي جڏهن منهنجي وڏي ڀاءُ مشتاق قريشيءَ قاسم آباد ۾ بنگلو ٺهرايو، اسين بنگلي جو ڪم ڏسڻ وياسين، جنهن ۾ ڪافي وقت لڳي ويو ڪجهہ ٽڪ بہ ٿي پيو ان تي دادا چيو تہ، ”يار هينئر ڪو چانهہ جو گرم ڪوپ ملي وڃي تہ واهہ جو ڪم ٿي ويندو.“ ان وقت اتي ويجهہ يا آسپاس ڪا چانهہ جي هوٽل يا ڍابو نظر ڪونہ پئي آيو، ليڪن ڏٺوسين تہ پاسي واري بنگلي مان هڪ ڊرائيور چانهہ جا بہ ڪوپ کڻي نڪتو ۽ اچي منهنجي ڊرائيور نياز لانگاهہ کي هڪ ڪوپ ڏنو، ان وقت نياز بہ اکيون پور ٿي ويو ۽ مزي سان چانهہ پيئندو رهيو، جنهن تي منهنجي ڀاءُ چيو، ”ڏس تہ تنهنجو ڊرائيور بہ چانهہ پيو پئي، پر پاڻ کي ڪو ڪنگهي ئي نہ ٿو.“ مون چيومانس ’دادا‘ ليبر ڪراس يڪدم هڪ ٻئي جا دوست ٿي ويندا آهن، جڏهن تہ وڏا ماڻهو پنهنجي ئي پاڻ ۾ گم هوندا آهن، هي غريب ماڻهو پلي هڪٻئي لاءِ ڪيترا اوپرا هجن، پر غربت جي مضبوط ڪڙيءَ ۾ جڙيل آهن تنهنڪري هن اجنبي ڊرائيور پنهنجي هڪ هم پيشي ڊرائيور کي چانهہ پياري آهي، جڏهن تہ اميرن جي چوطرف پڪا ۽ لوهي ڪوٽ هوندا آهن، تنهنڪري انهن مان اهڙي پنهنجائپ ڪنهن بہ نہ ٿي ملي سگهي.“

مرزا ڪاظم رضا بيگ

سنڌ جي نامياري محقق، تاريخدان ۽ شاعر

مرزا عباس علي بيگ جي غزل گوئي

سرزمين ٽنڊو آغا حيدرآباد سنڌ، علم، ادب، شعر و سخن، فضل و ڪمالات ۾ يگانه روزگار هستيون پيدا ڪيون آهن، جن مان مرزا خاندان به هڪ آهي. هن گهراڻي ادبي ۽ علمي پورهيي ذريعي نمايان مقام ماڻيو. مرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ جو خاندان 1863ع کان هتي آباد آهي، جن جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن سنڌي ادب کي آب و تاب ۽ مٿاهون مقام عطا ڪيو آهي. نثر هجي يا نظم يا ٻي ڪا ادبي صنف يا منهبي شاعري، بيشڪ هن گهراڻي جو ورثو رهيو آهي، جن مان هڪ مرزا عباس علي بيگ به آهي. هيءُ بزرگ محقق، تاريخدان، اهلِ قلم ۽ شاعر جي حيثيت سان پنهنجو سڪو ڄمائي چڪو آهي.

مرزا عباس علي، هڪ شريف ۽ موقر گهراڻي جو فرد هو، ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ هن پنهنجين ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ادبي ڪارنامن جي ڪري بلند شخصيتن ۽ نامور عالمن ۽ تاريخدانن جي فهرست ۾ شمار ٿيڻ لڳو، جن به ساڻس ٻه چار گهڙيون صحبت جون گهاريون ٿي سي سندن سهڻي ڪردار ۽ گفتار تي موهت ٿي پيا.

مرزا عباس علي بيگ، ٽنڊو آغا ۾ تاريخ 24 مارچ 1924ع ۾ نامور مصور، شاعر، مرثيه خوان ۽ سلطان الذاڪرين مرزا امام علي بيگ ’علي‘ جي گهر ڄائو. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ لکي ٿو ته: ”مرزا امام علي بيگ کي مصوري، زردوزي ۽ خوشنويسي قدرت حصي ۾ عطا ڪئي هئي. پاڻ ٻه ڀيرا عراق ۽ ايران جون زيارتون به ڪيائين. پير سيد علي اصغر شاهه راشدي، جڏهن به حيدرآباد ايندو هو ته وٽس رهندو هو ۽ کيس ’نقاش ازل اول‘ جي لقب سان سڏيندو هو. (از: درناياب عرف يادِ رفتگان- سنڌي ادبي بورڊ، ص 91).

علامه آءِ آءِ قاضي جو ڀائيجو، نامور اديب ۽ شاعر، ڊاڪٽر علي احمد قاضي، مرزا امام علي بيگ جي مصوري جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

”ٽنڊي آغا جي مرزائن (مرزا فتح علي بيگ جو خاندان) جي قبيلي ۾ ته هنر جي ڪا خدائي ڏات هئي، خاص ڪري، مرزا قربان علي بيگ ۽ سندس ڀاءُ مرزا امام علي بيگ ته اهڙا هنرمند هئا، جن کي هر لحاظ کان دستڪاريءَ جا شاهڪار چوڻ واڌارو نه ٿيندو. هڪ ڏينهن محرم جي شروع ۾ مرزا مدد علي بيگ ۽ مان امام بارگاهه علي آباد (حيدرآباد) پهچي وياسين. عنقريب شام جي مجلس ٿيڻ واري هئي، مرزا امام علي بيگ مرحوم اجا تعزيعي جي نقش و نگار لاءِ ابرق تي نفيس خيالي گل ۽ پرند چرند چٽي رهيو هو. سندس قلم ۾ ايترا ته ڪي جواهر پريل هئا، جو نهايت سخاوت سان ويو ٿي، هرهڪ ڀڪيءَ جي ڀُڄ ۽ ڀيرن تي جڙيندو، ڪٿي هيرا ته ڪٿي موتي، ڪٿي فيروزا ته ڪٿي نيلم ۽ لعلون، بي انتها، بي حساب. ڀلا جي راجا جي گهر موتين جو ڪال ڪونهي ته مصور وٽ وري کهڙي کوٽ؟ جنهن کي وڻيس، تنهن کي جهنجهيو ڇڏي، پنهنجون سرخيون، پنهنجون سبزيون، اتي ئي سونهري مَس رکي آهي، ته اتي ئي سياهه، سفيد، سڀ موجود هٿ تخليق تي تيار، هلندو وڃي. حيرت آهي ته منهنجي نظر مرزا امام علي کي ڇو نه لڳي! اي قدرتي امان، تو ڇو پنهنجا گوهر اپائي، نپائي، وري ڪپائي ڇڏيا!“ (مضمون مرحوم مرزا قربان علي بيگ ’قربان‘، از: ڊاڪٽر علي احمد قاضي، نئين زندگي، نومبر 1968ع ص 26-27)

مرزا عباس علي بيگ، ننڍي هوندي کان ئي پنهنجي وڏي چاچي مرزا قربان علي بيگ قربان ۽

والد جي سرپرستيءَ هيٺ نشو و نما حاصل ڪندو رهيو. سندس زندگيءَ جو آغاز قرآن مجيد ۽ فارسيءَ جي تعليم سان شروع ٿيو. جيڪا پهرين مرزا قربان علي بيگ ۽ ان کان پوءِ والد کان حاصل ڪيائين. بعد ۾ انگريزيءَ جا ڇهه درجا پاس ڪيائين. پڙهائيءَ دوران رات جو انگريزيءَ جي تعليم پنهنجي وڏي سوٽ ۽ سنڌ جي نامياري اديب ۽ شاعر ۽ نثر نويس مرزا علي محمد بيگ مظفر (جيڪو مير عبدالحسين خان سانگي ۽ ايچ.ٽي سورلي وٽ ريڊر هو) کان حاصل ڪيائين. پاڻ پهرين خوراڪ کاتي ۾ فوڊ انسپيڪٽر جي حيثيت سان نوڪري ڪيائين، مگر ورهاڱي کان پوءِ اها نوڪري ڇڏي، محڪمهٔ خزانو، حڪومتِ سنڌ ۾ نوڪري به مرزا علي محمد بيگ مظفر، مير غلام علي خان ٽالپر آف ٽنڊومحمد خان کي (جيڪو روينيو جو وزير هو) چئي ورتائي ڏنس. جتان سن 1981ع ۾ هيڊ اڪائونٽنٽ جي عهدي تان L.P.R تي رٽائرمينٽ ورتائون. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر به رهيو ۽ انجمن اماميه سنڌ جو به ميمبر رهيو.

مرزا عباس علي بيگ هڪ صاحبِ طرز انشاء پرداز، عالم، اهلِ قلم ۽ شاعر هو. سندن تصنيفات جو معيار علمي حيثيت سان بلند آهي. جن ۾ نهج البلاغه، تفسير سوره يٰس، ملاقات امام، ڪليات ثابت علي شاهه، مقتل لهوف، ميان سرفراز خان عباسي، تاريخ سنڌ ٽالپر دور، ترخان نامو. سندن اڻ ڇپيل ڪتابن جو تفصيل هن ريت آهي: سنڌ جا فارسي گو شاعر، تاريخ سنڌ ٽالپر دور (جلد ٻيو)، ديوانِ جعفري (اردو)، حملهٔ حيدري، ديوانِ مير، تاريخ بلوچي (واڪارن ۽ سڏارن سان) سنڌ ۾ شيعت جو آغاز، اسان جو حسب نسب ۽ خاندان، انتخاب نادره (حڪايات مشاعره و مناظره)، ديوانِ عباس، ڪلياتِ عباس وغيره شامل آهن. سندن، سنڌ جي تاريخ تي لکيل تاريخي مقالا ۽ مضمون، سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جو بيش بها خزانو آهن. پاڻ هڪ ديانتدار، صوم و صلواة جو پابند، خوش اخلاق، رلڻوملڻو، ڪِلَ مُک انسان هو. هُو پنهنجي تواضع ۽ انڪساري، نوڙت ۽ نماڻائيءَ جي ڪري، پنهنجن دوستن ۽ عزيزن جو وڏو حلقو ڇڏي ويو.

مرزا عباس علي بيگ وٽ ناياب ڪتابن ۽ تصويرن جو هڪ وڏو ذخيرو موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو بي.بي.سي جو نمائندو رضا علي عابدي پنهنجي ڪتاب ’ڪتبخانه‘ ۾ لکي ٿو ته: ”حيدرآباد شهر ۾ ناياب ڪتابن جو ذخيرو مرزا عباس علي بيگ وٽ آهي.“ پاڻ 8 مارچ 1999ع ۾ وفات ڪيائون. سندن وفات تي سنڌ جي نامور عالمن ۽ اديبن جيڪي تعزيتي رايا لکيا، انهن مان ڪي هِت ڏجن ٿا:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”مرحوم مرزا عباس علي بيگ پنهنجي وقت ۾ علم و ادب جي وڏي خدمت ڪئي، ڪيس ڪتاب جو قدر هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جو سٺو مطالعو ڪيو هئائين. مون سان سندن مهربانيون ۽ ڪچهريون هيون، مون ڪيس ٽالپرن جي دور جي لکڻ جي ترغيب ڏني، جو وٽس ناياب مواد موجود هو، صلاح قبول ڪيائين ۽ اها تاريخ لکيائين، ان جي ڇپائڻ لاءِ مون سنڌي ادبي بورڊ جي اهلڪارن کي سفارش ڪئي ۽ ڪنهن حد تائين اهو فيصلو ٿي ويو هو ته بورڊ طرفان اهو ڪتاب ڇاپيو ويندو.“

مرزا سلطان حيدر بيگ سلطان:

مغموم فضا آهي ٿي از رحلتِ عباس
سلطان مگر آهي عجب قسمتِ عباس
هاتف چيو اڄ خلد ۾ جو توتي ڪيو اڄ
”عباس علي فضل و ڪرم“ حضرتِ عباس

1491ه

سيد ويڌل شاهه جهانيان: مرحوم رئيس مرزا عباس علي بيگ صاحب جي انتقال جو ٻڌي ان ئي وقت تڏي تي حاضر ٿياسين. مرحوم مشهور عالم ۽ اديب ۽ اسان جا دوست هئا، شال رب العزت کين جنت ۾ جايون ڏي. آمين.

شيخ محمد اسماعيل: مرحوم عباس علي بيگ، پلاهه پلي جو ڇيهه ڪونهي، پر مرزا صاحب پنهنجي دور جو عالم، علم جي هر صفت کان ڪماحقهٔ جاڻ رکندڙ هو. خصوصاً سنڌ جي ڪلهوڙا ۽ ٽالپر دور تي سندس معلومات جو اندازو ڪري نه ٿو سگهجي. هُو پنهنجي ذات ۾ انجمن هو، ڪانئس ڪئين فيضياب ٿيا، خدا ڪيس پنهنجي جوارِ رحمت ۾ رکي.

جسٽس ڊاڪٽر قمرالدين بوهره:

"This is the place where I used to have sittings with the learned person of his time. Mirza Abbas Ali Baig to whom I was dear like his own brother. It is hard for me to say or to use word "Tate" for him. He will always remember and alive with his literacy work.

I Pray to Allah that for the peace of his soul and he may have best place in the heaven and Allah may give strength to his grieved family bear irreparable loss. God Bless him".

نياز همايوني:

"جوڳي جيڪس ويا جبروت."

مرزا عباس علي بيگ سان منهنجي ڪافي عرصي کان نيازمندي هئي، مون اهڙا ڪيئي ماڻهو ڏٺا جيڪي پنهنجي مسلڪ سان سچا ۽ وفادار هئڻ جون دعوائون ته ڪهڻيون ئي ڪندا هئا، پر وقت اچڻ تي آزمائش مهل پنهنجي مسلڪ سان سچا ۽ وفادار نه هوندا هئا. مرزا صاحب جو وڏو ڪارنامو اهو آهي جو نهج البلاغہ جي ترجمي لاءِ جڏهن سرڪاري طرح کين وڏي معاوضي جي آڇ ڪئي وئي ته پاڻ صاف انڪار ڪري بنا ڪنهن معاوضي جي ڪارنامو سرانجام ڏنو، سبحان الله.

"جزاڪ الله في الدارين خيرا."

ان کان سواءِ علي محمد چنا، ڊاڪٽر عابد لغاري، خير محمد مغل، سڪندر بلوچ، محمد امين بلوچ، سيد اسدالله شاهه ڪاظمي، نصير مرزا، مدد علي سنڌي ۽ زوار نقوي وغيره به پنهنجا تعزيتي رايا لکيا.

مرزا عباس علي بيگ جي مادري زبان جيتوڻيڪ سنڌي هئي، مگر تنهن هوندي به پاڻ فارسي ۽ اردوءَ ۾ به طبع آزمائي ڪندا رهندا هئا. سنڌ جي تاريخ تي سندن بلند درجي کي سلام ڪرڻو ئي پوندو. سندس پختو ڪلام، معياري محاورا، چست بندشون، اعليٰ تشبيهون سندن قادرالڪلاميءَ جو ثبوت آهن. سندن تغزل جو هڪ شعر هي به آهي ته:

صياد، بيڪسن کي ستائڻ مان فائدو؟
ڏس! هرطرف نويدِ بهار چمن جي بو.

مرزا عباس علي بيگ، اهلِ زبان به هو ته زبان دان به هو. پاڻ سنڌي زبان جو اهلِ زبان محقق، تاريخدان، دانشور، اديب ۽ شاعر ته هو ئي، پر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جن جي ٽي سؤ سال پراڻي زبان مان ڪماحقهٗ واقفيت رکڻ جي ڪري کين زبان دان به تسلم ڪرڻو ئي پوندو.

غزل، پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا، نفاست ۽ نزاڪت، خوبين ۽ خاصيتن، نغمگي ۽ ترنم سان ايران کان سنڌ جي سرزمين تي پهتو، ته هن ڌرتيءَ، ان کي پنهنجي دامن ۾ جاءِ ڏني جتي، پنهنجي سمورين سرمستين ۽ جلون سان وڌيو ۽ ويجهيو. شروع شروع ۾ سندس خدوخال اباڻا (ايراني) هئا، پر آهستي آهستي هن ڌرتي جي آب و هوا، رهڻي، ڪهڻي، زندگيءَ جي نشيب و فراز، سياسي ۽ سماجي حالتن، تهذيبن و تمدن، ٻولي ۽ محاورن جو مٿس رنگ چڙهڻ لڳو. هاڻي ان جو ڍانچو ته اهو ساڳيوئي ايراني آهي، باقي رنگ ۽ روپ نسورو مقامي ٻڻجي ويو آهي. خاص طور ٻوليءَ جو مٿس وڏو اثر ٿيو آهي. اڳ غزل جي جيڪا فارسي آميز ٻولي هوندي هئي، سا جيئن پوءِ تيئن صاف ٿيندي وئي آهي. هاڻي غزل ۾ نه فارسي ترڪيبون ۽ بندشون آهن ۽ نه محاورا ۽ اصطلاح، تشبيهون ۽ استعارا، سڀ مڃجي مقامي ٿي چڪا آهن، پر سنڌ جا ڪي اهڙا شاعر به آهن، جن جي غزلن تي ايراني رنگ نمايان آهي.

غزل، لغوي ۽ تشريحن جي اعتبار کان صرف، عشق ۽ محبت جي جذبن جو نفيس نموني ۾ اظهار هوندو آهي ۽ غم دنيا جي ذڪر ۾ نه پر غم محبوب جو بيان هوندو آهي. مگر ان جي وسعتن جي مدِنظر، ان ۾ عشق جي موضوعن سان گڏ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو احساس ۽ انهن جي ترجماني به آهي. ان ۾ فلسفي ۽ طريقت جا راز ۽ اسرار به نهايت دلنشين انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن، ته اخلاق جا سبق به سهڻي طريقي سان سيکاريا ويا آهن. مطلب ته غزل چوندڙ شاعرن پنهنجي غزلن کي رڳو حسن ۽ عشق، ناز ۽ نياز، سوز ۽ گداز تائين محدود نه رکيو آهي، بلڪ فڪري تقاضائن کي پورو ڪرڻ جي به ڪوشش ڪئي آهي. هن ۾ اشارن ۽ ڪناين ۾ اهو سڀ ڪجهه چيو آهي، جيڪو وڏين تقريرن ۾ به بيان نه ٿو ڪري سگهجي. ڪيترا اهڙا غزل آهن، جن ۾ ذڪرِ جانان گهٽ ۽ ٻيا موضوع

وڏيڪ آهن، جهڙوڪ ميرزا عباس علي بيگ پنهنجي هڪ غزل ۾ فرمائي ٿو:

رنگِ رُوئي گل منجهان پيدا ٿيو شانِ بهار،
جڻ ڪلي پيو رفتہ رفتہ رازِ پنهانِ بهار.

—

صحنِ گلشن ۾ بہ اُميدِ تسليٰ ٿو رهان،
ڪُشتہ بيتابيءِ فرقت گران جان بهار.

—

رنگِ گل ڪي شعلۂ آتش ڪان گهٽ ڄاڻان نہ ٿو
آهي دوزخ دل جلن جي لاءِ دامانِ بهار.

—

ساغرِ مئي جا مزا ماڻن ٿا هرهڪ گل منجهان،
پنهنجي آهي ۾ ڪٿي لذت شناسانِ بهار.

—

روح بلبل جو ڪري پرواز ايندو دلم مان،
غير جا ٿي رهندا ڪنهن پر هي اسيرانِ بهار.

—

جذبۂ رنج اِسيري اي خدا رسوا نہ ٿي،
چاڪ گلشن ۾ نہ ٿي ڪنهن پر گريبانِ بهار.

—

ڏس اچي صورت گلن جي ڏس اچي رنگِ چمن،
چا ڪيو تو آهي بلبل دشمن جانِ بهار.

—

ناتواني ڪان قفس بردوش اڏرڻ ٿيو محال،
چو نہ ٿي جوش دل بلبل پشيمانِ بهار.

—

بلبلن جي سوختہ سامانيءِ دل واسطي،
شعلۂ گل بنجي پڙڪي گرميءِ جانِ بهار.

—

هي گلن جي تازگي بلبل جو چهڪڻ باغ ۾،
زندگي سان گڏ هو جڻ ڪجهہ عهدو پيمان بهار.

—

نالهائي زار بلبل نغمہ هائي جان بخيا،
روح تازو جسم ۾ آيو بہ عنوانِ بهار.

—

بلبلن جي نغمہ سنجي جو پلا چا ذڪر ٿي،
آهي هرهڪ برگ و غنچہ تي تہ اعلانِ بهار.

—

زخمِ دل، خونِ تمنا داغ حسرت آهِ سرد،
ويو ملي قسمت سان مون کي طرفہ سامانِ بهار.

—

ڀرين زخمن ۾ نہ هئي عباس اهڙي ڪا خلش
لذتِ دل چو نہ ٿي ممنونِ احسانِ بهار.

عام طور تي اهو سمجهيو ويجي ٿو تہ مرزا عباس علي بيگ، هڪ محقق ۽ تاريخدان جي حيثيت سان، تاريخ نويسي ۾ گهڻو گهيريل رهندو هو، پر مرزا صاحب جي ڪلام کي پڙهي اِها راءِ بدلائڻي ٿي پوي. مان تہ ائين چوندس تہ، مرزا عباس علي بيگ، تاريخ نويسي سان گڏوگڏ غزل گوئي جو پڻ رسيا هو. اچو تہ ان ڏس ۾ سندس شاعري، خصوصاً غزل جو جائزو وٺون، جنهن ۾ مقامي رنگ کي وڏو عمل دخل آهي.

غزل جو موضوع عشقيہ ٿئي ٿو، جنهن ۾ حسن و عشق، هجر و وصال، محبوب جي ناز و ادا ۽ جورو جفا ۽ عاشق جي خستہ حاليءَ ۽ پريشان خياليءَ جو ذڪر ٿئي ٿو. گهڻو ڪري هر غزل گو شاعر ۾ اسان کي هڪ نئون انسان نظر اچي ٿو، جو ان شاعر جي ڪردار کي وڌيڪ ويجهو ٿئي ٿو اهو شاعر جو مثالي وجود آهي. جو سندس غزل جي لهجي ۽ نفس مضمون جي جوڙجڪ مان پڌرو ٿئي ٿو. مرحوم مرزا عباس علي بيگ جي غزل ۾ اسان کي هڪ شوخ ۽ طرح دار معشوق جي تصوير ملي ٿي. جيڪو حسن و جمال ۾ يوسف آهي، جنهن جو سراپا مرزا صاحب هن نموني بيان ڪري ٿو:

سندم محبوب جو منهن مثل يارو،
قمر آهي قمر آهي قمر آهہ.

—

رگِ گل جان سندم ماهِ لقا جي،
ڪمر آهي ڪمر آهي ڪمر آهہ.

غزلن جي شيرازه بندي ۾ قافيي ۽ رديف کي وڏو عمل ۽ داخل ٿئي ٿو. عالمن جو خيال آهي تہ غزل جي رديف ۾ گهڻو ڏمچر ۽ هيجان نہ هئڻ گهرجي. مرزا عباس علي بيگ مرحوم، رديف جي معاملي ۾ نهايت حسن ذوق جو ثبوت ڏنو آهي. سندس اڪثر رديف سندس غزل جي مرڪزي خيال جي شيرازه بندي ڪن ٿا، مثلاً:

مالا ڪري نہ مار اي مهرو فري فري،
جو ٿو ڪرين تو مونکي پيارا پري پري

—

کهڙو يقين توکي ڏيان منهنجا مه لقا،
سيني ۾ باھ هجر جي پيئي ٻري ٻري

—

پيغام ان کي مهر مان تون ڏي وڃي صبا،
عاشق سندءِ فراق ۾ پيو ٿو ڳري ڳري

عبارت جي رنگيني ۽ حسن بيان لاءِ استعارا ۽ تشبيهون غزل جي جان سمجهيا ويندا آهن، ۽ مرزا عباس علي بيگ ان کي هيئن ٿو نباهي:

ٽٽل دل جي تارن مان آواز نڪري،
فري نغمۂ دلڪشا ٿي پوي ها.

—

رگِ دل کي ترڦائي ها جيڪڏهن هو،
اهو شوخ طرزِ حيا ٿي پوي ها.

غزل پڻ ڪافيءَ وانگر هڪ غنائي صنف آهي، جنهن کي تغزل وڏيڪ اثرائتو، سنو ۽ سريلو بنائي ٿو. تغزل جي وضاحت لاءِ ايترو ضروري آهي تہ سوز و گداز، ميناج، لهجي ۾ نرمي ۽ شگفتگي، لطافت ۽ حسن بيان، اهي سڀئي خوبيون تغزل جي هڪ ئي لفظ ۾ سمائجي وڃن ٿيون. هيٺ ڄاڻايل مثال حُسن تغزل جو بهترين نمونو آهي:

باغ ۾ جڏ سير لئي ويس گلبدن تڏ ياد پيم،
سرو قد محبوب ۽ غنچہ دهن تڏ ياد پيم.

—

سو رخِ گلگون دم سير چمن تڏ ياد پيم،
چاھِ گلشن ڏسنديئي چاھِ ذقن تڏ ياد پيم.

مرزا عباس علي بيگ جا غزل پڻ انهن تمام صفتن سان متصف آهن. سندن هرهڪ شعر بي بها موتي ۽ سندن هرهڪ شڪر دُر بي بدل آهي، جنهن کي صرف صرافِ سخن ئي پروڙي سگهن ٿا:

رخسار يار ۾ آهي زلفِ شڪن جو بو،
يعني حلب مان مونکي اچي پئي خُتن جي بو.

—

سو جوش سو بهار سو رنگِ چمن ڪٿي،
ئي هن شبابِ رفتہ ۾ دورِ ڪهن جي بو.

مطلب تہ مرزا عباس علي بيگ پنهنجي غزلن ۾ موضوعن کي خوب نڀايو آهي ۽ ڏاڍي فنڪارانہ چڱسائيءَ، پرڪاري ۽ سادگي کان ڪم ورتو آهي. هن جي ٻولي مٺي، تز، روان، بلمحاوره ۽ مٺيدار آهي، جنهنڪري غزل، ڪن ۾ رس گهولڻ لڳن ٿا.

پنهنجي دلبر کي الوداع چوندي مرزا صاحب پنهنجي دکدائڪ لفظن جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

الوداع اي منهنجا دلبر الوداع،
ٿئين جدا مون کان تو آخر الوداع.

—

تو چيو هو توکان ڪڏ ٿيندس نہ ڌار،
پوءِ ڪرين ڪيئن تو سراسر الوداع.

—

حال دل جو ڪنهن سان اوريان هاڻ آءٌ،
تو جيهو ناهي ڪيو ياور الوداع.

مرزا صاحب جي غزلن مان ڪي مثال واضع ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ۽ سندن غزلن جي مڙني خوبين مان جيڪڏهن مثال پيش ڪبا تہ پوءِ ڪيئي صفحا درڪار ٿيندا، تنهنڪري هتي اختصار سان قارئين جي مطالعي لاءِ پيش ڪجن ٿا:

حسن:

دلدار مٺي يار کي صورت ڏني مولا،
تنهن سهڻي سڄڻ جي مون کي الفت ڏني مولا.

—

چندِ جهڙي ڏني صورت ان ماهِ لقا کي،
گڏ تنهن سان وري ناز و نزاڪت ڏني مولا.

عشق:

عشق کي چئو تہ اچي چار گهڙيون مون سان ويهي،
درد دل جو مٿان محتاج دوا ٿي نہ پوي

محبوب جو لب و لعل ۽ زلفن جي خوشبو کي عنبر ۽ مشڪ سان ملائي چوي ٿو:

ها اهڙا لبِ لعل ان لالہ رخ جا،
جا سرخي نہ آهي عقيق يمن ۾.

—

ها بي مثل دُر دندانِ دلبر،
نہ اهڙا ڪنهن هوندا دُر عدن ۾.

—

جا دلبر جي ٿي زلفِ مشڪين جي خوشبو،
سا خوشبو ٿي عنبر نہ مشڪِ ختن ۾.

عمر مارئي جي قصي کي غزل جي پيرايي ۾ مرزا صاحب هيئن ٿو بيان ڪري:

نہ ڪر ظلم زوري عمر قياس ڪر ڪو،
وساريان پلا ڪيئن مان پنهنجي وطن کي.
—
سنڌو محل ماڙيون وڻن ڪين مون کي،
ڪريان ياد ٿي مان پرين جي پکن کي.

محبت:

ڪرم ڪر ڪرم اي نگاهِ محبت،
جو مون کان ٿيو آهہ گناهِ محبت.
—
ٿي هشيار عباس ۽ ٿي سجاڳ،
جو آسان نہ آهي هي راهِ محبت.

يار جو نازڪ بدن:

جڏ ڪير نظاره، اوراق نسرين و سمن،
سهڻو سهڻو يار جو نازڪ بدن تڏ ياد پيم.

بت:

اي بت فدا ٿيا توتان ديندار کهڙا کهڙا،
ڪافر ٿيا سي پائي زنار کهڙا کهڙا.

التجا:

سنڌم نشاطِ محبت کي پائمال نہ ڪر،
خدارا مونکي ڪنهن واقفِ ملال نہ ڪر.

غيرتِ گل:

اي غيرتِ گل تنهنجو ڏنم جو خطِ رخسار،
هاڻ نسخ ڪندس ملهِ گلِ گلزار هميشہ.

محبوب جي بيوفائي:

يار سان اج آهہ مون صفائي ڪئي،
بيوفا نيٺ بيوفائي ڪئي.

رخ وزلف:

رخ سنڌو کي پري لقا سمجهو،
زلف تنهنجي کي مون بلا سمجهيو.

شب وصل:

شب وصل ڪيئن مختصر ٿي وئي،
لڳي اک وئي ۽ سحر ٿي وئي.

نوان نوان:

ڏيکاري ڪيئن نہ رنگِ گلستان نوان نوان
هن ۾ رهن ٿا مرغ خوش الحان نوان نوان

ابرو:

رخ پرنُور تي جاڙا هي ابرو،
ڪشيل چڙهہ تير آهن سي ڪمان ۾.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ پنهنجي فرزندن مخدوم محمد امين فهيم ۽ مخدوم خليق الزمان سان، 27 جولاءِ 1974ع تي، مرزا عباس علي بيگ جي دعوت امام بارگاهِ علي آباد ٽنڊو آغا ۾ تشريف فرما ٿيا. ان موقعي تي هڪ طرحي مشاعري جو بہ اهتمام ڪيو ويو، طرح هئي:

لڦون پنجي ويون منهنجي زبان ۾

ان موقعي تي مرزا عباس علي بيگ پنهنجو هينيون طرحي غزل پڙهيو:

اٿر اهڙو هو بلبل جي زبان ۾،
ويو هر رنگ چنجي گلستان ۾.
—
هو سمجهي پارسا مونکي ٿو يارو،
شمار آهي سندم اهلِ جنان ۾.

سندم گفتا ٻڌي بوسو ڏنائين،
اثر عباس اهڙو هو زبان ۾.

آخر ۾ سندن هڪ قطعو، جيڪو مشاعري متعلق آهي، پيش ڪندس:

هي بزم ٿي يا غيرت بُستان مشاعرو،
باغِ سخن جو يا گلِ ريحان مشاعرو.
جا خوب شاعرن جا ٽوليا غنچا چوطرف،
عباس ٿي ويو رشڪِ گلستان مشاعرو.

مرزا عباس علي بيگ جي هن غزليہ شاعري جي مطالعي مان اِها پروڙ پوي ٿي تہ پاڻ غزل جو قادرالڪلام شاعر هو، هن جي غزل ۾ اهي مثال، جيڪي اسين هن مضمون ۾ پيش ڪري چڪا آهيون، ان مان ظاهر آهي تہ مرزا عباس علي بيگ جي غزل گوئي ڪا رواجي غزل گوئي نہ آهي، بلڪ هنئين سان هنڌائڻ جي شيءِ آهي.

رسول بخش گچيرائي

حضرت مخدوم جلال الدين (ثاني) المعروف "مخدوم جهانيان" گشت

مخدوم جلال الدين (ثاني) جن جي والد بزرگ سيد احمد ڪبير"[1] (ولد مخدوم سيد جلال الدين اول سرخ پوش بخاري) جن کي خدا پاڪ ٻه فرزند عطا ڪرڻ فرمايا: (1) مخدوم جلال الدين ثاني (2) حضرت مخدوم صدرالدين راجو قتال.

سيد احمد ڪبير جن جا وڏا فرزند مخدوم جلال الدين (ثاني) جن کي بلقب مخدوم جهان (يعني سڀني جهانن جا مخدوم) جهڙي اعليٰ اعزاز سان نوازيو ويو ۽ اهڙي طرح هي "بخاري خاندان." 'جهانيان خاندان' جي نالي سان جهانن ۾ مشهور ٿيو.

مخدوم جهانيان جن جي ولادت باسعادت:

'اُچ شريف' جي جنهن بزرگ سڀ کان وڌيڪ پنهنجو نالو روشن ڪيو، اهو آهي مخدوم جلال الدين 'مخدوم جهانيان' جهان گشت جن جي ولادت باسعادت 15 شعبان المعظم 707 /1308 مهينو هجري شب برات (يعني چوڏهين واري رات) جي پلاري رات ۾ 'اُچ شريف' ۾ ٿي.[2]

مولوي حفيظ الرحمٰن لکي ٿو ته: "خانقاه ۾ هڪ جاءِ تي لفظ 'خادم نبي' لکيل آهي، جنهن مان سنه 707هه برآمد ٿئي ٿو."

مفتي غلام سرور لاهوري ان لفظ 'خادم نبي' کي هن طرح منظوم ڪيو آهي:

ميرڪامل ولي جلال الدين؛ قرة ديده علي آمد

سال توليد آن شه مخدوم؛ ازدلم 'خادم نبي' آمد

مخدوم جهانيان جن جي پيشاني مبارڪ مان ننڍي هوندي کان ئي رشد وهدايت جا انوار ظاهر ٿي رهيا هئا. جيئن ئي سمجهه لائق ٿيا ته سندن والد بزرگ سيد احمد ڪبير بخاري کين جمال خندان رو جن جي خدمت ۾ وٺي ويا ۽ سندن قدمن ۾ ڇڏيو. حضرت جمال خندان جن فرمايو ته: "هن فرزند جي بزرگي ۽ عظمت دنيا ۾ اهڙي ٿيندي جهڙي اچ جي رات (يعني شب برات) آهي." از بعد جمال خندان رو حاضرين جي سامهون ڪجهه خرمي (ڪارڪون) پيش ڪيون. چند خرمي مخدوم جهانيان جي حصي ۾ آيا، ۽ مخدوم جهانيان اهي ڪڪڙين سميت کائي (ڳهي) ڇڏيون. شيخ خندان رو مشڪندي مخدوم جهانيان کان پڇيو ته: خرمي مع (ساڻ) ڪڪڙين جي ڇو کائي ڇڏيوَ؟" حضرت مخدوم جهانيان نهايت ادب ۽ تعظيم سان عرض ڪيو ته: "حضرت جي هٿان مليل خرمي جون ڪڪڙيون اڇلائڻ مناسب نه هو. انڪري خرمي، ڪڪڙين سميت کائي (ڳهي) ڇڏيم." هيءَ ڳالهه پسند ڪندي شيخ خندان روجن فرمايو ته: "بابا آري! شما پسرا نيند ڪه دو دمان خوش منور خوهد ساخت دهر خاندان مشائخ؟

---

(1) مخدوم جلال الدين اول سرخ پوش بخاري ۽ سندن فرزند سيد احمد ڪبير جو احوال ڏسو راقم گچيرائي جو مقالو 'حضرت شبير شاهه جلال الدين سرخپوش. بخاري جو جد امجد حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت' ٽماهي مهراڻ (رسالو جنوري- جون 2016ع ايڊيٽر (انچارج ثميند ميمڻ- ص 77 کان ص 95 تائين.

(2) ڪن ڪتابن ۾ 14 شعبان المعظم 707هه/ 1208ع 19 جنوري لکيل آهي.

(يعني بابا ها! توهان اهي صاحبزادا آهيو جو پنهنجي خاندان ۽ پنهنجن مشائخن جي خاندان کي روشن ڪندو." جمال خندان روجي اها پيشگوئي لفظ بہ لفظ سچي ثابت ٿي.

حضرت مخدوم جهانيان ابتدائي تعليم 'اُچ شريف' ۾ ٻن استادن کان حاصل ڪئي: (١) شيخ جمال الدين عارف جو خليفو هو.[1] سيد صدرالدين محمد فقہ ۽ اصول فقہ جي معياري ڪتابن هدايہ ۽ اصول بزودي وغيرہ علامہ بهاوالدين اُچي کان پڙهيا. شيخ خندان رو جن جو طريقہ درس هي هو تہ: "پاڻ سبق پڙهائيندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪنهن جڳهہ مشڪل هوندو هو تہ ٿوري دير لاءِ ڪنڌ جهڪائيندو هو ۽ مشڪل کي حل ڪرائيندو هو. سندن درس ۾ هدايہ، بزودي يا بزدوي، مشارق الانوار، مشڪواة المصابيح ۽ عوارف المعارف جو دورہ رهندو هو. (يعني انهن جو درس هلندو هو. مخدوم جهانيان حديث جو علم مخدوم خندان رو کان حاصل ڪيو هو. مخدوم جهانيان، شيخ بهاوالدين اُچي کان هدايہ ۽ بزدوي جو ڪجهہ حصو پڙهيو تہ ان دوران بهاو الدين قاضي وفات ڪري ويا. مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ: "مولانا بهاوالدين قاضي اُچي دعاگو (مخدوم جهانيان) جا استاد هئا آءٌ وٽن پڙهندو هوس ۽ تواضع ڪندو هوس تہ هڪ ڏينهن مون کي فرمايائون تہ: تون سؤ (مٿو) بلند ڪري سلام ڪر هيٺ ڪنڌ ڪري سلام نہ ڪر جو تہ اهو مڪروہ آهي. ملتان ۾ تحصيل علم: بهاوالدين قاضي جي وفات کانپوءِ مخدوم جهانيان جن اُچ شريف کان ملتان پهتا ۽ شيخ رڪن الدين ابوالفتح رڪن عالم ملتانيءَ جي زيرنگرانيءَ ۾ مولانا محمد موسيٰ، ذڪريہ ملتاني ۽ ان جي سوٽ مولانا مجدالدين جن کان مخدوم جهانيان هدايہ، بزدوي کي پورو ڪرڻ فرمايو. مخدوم جهانيان هڪ سال رهيا ۽ قاضي بهاوالدين جي وفات کانپوءِ جيڪي ڪتاب رهجي ويا هئا، انهن کي پورو ڪرڻ فرمايائون. مخدوم رڪن الدين ابوالفتح سندن رهڻ جو بندوبست مدرسي ۾ ڪرڻ فرمايو ۽ بجاءِ خانقاہ جي گهران حويليءَ تان مخدوم جهانيان جي ماني ايندي هئي. شيخ رڪن الدين، مخدوم جهانيان جن جو تعارف ڪرائڻ بعد فرمايائون تہ: "جلال بخاري جو پوٽو اسان سان ملاقات لاءِ نہ آيو آهي، بلڪ تحصيل علم لاءِ آيو آهي. ملتان ۾ رهڻ دوران شيخ رڪن الدين مخدوم جهانيان جي کاڌي جو خاص خيال رکندا هئا. روزانہ چار روٽيون ۽ آشام جو هڪ پيالو کين ملندو هو. هي آشام ميون، گيهہ يا کير ۾ تيار ٿيندا هئا.

مخدوم شيخ رڪن الدين جي هيءَ خاص غذا هوندي هئي. مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ مون کي وري اهڙو آشام ڪڏهن بہ نہ مليو ۽ ڪڏهن ڪڏهن شيخ صاحب وٽ خوردہ (طعام) ملي ويندو هو. تعليم مڪمل ڪرڻ بعد شيخ رڪن الدين جن مخدوم جهانيان جن کي نهايت اعزاز ۽ اڪرام سان ٻيڙيءَ تي اچ شريف روانو ڪرڻ فرمايو مخدوم جهانيان ملتان ۾ هڪ ٻئي استاد مولانا نورالدين جو بہ ذڪر ڪرڻ فرمايو آهي. تحصيل علم بعد سلطان محمد تغلق جن مخدوم جهانيان کي 'شيخ الاسلام' مقرر ڪيو.

استفادہ علمي حرمين شريفين: مخدوم جهانيان جن فرمائين ٿا تہ: مڪ مڪرمہ ۽ مدينہ منورہ ۾ موذن اهلِ علم، محدث ۽ مشائخ هئا. موذن مدينہ منورہ شيخ عبدالله مطري هو. مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ دعاگو، شيخ شهاب الدين جي مشهور تصنيف 'عوارف العارف' تمام هڪ سال ۾ شيخ عبدالله مطري وٽ پڙهيا. مخدوم جهانيان مسجد نبوي ۾ معتڪف هئا تہ عبدالله مطري سندن (مخدوم جهانيان) لاءِ اسر جي وقت هڪ هٿ ۾ ڪاڻو ۽ ٻئي هٿ ۾ چراغ کڻي ايندا هئا ۽ حجري ۾ ئي سبق پڙهائيندا هئا، پاڻ ٻيو ڪو چوڪرو يا ماڻهو مقرر نہ ٿي ڪيائون. خود طعام ۽ چراغ آڻيندا هئا. شيخ عبدالله مطري سهروردي جي شفقت وعنايت سان مخدوم جهانيان کي مسجد نبوي ۾ هڪ پيرو امامت جي بہ سعادت پڙهڻ دوران نصيب ٿي هئي. مخدوم جهانيان، عوارف جو سبق شيخ عبدالله مطري سهروردي کان ان خاص نسخي تي وٺندا هئا جيڪو شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي جي مطالعي ۽ استعمال ۾ رهي چڪو هو. بعد ۾ هيءُ نسخو، شيخ عبدالله مطري جن مخدوم جهانيان

---

[1] ڪن ڪتابن ۾ ابتدائي تعليم ۾ ٻيو نالو بهاوالدين قاضي جو نالو اچي ٿو جڏهن تہ ان وٽ مخدومِ جهانيان جن علامہ بهاوالدين وٽ فقہ ۽ اصول فقہ جا وڏا ڪتاب ۽ اصول بزودي اُچي وغيرہ پڙهيا.

ڏانهن موڪليو هو. مطلب تہ مڪي ۽ مديني منوره ۾ قيام دوران مخدوم جهانيان شيخ مڪہ عبدالله يافعي سهروردي ۽ شيخ مدينہ عبدالله مطري سهروردي کان مختلف ڪتاب پڙهيا، ۽ ٻنهي شيخن کان صحاح ستہ ۽ عوارف جا سبق ورتا. حضرت مخدوم جهانيان، قصبہ شوڪاره (عراق) ۾ پهچي. شيخ الشيوخ شهاب الدين جي خليفي شرف الدين محمود سهروردي؛ کان پڻ عوارف المعارف جو سبق ورتو. مخدوم سهروردي جهانيان بلا تڪليف جي عربي ڳالهائيندا هئا. ڪين علوم قرآني ۾ وڏي مهارت ۽ دسترس حاصل هئي. قرات و تجديد، شان نزول ۽ تفسير ۾ پاڻ وڏي فضيلت جا مالڪ هئا. پاڻ 7 ئي قرئتن جا قاري هئا ۽ قرآن مجيد جا حافظ پڻ هئا. پاڻ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي فرمان عاليشان: "طالبعلم بڻجو، عالم بڻجو، علم جون ڳالهيون ٻڌندا رهو ۽ اهل علم سان محبت ڪريو" مطابق پنهنجي ساري زندگي گذاري مخدوم جهانيان وڏا نڪتہ رس عالم، نهايت نيڪ ۽ صالح، پارسا ۽ عبادتگذار هئا. دين ۾ سمجهہ رکڻ وارا، وڏا محدث، مفتي، روشن دماغ، شيرين ڪلامي ۽ تحرير ۾ نهايت امتيازي حيثيت جا حامل هئا.

بسلسلہ نسب 'مخدوم جهانيان' جهان گشت مخدوم جهانيان جن جو سلسلہ نسب تاجدار عرب وعجم حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن سان، حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پاڪ نياڻي سيده النساءِ حضرت بيبي فاطمہ رضي الله عنها ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جي توسط سان سيد الانبياء و المرسلين حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن سان ملي ٿو. جيئن تہ حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن "هاشمي" ۽ "قريشي" سڏجن ٿا ان ڪري بهتر ٿيندو تہ حضرت قريش رضي الله عنه ۽ حضرت هاشم رضي الله عنه جن کان سلسلہ نسب لکجي.[4]

حضرت قريش رضي الله عنه

جن جو اصل نالو 'فهر هو'، سندس لقب قريش هو. هن (قريش) کان ئي قريشي قبيلو شروع ٿئي ٿو. هي قبيلو پيڙهين کان معزز ۽ معتبر سمجهيو ويندو آهي.

↓

حضرت لوي رضي الله عنه

↓

حضرت ڪعب رضي الله عنه

↓

حضرت مره رضي الله عنه

↓

حضرت ڪلاب رضي الله عنه

↓

حضرت قصيٰ رضي الله عنه

حضرت قصيٰ هن خاندان ۾ تمام گهڻو معزز سمجهيو ويندو هو. هي تمام وڏي عزت جو مالڪ هيو ڪيس ڪعبت الله جو متولي بنايو ويو هو. هي حج وارن ڏينهن ۾ منيٰ ۽ مڪي شريف ۾ ماڻهن ۾ ڪاڌو ورهائيندا هئا، پاڻي جا وڏا حوض ڀرائيندا هئا.

حضرت عبدالمناف رضي الله عنه

↓

حضرت هاشم رضي الله عنه

---

[4] قريش، جنهن جو اصل نالو 'فهر' هو ۽ 'قريش' سندن لقب هو، ان کان مٿي سلسلہ نسب حضرت آدم عليه السلام تائين ڏسڻ لاءِ ڏسو راقم گچيرائي جو مقالو 'حضرت شير شاهہ جلال الدين- سرخپوش بخاري جد امجد حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت' ٽماهي مهراڻ (رسالو) جنوري- 9- جون 2016ع ايڊيٽر (انچارج): ثمينہ ميمڻ، ص 81 کان 83 تائين.

حضرت هاشم رضي الله عنه جن جو اصل نالو عمرو بن عبدالمناف هو. ڪين 'هاشم' ان ڪري سڏيندا هئا جو هڪ ڀيري مڪي شريف ۾ اچي ڏڪار پيو عمروبن عبدالمناف ان وقت چُوري ناهي، چُوري: ماني ڀوڙ ۾ ملائي ناهي ويندي آهي، اها چوري عمرو بن عبدالمناف ماڻهن کي کارائي، عربيءَ ۾ چوري ناهيندڙ کي 'هاشم' سڏيو ويندو آهي، انڪري عمرو بن عبدالمناف جو نالو 'هاشم' مشهور ٿي ويو.

↓

حضرت عبدالمطلب رضي الله عنه

حضرت خواجه عبدالمطلب جن قريش خاندان ۾ نهايت معزز ۽ سردار ٿي رهيا. سندن ئي وقت ۾ 'عام الفيل' وارو وڏو واقعو ٿي گذريو. پاڻ ڪعبة الله شريف جا چاٻي بردار ٿي رهيا، ڪين حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پرورش جو شرف پڻ حاصل ٿيو.

↓

حضرت اميرحمزهؓ — حضرت عباسؓ — ابولهب — حضرت عبداللهؓ — حضرت عمران ابوطالبؓ

حضرت عبداللهؓ ↓
قريشي و هاشمي السيدي
حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم
حضرت سيدة النساء بيبي فاطمه رضي الله تعاليٰ عنها

حضرت عمران ابوطالبؓ ↓
حضرت علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنه
شيرِ خدا
الله پاڪ جي حڪم سان حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه ۽
حضرت فاطمه رضي الله تعاليٰ عنها جن جو نڪاح ٿيو.

↓

حضرت امام حسن رضي الله عنه — حضرت امام حسين رضي الله عنه — حضرت امام محسن رضي الله عنه

حضرت امام حسين رضي الله عنه
↓
حضرت امام زين العابدين رضي الله عنه
↓
حضرت امام محمد باقر رضي الله عنه
↓
حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه
↓
حضرت امام موسيٰ ڪاظم رضي الله عنه
↓
حضرت امام علي رضا رضي الله عنه
↓
حضرت امام تقي رضي الله عنه
↓
حضرت امام نقي رضي الله عنه

جيئن ته جهانيان خاندان جو سلسله نسب، سلسلهٔ امامت جي ڏهين امام حضرت امام نقي رضہ جن سان ملي ٿو، ان ڪري جهانيان خاندان "نقوي" سڏائيندا آهن.

↓
حضرت امام زاده سيد جعفر (ثاني) رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد علي اصغر رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد عبدالله رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد ابو يوسف محمد رحمة الله عليه
↓

حضرت سيد محمود اصفر رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد جعفر رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد علي ابوالمؤيد مدني رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد جلال الدين سرخ پوش بخاري رحمة الله عليه
↓
حضرت سيد احمد ڪبير رحمة الله عليه
↓
حضرت مخدوم سيد جلال الدين ثاني
المعروف 'مخدوم جهانيان' جهان گشت رحمة الله عليه

اهڙي طرح ١١ هين واسطي سان حضرت مخدوم جلال الدين 'مخدوم جهانيان' جن جو سلسلو نسبت سلسلا امامت جي ڏهين امام، حضرت امام نقي جن سان ملي ٿو، انڪري جهانيان خاندان 'نقوي' سڏائي ٿو.

سلسلا سهروردي ۾ بيعت و خلافت: راھ سلوڪ ۾ سندن والد بزرگ ۽ ڏاڏو بزرگ جي مشهور خانقاه سهروردي بهائيه جا نمائندا ۽ وڪيل هئا.

مخدوم جهانيان شيخ طريقت لاءِ ٽي علوم علم شريعت، علم طريقت ۽ علم حقيقت لازمي قرار ڏيندا هئا. علم شريعت ۾: تفسير قرآن، احڪام فقه ۽ علم حديث جو ماهر ۽ ڪامل هئڻ گهرجي. مخدوم جهانيان (اول) پنهنجي والد بزرگ سيد احمد ڪبير کان سلسلا سهروردي ۾ دست بيعت ٿيا، پوءِ پنهنجي چاچي سيد صدرالدين المعروف محمد غوث کان خرقہ خلافت ڍڪيو. ڪين 14 خانواده (خاندان) کان خرقہ خلافت حاصل ڪيائون. مخدوم جهانيان جن پاڻ فرمائين ٿا تہ پاڻ حضرت علي ڪرم الله وجهه جن کان بہ خرقہ خلافت حاصل ڪئي.

مخدوم جهانيان پنهنجي والد بزرگ ۽ چاچي جي خلافت بعد پاڻ شيخ رڪن الدين ابوالفتح ملتاني جي طوف رجوع ٿيا جتي بيعت ۽ ارادت جي بعد اجازت وخلافت سان سرفراز ٿيا. شيخ عبدالحق محدث دهلوي جن لکن ٿا تہ: مخدوم جهانيان شيخ الاسلام مخدوم رڪن الدين ابوالفتح قريشي جا مريد هئا.

هڪ ڀيري شيخ رڪن الدين ابوالفتح ٻاهر تشريف فرما ٿي رهيا هئا تہ مخدوم جهانيان پنهنجو سينو مبارڪ پيش ڪيو تہ سندن سيني مٿان پنهنجو پَيرَ (قدم) رکن! اهو ڏسي شيخ رڪن الدين پنهنجي شهادت آگر ڏندن ۾ دٻائي ۽ فرمايو تہ توهان تہ ولايت ۽ معرفت جو اعليٰ مقام حاصل ڪري ورتو. ان کان پوءِ شيخ رڪن الدين ابوالفتح جن مخدوم جهانيان جن جو هٿ مبارڪ پڪڙي (جهلي) سندن هٿ تي چمي ڏيڻ فرمائي ۽ پنهنجو سينو مبارڪ سندن سيني سان ملايو. مخدوم رڪن الدين جن مخدوم جهانيان کي 'قطب عالم' جي خطاب سان نوازيو. جڏهن سلطان محمد تغلق، مخدوم جهانيان کي 'شيخ الاسلام' جي منصب تي ۽ سند خانقاه محمديءَ تي سيوهڻ شريف ۽ ان جي مضافات ۾ مقرر ڪيو ۽ جتي پنهنجا فرائض بحسن وخوبي سرانجام ڏئي رهيا هئا تہ ڪين شيخ رڪن الدين ابوالفتح خواب ۾ فرمايو تہ: "توهان حج تي هليا وڃون نہ تہ غرق ٿي ويندؤ ۽ صبح جو شيخ رڪن الدين جي امام (شايد مسجد شريف جي) مخدوم جهانيان کي عرض ڪيو تہ توهان جلدي تياري ڪري حج تي هليا وڃو، جنهن اشارو مخدوم رڪن الدين (مزار مبارڪ مان) توهان کي ڪرڻ فرمايو آهي ۽ مخدوم جهانيان جن 'شيخ الاسلام' ڪي منصب ۽ 40 خانقا هن جيڪي سيوهڻ ۽ ان جي مضافات ۾ هيون، انهن تان مستعفي ٿي، مديني منوره هليا ويا. جڏهن حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي روضہ اطهر تي پهتا تہ سلام (اسلام عليڪ يا جدي) چيائون تہ روضہ اطهر مان جواب آيو تہ وعليڪم السلام يا ولدي قره عيني.

مخدوم جهانيان پنهنجي ملفوظات ۾ 20 بزرگن کان خرقہ پوشي جو ذڪر فرمايو آهي جن ۾ ست اهڙا واسطا آهن جو سلسلہ سهرورديہ عاليہ سان وابسطہ آهن. انهن مشائخن جا نالا هي آهن:

(1) سيد احمد ڪبير سهروردي (والد مخدوم جهانيان ۽ خليفہ صدرالدين عارف جا)
(2) شيخ رڪن الدين ابوالفتح سهروردي ملتاني.
(3) شيخ قوام الدين سهروردي (خليفہ حضرت رڪن الدين ملتاني).
(4) شيخ مڪہ مڪرمہ عبدالله يافعي سهروردي.
(5) شيخ مدينہ منوره عبدالله مطري سهروردي.
(6) شيخ شرف الدين محمود شاهہ سهروردي (خليفہ شيخ شهاب الدين سهروردي).
(7) شيخ نجم الدين ڪبريا سهروردي."[5]

ان ڪانسواءِ پروفيسر محمد ايوب قادري پنهنجي ڪتاب ۾ باقي 13 هن مشائخن جا نالا پڻ ڏنا آهن. مخدوم جهانيان جن ڪي سلسلہ چشتيہ ۾ خرقہ خلافت شيخ نصيرالدين محمود چراغ کان حاصل ڪرڻ فرمايو.

حضرت سيد جلال الدين (ثاني) جن جو لقب 'مخدوم جهانيان ۽ جهان گشت'.

حضرت مخدوم جن جو اسم مبارڪ تہ سيد جلال الدين (ثاني) هو، ليڪن پاڻ اڪثر 'مخدوم جهانيان' ۽ 'جهان گشت' جي لقب سان مشهور آهن.

سيرت العارفين ۾ اچي ٿو تہ هڪ ڀيري عيد جي رات سيد جلال الدين ثاني جن حضرت غوث بهاوالدين زڪريا ملتاني جن جي مزار تي ياد الهي ۾ مشغول هئا ۽ مخدوم صدرالدين عارف ۽ مخدوم شيخ رڪن الدين ابوالفتح جي مزار تي پڻ حاضري ڀري ۽ عيد جي خرچي گهري تہ ٽنهي مشائخن جي مزارن مان آواز 'مخدوم جهانيان' جو آيو ۽ فرمايو ويو تہ اها تنهنجي خرچي آهي. جڏهن سيد جلال الدين ثاني مقبرن مان ٻاهر تشريف فرما ٿيا تہ هر ڪو ماڻهو کين 'مخدوم جهانيان مخدوم جهانيان' چئي مخاطب پيو ٿئي. ان ڪانسواءِ هڪ ڀيري سيد جلال الدين ثاني جن مديني منوره ويا ۽ روضہ اطهر تي حاضري ڀري پاڻ روضہ اطهر ۾ اندر ويا تہ اتي بہ کين 'مخدوم جهانيان' جي لقب سان نوازيو ويو، ۽ جڏهن روضي پاڪ مان ٻاهر نڪتا، تہ اتي موجود ماڻهو کين مخدوم جهانيان جي نالي سان سڏڻ لڳا.

لقب جهان گشت:

مخدوم سيد جلال الدين ثاني 'مخدوم جهانيان' جن سير سفر تمام گهڻو ڪرڻ فرمايو. مخدوم جهانيان جن 735 هجري کان اڳ ڪجهہ سفر ڪيو ليڪن شيخ رڪن جي وفات 735هہ کانپوءِ آغاز سفر شروع ڪرڻ فرمايو ۽ 751هہ ۾ واپس ٿيا يعني 16 سال مسلسل سفر تي هئا. گهڻي سفر جي ڪري کين 'جهان گشت' جي نالي سان پڻ سڏيو وڃي ٿو.

سيروفي الارض:

مخدوم جهانيان ڪيترائي حج پڙهيا، جن مان 6 حج اڪبري هئا. هن سيروفي الارض تي عمل ڪري دنيا جو سير ڪيو. پاڻ مصر، شام، عراقين، بلغ بخارا، سمرقند، گازرون، بحرين قعطيف، غزنين، دهلي، ملتان، ٻکر، الور، ٺٽو، جونپور، يمن ۽ عدن، روهڙيم رائنا پورو راڻي پور) لاهره وغيره وغيره جو سير ڪيائون. مخدوم جهانيان سفر جا ڏهہ مقصد بيان ڪيا آهن: (1) تعليم (2) تجارت (3) تفڪر درلطائف آفرنيش باري تعاليٰ

---

[5] ڪتاب (اردو) مخدوم جهانيان جهان گشت- مولف: پروفيسرمحمد ايوب قادري، تاريخ اشاعت آگسٽ 1975ع (اشاعت اول 1963ع) صفحو 77 هون.

(4) حج (5) جهاد (6) زيارت مدينہ (7) زيارت بيت المقدس (8) ملاقات بزرگانِ دين، (9) زيارت قبور بزرگان (10) هجرت

مخدوم جهانيان مڪہ مڪرمہ ۾ 7 سال ۽ مدينہ منوره ۾ 2 سال رهيا هئا. پاڻ شام ۾ ڪوه لبنان ڏٺو، مدائن ۾ قديم مسجد ڏٺي، جنهن ۾ وڻ لڳل هو. فارس جي هڪ شهر شوڪاره بہ ويو هو جتي شيخ شهاب الدين سهروردي جي خليفي شيخ شرف الدين محمود سهروردي رهندو هو، جنهن ڪان مخدوم جهانيان عوارف المعارف پڙهيا ۽ سند حاصل ڪئي. ان وقت شرف الدين تستري جي عمر 130 سال هئي. مخدوم صاحب ان جي خلمت ۾ 748هہ /1347 ۾ حاضر ٿيو هو.

مخدوم صاحب جن فرمائيندا هئا تہ: سالڪ گوشت گهٽ کائي لاچار هفتي ۾ هڪ ڀيرو. رياضت زياده ڪري ۽ پاڻي گهٽ پيئي، نفس بد ڪي سڌي راهہ تي آڻي. پاڻ فرمايائون تہ:

سالڪ ڏسي تہ صرف ڏسڻ جي لائق شيون ڏسي. (اها اکين جي امانت آهي)

ٻڌي تہ صرف ٻڌڻ جي لائق شيون ٻڌي. (اها ڪنن جي امانت آهي)

کائي تہ صرف کائڻ جي لائق شيون کائي. (اها وات جي امانت آهي)

سنگهي تہ صرف سنگهڻ جي لائق شيون سنگهي. (اها حواس نڪ جي امانت آهي)

دل ۾ ڪنهن غير کي جاءِ نہ ڏئي، صرف الله ۽ رسول جي محبت کي جاءِ ڏئي (اها دل جي امانت آهي)

کائي تہ حلال ڪاڌو کائي ۽ ننڍو گره پري. (اها معدي، پيٽ بلڪ ساري جسم جي امانت آهي).

مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ: (1) سالڪ کي ڪوڙ نہ ڳالهائڻ گهرجي (2) غيبت ظاهري پوشيده نہ ڪرڻ گهرجي (3) مخلوق کي نہ آزاري (4) هر معاملي ۾ امانت کي نگاهہ ۾ رکي.

وڌيڪ فرمائين ٿا تہ: سلوڪ جون چار منزلون آهن: (1) پهرين منزل ناسوت (2) ملڪوت (3) جبروت (4) لاهوت.

ناسوت، حيوانات جو عالم (جهان) آهي. هيءَ نفس جي صفت آهي ۽ نمبيہ آهي جنهن جي محويت ملڪوت ۾ پهچائي ٿي. ملڪوت، فرشتن جو عالم (جهان) آهي، جڏهن سالڪ هن مان گذري ٿو ۽ عالم جبروت ۾ پهچي ٿو جا خاص روح جي صفت آهي ۽ ذات الاهي جي قريب آهي.

جبروت، روح جو عالم (جهان) آهي.

لاهوت، بي نشان عالم يعني لامڪان آهي. هيءَ آخري منزل آهي.

مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ: طالب کي گهرجي تہ ڪنهن هڪ شيخ جو مريد ٿئي. پهرين زماني ۾ ڪنهن شيخ جا 80 يا 100 مريد هوندا هئا. اڄڪلهہ هزارين مريد هڪ ئي شيخ جا آهن. ليڪن صحبت هڪ بہ نہ ٿو ڪري. مريد کي مرشد جي پيروي ڪرڻ گهرجي جا ان تي واجب آهي. طالب کي شريعت جو اتباع، پوري جو پورو ڪري جنهن سان ان کي طريقت جو رستو ملندو. ۽ ان ڪانپوءِ سالڪ کي حقيقت جي منزل ملندي مريد صاحب کي چئجي ٿو اگر مرشد جي مصاحبت جو موقعو نہ مليو، تہ ان کي متعلق چئجي ٿو. مخدوم جهانيان فرمائين ٿا تہ: رد عمل ڪانسواءِ نسل بيڪار آهي. حضرت نوح عليه السلام جن جو سرڪش پٽ ڪنعان نافرماني جي ڪري غرق ٿي ويو.

هڪ ڏينهن هڪ شخص مخدوم جهانيان جن جي خلمت ۾ آيو ۽ ڪپڙو طلب ڪيو ان وقت ڪپڙو موجود نہ هو، تہ مخدوم صاحب لحاف گهرايو ۽ ان کي اڌيڙي ڪپڙو ان سوالي شخص کي ڏنو ۽ فرمايو تہ ڪپهہ وڪڻي خانقاهہ جي خرچ ۾ آڻي ڇڏيو. جنهن تي خادم چيو تہ مخدوم جهانيان جن ڪيتريقدر شفيق (شفقت ڪندڙ) آهن! ۽ ائين چوندي هي آيت پڙهي تہ "وَمَآ اَرۡسَلۡنٰكَ اِلَّا رَحۡمَةً لِّلۡعٰلَمِيۡنَ ۝" ان وقت حضرت مخدوم جهانيان نماز نفل شروع ڪري چڪا هئا تہ مخدوم صاحب جن نفلي نماز ٽوڙي فرمايو تہ: "هيءَ آيت سڄوري

خاص رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن جي حق ۾ آهي، ۽ ڪين ٻي خطاب آهي. سندن (حضور پاڪ) اولاد ان ۾ داخل نہ آهي. الله تعاليٰ ”وَمَآ اَرۡسَلۡنٰكَ اَوۡلَادُكَ“ نہ فرمايو آهي، ۽ ان بعد مخدوم صاحب جن فرمايو تہ: هڪ ڏينهن حسن بصري رحہ حضرت امام زين العابدين بن حضرت حسين عليه السلام جن وٽ ويا تہ ان وقت امام زين العابدين خانہ ڪعبہ جو طواف ڪري رهيا هئا ۽ بيحد روئي رهيا هئا ۽ روئندي روئندي بيهوش ٿي ويا، ۽ جڏهن امام زين العابدين هوش ۾ آيا تہ ڪانئن حضرت حسن بصري رحہ جن عرض ڪيو تہ: اي رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن جا فرزند! توهان ڇو ٿا روئو؟ توهان جي ۽ توهان جي ناني رسول خدا جي درميان توهان جو والد حسين بن علي رضہ آهي! تہ امام زين العابدين جواب ڏنو تہ: ”اي حسن بصري! ڇا تون قرآن پڙهي ويو آهين؟ ۽ هيءَ آيت پڙهي ”فاذانفخ في الصور فلا انساب بينهم“. اها آيت ٻڌي حسن بصري رحہ خاموش ٿي ويو. مخدوم صاحب فرمايو تہ اسان کي امام زين العابدين جي تقليد ڪرڻ گهرجي.

مخدوم صاحب جن فرمائيندا هئا تہ اصحابن سڳورن حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کان تربيت حاصل ڪئي آهي، انڪري سندن اتباع ڪرڻ گهرجي. ’خزانہ جلالي‘ جو 14 هون باب آهي ’فضيلت صحابہ واهل بيت‘ ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي. وڌيڪ فرمائين ٿا تہ عشره مبشره اهل جنت مان آهن، انهن وٽ جي هيٺان پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن جي بيعت ڪئي هئي ۽ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن انهن کي جنت جي بشارت ڏني هئي ۽ اهي هي آهن:

(1) حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه.
(2) حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه.
(3) حضرت عثمان غني رضي الله تعاليٰ عنه.
(4) حضرت علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنه.
(5)حضرت طلحہ رضي الله تعاليٰ عنه .
(6) حضرت زبير رضي الله تعاليٰ عنه
(7) حضرت سعد رضي الله تعاليٰ عنه
(8)حضرت سعيد رضي الله تعاليٰ عنه
(9) حضرت عبدالرحمٰن بن عوف رضي الله تعاليٰ عنه.
(10) حضرت ابو عبيده بن الجراح رضي الله عنه.

مخدوم صاحب جن فرمائين ٿا تہ اصحاب رسول جو انڪار نہ ڪرڻ گهرجي، انهن مان عيب نہ ڪيڻ گهرجي ۽ نہ بيزاري ڪجي. [1] ”حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جو فرمايو آهي تہ: ”منهنجا اصحاب مثل ستارن جي آهن، توهان مان ڪير انهن مان ڪنهن بہ هڪ جي پيروي ڪئي تہ سڌي راهہ حاصل ڪئي. جي ڪنهن جو انڪار ڪيو تہ گمراهہ ٿي ويندو.“

مخدوم جهانيان دهلي جي 7 بادشاهن جو دور ڏٺو.

(1) علاء الدين خلجي (ف) (715هہ/ 1316ع)
(2) شهاب الدين خلجي (715هہ/ 1316ع کان 716هہ/ 1316ع)
(3) قطب الدين مبارڪ شاهہ (716هہ/ 1316 کان 1720هہ/ 1320ع)
(4) ناصرالدين خسرو (720هہ/ 1320ع)

---

[1] ڪتاب ’مخدوم جهانيان جهان گشت‘ مولف: پروفيسر محمد ايوب قادري- تاريخ اشاعت 1975ع، اشاعت اول 1963ع، صفحو 145 ۽ 146.

(5) غياث الدين تغلق (721ھ/ 1321ع)
(6) محمد تغلق (725ھ/ 1325ع)
(7) فيروز شاھ تغلق (752ھ/ 1351ع)

حضرت مخدوم جهانيان علاءالدين خلجي جي عهد ۾ پيدا ٿيا ۽ سندن عمر 8 سال ٿي ته خلجي وفات ڪئي هئي.

درس وتدريس:

درس تدريس جو انتظام باقاعدي ۽ بهترين نموني هوندو هو. مقامي خواه ٻاهريان طالب العلم اچي 'مدرسہ جلالي' ۾ تعليم حاصل ڪندا هئا. نامور عالم، فقيہ ۽ واعظ اچي اهم مسئلا حل ڪرائيندا هئا. قرآن، حديث ۽ ڪتب، تصوف جو درس اچي وٺندا هئا. فجر جي نماز بعد درس شروع ٿيندو هو. ست ئي قراتون بہ سيکاريون وينديون هيون.

مخدوم جهانيان 7 ئي (ستن ئي) قرائتن جا قاري هوندا هئا. مخدوم جهانيان ست ئي قرائتون مکي شريف ۽ مديني منوره ۾ سکيون هيون. ڪجهہ عورتون پڻ ڪانئن قرائت سکيون هيون. حديث جو باقاعده درس هلندو هو. صرف ونحو جي تعليم هلندي هئي ۽ ان مطابق تشريح ڪئي ويندي هئي. پوءِ مشڪل لغات جي شرح ان بعد حل مطالب فرمائيندا هئا. جامع صغير جو درس پڻ سٺي نموني هلندو هو. حضرت مخدوم جهانيان فقہ ۾ مجتهدانہ حيثيت جا مالڪ هئا. ائمہ اربع جي مذهبن تي ڪامل نگاھ رکندا هئا. درس دوران هر مذهب جو بيان فرمائيندا هئا ۽ پوءِ فقہ حنفي جي جامعيت ذهن نشين ڪرائيندا هئا. هدايہ جو باقاعده درس هلندو هو. قرآن ڪريم، تفسير مدارڪ، صحا ست، مشارق الانوار، شرح ڪبير، چهل اسم، مشڪواه المصابيح، رسالہ مڪيہ، قصيدة الاميہ، ڪتاب منتق، عقائد نسخي، شرح نودنہ نامہ، فقہ اڪبر، عوارف المعارف، اوراد شيخ شهاب الدين سهروردي وغيره جو باقاعدي درس هلندو هو. مخدوم صاحب صرف نحو ۽ لغت جي طرف خاص توجہ ڏيڻ فرمائيندا هئا، تہ جيئن عربي زبان جي تحصيل آسان ۽ بهتر ٿئي ۽ ان ۾ سٺي مهارت ۽ قدرت حاصل ٿئي.

اڪثر حضرات مخدوم جهانيان کان تسميہ خواني جي رسم ادا ڪرائيندا هئا. هڪ عزيز پنهنجي هڪ ٻار کي سندن جي خدمت ۾ ان غرض سان آندو ۽ مخدوم جهانيان ان کي بسم الله پڙهائي ۽ الف- ب هڪ تختيءَ تي لکي ڏني. معزالدين رسولدار جا ٻار "رسالہ نودنہ نامہ" حضرت مخدوم جهانيان کان پڙهيا. شيخ زاده فخرالدين گازروني مخدوم جهانيان جي خدمت ۾ شرح ڪبير چهل اسم پڙهندا هئا. 'جامع العلوم' جي مرتب علاؤالدين، مخدوم جهانيان جن کان چار ڪتاب پڙهيا. عبدالرحمٰن ظفاري، مخدوم صاحب کان اسرارالدعوات پڙهندو هو، هُو عرب هو ان ڪري ان سان عربيءَ ۾ ئي گفتگو ڪندا هئا. عبدالله گجراتي، مخدوم جهانيان جي هٿ تي اسلام آندو ۽ تحصيل علم ڪئي، قرآن پاڪ حفظ ڪيو ۽ مبلغ اسلام بڻيو.

مخدوم جهانيان جن فرمائيندا هئا تہ: طالب علم کي حسن استماع (خيال سان ٻڌڻ) گهرجي ۽ هميشہ ادب کي نگاھ ۾ رکي. استاد تقرير ڪري تہ خاموش رهي توجہ سان ٻڌي. وچ ۾ سوال نہ ڪري بلڪ تقرير (ليڪچر) بعد سوال ڪري چو تہ اڳ سوال ڪرڻ ڪري استاد جو توجہ هٽي ويندو. مخدوم صاحب جن درس دوران اڪثر اشعار بہ پڙهندا هئا. وٽن هڪ سٺو ڪتب خانو بہ هو. وٽن عوارف المعارف جو جو اهو خاص نسخو هو جو شيخ شهاب الدينؒ سهروردي جي درس ۾ رهندو هو، جيڪو مخدوم جهانيان کي سندن استاد عبدالله مطري کان مليو هو. مخدوم جهانيان ڪتابت ۾ وڏا ماهر هئا. پاڻ هڪ قرآن مجيد لکيو هئائون، هي دستخط قرآن مجيد مخدوم جهانيان روضہ اقدس رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم ۾ اندر لکي پورو ڪيو هئائون جو خط بهار ۾ لکيل آهي اهو تحرير ٿيل قرآن مجيد، سجاده نشين اُچ شريف جن وٽ موجود آهي. ان ڪانسواءِ پروفيسر محمد ايوب قادري پنهنجي ڪتاب حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت جي صفحي

206 تي لکي ٿو ته: "چشتی طریقہ کے بزرگ شیخ ابراہیم مرادآبادی (المتوفی 1081ھ/1670ء) کی اولاد میں احسان الحق مرادآبادی کے پاس قرآن کریم کا ایک قلمی نسخہ ہے جو "خط بہار" میں تحریر ہے۔ کتاب پر کوئی سنہ یا کاتب کا نام نہیں ہے لیکن احسان الحق کی تایازاد بھائی سلطان الحق بن شمس الحق کی روایت ہے کہ یہ قرآن کریم حضرت مخدوم جہانیاں جہان گشت کی دست مبارک کا لکھا ہوا ہے ان میں کچھ پارے نہیں ہیں اور کچھ پارے نامکمل ہیں۔ رسم الخط اور کاغذ سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ نسخہ آٹھویں صدی ہجری کا ہو سکتا ہے۔ قرآن کریم میں فارسی ترجمہ بھی ہے اور اردو ترجمہ سرخ روشنائی سے لکھا گیا ہے۔ بعض مقامات پر مختصر تشریح بھی ہے۔"

ملفوظات:

ملفوظات جي لفظي معنيٰ 'مقالات يا تقريرون' آهن. هي دراصل صوفين جي تعليم و تربيت جو هڪ رسمي طريقو آهي. هن ۾ مريد پنهنجي مرشد جي حضور ۾ حاضر رهي، ڪو عنوان شروع ڪري ڇڏين ٿا ۽ شيخ و مرشد ان عنوان تي اظهار خيال ڪرڻ فرمائي ٿو. ڪجهه ذهين ۽ علم وارا مريد مرشد جي ان گفتگو کي نقل ڪن ٿا يا قلمبند ڪن ٿا ۽ اهي پنهنجي مرشد کي ڏيکارين ٿا اهڙي طرح اها تحرير درجه استناد حاصل ڪري ٿي.

مخدوم جهانيان جهان گشت وڏا صاحب علم وفضل صوفي هئا. اسلامي علوم ۾ کين وڏو درجو حاصل هو. سندن ملفوظات مذهب ۽ تصوف جي دائره المعارف جو درجو رکن ٿيون. سندن ملفوظات جو ڪجهه ذڪر عرض رکجي ٿو:

(1) اردو ترجمه: خلاصة الالفاظ جامع العلوم الدارالمنظوم: هي 'جامع العلوم' جي نالي سان مشهور آهي. هن جو مرتب ابو عبدالله علاوالدين علي بن سعد بن اشرف دهلوي آهي جو 777ھ/1375ع ۾ مخدوم جهانيان جو اچي مريد ٿيو ۽ دهلي ۾ رهي 9 مهينا ملفوظات جمع ڪندو رهيو. مخدوم صاحب جن کي خبر پئي ته پوءِ جڏهن به تقرير ڪرڻ فرمائيندا هئا ته کين مخاطب ٿي فرمائيندا هئا ته علاوالدين هن تقرير کي قلمبند ڪر.

(2) سراج الهدايه: هن مجمع کي احمد برني مرتب ڪيو آهي، 9 بابن تي مشتمل آهي.

(3) مقرر نامه: هن مجموعه ۾ تصوف وسلوڪ جي تعليم بطور مڪتوبات قلمبند ڪئي وئي آهي.

هي مجموعه 776ھ / 1374ع ۾ مرتب ڪيو ويو. هن مجموعي ۾ 42 مڪتوبات شامل آهن. هر مڪتوب 'مقررباد' جي لفظ سان شروع ٿئي ٿو. هن نسخي کي ملاالہ يار ڪاتبخاني نقل ڪيو آهي. هي نسخو مسلم يونيورسٽي عليگڙهه (2) مولوي تسليم الدين سليم جي ڪتبخاني سليم منزل جيپور ۾ آهي (3) سينٽرل لائبرري حيدرآباد دکن ۾ (آندهرا پرديش)

(4) خزانه جلالي: هن مجموعي جو اصل نالو 'خزانة الفوائد الجلاليه' آهي ليڪن 'خزانه جلالي' جي نالي سان گهڻو مشهور آهي جنهن کي مخدوم جي هڪ مريد احمد المدعوبه بهاءُ بن حسن بن محمود بن سليمان تلنبي مرتب ڪيو آهي. هي علوم معارف جو هڪ نادر نخسو آهي. هي 17 بابن تي مشتمل آهي.

(5) جواهر جلالي: ملفوظات جو هي به هڪ ضخيم دفتر آهي، جنهن جو مرتب فضل الله بن ضياء العباس آهي جو مخدوم جهانيان جو خليفو ۽ مريد هو.

(6) مظهر جلالي: مخدوم جهانيان جي هن ملفوظات جي مرتب جو نالو سرورق يا مقدم ۾ لکيل نه آهي. هن 320 ورق آهن.

(7) مناقب مخدوم جهانيان: مخدوم جهانيان جي ملفوظات جو هي مجموعه تمام نادر آهي ان جو هڪ قلمي نسخو 'ايشيائڪ سوسائٽي آف بنگال' (ڪلڪته) جي لائبرري ۾ آهي. هيءُ ملفوظات، تمام اهم آهي. هن ۾ عهد فيروزي جا اڪثر واقعات سياسي، مهر ننو ۽ بعاوت گجرات وغيره جو ذڪر آهي.

(8) ترجمہ فارسي رسالہ مڪيہ: شيخ قطب الدين دمشقي پنهنجي زماني ۾ نامور صوفي شيخ هو، جنهن تصوف جي مسئلن تي هڪ مختصر مگر جامع رسالو مڪي شريف ۾ تاليف ڪيو ان ڪري ان رسالي جو نالو 'رسالہ مڪيہ' رکيو ويو. ان جي تڪميل دمشق ۾ ٿي هي رسالو، مصنف شيخ قطب الدين دمشقي خود، مخدوم جهانيان ڏي موڪليو هو. مخدوم جهانيان ان رسالي جو عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ فرمايو ۽ ان جو نالو 'ترجمہ فارسي رسالہ مڪيہ' رکيو ويو. مخدوم جهانيان جو هيءُ رسالو (قلمي نسخو) ڪيمبرج يونيورسٽي ۽ پرنسٽن يونيورسٽي آمريڪا وغيره ۾ موجود آهي. پرنسٽن يونيورسٽي جي ڪيٽالاگ ۾ ان جو نالو 'رسالہ مڪيہ جلاليہ' درج آهي.

هي رسالو، مخدوم جهانيان مڪ مبارڪ ۾ مرتب ڪيو هو ۽ درس ۾ شامل رکندا هئا.

(9) اربعين صوفياء:

(10) اسرارالعارفين وسيرالطالبين: هي ڪتاب، مخدوم جهانيان سالڪن، فقرائن ۽ عارفين جي باري ۾ لکيو هو.

(11) اعمال واشغال فوائد: هي مخدوم جهانيان جي اقوال ۽ اوراد جو مجموعو آهي، جنهن جو جامع، حضرت جعفر بدرعالم بن جلال الدين مقصود عالم آهي.

(12) فوائدالمخلصين: (احوال و ملفوظات مخدوم جهانيان) مؤلف محمد جعفر توماسي ذخيره شيراني ۾ هي مخطوط موجود آهي.

(13) ترجمہ قرآن ڪريم: منسوب حضرت مخدوم جهانيان، جنهن جو مٿي ذڪر اچي چڪو آهي.

مخدوم جهانيان جي ازدواجي زندگي ۽ اولاد:

'جامع العلوم' ۾ مخدوم جهانيان جن جي رفيقہ حيات جو ذڪر ڪيترين جاين تي اچي ٿو. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم صاحب جن جي رفيقہ حيات نهايت عبادتگذار، عابده و زاهده بلڪ واصل حق هيون. هڪ دفعي مخدوم جهانيان پنهنجي رفيقہ حيات جو ذڪر ڪندي فرمايو تہ: 'هڪ رات هوءَ عبادت ۾ مشغول هئي تہ عبادت ڪندي بيهوش ٿي وئي ۽ بيهوش ٿيندي سجدي ۾ هلي وئي. هوش ۾ آئي تہ سجده مان اُٿي. جڏهن ڪين وضوع ڪرڻ لاءِ چيو ويو تہ پاڻ فرمايائون تہ مون کي بيهوشي نہ هئي بلڪ مون دل جي اکين سان حق تعاليٰ کي ڏٺو. انڪري دل سجده ڪيو. تهجد جي نماز لاءِ مخدوم صاحب کان اڳ اٿندي هئي. جڏهن تهجد جي نماز جي تياري ڪري ٻہ رڪعتون نماز (تهجد) ادا ڪري چڪي هوندي هئي، تہ پوءِ حضرت مخدوم جهانيان سجاڳ ٿيندا هئا. 'شرح ڪبير' چهل اسم جو ورد ڪرڻ فرمائيندين هيون. شرح ڪبير جو هڪ دفتر حرم محترمہ وٽ هوندو هو. علم جو بہ اهو درجو حاصل هوندو هين جو حرم محترمہ 'عوارف المعارف' جو باقاعده درس ڏينديون هيون.

مخدوم جهانيان جن کي ٽي فرزند ۽ هڪ نياڻي هئي. سندن فرزندن جا نالا مبارڪ: (1) محمود ناصرالدين (2) عبدالله (3) محمد هئا.

مخدوم جهانيان جو اولاد ۽ احفاد (پوٽاڻ) ۾ تمام برڪت ٿي ۽ هيءُ خاندان جهانيان گهڻو وڌيو. هندوپاڪ جو شايد ئي ڪو مرڪزي شهر اهڙو هجي جتي مخدوم صاحب جو اولاد نہ هجي. مخدوم جهانيان جي اولاد هندو پاڪ ۾ علوم وفنون ۽ ارشاد ۽ تبليغ جا وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا.

تبليغ اسلام: مخدوم جهانيان تبليغ لاءِ وڏا ڪوشان رهندا هئا. شيخ الاسلام جي دوران تہ تبليغ پاڻ تي فرض سمجهندا هئا. پاڻ سنڌي ۽ هندي ۾ اڪثر ڪري تبليغ ڪرڻ فرمائيندا هئا. اُچ شريف، سنڌ ۽ گجرات ۾ دين اسلام جي گهڻي تبليغ ڪيائون. هزارين ڪافرن سندن حسن سلوڪ جي ڪري سندن هٿ تي بيعت ڪيائون، خاندانن جا خاندان بلڪ ڪڏهن ڪڏهن تہ حسن سلوڪ جي ڪري ڪانئن متاثر ٿي قبيلن جا قبيلا مڪمل مسلمان ٿي پوندا هئا. هڪ ڀيري ڪين پيٽ ۾ سور ٿيو، ان لاءِ هڪ هندو طبيب علاج لاءِ آيو، تہ پاڻ ان جي اچڻ تي ڏاڍا خوش ٿيا ۽ مخدوم صاحب جن ان هندو طبيب جي حق ۾ دعا گهري تہ هو اسلام تي ايمان آڻي ۽ رب ڪريم مخدوم صاحب جن جي دعا قبول ڪرڻ فرمائي ۽ ان هندو طبيب اسلام قبول ڪيو. سلطان فيروز تغلق بہ مخدوم جهانيان جي سلسلہ ارادت ۾ منسلڪ ٿيو هو.

ٺٽي ۾ فيروز تغلق جي مهم دوران مخدوم جهانيان جو سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن سان همدردانہ ۽ محبت ڀريو ورتاءُ:

ٺٽي جي مهم دوران جڏهن فيروزشاهہ وڏي تياري ڪئي ۽ لشڪر سان ٺٽي تي چڙهائي ڪئي تہ ٺٽي جي آسپاس چوگرد پڪل فصل تي قبضو ڪري اهل ٺٽي وارن کي بک مارڻ جو منصوبو رٿيو ۽ خان جهان وزيراعظم دهلي ۽ صوبائي مرڪزي مقامات کان وڌيڪ فوجي امداد فراهم ڪري ٺٽي موڪلي. بادشاهہ چار هزار ٺٽي جي ماڻهن کي قيد ڪيو تہ ڄام جوڻو ۽ ڄام ٻاٻيڻو هيءَ صورت حال ڏسي سخت پريشان ٿي ويا ۽ مخدوم جهانيان جن جي خدمت ۾ درخواست عرض رکي تہ پاڻ مخدوم صاحب جن بادشاهہ سان مصالحت ڪرائين. مخدوم جهانيان اُچ شريف کان شاهي لشڪر ۾ تشريف فرما ٿيا تمام لشڪر سندن جي قدمبوسي ڪئي ۽ مخدوم صاحب جن بادشاهہ جي دربار جي قريب پهتا تہ بادشاهہ نهايت خلوص ۽ احترام سان ۽ وڏي اعزاز ۽ اڪرام سان پيش آيا ۽ پنهنجي لشڪر ۾ وٺي آيا ۽ مخدوم صاحب جن سمن سردارن ۽ بادشاهہ وچ ۾ صلح ڪرايو. غرض مخدوم جهانيان جن جي وچ ۾ اچڻ ڪري شاهي ڀرم بہ رهجي آيو ۽ اهلِ ٺٽہ بہ پنهنجي مراد کي پهتا. ٻئي ڄام بادشاهہ وٽ حاضر ٿيا. بادشاهہ ٻنهي ڄامن کي معاف ڪيو ۽ ٺٽي جي حڪومت ڄام جوڻي جي فرزند ۽ ڄام ٻاٻيڻي جي ڀاءُ ڄام تماچي جي حوالي ڪئي. فيروز شاهہ تغلق جيتوڻيڪ ٺٽو فتح ڪيو ليڪن دوري هئڻ ڪري امراءِ ٺٽہ دهلي جي اثر کان آزاد ٿي رهيا ۽ جلدي ڄام تماچي مرڪزي حڪومت جي اطاعت کان بغاوت ڪئي ۽ بادشاهہ ڄام جوڻي کي فساد ختم ڪرڻ جي غرض سان ٺٽي موڪليو ۽ هن ڀيري بہ مخدوم جهانيان جهان گشت جن جون خدمتون حاصل ڪيون ويون. اتفاق سان مخدوم جهانيان جن ان وقت دهليءَ ۾ ئي هئا ۽ ڄام تماچي کي مخدوم صاحب دهلي وٺي آيا ۽ مخدوم جهانيان بغير ڪنهن جنگ و جدل جي تماچي کي دهلي وٺي آيو. ڄام تماچي جاءِ تي ڄام جوڻي (علاوالدين) کي ٺٽي جي حڪومت ملي ۽ 782هہ/ 1380ع تائين ڄام جوڻو ٺٽي جو حاڪم رهيو. انهن واقعن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم جهانيان جو سنڌ جي عام وخاص تي ڪيترو اثر هو ۽ مرڪزي حڪومت سان بہ سندن سنا تعلقات هئا. بادشاهہ مخدوم صاحب جن جي وڏي عزت ۽ احترام ڪندا هئا.

مولانا رحيم داد 'مولائي شيدائي' پنهنجي مضمون 'سنڌي بزرگن جو سياست ۾ حصو' ۾ لکي ٿو تہ:

"764 هجري ۾ سلطان فيروز شاهہ تغلق 80 هزار لشڪر ۽ هاٿين جو وڏو ٽولو ٻيڙين تي چاڙهي مهراڻ جي رستي سنڌ تي ڪاهي آيو. ڄام ٻاٻيڻي جي حڪم سان سنڌ جي زميندارن پنهنجا فصل برباد ڪري ڇڏيا، جنهنڪري سنڌ ۾ ڏڪار پئجي ويو. ڄام ٻاٻيڻي مخدوم جلال الدين جهانيان جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي صلح

لاءِ عرض ڪيو ۽ مخدوم صاحب سلطان فيروزشاهه ۽ ڄام ٻانڀڻي جو صلح ٿيو ۽ سنڌ دهليءَ جي چنبي مان آزاد ٿي وئي.“ وڌيڪ مولائي شيدائي لکي ٿو ته:

”سلطان فيروزشاهه سيوهڻ جو علائقو مخدوم جهانيان کي جاگير طور ڏنو، پر مخدوم صاحب جاگير وٺڻ کان انڪار ڪيو.“

(روزانه ’هلال پاڪستان‘ جي اخبار هفتيوار مئگزين ’هلال مئگزين‘ سيپٽمبر 1982ع).

وصال مخدوم جهانيان جهان گشت:

مخدوم جهانيان باوجود وڏي عمر جي، آخري عمر ۾ به تمام ورد وظائف پابنديءَ سان ادا ڪرڻ فرمائيندا هئا. 24 ڪلاڪن ۾ پهريان 500 رڪعتون نفل پڙهندا هئا. جڏهن ته آخري عمر ۾ انهن کي وڏائي 100 رڪعتون نفل روزانه ڏينهن رات ۾ پڙهندا هئا. ذڪر جهر ڪرڻ فرمائيندا هئا. رمضان المبارڪ جون تراويحون پڻ پڙهندا هئا ۽ رمضان شريف جي آخري عشره (ڏهي) ۾ اعتڪاف ۾ پڻ ويهندا هئا. پاڻ 77[7] سال، ٽي مهينا ۽ 25 ڏينهن جي عمر ۾ 10 ذوالحج 785 هجري مطابق 3 فيبروري 1384ع تي 2 رڪعتون نماز شڪراني جون پڙهي سج لهڻ وقت (اربع ڏينهن شام) عيدالاضحىٰ جي ڏهاڙي تي واصل باالله ٿي ويا. سندن مزار مبارڪ اُچ شريف اڳوڻي رياست بهاولپور ۾ آهي. سندن مزارمبارڪ مٿان مقبرو ديره غازي خان جي والي سن 857 هجري ۾ تعمير ڪرايو، جتي هر سال سندن عرس مبارڪ ملهايو ويندو آهي. دروازي تي هيٺيون ڪتبو لڳل آهي.

تاريک گشت جمله جهان بي جمال شاهه

تاريخ بود و هفت صد وَهشتاد وپنج سال [8]

تبرڪات:

مخدوم صاحب جن جي خانقاه تي موجود:

(1) محبوب مصطفيٰ حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ’دستارمبارڪ‘.

(2)رسول اڪرم حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جو ’رومال مبارڪ‘.

(3) خاتون جنت حضرت بيبي فاطمة الزهرا رضي الله عنها جن جي ”چادر مبارڪ“.

(4) حضرت امام حسين عليه السلام جن جي هٿن مبارڪن سان لکيل ’قلمي قرآن پاڪ‘.

(5) حضرت امام حسنؑ عليه السلام جن جي هٿن مبارڪن سان لکيل ’قلمي قرآن مجيد‘.

---

[7] مخدوم جلال الدين جهان گشت جن جي پوري عمر 77 سال 3 مهينا ۽ 25 ڏينهن (مقالو- ’تذڪره خاندان- مخدوم جهانيان تحرير- رفيعي رسول بخش ٻگهيو گجيرائي- رسالو ’جشن جهانيان 2001ع‘ صفحو 31 هون. جڏهن ته اردو ڪتاب ’مخدوم جهانيان جهان گشت‘ جي مصنف پروفيسر محمد ايوب قادريءَ 78 سال عمر پوري لکي آهي جيڪا حساب ڪرڻ سان غلط ٿئي ٿي ۽ صحيح عمر راقم (گجيرائي) مطابق 77 سال 3 مهينا ۽ 25 ڏينهن ٿيندي.

[8] تاريخ نصرپور جي مصنف ڊاڪٽر حامد علي خانائي هجري سن 788 هجري ۽ 2- جنوري 1387ع لکيو آهي، جڏهن ته صحيح ٿيندو 285 هجري سن ۽ عيسوي سن 3- فيبروري 1384ع (ڏسو راقم جو مقالو ’تذڪره خاندان مخدوم جهانيان‘ 2001ع ۽ ڪتاب اردو ’مخدوم جهانيان جهان گشت‘ 1975ع مصنف ايوب قادري) ڊاڪٽر حامد علي خانائي ساڳئي صفحي 213 تي مخدوم جهانيان جي دروازي تي لڳل ڪتبو لکيو آهي؛ جنهن مان 785هه هجري سن نڪري ٿو:

”تاريک گشت جمله جهان بي جمال شاهه“ 785

تاريخ بود هفصد وهشتاد وپنج سال“

نوٽ: هفت صد کي هفصد لکيو ويو آهي جو پڻ غلط آهي.

(6) حضرت امام حسن عليه اسلام جن جي 'تلوار مبارڪ'.
(7) حضرت امام حسين عليه اسلام جن جي 'تلوار مبارڪ'.
(8) حضرت يونس عليه السلام جن جي "تسبيح" جا مڻيا، جي پيٽ ۾ پڙهي هئائون.
(9) حضرت امام زين العابدين جن کي ڪربلا واري واقعي بعد پارايل زنجير ۽ طوق.
(10) حضرت بيبي سڪينہ عليه السلام ابن حسين عليه السلام جن جون 'واليون مبارڪ'
(11) اصحابہ رسول مقبول صلي الله عليه وآله وسلم حضرت سلمان فارسي رضي الله عنه جن جي 'چادر مبارڪ'.
(12) حضرت سيد جلال الدين سرخ پوش بخاري جن جو 'ڪاٺ جو ٽَڪو' ۽ 'دستار مبارڪ'.
(13) حضرت سيد جلال الدين ثاني المعروف مخدوم جهانيان جهان گشت جن جي هٿن مبارڪن سان لکيل 'قرآن مجيد قلمي'
(14) حضرت علي اصغر ابن امام حسين عليه السلام جن جي 'قميص مبارڪ'.

مخدوم جهانيان جن جو ننڍو ڀاءُ: مخدوم صدرالدين راجو قتال:

مخدوم صدرالدين بن سيد احمد ڪبير بن سيد جلال سرخ پوش بخاريؒ جي ولادت 26 شعبان المعظم 720هه ۾ ٿي. راجوقتال مڪمل تعليم پنهنجي والد ۽ پنهنجي وڏي ڀاءُ حضرت مخدوم جلال الدين مخدوم جهانيان جهان گشت کان پڻ خرقہ خلافت ڏکيائون ۽ مخدوم جهانيان جي وصال بعد پاڻ مخدوم راجو قتال مخدوم جهانيان جا سجاده نشين مقرر ٿيا. مخدوم راجوقتال جي حالات ۾ حاجي حامد گنج بخش هڪ ڪتاب 'مناقب الولايت' لکيو، جيڪو خليفي الهه داد خان جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. ان ڪتاب ۾ مصنف لکي ٿو تہ: "راجوقتال جو قتال لفظ نہ آهي پر راجوڪتال آهي. ڪتال جي معنيٰ آهي بزرگ جو سرياني ٻوليءَ جو لفظ آهي. جڏهن تہ ٻين تنڪرن ۾ سندن رعب ۽ جلال جي سبب قتال سڏيو ويو آهي. قتال، نفس کي نهوڙيندڙ ۽ قتل ڪرڻ بہ مراد ورتي ويندي آهي. راجو قتال جنهن غير مسلم کي مسلمان ڪندو هو، تہ ان جي تعليم ۽ تربيت جو بہ بندوبست ڪندو هو. 'مناقب الولايت' ۾ هڪ واقعو هن طرح لکيل آهي تہ هڪ هندو، مخدوم قتال جي آخري لمحن (گهڙين) ۾ عيادت جي لحاظ کان اچي حاضر ٿيو ۽ مخدوم راجوقتال جي گفتگو ٻڌي اهو مسلمان ٿي پيو، جنهن جو نالو دين محمد رکيو ويو. مخدوم سندن تعليم و تربيت جو بندوبست بہ ڪرڻ فرمايو ۽ کيس اجازت ۽ خلافت کان بہ نوازيو، ۽ کيس سهروردي طريقي ۾ داخل ڪرڻ فرمايو. حضرت مخدوم راجو قتال جيتوڻيڪ صاحبِ اولاد هو، تنهن هوندي بہ پنهنجو سجاده نشين فضل الدين بن ناصرالدين محمود بن مخدوم جلال الدين ثاني مخدوم جهانيان جن کي مقرر ڪرڻ فرمايو.

حضرت راجو قتال کي چار فرزند: (1) جلال خواجہ (2) شيخ روح الله (3) عبدالعزيز ۽ (4) ابواسحاق هئا. ابوسحٰق ننڍي هوندي کان ئي پنهنجي والد بزرگ جي نقش قدم تي هلندا هئا ۽ ننڍپڻ کان ئي تبليغ دين اسلام شروع ڪيائون. صاحب 'مناقب الولايت' لکي ٿو تہ: ابواسحٰق ننڍپڻ ۾ ئي 72 ڪافرن کي مسلمان ڪرڻ فرمايو. حضرت مخدوم راجوقتال 16 جمادي الآخر 827 هجري مطابق 1424ع تي وصال ڪرڻ فرمايو. سندن مزار اچ شريف ۾ ئي آهي. سندن ڪيترائي خلفاء ڪرام آهن.

نصير مرزا

گيت گلن جا هار
سنڌي لوڪ گيت

شاعري، انسان جي روح جو آواز آهي، چيو ويندو آهي. شاعرن وٽ ڪائنات جي رازن جون ڪُنجيون هونديون آهن. شاعري اندر جي نازڪ نفيس احساس کي به سڏيو ويندو آهي. دنيا جون سڀ ٻوليون شاعريءَ جي سرمايي سان مالامال آهن. چون ٿا، انسان جو شعور ۾ اچڻ کان پوءِ هن سڀ کان پهرين شاعري ايجاد ڪئي، محققن، پنهنجي آسانيءَ لاءِ ان کي پنهنجي تحقيق ۾ لوڪ شاعري سڏيو. سنڌي ٻوليءَ جا ڇا ته ڀاڳ سڀاڳ... دنيا جي ٻين ٻولين وانگر، اها به لوڪ شاعري، لوڪ ادب ۽ لوڪ ناچ سان ائين ڀريل آهي، جيئن ستارن سان آسمان، چيو ويندو آهي، شاعري انسان جي سڀاءَ ۾ شامل هوندي آهي ۽ لوڪ شاعريءَ ۾ ان جي جذبن جي اظهار کي، سندس پهرين ڪوشش سڏي سگهجي ٿو. جڏهن تهذيب پروان چڙهي رهي هئي ۽ ثقافت جا رنگ نروار ٿي رهيا هئا، تڏهن مرد، عورتون، جوان، بزرگ لوڪ شاعريءَ ذريعي، پنهنجي اندر جي حساڪيءَ کي عيان ڪري رهيا هئا.

اوائلي سنڌ جو سماج هڪ زرعي سماج هو. ڳوناڻي زندگي... هر، هاري، کيت، کوهه... پنڌ پيچرا، وڻ، فصل، ساوڪون، جهڙ ڦڙ، مينهن، طوفان، درياهه، واهه، هٿ جا هنر، مهمان نوازي، ميل ميلاپ، محبت... شاديون غميون، ڏک ڏولاوا... ڄمڻ مرڻ... ۽ اهڙن سڀني گهريلو لوڪ گيتن لاءِ چيو ويندو آهي ته انهن جون سرجيندڙ عورتون ئي آهن... ۽ اهڙا سارا لوڪ گيت ٻهراڙين جي سگهڙ عورتن ئي چيا آهن، جن ۾ گهرن اندر، گهرن جون وڏيون، نانيون، ڏاڏيون، جيجل مائرون ۽ ڀينرون آهن، جيڪي صبح سوير کيتن ۾ هجن يا فجر مهل جنڊ پيهندي، ڏڌ ولوڙڻ لاءِ مانڌاڻيون ڦيريندي، انهن مانڌاڻين جي جهر جهر واريءَ لئي تي، اٽُ ڏريندي يا چانور ڇڙيندي، هُو جيڪي گيت سرجينديون وينديون آهن. انهن جا نالا به ڌار ڌار ٿين، مثال... ڳيچ... هنڪي... لوليون، سهرا... لاڏا، اوراڻا... ڪرڏاڻا ۽ پيراڻا پيون جهونگارينديون آهن ۽ اهڙن لوڪ گيتن ۾ نت نئين سٽن جو اضافو ڪنديون وينديون آهن.

ائين سنڌي، لوڪ گيتن جو ڇا ته رنگارنگ جهان آهي، ۽ اهي ايترا ته اڪيچار آهن جو، ڳڻپ کان ٻاهر. ۽ هرهڪ لوڪ گيت تي ڪيڏا نه سهڻا سهڻا نالا به رکيا ويا آهن. مثال طور، ٻيلڻ، مورو، ڊولو، گامڻ، سانولڙو... ڪانگڙو، چلڙو، جڏهن ته لوڪ گيتن مان اڪثر لوڪ گيت لوڪ ناچ سان پڻ پيش ٿيندا آهن، جيئن هوجمالو... راسوڙا... جيڪي ڏونڪن واري ناچ، جهمر سان گڏ ڳايا ويندا آهن. لوڪ گيت، هونئن ته، هرهنڌ، هر موقعي تي به پيا ڳائبا وڄائبا آهن، پر خوشين جي موقعن تي شادين مرادين جي ريتن، رسمن، سنوڻن ۽ سائڻ دوران ڳائبا آهن ته، هر طرف چار چنڊ لڳي ويندا آهن.

پس منظر ۾ لوليءَ جي جهلڪ:

(منهنجي ٻارڙي کي لوڏو ڏيو مان پاڻي ڀرڻ ٿي وڃان).

لولي، دنيا جي جيجل مائن جو ٺاهيل لوڪ گيت آهي، ماءُ جو پنهنجي ٻار لاءِ پيار فطري امر آهي. سياري جون ڏکيون ۽ ٿڌڙيون راتيون هجن يا پوءِ اونهاري جا ڏکيا ۽ گرم ڏينهن، مٺي ماءُ... مٺن سُرن ۾ جهونگاري پنهنجي ٻچڙن کي مٺي ننڊ ڏياريندي آهي. عورت ڪيڏي به لاچاري ڇو نه هجي، پر ماءُ ٿيڻ کان پوءِ جڏهن سندس لال هندوري يا جهوليءَ ۾ لڏي ٿو، تڏهن پاڻ مرادو ٿي، هُو مٺن

سريلن سُرن ۾ جهونگارڻ لڳي ٿي. چون ٿا، لولي
ليتري قديم صنف آهي... جيتري خود انسان جي
پنهنجي جنم جي تاريخ.

لوڏي مٺي ماءُ، ٻچڙن جا پينگها
يا
زرينه بلوچ: لوبگا لولي هان- لولي!

ٻارن کي وندرائڻ جي ڏس ۾... هڪڙي صنف جو نالو آهي 'ڪوڏاٽو'... گهر جون وڏڙيون، ٻانهن ۾ ابهم ٻارن کي جهلائڻ وقت ڪوڏاٽا ڳائينديون آهن ۽ ڳائيندي وقت ڪيڏو نہ نريو پيو نرنديون آهن. اصل ۾ ڪوڏاٽا... لوليءَ جو ئي هڪ قسم آهي، پر فرق ٻنهي ۾ ايترو آهي جو، لولي ٻار کي ريجهائڻ ۽ ننڊ ڏيارڻ لاءِ ڏني ويندي آهي... پر ڪوڏاٽو... محض ٻار کي ڪوڏائڻ ۽ کيڏائڻ لاءِ ڳائبو آهي.

ابل رنگي رنگي... ماما ڏي، منگي
ماما جي نہ ڏيندو تہ چاچا پاڻ سڏيندو
ابل ونيون چار، ڏنيون تس ڏاتار
هڪ اٺي هوڏي، جنهن ڏي ويندو ٻانهون لوڏي
ابل جُڳ جيئي وڏي وڏو ٿيئي
ميهڙ منجهان ماءُ کي وڳو ڏي.

لوڪ گيتن جي ڪنمال ۾، هونئن تہ هڪڙو هڪڙو لوڪ گيت هڪ املهہ ماڻڪ مثل آهي، پر هڪڙو لوڪ گيت، جنهن کي سڏجي... لوڏو! ان جو تہ جواب ئي ناهي. جا تہ دلپسند ۽ دلچسپ لوڪ گيت... هي جوان دلين جو جوڙيل ۽ وندر پريو آهي، هن لوڪ گيت ۾ ڳالهين ئي ڳالهين ۾ عام واهپي جي شين جا نالا بہ نينگريون ملائينديون ويندي ون آهن ۽ ٺهڪ ڏينديون ڪِلنديون ڳائينديون ويندي ون آهن.

(ڪنهن ڪان ڳارائجي)

لوڏو مان کي آٽي ڏي
منهنجو مون کي آٽي ڏي
اولڻ گهولڻ وڃانءِ
ساهہ صدقو ڪيانءِ
منهنجو ڪير پيئڻ جو لوڏو

آيو آيو ڪير پيئڻ جو آ...
چلو جو نہ مُڪني ڙي
چيچ ٻئي آ پرديس ۾ ڙي لوڏو...
پنجا پير پُڄاءِ ڙي
سپ مرادون من جون
منهنجو ڪير پيئڻ جو ڙي لوڏو
آيو آيو دوست ملڻ جو...آ

ائين ڪل پوڳ ۾ سرتيون سَکيون گڏجي، ٻيا بہ لوڪ گيت ڳائينديون آهن، جيئن منهنجو جهندالڙو ڏي تہ ڪيڏڻ وڃان... واهہ ڙي ڪرنا واهہ... تنهنجو وهہ جو تماشو... ڇوڪرين وانگر نوجوان مرد وري ولاڙو لوڪ گيت ڳائيندا آهن.

هل تہ هلون ناري... ڪريون اٺ پاڙي
ولوڙي... وَلا ڙو
ٻير، مون چانگي، آيا سِرَ جا سانگي
ولوڙي... ولاڙو.

لوڪ گيتن جي ڪائنات ۾، ڇم ڇم ڇمڪندڙ 'ڇلو' لوڪ گيت پڻ، پنهنجو مٽ پاڻ آهي، ان بابت بہ طرحين طرحين جا ٻول ملن ٿا. مثال طور:

ڇلو ڏي نشاني، تنهنجي مهرباني
جيئي جيئي جاني، تنهنجي مهرباني

ڇلو، هٿ جو زيور آهي، جو کهڙيءَ بہ آگر ۾ پائي سگهجي ٿو، پر ڇلو، ننڍو گهڻو ڇيچ ۾ ئي آهي. ڇلو... لوهہ، پتل، ٽامي، چانديءَ ۽ سون جو بہ ٺهندو آهي، جيڪو پيار ڪرڻ وارا هڪ ٻئي کي سوکڙي ڪري ڏيندا آهن. ٻهراڙين ۾ تہ اڄ تائين ڇلي کي نينهن جي نشاني سمجهيو ويندو آهي. ڇلڙو لوڪ گيت، اهڙو سريلو گيت آهي جو ان کي مرد حضرات بہ ڳائين تہ عورتون بہ. خاص ڪري عورتون، وستين واهڻن ۾ پيرُون چونڊينديُ، سگريون لاهيندي، ڪِرڙن مان ڏيلهون چنندي، اسر جو جنڊ پيهندي، کوهن مان پاڻي ڀريندي، هن نشانيءَ سان روح پيون وندرائينديون آهن. مرد وري مال ڀهڻ وقت، ڪن تي هٿ رکي هينئن پيا جهونگاريندا آهن.

چلو چيچ پايان، لوڪنون آئون لڪايان
ڳڻ تنهنجا ڳايان
ڏنو يار جاني، ڪري مهرباني
چلو چيچ پاتم، وري چاتيءَ لاتم
سهي سو سڄاتم
آهي منهنجي يار جو، پورل قربدار جو.

هدايتون: فلم شهرو فيروز مان هي روناليلا وارو لوڪ گيت وڊيو مان ڪٽي سگهجي ٿو.

چلو نانا ويها، چڪي ويٺي پيهان: فنڪاره ماهه پاره

لوڪ گيت، سنڌي ثقافت جي صدين جو سرمايو آهي، جنهن کي هوندئن ته سنڌي سماج جي سگهڙ سياڻين چيو ۽ ان کي زنده رکيو آهي. پر جديد سنڌي شاعرن به ان جي اهميت جو اندازو ڪري، سهڻا سهڻا لوڪ گيت سرجيا آهن. اهڙن شاعرن ۾ سرفهرست نالو، شيخ اياز جو آهي... جنهن جو همرچو... سانوڻ ٿيج... ڪرهو ۽ چيچ جهڙا نوان شاهڪار لوڪ گيت، سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾، موتين وانگر پريا آهن... خاص ڪري چيچ لوڪ گيت... هن لوڪ گيت ۾ ڪا البيلي نار. پنهنجي پرينءَ جي حسن ۽ سندس حسناڪين کي هن ريت پئي واکاڻي...

(زرينه بلوچ ڳائي ۽ ان کي پڪچرائيز ڪيو)

اڙي چنڊ، اڙي چنڊ، پرين تو ته ڏنو ناهه
سندس روپ، سندس رنگ، ائين آهي جيئن تون
اڙي رات آڙي رات پرين تو ته ڏنو ناهه
سندس وار سندس ونگ، ائين آهي جيئن تون
اڙي ڦول اڙي ڦول، پرين تو ته ڏنو ناهه
سندس رنگ سندس انگ ائين آهي جيئن تون.

دور حاضر جي عظيم شاعرن ۾، شيخ اياز وانگر مخدوم سائين طالب المولىٰ به... لوڪ شاعريءَ جي انداز کي پنهنجي رنگ سان اپنايو هو. خاص ڪري سنڌن بيتن ۽ ڪافين ۾ ڪئي سٽون اهڙيون آهن، جن ۾ 'ڪبوتر ۽ ڪانگ'، 'پير ۽ اکين'، 'اکين ۽ مينهن...' ۽ 'ڏينهن راتين' جي تڪرار سان ڪيتي لوڪ پسند سٽون آندل آهن. ائين نامياري شاعر نياز همايونيءَ به لوڪ گيتن جي مختلف صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. انهن لوڪ گيتن جا نالا آهن... 'چيٽو'... 'سنيهو'... 'ڏاٽيئڙو'... 'مانجهيئڙو'... 'ڊوليا'... 'مورو'... 'هنبوچي'... 'تاسرڙو' ۽ 'همرچو' وغيره... نياز همايوني... پنهنجي لکيل 'سنيهو لوڪ گيت' ۾ چيو:

(فرزانه بهار کان ڳارايو)

سيج پلنگ تي پئي ٿي اُٿلان
جڻ ته تئي تي ماني
منهنجا جاني
مان ته سنيهو پئي ڳايان،
جوين تنهنجو، جيئن سدائين
جڻ ته قنداري ڏاڙهو
منهنجا ماڻهو
مان ته سنيهو ٿي ڳايان.

سنڌ جي هر طبقي ڀاڱي کي پنهنجا پنهنجا لوڪ گيت آهن، پر صدين کان ٿر- صحرا جي رنگارنگ گيتن جي ڳالهه ئي ڪهڙي ڪجي. ڪارونجهر جي ڪڇ ۾... ڪارونڀار مينهن جي منتظر هن ڀُونءِ، سنڌ جي ثقافت کي طرحين طرحين جا لوڪ گيت آڇيا آهن... ٿر، جتي زندگي نهايت سخت آهي، تيز ڀرنڊڙ سج ۽ سالن جو سوڪهڙو، مقابلي لاءِ هر وقت موجود آهي، پر باوجود ان جي... ٿر جتي نازڪ دليون، جانٺا جسم، ڏينهن جي سختين سامهون اڏول، رات جي ٿڌڪار، ڌرن ۽ پٽن جي ٻر ۾ ڪنن تي هٿ رکي ڪٿهن 'ٽيچون' الاپين ته ڪڏهن ورساڙو ۽ ڪجلئي جا ٻول چئي پنهنجي اميدن ۽ آسن کي مضبوط ڪري ايندڙ اڀرنڊڙ سج سان سيني ساهڻ جون تياريون ڪن.

ٿر صحرا مان، ويجهي ماضيءَ ۾ ڪهڙا ڪهڙا نه روح کي راحت ڏيندڙ لوڪ آواز اڀريا... ڀڳت سالورام... موهن ڀڳت... سورداس، حافظ محمد يوسف، ڪريم ڏنو فقير... صادق فقير... حسين فقير... پر ٿر جي ٿڌين راتين ۾ پرانهين پٽن

تان ڪوئل جي ڪُوڪ جهڙو هڪ آواز اُڀريو...
مائي ڀاڳي، جنهن صرف ٿر جي ڏهرن ۽ ڀٽن کي ئي نه، ساري سنڌ کي سدا سرهو ڪري ڇڏيو، ۽ لوڪ موسيقي تي اهڙين ڇانئجي ويئي جو مائي ڀاڳيءَ کي ٿر جي ڪوئل جو خطاب ڏنو ويو.

(هتي مائي ڀاڳيءَ جو هيءُ گيت وڊيو تان ڪٽي ڏنو وڃي).

تار منجهان ترندي اچي... ڊزالو
ڪڙي نير کي نيچي... ڊزالو (صرف جهلڪيون)
مارا پوپٽيان ڪدي... ڊزالو

سنڌي لوڪ سنگيت جي هن معصوم ٿري آواز... سنڌ ۾ لوڪ گيت گائيڪي کي نئين زندگي ڏيئي ڇڏي. نئون اتساهه بخشيو ۽ جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو، ٿر صحرا مان نڪري، هي ٿري لوڪ گيت... ڪجلئو... باد لئو... ور ساڙو... ۽ ٻيچون محفل محفل متعارف ٿيندا ۽ شهرت ماڻيندا ويا.

ڪجلئو... لوڪ گيت جو پس منظر

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن ريت لکيو آهي ته: ننگر پارڪر جو ڪو ڪارڙو ڀيل هو. جيڪو ڪنهن موچاري مائيءَ سان نينهن لائي ويٺو، جيڪا ڳالهه پاڙي اوڙي وارن کي سخت ناپسند هئي. سو هنن ڪيس جيل ۾ وجهرائي ڇڏيو... تڏهن ان خاتون سندس فراق ۾ هن ريت ڪجلئو ڳايو

(هيءُ لوڪ گيت نزاحت راحت، صادق فقير کان ڳارايو يا ڪا عورت ڳائي)

ڪارا ڪجلئو ٽي ڳايان... ڙي ڪارا
جاني ته مان جو جيل ۾، هُون ريل ڏي ٿي جان
ڪارا ڪجليو
تاراٿي مان تار موڪلي، عمرڪوٽ ٿي جان
ڪارا ڪجليو
هيڪلي ٿي رمان، ڏهوڪا ٿي جان
ڪارا ڪجليو.

سنڌ جي هڪڙي ٿري علائقي کي اڄڙو ٿر به سڏبو آهي... جتي دور دور تائين رڳو رُڃ... سُڃ ۽ اُڄ ئي اُڄ. جيڪو ڏينهن جو سج جي تپش ۾ ڪڙاهيءَ وانگر ڪڙهڻ لڳندو آهي ۽ ستارن جي روشنيءَ ۾ ٺنڍا ٺار ٿي ويندو آهي. هڪ علائقي کان ٻئي علائقي ڏانهن ويندي، يا واپار جي سانگي، اوٺار، رات وقت ئي چانڊوڪين راتين ۾ سفر ڪرڻ کي ترجيح ڏيندا آهن. اهڙي سفر ۾ وندر وروٺهن لاءِ اوٺارن وري پنهنجو لوڪ گيت سرجيو آهي، جنهن کي لوڪ ادب ۾ سڏيو ويو... ڪرهو... لوڪ گيت...

(بيڪ گرائونڊ ۾ ٿر صحرا ۾ اُٺ ويندا نظر اچن ۽ آواز: بيدل مسرور ۽ ساٿيءَ جي آواز ۾ هيءُ منظر ڏيکاريو وڃي).

هڙڪ هلو- ڏيما هلو
پنڌ پري هو
ڪير ڪري هو
وات اواٽي
ڏيل ڏري هو.
پوءِ به پرين جو، پنڌ پلو هو
هڙڪ هلو هو، ڏيما هلو هو. وغيره

سنڌ اندر لوڪ گيتن جو واهپو نج ثقافتي شين سان ميل جول عيوض تمام اڳاٽي وقت کان رائج آهي. اهڙين لوڪ گيت جو واسطو جهونگار ۽ نج پج راڳ سان به آهي. جيئن مثال طور هوجمالو ناچ، ٻلو ناچ، همرچو ناچ، همرچو لوڪ گيت جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي ڪجي. جيڪو هارين نارين سان منسوب لوڪ گيت آهي. هي جنهن وقت آسمان ۾ جهڙ جهڙالا ٿيندا آهن، ته هاري هر سنباهي کيت کيڙڻ لاءِ نڪري، ٻج زمين ۾ ڇٽيندا آهن يا جڏهن فصل پچي راس ٿيندا آهن، تڏهن به هڪ ٻئي سان هٿ همراهي لاءِ آواز ڏيندا، کيتن ۾ نڙيل پڪڙيل نظر ايندا آهن.

منظر: گيت جو هاري هر هلائيندا ۽ پس منظر ۾ هي گيت جهونگاريندا نظر اچن،

همرچو... ويلو ڙي.

(هيءُ گيت ريڊيو جي لائبرري مان ڪٽي سگهجي ٿو).

سانوڻ جي رم جهم ڦوهار جا به ڪهڙا ڪهڙا سهڻا لوڪ گيت، موجود آهن، اهڙن لوڪ

گيتن کي وري 'سانوڻ ٽيج' چيو ويندو آهي... (پس منظر ۾ جوان ڇوڪرين کي مينهن ۾ ڀڄندي ڏيکاريو وڃي).

سانوڻ ٽيج... دراصل هڪ ٿري لوڪ گيت آهي، جيڪو وسندڙ مينهن دوران، رنگ رنگ جا ويس ڍڪي، ڇوڪريون خوشي خوشي ڳائينديون ۽ ٺهه ٺهه ٽلنديون آهن...

کورس رڪارڊ ڪيو ۽ پڪچرائيز

آئـــي سانوڻ ٽيجَ ڙي
گـــجَ ســويـــن تـــارڙا
واجهه وجهي وڄَ ڙي!
ڏٺ مٺي مينهڙا، ڇٽ ڪئي
ڇـــاٽ ڙي
تـــو ريءِ اُســـات ڙي!
پـــائـــر بـــ پـــســجو.

ٿر صحرا جون سندريون، 'لمڪيان ڙي لو' لوڪ گيت جهومي جهومي ڳائينديون آهن، ۽ نه فقط ڳائينديون آهن، پر ان تي نرت به ڪنديون آهن. هن لوڪ گيت کي ٿر ۾ عورتن جو 'هوجمالو' به سڏيو وينديون آهن.

جهلڪ رڪارڊ ڪجو

آئون اُترَ هير سان، لمڪيان
ڙي لو
لمڪيان ڙي لو
کنڀ کِنيا تا کِرن، لمڪِيان
ڙي لو
پٽ تتر پارَ جا
روز اُتر کان اچن، لمڪيان
ڙي لو
پند پري هوءِ ڙي، لمڪيان
ڙي لو
پار پرينءِ لوءِ ڙي، لمڪيان
ڙي لو
تانگهه ڪئي تاوڙي، لمڪيان
ڙي لو

سنڌ جي ثقافتي زيورن جا به ڪيڏا نه سهڻا نالا آهن. جهومر... ٽِڪو... نٿ... ڦلي... چير... پازيب... پازوبند... ڏهري... ڪنٺمال... ڪنگڻ... بولو... پينسر...

(پس منظر ۾ هلندو رهي... نٿ ننگر شهر جي)

سنڌ جي ڳوٺاڻي سماج ۾، ان وقت خوشيون ۽ رنگ رچي ويندا آهن. جڏهن فصل لهندا آهن، ڳوٺ ۾ خوشحالي مُنهن ڪڍندي آهي ۽ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾، شهر مان بجاج... گلاڙن تي ڪپڙن جا ٿانُ رکي ۽ مٺهيار... رنگ رنگ جا اصلي نقلي زيور، ڪنهن نه ڪنهن وهٽ تي رکي وڪڻڻ لاءِ پهچي ويندا آهن. انهن بابت وري، 'مٺهيار' لوڪ گيت ايجاد ٿيو. مٺهيار... ڪنهن وهٽ يا پنهنجي ڪلهي تي زيورن جا شوڪيس ڪئي نروار ٿيندو آهي ته... پنهنجي اچڻ جو اعلان هن ريت پيو ڪندو آهي:

گيت (وڊيو به ڪري سگهجي ٿو)

مٺهيار آيو، مٺهيار ڙي
آيو ڇنن ۾ والا ڪنن ۾
ڳانا ڳلي ۾، جهونجهار ڙي
موتي لٽائي، جوتي لٽائي
ڇا ڇا سجائي سنسار ڙي.

سنڌي سماج جو ڪو اهڙو فرد هوندو، جنهن ڪڏهن هي لوڪ گيت نه جهونگاريو هوندو...

مورو ناهي ٿورو... او مومل مورو ويني ڏيان.

چون ٿا، مورو لوڪ گيت به... بيلڻ ۽ چلڙي وانگر مجاز ۽ محبت جو گيت آهي، جنهن ۾ انتظاري بيقراري، فراق ۽ ڦوڙائي، جهجهڻ ۽ جهوري جا مضمون بيان ڪيل هوندا آهن. موري لوڪ گيت ۾ سنيها ۽ پيغام به شامل هوندا آهن. انڪري هن لوڪ گيت کي سنيهڙو ۽ ليهڙو به سڏيندا آهن.

مورو لوڪ گيت... ڪوهستاني ايراضيءَ مان اُڀريو آهي ۽ هوندئن ته سڄي سنڌ ۾ ذوق شوق سان ٻڌبو آهي، پر خاص ڪري روزمره جي زندگيءَ دوران ڪوهستان علائقي ۾ لاسي... ڪوسا... جوڪيا... برفت ۽ بروهي وغيره ڳائي پنهنجين ڪچهرين ۾ منڊل مچائيندا رهندا آهن.

ڪوهستان جا مورو ڳائيندڙ، ان کي گهڻو ڪري دنبوره ساز سان ڳائيندا آهن، پر مورو... نڙ جي آنس، دِلي ۽ سُرندي جي وڄت سان ڳايو ويندو آهي. هيءَ لوڪ گيت، مردن جي محفلن ۾ مرد ۽ عورتن جي محفلن ۾ عورتون به پيون ڳائينديون آهن...

مورو- طالب ٻالاري

ڪيڏا نه دل کي ڇهندڙ آهن، هي موري لوڪ گيت جا ٻول:

مورو ناهي ٿورو، او حاڪم مورو وينئي ڏيان
جبل مٿي هاٿي، دلبر سان دل ڦاٿي
جبل مٿي ليوُن، اڳيون ڳالهيون ويون
جبل مٿي ڳيري، مرن تنهنجا ويري
جبل مٿي گاهه، منهنجو توسان چاهه
او حاڪم مورو وينئي ڏيان.

ٿر، مُهراڻي ۽ ڪوهستان جي لوڪ گيتن وانگر ڪاڇي علائقي جا به ڪيئي لوڪ گيت مشهور آهن، جن مان نمايان لوڪ گيت کي سڏين... 'ٻيلڻ!' هي لوڪ گيت، ڪاڇي علائقي جي ماڻهن جو دل وندرائيندڙ گيت آهي. چون ٿا، جڏهن ڪاڇي جا جَٽ، اُٺ اٺاريندا آهن... تڏهن مَيي جي مهار ڪنڌ تي رکي، هڪ هٿڙو ڪن تي ڌري، 'الو ميان' پيا هونگاريندا آهن، سندن 'الو ميان'، 'ٻيلڻ' جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي. 'ٻيلڻ' لفظ... نڪتل آهي. لفظ 'ٻيليءَ' مان... جنهن جي معنيٰ آهي، 'ساٿي'. هن لوڪ گيت ۾ ٻه مصراعون ٿينديون آهن ۽ هڪڙي مصرع ٻيءَ سان ساڻ ڏيو ٻيني هوندي آهي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو ويو ٿو پانئجي.

'ٻيلڻ لوڪ گيت' جي ڪيفيت فراقيہ لوڪ گيتن جهڙي آهي. سرائيڪيءَ ۾ ان جا ٻول هن ريت آهن:

يار ويندا هين وس، ولدا آوين نا
هڪ ڏينهن رهندا، سال گذرا ڀاوين نا
ٻيلڻ سائين
سُتي جو پٽي آن، مين يار دي پيراندي
پُٽ هي پراوا، ڏيندا ٻانهن نه سيراندي
ٻيلڻ سائين

سنڌيءَ ۾ ٻيلڻ جا ٻول هي آهن:

تو لڏيو آهي گلو... لڏي لٿو لانڍي
حال جا محرم ڪُمرو ڪر، دل ٿي وئي آ ماندي
گلو به آيو، پر منهنجو يار نه آيو
پُڇي پُڇي ٿڪس، سارو لوڪ پرائو

ٻيلڻ کان سواءِ ٻيا لوڪ گيت به صدين کان ڳايا ويندا آهن. مثال طور ڏاٻيئڙو، ڏورو، ڪاڳڙو... منٽيئڙو... ۽ جهالريو وغيره. محققن انهن کان سواءِ ٿر جي، جن ٻين لوڪ گيتن جا نالا ڄاڻايا آهن، اُهي آهن: ليالو... لِکيو... جو ڏاٿو... پوپري... ۽ پوپٽي... پوپري لوڪ گيت ته، بيحد ئي دلچسپ لوڪ گيت آهي.

هل حليمان پوپري، توکي ڪير ماري
ڪير ماري؟ گلو ڏير ماري
پوپري هلي پاٽيءَ تي، گڏهه پلاٽي
گڏهه گتو گپ ۾، پوپري پُوز پئي ٿاٽي

ائين ڏک ۾ فراق ۾ ورتل پرٽيل نارين، جن جا ور ڏيساور ويل هوندا آهن، اُهي وري انهن جي اُڪير ۾ هنجون هاري جيڪو لوڪ گيت ڳائين. اهڙي لوڪ گيت کي لوڪ گيتن جي تاريخ ۾ ڏاٻيئڙو سڏيو وڃي.

سارو تان سيارو مون گنديءَ ۾ گذاريو
رليءَ جي رولاڪي
ماريو ڙي ڏاٻيئڙا
هيلوڪو وري آ... هيلو ڪو وري آ

ڏور پرٽيل ۽ ماڙن سان موٽي ملڻ جي موضوع تي به جيءَ جهوري ڇڏيندڙ لوڪ گيت آهن، هي ٿورو ٻٽو... اهڙي ئي ڪا ماٽڻ کان وڇڙيل ناري، ڪنڌ ۾ وينئي هي ڇا پئي جهونگاري:

الا... منهنجي ماروئڙن
لاتم ڏينهڙا
منهنجي اباڻن... لاتم ڏينهڙا
مُٺي جو ملڪ ملير چون ٿا

منهين وسين تون... جو نہ مينهن وسين تون
۽ هاڻي ڳالهہ ڪنداسين... سهرن جي.
(پس منظر ۾ شروع ٿئي: لوڏي لونگيءَ پاندر اٽل آيو)

سهرا، شادي ۽ خوشين جي موقعن جا گيت آهن، جيڪي عورتن جا ٺاهيل هوندا آهن، سهرن کي لاڏا بہ چيو ويندو آهي. مگٽو هجي يا پرٽو... دهل جي وڄت تي پينرون، مانٽياڻيون گڏجي سهرا ڳائينديون آهن، تہ ماحول منڊجي ويندو آهي. سهرا، ٺالهہ جي لٺي تي بہ واهہ جو رنگ ڪندا آهن. لنگهياڻيون تہ ڇير جي ڇمڪي سان نچي ڪڏي ڳائينديون آهن تہ، ڪاڄ جي خوشي ڏسڻ وٽان هوندي آهي. ڪنوار جي ونواهہ ۾ ويهڻ کان وٺي، لاٺن، رخصتي ۽ نڪيٽيءَ تائين، سنڌيءَ ۾ رنگ رنگ جا سهرا آهن... ائين شاديءَ جي ساٽ سنوَٽن جا سهرا بہ سوين آهن، ۽ هرهڪ جو رنگ نئي پنهنجو، وندرائيندڙ ۽ خوشيون ڏيندڙ هوندو آهي.

جهلڪ: هٿين گل ميندي، پيرين گل ميندي

سنڌ جي ثقافتي لوڪ گيتن ۾ هڪڙو لوڪ گيت تہ اهڙو آهي جنهن کي لوڪ گيتن جي مٿي جو موڙ... بادشاهہ ۽ شهنشاهہ لوڪ گيت سڏيو ويندو آهي... ۽ ان لوڪ گيت جو عنوان آهي هو جمالو... جنهن جي هڪ هڪ سٽ سون ۾ تورڻ جهڙي آهي:

او جنهن جو جمالو جتن سان- هوجمالو
منهنجو، ڪٽي آيو خير سان- هوجمالو
جنهن کي سوني منڊي چيچ ۾- هوجمالو
جنهن کي سائو لڪڻ هٿ ۾- هوجمالو
جيڪو سکر واري پل تي- هوجمالو
جيڪو لڙي آيو لاڙ کان- هوجمالو
جلاڏي. پيرَ، تاڏي خير لا- هوجمالو.

۽ اهوئي جمالو، سنڌ جو مشهور ۽ محبوب لوڪ گيت سمجهيو ويندو آهي، جنهن جي ڳائڻ وقت ناچ بہ ٿيندو آهي. جنهن کي جمالو ناچ چوندا آهن. هن لوڪ گيت ڳائڻ جو انداز هي تہ ڪوبہ هڪ... پهريون ٻول ڪڍندو آهي ۽ ٻيا سڀئي ان جي ورائي ڏيندا آهن، گڏوگڏ تاڙي بہ وڄائي ويندي آهي.

هو جمالو لوڪ گيت تي اهو نالو ڪيئن پيو. ان بابت ڪئين روايتون، محققن لکيون آهن. مثال طور: هڪڙي روايت هي آهي تہ: جمالو... پنهنجي جوءِ ۾ مڃيل پهلوان هو. مجال آهي جو ڪو سندس پير اورانگهي. جون ٿا ڪڇي جي طرف جو وينل هو ۽ زورآزمائي جي مقابلي ۾ لاڙ طرف ويو، جتي وڃي نالو ڪڍيائين. لاڙين جي محبت ڪيس موهي وڌو، جنهنڪري ڪيترو ئي وقت اُتي رهي پيو. انهيءَ ڪري سندس پهلوانيءَ جي هاڪ هنتين ماڳين هُلي وئي. ٻي روايت آهي تہ جمالو نالي هڪڙو شخص هو جو پنهنجن ساٿين کان وڇڙيو ۽ ڪي سال وڃي هيٺ لاڙ ۾ جٽن سان گڏ گذاريائين. ڪجهہ عرصي بعد جڏهن وري موٽي آيو، تڏهن سندس ساٿين توڙي سڪ وارن خوشيون ڪيون، ناچ ڪيائون ۽ سندس نالي سان گيت ڳايائون...

بهرحال مختلف روايتن مان اها ڳالهہ بہ جٽي آهي تہ هو واقعي بهادر هو... تڏهن تہ سندس شانُ مانُ ۾ ڳائيندا آهن-

جنهن جا پير پنج سير لا- هوجمالو
جنهن کي ڏند دلبند لا- هوجمالو
منهنجو جمالو جتن سان- هوجمالو
منهنجو ڪٽي آيو خير سان- هوجمالو

عبدالرزاق ڪلهوڙو

قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو تاريخ جي آئيني ۾

سيمينار ۽ مڃتا ايوارڊ پروگرام

هيءَ سيمينار، ضلعي هيڊڪوارٽر شهر قنبر ۾ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي ۽ ثقافتي کاتو حڪومتِ سنڌ پاران ٿيو، جنهن جي صدارت سنڌ جي نامور محقق ۽ آرڪيالاجسٽ سيد حاڪم علي شاهه بخاري ڪئي. خاص مهمان ڊاڪٽر بشير احمد شاد، اعزازي مهمانن ۾ خير محمد برڙو سيوهاڻي، پروفيسر مختيار سمون، ڊاڪٽر احسان دانش، ڊاڪٽر نظير شيخ، عزيز سانگي، محمد صلاح چانڊيو، مير اعجاز ٽالپر ۽ ٻانهو درمحمد برڙو هئا.

مٿين دوستن کي اسٽيج تي ويهارڻ کان پوءِ ڪين سنڌ جي ثقافت سوکڙي اجرڪ پيش ڪيا ويا. ان کان علاوه مقالا پڙهندڙن کي به اجرڪن جا تحفا پيش ڪيا ويا. هن سيمينار جي خاص ڳالهه اها هئي ته ضلعي قنبر- شهدادڪوٽ تي تحقيق ڪندڙ 48 تاريخدانن ۽ محققن کي خوبصورت ايوارڊ پڻ پيش ڪيا ويا. ٻي بهتر ڳالهه اها هئي ته سڄي ضلعي جي تاريخي ماڳن، مڪانن ۽ تاريخي شخصيتن جون تصويرون تمام وڏن بينرن ۽ پينافليڪس جي صورت ۾، هال ۽ هال کان ٻاهر نمايان لڳل هيون. سڄو هال ثقافتي ڏيک ڏئي رهيو هو، جيڪا ڳالهه نوجوانن ۽ ٻاهران آيل مهمانن لاءِ توجهه جو مرڪز بڻيل هئي. هن پروگرام ۾ وڏي تعداد ۾ مردن سان گڏ عورتن جي به شرڪت رهي.

پروگرام جي شروعات، سنڌ جي قومي شاعر ۽ راڳي زاهد شيخ، شاهه لطيف جي وائيءَ سان ڪئي. ان کان پوءِ آجياڻي جي لاءِ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي قنبر جي تقرير چيئرمن ۽ قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جي باني ۽ هن پروگرام کي رچائيندڙ ٻانهو درمحمد برڙي کي سڏيو ويو، جنهن آيل مهمانن جي آجيان ڪئي، ۽ هن ڳالهائيندي چيو ته: قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جو مقصد اهو آهي ته تخليقي، تحقيقي ادب، آرٽ ۽ ثقافت جي واڌ ويجهه تي ڪم ڪيو وڃي، جنهن سان سنڌ ۽ سنڌين کي وڌيڪ سڃاڻپ ۽ عظمت ملي. هن چيو ته هزارين سال اڳ هتي اسان جي وڏڙن جي عقل، علم، ڏاهپ، فهم ۽ ڪاريگريءَ جا دليل اسان جي تاريخي ماڳن مڪانن جي صورت ۾ موجود آهن. سڄي ملڪ سان گڏ اسان جي سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت تي نه هجڻ برابر ڪم ٿيو آهي، ان ۾ وري اسان جي ضلعي قنبر- شهدادڪوٽ ۾ ته صفا ڪم ٿيو ئي نه آهي. پنهنجي عقل ۽ سگهه آهر اسان قنبر جا ڪجهه باشعور دوست 1988ع کان ملڪ جي صدر ۽ وزيراعظم کي هزارين ڪارڊ موڪلي ضلعي قنبر جي گهُر ڪئي، جيڪا مهم پوءِ عوام پڻ ڪارڊ موڪلي هلائي. 2004ع کان پنهنجي ضلعي تي اسان تحقيقي ڪم جي شروعات ڪئي آهي. سڀ کان اڳ ۾ تعلقي قنبر جي تاريخ تي 'قنبر: هڪ اڀياس' جي نالي سان ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي پاران هڪ ضخيم تاريخي ڪتاب ڏنو. پوءِ سڄي ضلعي جي تاريخ تي قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ پاران 2011ع ۾ 'قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو (تاريخ جي وهڪري ۾)' ضلعي جي تاريخ تي پهريون ڪتاب ڏنو. ان کان پوءِ ٽيون ڪتاب 'سڄاڳي جو سفر' ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي طرفان شايع ڪرايو. هن چيو ته سڄي ضلعي ۾ تعليم، ادب، ثقافت ۽ تاريخ بابت ليڪچر، ڪانفرنسون ۽ سيمينار ڪوٺايا ۽ قنبر ضلعي جي تاريخ ۾ تمام وڏو پروگرام 'جشن لطيف' پڻ ڪرايو. هتي علم جي وڌيڪ ڄاڻ لاءِ 13 پروگرام ڪيا آهن. هيءُ پروگرام 'قنبر- شهدادڪوٽ

ضلعو تاريخ جي آئيني ۾ ' ثقافت کاتي حڪومتِ سنڌ جي مدد سان اوهان جي آڏو ڪري رهيا آهيون. هن وڌيڪ چيو ته اسان جو مقصد ايندڙ نسلن کي پنهنجي تاريخ کان واقف ڪرڻ ۽ مالڪي ڪرڻ آهي. اسان جي مٿان اڳ ۾ ڪيترن قابض حڪمرانن اسان جي وڏڙن جي ڪيل محنت، ڪاريگري ۽ محبت جي نشانن کي ڊاهي ميساري چٽڻ جي مڪمل ڪوشش ڪئي آهي، انڪري اڄ سرڪاري يا غير سرڪاري ادارن ۽ ماڻهن کي مالڪي وارو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي. ان ڏس ۾ هاڻي ثقافت کاتي حڪومتِ سنڌ جناب سيد سردار علي شاهه جي وزارت ۾ ثقافت تي بهتر ڪم جي شروعات ٿي آهي ۽ اڄوڪو هيءُ تاريخي سيمينار به سنڌن مهربانيءَ سان ٿيو آهي. اسان وزير موصوف کي وڌيڪ گذارش ڪنداسين ته هن تاريخي پروگرام ۾ پڙهيل محققن جا مقالا گڏ ڪري ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪرائي ڏيندا ته سنڌن مهرباني ٿيندي. ان کان وڌيڪ ڪين گذارش ڪجي ٿي ته سنڌ بلوچستان جي سرحد تي ڪيرٿر جبل ۽ ڪُتي جي قبر کان اڳتي سنڌ جي سرحد تي قانوني نشان لڳايا وڃن ته جيئن سنڌ ۽ بلوچستان جون سرحدون نروار ٿي بيهن. سنڌي ۽ پنهون وارو پيار جو رشتو سنڌين ۽ بلوچن جي وچ ۾ برقرار رهي. عوام ۽ سياحن جي سهوليت لاءِ قنبر جي تاريخي ماڳن مڪانن تي پهچڻ لاءِ روڊ رستا ۽ ريسٽ هائوس ناهي ڏنا وڃن. تاريخي ماڳن مڪانن ۾ ڇُڇانگي، ڪُتي جي قبر، حمل ڍنڍ ۽ لنگهه ڍنڍ تي عوام جي وندر وروندن لاءِ تفريح گاهه ناهي ڏنا وڃن.

نامور محقق سيد حاڪم علي شاهه بخاري صدارتي خطاب ڪندي چيو ته تاريخ هڪ اهڙو موضوع آهي جو هر لکندڙ يا ڪنهن جي ثنا ۾ لکي آهي يا پنهنجي نظرياتي مفادن ۾ لکرائي آهي. مان ائين چوندس ته تاريخ گهٽي قدر ڪنهن نه ڪنهن ڌر جي نمائندگي ڪندڙ آهي ۽ اڄا وڌيڪ محققن جو خيال آهي ته تاريخ ڪوڙ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. ڪيترا دنيا ۾ اهڙا عالم به آهن جيڪي چون ٿا ته تاريخ جو علم پڙهجي ئي نه. اڄ جيڪا تاريخ لکي ٿي وڃي، وري به ڪجهه نه ڪجهه سائنس ۽ حقيقي تحقيق تي مبني آهي.

هن ڳالهه ۾ ڪو وڌاءُ نه آهي ته ڌارين اسان جي سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت کي ميساريو آهي، پر مان ائين چوندس ته ڪجهه انگريزن جي دؤر ۾ اسان جي ماڳن، مڪانن تي عالمن ڪجهه شروعاتي ڪم به ڪيو آهي، جنهن ۾ خاص ڪري موهن جي دڙي تي ٿيل ڪجهه ڪم نظر اچي رهيو آهي. ان کان پوءِ ته ڪابه تاريخي ماڳن مڪانن جي حفاظت نه ٿي آهي. جنهن جو مثال حيدرآباد جا ڪچا پڪا قلعا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي تاريخي جڳهون ۽ مقبرا ميسارجي ويا آهن يا ميسارجڻ تي آهن، وري به هاڻي ڇئن پنجن سالن کان سنڌ ثقافت کاتي ڪجهه مالڪيءَ جو ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ ڪجهه ميساريل يا ميسارجندڙ تاريخي ماڳن مڪانن کي نروار ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون آهن ۽ سنڌي ثقافت کي سڄيءَ دنيا ۾ متعارف ڪرائڻ جا جتن ڪيا آهن.

هن چيو ته پائو درمحمد بروڙو سنڌ ڌرتي، ٻولي ۽ قوم سان پيار ڪندڙ ماڻهو آهي. سندس علمي، ادبي ۽ تاريخي پروگرامن ۾ هر سال اسان ايندا رهندا آهيون. هيءُ پروگرام اعليٰ پائي جو ٿيو آهي، مبارڪون ٿو ڏيان پائو درمحمد بروڙي ۽ اُن جي سٿ کي، سيمينار جي مهمانِ خاص ڊاڪٽر بشير احمد شاد کي ۽ اڳ ۾ مقالا پڙهندڙ تاريخدانن کي. هن وڌيڪ چيو ته اڄ جو نوجوان ليکڪ تمام سٺو لکي ۽ پڙهي ٿو. اڄ جيئن قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جي تاريخ تي، سيمينار ٿيو آهي، اهڙيءَ طرح سمورن تعلقن ۽ ضلعن ۾ به ههڙا پروگرام ٿين، جنهن سان بند ٿيل تاريخي دروازا کُلي پوندا ۽ دنيا جي آڏو اسان جي ڌرتي، قوم ۽ ثقافت جي عظمت نروار ٿيندي. قنبر جو متحرڪ ڪردار پائو درمحمد بروڙو هر سال تمام وڏا بهترين علمي ۽ ادبي پروگرام ڪندو آهي. اسان سندس ڪيل علمي، ادبي ۽ تاريخي ثقافتي خدمتن تي کيس مبارڪون ڏيون ٿا ۽ هن اڄوڪي تاريخي پروگرام کي وساري نه ٿا سگهون. سڄي سنڌ ۾ پائو درمحمد بروڙي جهڙا بهترين

ڪردار هر شهر ۾ پيدا ٿين، ته سڄي سنڌ، علم ۽ شعور سان روشن ٿي پوندي ۽ سنڌي قوم جي تاريخ ۾ سهڻجي پوندي.

خيرمحمد برڙو سيوهاڻيءَ قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جي تاريخي ڪردار سرائي پير بخش ڪهاوڙ تي ڳالهايو ۽ پروفيسر مختيار سمي ڳالهائيندي چيو ته قنبر جديد علم ڏيڻ جي درس گاهه آهي، جنهن سنڌي قوم، سنڌي ٻولي ۽ ثقافت کي نروار ڪرڻ جي لاءِ ڊاڪٽر محبت برڙي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهڻي، استاد پيرل، جامي چانڊئي، رياضت برڙي، دين محمد ڪلهوڙي ۽ پائو درمحمد برڙي جهڙا ڪردار جيڪي ادارن جي حيثيت رکن ٿا. وڏي ڳالهه آهي ته هيڏي وڏي تعداد ۾ مردن سان گڏ عورتن جو هجڻ قنبر جي باشعور هجڻ جي علامت آهي.

سنڌ جي هر فن مولا شخصيت ڊاڪٽر نظير شيخ پنهنجي قنبر شهر ۽ ان جي علمي ۽ ادبي ادارن ۽ شخصيتن تي ڳالهائيندي چيو: ته هيءُ منهنجو جنم ڀومي شهر قنبر آهي، هي منهنجي سامهون ويٺل پائو درمحمد برڙو آهي، جنهن مون کي ۽ مون جهڙن قنبر جي سوين نوجوانن کي اڄ کان 45 سال اڳ حق ۽ سچ جو رستو ڏيکاريو، ٻيو اسان جو استاد محبت برڙو، جنهن اسان جي اندر ۾ سڄي دنيا جي سچ جو سبق ڏنو ۽ عظمت سان زندگي گذارڻ جو فلسفو سيکاريو. اڄ توهان کي قنبر جا ڪردار- علي گل ميتلو، صحبت علي برڙو، ڏاڏو عمر ميمڻ، ڊاڪٽر بخت جمال شيخ، ڊاڪٽر ايوب شيخ، جامي چانڊيو، دين محمد ڪلهوڙو، معشوق بلوچ، ذوالفقار گراماڻي، ارباب چانڊيو، اسد چانڊيو، علي آڪاش، سرمد چانڊيو، رياضت برڙو، ۽ ٻيا ڪيترا قنبر جا باشعور انسان پنهنجي ڌرتي، قوم ۽ ٻوليءَ لاءِ روشن ڏيئا نظر ايندا.

ڊاڪٽر احسان دانش پنهنجي مقالي 'قنبر جي محبت ۽ محبت جو قنبر' ۾ چيو ته، ويهن ورهين کان وڏيڪ عرصو قنبر جي شخصيتن ۽ ماڳن، مڪانن سان لاڳاپو ٿيندي گذريو آهي. قنبر جي محبت، وڻ ويڙهي وانگر منهنجي روح کي جڪڙي ڇڏيو آهي. مون ڊاڪٽر محبت برڙو نه ڏٺو. سندس ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ ان جي ملڻ وارو احساس شدت سان محسوس ٿيندو رهيو ته هُو واقعي وڏو عالم ۽ باڪردار ماڻهو هو. سندس ڀاءُ رياضت برڙي ۽ سندس عمل جيان ڪردار ادا ڪندڙ سندس پياري دوست ۽ شاگرد پائو درمحمد برڙي ۽ ٻين دوستن کي ڏسڻ ۽ ملڻ کان پوءِ قنبر واقعي علم، عمل جو شهر لڳندو آهي. هن چيو ته: قنبر جا ايترا ته تاريخي ماڳ مڪان آهن جي انهن تي لکجي ته واقعي سنڌ جي تاريخ وڏيڪ سهڻي ۽ مڪمل لڳندي. وائيلڊ لائيف تي ڳالهائيندي مير اعجاز ٽالپر چيو ته: دنيا جي پکين جو دنيا ۾ سڀ کان وڏي ۾ وڏو شاهراهه ۽ گذرگاهه، لنگهه ۽ ڌڳهه ڍنڍ جي ڪري قنبر کي سُڃاتو ويندو آهي. هن چيو ته، قنبر جي لنگهه ڍنڍ کي پکين جي جنت سڏيو ويندو آهي. قنبر وارا ماڻهو سهڻن پکين جي ڪري بين الاقوامي طور سُڃاتا وڃن ٿا.

عوامي جمهوري پارٽي ۽ ايم.آر.ڊي تحريڪ جي بهادر اڳواڻ محمد صلاح چانڊئي پنهنجي تقرير ۾ شاهه عنايت، حيدر بخش جتوئي جي علامت هارين جي يار ڊاڪٽر قاضي غفار تي ڳالهائيندي چيو ته: هن پنهنجي زندگي هارين لاءِ وقف ڪئي. سنڌ جي نالي واري حڪيم هوندي به سموري ڪمائي پورهيتن کي منظم ڪرڻ تي خرچ ڪئي. هُو سنڌ جو اهو واحد هاري اڳواڻ هو، جنهن پنهنجي وڏن جي ۽ پنهنجي سموري موڙي هوندي هيءُ جهان ڇڏڻ وقت پاڻ لاءِ ڪجهه به نه رکيو، سڀ ڪجهه پورهيتن جي ڀلي ۽ خوشحاليءَ تي خرچ ڪري ڇڏيو. سنڌ جي سياست ۾ ٻين ليبرن ڪمايو پر هن سڀ ڪجهه قربان ڪيو. نامور محقق آصف رضا مورائي قنبر جي تاريخي ماڳ 'ڇُڇانگي' تي مضمون پڙهيو.

سيد امام راشدي، محبوب علي خان وڳڻ جي شخصيت ۽ ڪردار تي پنهنجو مقالو پيش ڪيو. سيد گل محمد شاهه، قنبر شهر ۽ ان جي علم، ادب ۽ درگاهن تي ڳالهايو. جبار آزاد منگي شهر نصيرآباد جي نالي ۽ شهر جي تاريخ ۽ بنياد پوڻ تي مقالو پيش ڪيو. شيخ جاويد علي سنڌي، قنبر شهر جي تاريخي

قدامت ۽ قنبر نديءَ تي مضمون پڙهيو. ستار هڪڙي، قنبر- جي گزيٽ انگن اکرن سان پڙهي ٻڌائي. ڊاڪٽر علي اڪبر 'اسير' قريشي ڳوٺ گاجي کهاوڙ تي مقالو پيش ڪيو. عبدالغفار گوهر داؤدپوٽي سنڌ جي سياحت ۽ سي پيڪ تي ڳالهايو. برڪت جيهي، قنبر جي تاريخي ماڳن مڪانن تي ڳالهايو. احمد علي صابر چانڊيو، قنبر جي گمنام چارڻ چند فقير تي پنهنجو مقالو پيش ڪيو. مور مغيري قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جي لائبررين تي مقالو پڙهيو. حسين چنجڻي ۽ سندس پاءُ عتيق چنجڻي پنهنجا مقالا پيش ڪيا. ان کان سواءِ سيمينار ۾ شريڪ عالمن، اديبن، شاعرن، صحافين ۽ استادن جا ڪجهه نالا هن طرح آهن:- دين محمد ڪلهوڙو، رياضت ٻرڙو، آزاد انور ڪانڌڙو، خادم رند، اڪبر ساسولي، غلام حسين ڪنڀر، عبدالرزاق ڪلهوڙو، قمرالدين قمر، ڪوڙل قربدار، منور رند، نعمان هڪڙو، امتياز مغل، نثار ٻرڙو، عزيز سانگي، ننگر چنه، وقار حيدر منگي، رحيم منگي، نور احمد ڪوسو، محمد مٺل ڪوسو، سڪندر قريشي، طفيل قريشي، حمير جاني ٻرڙو، عورتن ۾ بيبي باگڙي سنڌي سميت ٻين عورتن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

سنڌ جي مشهور قومي شاعر ۽ راڳي زاهد شيخ وقفي وقفي سان قومي گيت ٻڌائي ماحول کي جُهومائي ڇڏيو پئي.

هيءُ سيمينار مسلسل ڇهه ڪلاڪ هليو. وقفي وقفي سان چانهه جو دور هلايو ويو ۽ مانجهاندو پڻ ڪرايو ويو. هن پروگرام ۾ ٽن سَون کان وڌيڪ ماڻهن جي شرڪت ٿي.

سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ شاهه جي ان تي قدرت:

ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اعليٰ شاعري ڪرڻ لاءِ نهايت ضروري آهي ته ان ٻوليءَ جي الفاظن، محاورن، امثالن ۽ پهاڪن تي ان شاعر کي خصوصي قدرت ۽ ڀڃ هجي. ويتر اها ٻولي آڳاٽي، سڌريل ۽ وسيع هوندي ته اها ڳالهه شاعريءَ لاءِ سوني تي سهاڳي جو ڪم ڏيندي. منهنجي خيال ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ جو اهوئي مکيه سرچشمو آهي، جنهن سندن ڪلام ۽ شاعريءَ کي مهاساگر سمونڊ بڻائي ڇڏيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجي ٻين ڀينر ٻولين جي ڀيٽ ۾ قدامت، وسعت ۽ انفراديت علمي ۽ تحقيقي لحاظ سان هڪ مڃيل حقيقت آهي. ساڳي ريت حضرت شاهه ڀٽائي جي سنڌي ٻوليءَ تي قدرت به ڪنهن دليل جي محتاج نه آهي. ان لاءِ سندن ڪلام ۾ پنهنجي جاءِ تي وڏو دليل موجود آهي. هن سرچشمي جي اهميت اوهان کي علامه ابن خلدون جي هن تحقيق مان ملندي جو هو پنهنجي جڳ مشهور تاليف مقدمه ۾ فرمائي ٿو: ڪوبه شاعر يا اديب جڏهن پنهنجي اندروني اُمنگن ۽ جذبن کي پڌرو ڪرڻ گهري ٿو ته جنهن ٻوليءَ ۾ هو شاعري ڪري رهيو آهي، ان ٻوليءَ جي الفاظن تي ان کي پوري ڀڃ هجي، چو ته نظم هجي يا نثر ان کي فني حيثيت ۽ برتري الفاظن سان ئي حاصل ٿيندي آهي. معنائون لفظن جي تابع هونديون آهن ۽ اهي ته سڀ ڪنهن جي ذهن ۾ موجود هونديون آهن ۽ الفاظ انهن جي لاءِ قالب سمان هوندا آهن. تڏهن جيڪو الفاظن تي ڀڃ نه ٿو رکي، سو ان ٺڊي منڊي وانگر آهي، جيڪو اٿڻ لاءِ ته گهڻا سانباها ڪري ٿو، پر سگهه نه هئڻ ڪري هو اٿي نه ٿو سگهي.

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي
ڪتاب 'چوند تحقيقي مضمون'
ص 75-76 تان ورتل

فهيم منگي

سنڌي ٻوليءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار:
نسيم ڪرل جي 41هين ورسيءَ جي تقريب

سنڌي ٻوليءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار نسيم ڪرل جي 41 ورسي تاريخ 14 جولاءِ 2019ع آچر جي ڏينهن شام جو، سنڌ جي ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتي پاران، هڪ يادگار ڀيٽا تقريب، پاڪستان آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ جي مُک آڊيٽوريم هال ۾ منعقد ڪئي وئي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏي وزير سيد مراد علي شاه، ثقافت واري وزير سيد سردار علي شاه، سماجي ڀلائي واري وزير هري رام ڪشوري لال، ايم.پي.اي نعيم ڪرل، قاسم سومرو، سليم رضا جلباڻي، ڊاڪٽر سهراب سرڪي ۽ ٻين خاص مهمانن طور شرڪت ڪئي. نامياري ليکڪ نورالهديٰ شاه هن تقريب جي صدارت ڪئي. جڏهن ته ناميارو شاعر امداد حسيني، ناميارو ڪهاڻيڪار شوڪت حسين شورو پڻ اعزازي مهمان طور اسٽيج تي ويٺا. هن موقعي تي سلطانه وقاصي، ابراهيم ڪرل، مختيار ملڪ ۽ ممتاز بخاريءَ، نسيم ڪرل جي ڪهاڻين متعلق مقالا پڙهيا ۽ نسيم ڪرل جي فرزند فيصل دارا شڪوه خيالن جو اظهار ڪيو.

نامور ڪهاڻيڪاره ماهتاب محبوب جي آواز ۾ رڪارڊ ٿيل، نسيم ڪرل جي شخصيت ۽ ڪردار تي لکيل سندس تاثراتي تحرير پڻ حاضرين کي ٻڌرائي وئي. نسيم ڪرل جي پنهنجي آواز ۾ جهونگاريل هڪ ڪلام پڻ ٻڌرايو ويو. جنهن سان ماحول اداس ٿي ويو.

سنڌ جي وڏي وزير سيد مراد علي شاه تقريب کي خطاب ڪندي چيو ته اڳ ادبي محفلن ۾ تمام گهٽ ويندو آهيان، هن محفل ۾ به انڪري آيس ته هتي مون جهڙو نعيم ڪرل به آهي. هن چيو ته مون هتي اسٽيج تي ويٺي ويٺي ثقافت کاتي پاران نسيم ڪرل جي ڪهاڻين جي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيل ڪتاب مان هڪ ٻه ڪهاڻيون پڙهي ورتيون. هن چيو ته هن هتي ئي ڪهاڻي پڙهي ورتي، جنهن ۾ اهو

سبق ته وقت هميشه ساڳيو نه رهندو آهي، ڪي نسيم ڪرل ڏاڍي خوبصورت طريقي سان ڪهاڻيءَ جو روپ پارايو. سنڌ جي وڏي وزير سيد مراد علي شاه رپڙي هائير سيڪنڊري اسڪول تعلقي گمبٽ کي نسيم ڪرل جي نالي سان ڊگري ڪاليج منسوب ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ انهيءَ جي شاگردن جي سهولت لاءِ هڪ بس ڏيڻ جو پڻ اعلان ڪيو. ثقافت واري وزير سيد سردار شاه چيو ته: نسيم ڪرل جيڪي ڪهاڻيون لکيون ڇا اڄ به اهي وارتائون سنڌ ۾ ڪونه آهن ڇا؟ ڇا اڄ به هتي چوٽيهون در ڪونه آهي ڇا؟ هن چيو ته ثقافت کاتو يا سرڪار سماج ڪونه بچائيندي آهي، پر سماج جا متحرڪ ڪردار ئي سماج سازي ڪندا آهن. هن چيو ته عبدالڪريم پلي، ميين شاه عنايت ۽ ٻين

لازوال ذات ڏٺين جو اولاد به نعيم ڪرل وانگر پنهنجن وڏڙن جون ورسيون ملهائي. ثقافت ڪاتو پنهنجي طور به ڪوشش ڪندو رهندو. تقريب ڪي صدارتي خطاب ڪندي نورالهديٰ شاهه چيو ته: نسيم ڪرل جيڪا سنڌ 1978ع ۾ پيش ڪئي هئي، اڄ به سنڌ اتي جو اتي بيٺل آهي. هن چيو ته معذرت سان، پر اسين سڀ اجتماعي طور، ذهني طور ۽ پنهنجي سماجي ڪردار طور تي ڪرپٽ ٿي چڪا آهيون. اسان کي سنڌي سماج جي بهتريءَ لاءِ پاڻ ملهائڻو پوندو. امداد حُسينيءَ چيو ته نسيم ڪرل تمام نفيس ۽ سادو ماڻهو هو. مان اڪثر سوچيندو آهيان ته شاندار ڪهاڻيون لکندڙ نسيم ڪرل جي پنهنجي زندگيءَ تي ڪهاڻي ڪهڙي لکي سگهجي ٿي. هن چيو ته نسيم ڪرل جي ڪهاڻين جا سمورا ڪردار زنده آهن، پر ڇا اسين زنده آهيون. نسيم ڪرل جي پاءُ ايم پي اي نعيم ڪرل پنهنجي پاءُ جون ساروڻيون ونديندي چيو ته: نسيم ڪرل مون کي پٽن وانگر پاليو ڇاڪاڻ ته جڏهن بابا جي وفات ٿي ته: آءٌ تمام ننڍڙو هئس. هن ٻڌايو ته ادا نسيم جي ڪهاڻي 'ڪافر' پڙهندي ناميارو ليکڪ احمد نديم قاسميءَ چيو هو ته: ڪاش اها ڪهاڻي مان تخليق ڪيان ها. شوڪت حسين شوري چيو ته نسيم ڪرل، موپاسان ۽ چيخوف وانگر زندگيءَ جي حقيقتن کي پنهنجي ڪهاڻين ۾ چٽيو ۽ وڏو نالو ڪمايو. سلطانا وقاصيءَ چيو ته نسيم ڪرل جي ڪهاڻين جا ڪردار اسان جي سماج جا جيئرا جاڳندا ڪردار آهن. ممتاز بخاريءَ ثقافت کاتي پاران نسيم ڪرل جي ڪهاڻين جو انگريزيءَ ۾ ترجمي شايع ڪرائڻ تي مبارڪباد پيش ڪئي ۽ وڏي وزير سيد مراد علي شاهه کان گهر ڪئي ته نسيم ڪرل جي ڪهاڻين کي شاگردن جي مطالعي لاءِ نصاب ۾ شامل ڪيو وڃي. مختيار ملڪ چيو ته نسيم ڪرل سنڌي ڪهاڻيءَ جو امام ۽ ٻوليءَ جو بادشاهه آهي. هُو ڪڏهن به مري نه ٿو سگهي ۽ پنهنجي ڪهاڻين جي ذريعي پنهنجي پڙهندڙن جي دلين ۾ هميشه زنده رهندو. ابراهيم ڪرل، نسيم ڪرل جي ڪيل ادبي پورهئي تي پنهنجو تحقيقي مقالو پڙهندي چيو ته نسيم ڪرل روشن خيال ڪهاڻيڪار هو، جنهن زميندارِي طبقي جي خلاف لکيو ۽ انهن جي اوڻاين کي پنهنجي ڪهاڻين ۾ بيان ڪيو. ان موقعي تي وڏي وزير سيد مراد علي شاهه گورنمينٽ شهيد نسيم ڪرل هاءِ اسڪول رڀڙيءَ کي ڊگري ڪاليج جو درجو ڏيندي، بس ڏيڻ جو اعلان پڻ ڪيو. آخر ۾ ايوب ساگر، رجب فقير، سلامت فقير ۽ ٻين فنڪارن پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو. پروگرام جي ڪمپيئرنگ ناليواري اديب نصير مرزا ڪئي.

هن ورسيءَ تقريب ۾ سياست، صحافت، ادب، آرٽ سان واسطو رکندڙن شخصيتن: منظور احمد قناصرو، مدد علي سنڌي، سحر امداد، قربان منگي، سجاد ميرالي، امر اقبال، پرويز ابڙو، قديرانصاري، شبنم گل، حسينه آزاد جتوئي، شرجيل ڪرل، شبنم موتي، روشن شيخ، رزاق سروهي، رڪيل مورائي، مظفر ميمڻ، عاجز جمالي، مريد جامڙو، منظور خاموش، آفاق پٽي، زاهد راڄپر، مصطفيٰ ملاح، ساگر آريجو ۽ ٻين وڏي انگ ۾ شرڪت ڪئي.

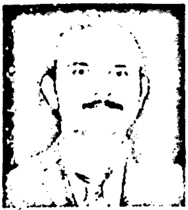

آصف نظاماڻي

ڳليان پريم نگر ديان...

سدا حيات صوفي راڳيءَ سهراب فقير جي ڏهين ورسي تقريب

سنڌ جي سدا حيات ۽ جڳ مشهور صوفي راڳي سهراب فقير جي ڏهين ورسي، 22- جولاءِ، سومر ڏينهن شام جو سهراب فقير اڪيڊمي ٽالپر وڏا پاران، جيم خانا خيرپور جي چيرائي تي شاياڻ شان انداز ۾ ملهائي وئي. جيم خانا ڪلب، پوپٽ پبلشنگ هائوس ۽ سنڌ جي ثقافت واري کاتي جو ورسي تقريب جي انعقاد ۾ ساٿ رهيو. ادبي ڪانفرنس جي صدارتي سٽ ۾ ناميارو اسڪالر ڊاڪٽر يوسف خشڪ. ناميارو شاعر ۽ براڊ ڪاسٽر ڪوثر برڙو، ناميارو راڳي شفيع فقير، ناميارو ليکڪ، سياسي سماجي اڳواڻ لعل بخش منگي، ناميارو شاعر ۽ محقق اختر درگاهي، ميمبر قومي اسيمبلي سنڌ منور علي وساڻ، درگاه خوش خير محمد فقير هيسباڻيءَ جو سجاده نشين فقير ذاڪر علي هيسباڻي ۽ سماجي اڳواڻ پرويز ٻانيڻ شامل رهيا.

سهراب فقير اڪيڊميءَ جو سرپرست اعليٰ ناميارو سفرناما نگار قربان منگي ۽ جيم خانا ڪلب خيرپور جو سيڪريٽري سينئر صحافي خان محمد خان ميزبان جي حيثيت سان اسٽيج تي ويٺا. آجياڻي تقرير سهراب فقير جي فرزند سلامت سهراب ڪئي. سهراب فقير جي وڏي فرزند رجب سهراب اسٽيج تي ويٺل سڀني مهمانن کي گيڙو رومال جو تحفو پيش ڪيو. ناماري شاعر سجاد ميراڻيءَ، نوجوان شاعر ۽ محقق حسن شيخ، نوجوان ليکڪ احسان ناريجي سهراب فقير جي شخصيت، زندگيءَ، فني سفر ۽ خدمتن جي حوالي سان مقالا پڙهيا. تنهن بعد اسٽيج تي ويٺلن واري واري سان خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته سهراب فقير سچل سرمست، بيدل سائينءَ، فقير نانڪ يوسف، خوش خير محمد فقير هيسباڻيءَ ۽ ٻين صوفي شاعرن جو ڪلام ڳائي ملڪان ملڪ مشهوري ماڻي. سهراب پنهنجي رنگ ۽ انگ جو يگانو راڳي هو، جنهن ڪافي ڪلام ۽ لوڪ رنگ کي ملائي صوفي راڳ جو منفرد انداز متعارف ڪرايو ۽ سموري دنيا ۾ سنڌ جي صوفي آواز کي ڳايو.

ادبي ڪانفرنس ۾ مختلف شخصيتن کي سهراب فقير اوارڊ ۽ شيلڊون پڻ ڏنيون ويون. اهڙين شخصيتن مان اختر درگاهيءَ کي جيون مڃتا اوارڊ ڏنو ويو. قربان منگيءَ کي بهترين خدمتن جو اوارڊ ڏنو ويو ۽ آصف نظاماڻيءَ کي بهترين ڪارڪن جو اوارڊ ڏنو ويو. آخر ۾ خان محمد خان ٿورن جا ٻه لفظ ڳالهايا. ڪانفرنس جي ڪاروائي ناماري شاعر امراقبال هلائي. راڳ رهاڻ جي نشست ۾ شفيع فقير، سيد وزير علي شاهه، ممتاز ڪنول، رخسانا ماروي، شازيا ماروي ۽ ٻين فنڪارن مختلف صوفي ۽ جديد شاعرن جو ڪلام ڳائي سڄ اياري چڙهيو. هيءَ يادگار تقريب سڄي رات جاري رهي. موسيقيءَ واري نشست جي ڪاروائي ناماري شاعر روشن شيخ هلائي. تقريب ۾ علم، ادب، فن، راڳ، موسيقيءَ ۽ ٻين شعبن سان تعلق رکندڙ مهمانن جي تمام وڏي انگ شرڪت ڪئي.

رضوان علي ٻگهيو

سنڌي ٻوليءَ جي سُورمين جي جنم ڏهاڙي ملهائڻ جي تقريب

سنڌ، سنڌي ٻولي، تهذيب وثقافت ۽ تاريخ تي ماضي خواهه حال ۾ ڪم ڪندڙن محققن، عالمن اديبن ۽ شاعرن وغيره پاڻ پتوڙيو ۽ پتوڙي رهيا آهن. انهن مان جيڪي وفات ڪري ويا آهن انهن جون ڳڏيل ورسيون 'سڄڻ جون ساروڻيون' جي نالي سان ملهايون وڃن ۽ زنده عالمن، اديبن، محققن ۽ شاعرن وغيره جو جنم ڏهاڙو 'روح رهاڻ' جي نالي سان ملهايو وڃي ۽ انهن متعلق صحيح مواد هٿ ڪجي. اها سوچ ڪٿي لوچ شروع ڪئي ۽ سڀ کان پهريائين تنظيم 'بزم صوفيائي سنڌ مورو' جي پليٽ فارم تان وڇڙي ويل ادبي شخصيتن جون ورسيون 'سڄڻ جون ساروڻيون' ۽ زنده ادبي شخصيتن جا جنم 'روح رهاڻ' جي نالن سان شروع ڪجي، انهيءَ سلسلي ۾ 'روح رهاڻ' پروگرامن مئي مهيني کان آگسٽ مهيني ۾ جنم وٺندڙ اديبائن جي جنم ڏينهن کي ملهايو ويو آهي. انهن ۾ ٻن منهنجين ننڍين پر ادب ۽ علم جي خدمت ۾ وڏين ڀينرن جا نالا به شامل هئا، جيڪي هن وقت ٻئي سنڌي ٻوليءَ جون سُورميون سنڌي ادبي بورڊ طرفان ٻه رسالا ٽماهي 'مهراڻ' ۽ 'سرتيون' نهايت پابنديءَ، محنت ۽ شوق سان تمام عاليشان نموني ڪڍي رهيون آهن. اهي منهنجون صبر ۽ تحمل ۽ جانفشاني سان ڪم ڪندڙ سنڌي ٻوليءَ جون ٻه سورميون آهن: (1) ثمينه ميمڻ ايڊيٽر ٽماهي 'مهراڻ' رسالو سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو (2) گلبدن جاويد مرزا ايڊيٽر ماهوار، 'سرتيون' سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

سنڌي ٻوليءَ جي هنن سُورمين جو مختصر تعارف به هتي پيش ڪجي ٿو:

ثمينه ميمڻ: ثمينه ميمڻ جو جنم 06 مئي 1965ع تي موري شهر ۾ ٿيو. ان حساب سان مئي 2019ع تي سندن هيءَ 54 هين سالگره آهي. سندن والد محمد خان ميمڻ پڙهيل نه هو، پنهنجو واپار ڪندو هو. ۽ سندن ماءُ جيجل صاحب خاتون سنڌي فائنل پاس هئي. ثمينه ميمڻ پرائمري تعليم موري شهر جي احمد شاهه اسڪول ۾ حاصل ڪئي ۽ مئٽرڪ

اين.جي.وي اسڪول ڪراچيءَ مان ۽ انٽر وومينس ڪاليج ڪراچيءَ ۽ ماسٽرس ماس ڪميونيڪيشن سنڌ يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪئي. 1985ع کان مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ سندس ڪهاڻيون، شاعري ۽ مضمون شايع ٿيل آهن، سندس پهرين ڪهاڻي ڪاليج جي ميگزين ۾ 'آس' نالي شايع ٿي جنهن تي انعام پڻ حاصل ڪيائين. 1990ع کان سنڌي ادبي بورڊ ۾ سروس ڪري رهي آهي ماهوار 'پارس' رسالي ۽ ماهوار 'سرتيون' ماهوار 'گل ڦل' ۾ پڻ سب ايڊيٽر ۽ انچارج ايڊيٽر رهي چڪي آهي.

ثمينه ميمڻ 9 ڀائرن ڀينرن ۾ 8 نمبر تي آهي. سندن ماءُ پڙهيل لکيل هئڻ ڪري سندس کي ننڍپڻ کان ٿي بهترين ماحول مليو، سندس چوڻ مطابق ته سندن امڙ ننڍپڻ ۾ لوڪ ادب جي ڪتابن مان ڪهاڻيون پڙهي ٻڌائيندي هئي ۽ سندن تربيت به سٺي ۽ سهڻي ٿي ۽ کين ماءُ جو پيار به گهڻو ٿي مليو. 2011ع کان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ٽماهي 'مهراڻ' ۾ ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ڪم رهي آهي. ريگيولر رسالن کان علاوه مختلف شخصيتن تي خاص نمبر

جهڙوڪ: 'مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ نمبر'، 'محمد عثمان ڏيپلائي نمبر'، 'شمشيرالحيدري نمبر'، 'محمد ابراهيم جويو نمبر' ۽ 'مخدوم محمد امين فهيم نمبر' شايع ٿيا آهن. سندس ڪتاب 'خان محمد پنهور هڪ مثالي انسان' سندس گهر واري مجيد پنهور سان گڏ مرتب ڪئل آهي ۽ ٻيو سندس ڪهاڻين جو ڪتاب 'ترورو' پوپٽ پبليڪيشن پاران 2017ع ۾ شايع ٿيل آهي ۽ ويجهڙائيءَ ۾ سندن ٽيون ڪتاب مضمونن تي مشتمل پڻ ڇپرو ٿيڻ وارو آهي.

گلبدن جاويد مرزا: گلبدن جاويد مرزا 8 جون 1964ع ڳوٺ منو ٻير ضلع دادو ۾ جنم ورتو. سندس والد احمد خان آصف مصراڻي جيڪو سنڌ جو نامور شاعر ۽ اديب هو، تنهن کي ڌاڙيلن حملو ڪري شهيد ڪيو. ساڻن گڏ ٻن نياڻين گلبانو ۽ سڪينه کي پڻ شهيد ڪيائون ۽ خديجه زخمي ٿي پئي.

گلبدن جاويد مرزا ننڍي هوندي کان ذهين ۽ هوشيار هوندي هئي ۽ پڙهڻ دوران اڪثر ڪري پوزيشن کڻندي هئي ۽ ڪيس شيلڊون ۽ سرٽيفڪيٽ ملندا هئا. جڏهن اٺين جماعت ۾ پڙهندي هئي تڏهن هڪ غزل لکي شاعريءَ جي شروعات ڪيائين، پاڻ غزل ڪانپوءِ نظم لکيائين تنهن بعد ڪالم، مضمون، مقالا، ڪهاڻيون، ناول لکيا آهن ۽ آتم ڪٿا پڻ پاڻ هڪ شاعره، نثرنويس جي حيثيت ۾ ۽ انسانيت خاص ڪري عورتن لاءِ جاکوڙ ڪندڙ اڻ ٿڪجندڙ ڪارڪن رهندي اچي ٿي. سنڌي انگريزي، عربي، فارسي، ڪلاسيڪي شاعري پسند اٿس ۽ سندس ٻوليءَ جو لهجو نيٽ ڳوٺاڻو آهي ۽ نج سنڌي الفاظ استعمال ڪري ٿي. اهڙي جيئن نيٽ سنڌي ٻولي ٻهراڙيءَ واري ماحول ۾ ڳالهائي ويندي آهي.

سچ پچ ته ٻئي منهنجيون ادبي ڀينرون ثمينه ميمڻ ۽ گلبدن جاويد موجوده وقت ۾ نهايت ڪارائتي ۽ اهم ادبي خدمتون سرانجام ڏئي رهيون آهن ۽ تاريخ ۾ سندن ادبي ڪاوشون سونهري اکرن سان لکيون وينديون.

زبيده ميتلو: زبيده ميتلو 31 جولاءِ 1955ع تي قمبر شهر ۾ ڄائي ۽ جڏهن پڙهڻ جي لائق ٿي ته ڪيس اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. ۽ گريجوئيشن تائين لاڙڪاڻي ۾ ئي پڙهي. تنهن بعد سنڌيونيورسٽي ڄامشورو ۾ پڙهڻ آئي. جتي پاڻ ايم.اي نفسيات ۾ ڪيائين ۽ لائبريري سائنس ۾ ڊپلوما ڪيائين ۽ ان ڪانسواءِ سوشالاجيءَ ۾ پاڻ ايم.اي ڪرڻ بعد بئنڪ ۾ ملازمت اختيار ڪيائين. ان بعد ڪميشن جو امتحان پاس ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نفسيات جي سبجيڪٽ جي ليڪچرار ٿي. ان ڪانپوءِ مهراڻ جي پبلڪ اسڪول جي پرنسپال، مهراڻ يونيورسٽيءَ جي لئبررين ۽ مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف اريگيشن اينڊ ڊرينيج انجنيئرنگ ۾ ايڊمنسٽريٽو آفيسر طور خدمتون سرانجام ڏيندي رهي.

زبيده ميتلو ننڍي هوندي کان ئي لکڻ پڙهڻ سان دلچسپي رکندي هئي ۽ لکندي رهندي هئي ليڪن سندس لکت 1973ع ۾ سکر مان نڪرندڙ 'رهبر ڊائجسٽ' ۾ شايع ٿي. ۽ پوءِ مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ مسلسل 'نثر ۽ نظم'، 'ڪهاڻيون' ۽ 'نفسيات' تي مضمون ۽ مقالا ڇپجندا رهيا اٿس ۽ ادب جي خدمت ۾ اڳيري رهي آهي، سندس شاعريءَ جو مجموعو 'ذات ڏوهاري' شايع ٿيل آهي.

ماهتاب محبوب: ماهتاب محبوب هڪ روشن خيال، وسيع ذهن ۽ پڙهيل لکيل گهراڻي ۾ 14 آگسٽ 1949ع تي جنم ورتو ۽ پڙهي لکي نهايت آزاديءَ ۽ پنهنجي مرضيءَ سان علم ۽ ادب جي عروج تي پهتي. هيءَ نهايت بي باڪيءَ سان سچ ڳالهائيندي آهي. سندس چوڻ آهي ته:

احساسن ۽ مشاهدن جي سچائين مان سچو ادب اُسرندو آهي.

مان بنيادي طرح هڪ اسٽوري رائيٽر آهيان مون تہ ڪڏهن، خاڪا ۽ سفرناما لکڻ لاءِ سوچيو بہ نہ هو اِهي پاڻمرادو انسپائيريشن ملڻ تي لکجي ويا.

قلمڪار ڪي سنئون سنئون معاشري سان ڪميٽيڊ هئڻ گهرجي جو تہ معاشرو قدرن ۽ عوام سان ملي نهي ٿو.

ليکڪ، معاشرتي مسئلن، موضوعن، انصافين، ناانصافين جي نشاندهي تہ ڪري ٿو، پر معاشري کي پنهنجي قلم تي هلائي نہ ٿو سگهي. هُو صرف احساس ڏياري سگهي ٿو ۽ هڪ خيال ڏئي سگهي ٿو. جنهن کي دل ۾ لاهڻ (يعني دل سان قبول ڪري عمل ڪرڻ) يا عمل ڪرڻ پڙهندڙ تي ڊپيند ڪري ٿو. (باقي معاشري سڌارڻ وارو ڪم قلمڪار جو نہ پر فردن جو آهي جيڪي پڙهي پروڙين ۽ ذهني انقلاب آڻين) .

جڏهن احساس پنهنجو اظهار ڪندا آهن تہ اظهار لاءِ فارم بہ پنهنجو پاڻ تلاش ڪندا آهن. ڪي احساس ۽ مشاهدا ڪهاڻيون پيدا ڪندا آهن تہ ڪي ناول.

جيتوڻيڪ ماهتاب محبوب جو ناول لکڻ ڏانهن لاڙو نہ آهي تنهن هوندي بہ سندس بہ ناول (1) ’خواب خوشبوءِ چوڪري‘ (2) ’پيار پناهون چانورا‘ ڇپجي چڪا آهن.

سندس هڪ نهايت صاف سٿري لائبرري جيڪا شيشي مثل آهي جنهن جي ڪٻٽن کي بہ شيشا لڳل آهن. سندس ڪتابن جي صفائي ۽ سنڀال اهڙي هوندي آهي جو استعمال ڪرڻ جي باوجود هميشہ نوان ۽ صاف نظر ايندا آهن. هوءَ ڪنهن کي بہ ڪتاب پڙهڻ لاءِ نہ ڏيندي آهي انڪري جو متان گم ٿي وڃي يا خراب نہ ٿي وڃي. سندس نياڻي ارم محبوب جي چوڻ مطابق: ماهتاب محبوب هميشہ اهڙي صاف سٿري ۽ سنبريل نظر ايندي آهي گهر ۾ ايندڙ ڪا مهمان ڪيس گهر ۾ سنبريل ڏسي ڪيس چوندي آهي تہ: ”ادي ڪيڏانهن وڃي رهيون آهيو ڇا؟“ پنهنجي شوق ۽ مرضيءَ کي اوليت ڏيندي آهي. چانديءَ جا پازيب سندس من پسند سينگار آهن، جيڪي هن ڪي سندس امڙ صرف ٽن سالن جي عمر ۾ پارايا هئا سي اڄ تائين پائيندي اچي ٿي.

ماهتاب محبوب پهرين ليکڪا آهي جنهن جي ڪهاڻين جو مجموعو سنڌي ادب ۾ سڀ کان پهريان منظرعام تي آيو ۽ رائيٽرز گلڊ جو انعام پڻ حاصل ڪيائين. هيءَ سنڌ جي پهرين ليکڪا آهي جنهن جو سفرنامو ڪتابي صورت ۾ پڌرو ٿيو. اردو ۾ ڪهاڻين جو ترجمو بہ سنڌي ليکڪائن ۾ پهريائين سندس ئي ڪتابي صورت ۾ ظاهر ٿيو. ورهاڱي بعد خواتين ۾ سندس ئي ناول پهرين پڌرو ٿيو. ۽ ادبي خطن جو مجموعو پڻ سنڌي خواتين ليکڪائن ۾ ماهتاب جو ئي ظاهر ٿيو آهي. سندس تخليقون ڪنهن مخصوص لابي يا ٽهيءَ لاءِ نہ آهي، پر هر ڪنهن لاءِ آهن. ۽ هر ٽهيءَ ۾ مقبول آهن.

تانيہ ٿيبو: تانيہ ٿيبو جو جنم 13 جولاءِ 1949ع تي هڪ اهڙي گهر ۾ ٿيو جنهن ۾ رسول بخش پليجي جهڙو علمي، ادبي ۽ قوم پرست شخصيت ’پيءُ‘ هو ۽ نسيم ٿيبو جهڙي ’جيجل ماءُ‘ ۽ ناني بادام ناتوان جهڙي سڄاڻ

اديبہ هجي تہ پوءِ چئي سگهجي ٿو تہ تانيہ ٿيبو جو پيدائشي گهر هڪ علم و ادب جو ادارو هو. ۽ اهڙي ماحول ۾ رهي ڪري حيدرآباد ۾ ڄام شورو مان تعليم حاصل مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ مان اليڪٽرانڪس ۾ B.E ڪرڻ بعد سنڌيونيورسٽيءَ جي شعبي فزڪس ۾ ريسرچ ايسوسيئيٽ رهي. تنهن کانپوءِ شعبي اليڪٽرانڪس ۾ مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ ۾ درس و تدريس جو ڪم شروع ڪيائين ۽ 1998ع ۾ باقاعدي ٽيڪنالاجي واري شعبي ۾ ليڪچرار بنجي تعليمي خدمتون سرانجام ڏيندي رهي.

جيئن تہ تانيہ ٿيبو جو ماحول تعليمي ۽ ادبي هو انڪري ننڍي هوندي کان ئي هن لکڻ پڙهڻ شروع

ڪيو ليڪن سندس لکڻيون تڏهن ڇپيون جڏهن هيءَ ميٽرڪ ۾ پڙهندي هئي. هن جون ڪهاڻيون آر.سي پبليڪيشن طرفان ڇپيون. هن ڪاوش اخبار ۽ سنڌ اخبار ۾ ڪالم پڻ لکيا ۽ ڪهاڻيڪار ڪان ڪالم نگار بنجي علم و ادب جي بي لوث خدمت ڪئي. ڪيس بهترين ڪهاڻين لکڻ تي ’طارق اشرف ايوارڊ‘ ڏنو ويو. سندس موضوع جديد دور جي نوجوانن جي شاعريءَ ۾ پنهنجو انداز ۽ پنهنجو فارميٽ آهي. سندس ناني بادام ناتوان، ماءُ نسيم ٽيپو نثر- نظم لکيو آهي. هن ننڍا ننڍا ڊراما پڻ لکيا آهن. هڪ انٽرويو دوران هڪ سوال ۾ مرد کي شادي ڪرڻ جو حق ڪيترو آهي؟ جي جواب ۾ چيائين تہ ”اسلام نظريہ حيات آهي ۽ قرآن شريف الله جو پاڪ ڪلام ۽ ان ۾ اهو اختيار آهي (يعني چئن شادين جو) پر اها ڳالهه ان دور جي آهي جڏهن جنگين لڳڻ سبب ٻار (نياڻيون) يتيم ٿيون ۽ عورتون بيوه بنجي وينديون هيون تہ انهن کي شيلٽر (تحفظ) ڏيڻ لاءِ اهوئي طريقو هو تہ صاحب استطاعت (طاقت) يتيم نياڻين ۽ بيواهن سان چئن جي عدد تائين شاديون ڪن تہ جيئن انهن کي سهارو ملي سگهي ۽ قرآن پاڪ ۾ اهو اختيار ڏنو ويو هو ۽ ان سان گڏ اهو حڪم پڻ فرمايو ويو تہ: ”جڏهن اوهين سمجهو تہ سڀني زالن سان انصاف ۽ برابري وارو سلوڪ رکي سگهندو تہ پوءِ بيون شاديون ڪريو، (جيڪا ڳالهه نهايت ڏکي آهي. جيئن سوره نساءَ جي آيت نمبر 129 ۾ واضح لکيل آهي تہ: ”۽ اوهين انهن زالن جي وچ ۾ ڪڏهن بہ انصاف نہ ڪري سگهندو جيتوڻيڪ ان کي خوش ڪريو ڪوشش ڪريو ان ڪري بلڪل ئي هڪ طرف مائل ٿي ڪري ٻين کي بلڪل لٽڪيل ڇڏي ڏيندو.“

يعني الله پاڪ واضح فرمائي ڇڏيو آهي تہ توهان زالن جي وچ ۾ انصاف نہ ڪري سگهندو ڀلي توهان ان جي ڪيتري بہ خواهش ۽ ڪوشش ڪريو

(گڇيرائي)

ڊاڪٽر نورافروز خواجہ: ڊاڪٽر نور افروز خواجہ جي ولادت 5 جولاءِ 1953ع تي احمد علي خواجہ جي گهر ۾ ٿي. هن پنهنجي تعليم پنهنجي ئي جنم ڀومي شهر حيدرآباد ۾ ورتي. 1975ع ۾ ايم. اي سنڌيءَ ۾ امتيازي پوزيشن سان پاس ڪيائين جنهن تي ڪيس گولڊ ميڊل مليو ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪيس

ليڪچرار طور مقرر ڪيو ويو. پوءِ علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نگرانيءَ ۾ ۽ ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي اوسر جي موضوع تي مقالو لکي ڊاڪٽريٽ (Ph.D) ڪيائين. 70 کان مٿي مقالا لکيا اٿس. سندس ٽي ڪتاب (1) ’پرڏيهي آکاڻيون‘ (ترجمہ)، جيڪو 1978ع ۾ ڇپيو. (2) ’ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي اوسر‘ 1999ع ۾ ڇپيو. (3) ’پاڻي پٽ ڪٿا‘ 2005ع ۾ ڇپيو. ۽ سندن هاڻي هڪ نئون ڇوٽون ڪتاب پڌرو ٿيڻ وارو آهي. پاڻ 1976ع ۾ ليڪچرار مقرر ٿي هئي. ۽ ليڪچرار، پروفيسر ۽ سنڌي شعبي جي چيئرمين رهي. تعليم جي بي مثال خدمت ڪرڻ ۽ ڪيترن شاگردن کي Ph.D پڻ ڪرائي چڪي آهي. ۽ ڪن کي ڪرائي رهي آهي. ڪيس تحقيق جي ميدان ۾ اڳتي آڻڻ ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا جو وڏو هٿ آهي.

محترم نورافروز خواجہ جي لکيل شخصيتن تي مضمون ۽ مقالا پڙهجن ٿا تہ وڏي ڄاڻ ملي ٿي ۽ ائين معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ انهن شخصيتن تي وڏو مطالعو ۽ تحقيق ڪئي آهي.

ڊاڪٽر نورافروز خواجہ پروفيسرعلي نواز جتوئي ۽ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحبن کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وڏو اثاثو ۽ سرمايو سڏيو آهي.

ڊاڪٽر سحرامداد: سحر امداد، 20 جولاءِ 1951ع تي جنم ورتو. هن سنڌ يونيورسٽيءَ مان ايم.اي سنڌيءَ ۾ ڪئي ۽ ان سان گڏ لائبرري سائنس ۾ ڊپلوما پڻ ڪئي. ان بعد سنڌ لاڪاليج حيدرآباد مان ايل. ايل. بي ڪئي ۽ بعد ۾ 'جديد سنڌي شاعري' جي موضوع تي Ph.d (ڊاڪٽريٽ ڪئي هن 1969ع کان شاعري جي ابتدا 'ريٽي رت جي راند' سان ڪئي. 1973ع ۾ هوءَ ماهوار 'سوجهرو' ۾ سب ايڊيٽر رهي. ماهوار 'بختاور' ۽ 'عبرت' مئگزين جا ڪجهه پرچا ايڊٽ ڪيا. تنوير عباسيءَ سحرامداد جي باري ۾ راءِ ڏيندي چيو ته: "سحر نظمن، آزاد نظمن گيتن ۽ هائڪن جي شاعره آهي. سندس ٻوليءَ ۾ هنديءَ جي آميزش سندس ڪلام کي ريشم جهڙي نرمي ۽ لسائي بخشي ٿي. هن شاعريءَ ڪانسواءِ سنڌي ادب کي سنيون ڪهاڻيون ۽ ڪالم به ڏنا آهن. سحرامداد جديد شاعريءَ جي سرواڻ آهي. سندس سنڌي شاعريءَ جو منفرد انداز آهي. فن يا اسلوب جي لحاظ کان هن اڳ ۾ مروج روايتن کي ٽوڙي سنڌي شاعريءَ کي نوان لاڙا ڏنا آهن انڪري ڪيس شاعري ۾ هڪ خاص مقام آهي. سندس شاعريءَ ۾ مشيني ماحول جا عڪس نظر اچن ٿا.

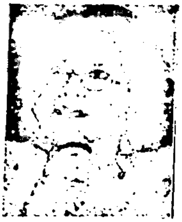

ڊاڪٽر سحرامداد ليڪچرار، اسسٽنٽ پروفيسر، سنڌ يونيورسٽيءَ جي ماڊل گرلس هاءِ اسڪول جي پرنسپل طور تعليمي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. سندس ڪتاب 'چوڏهين چنڊ آڪاس'، (شاعري) ۽ 'شعر، شعور ۽ شاعري' (مقالا) ڇپجي چڪا آهن. ان ڪانسواءِ سندس هينيان ڪتاب لکيل آهن.

(1) شاهه لطيف هڪ تحرڪ هڪ تحريڪ. (لطيفيات)

(2) ڏنڪ رنگ شاعري (اردو مقالا)

(3) پونم ڪا چاند (اردو شاعري)

(4) وِهه- امرت ڪهاڻيون

(5) سنڌي شاعري جو مجموعو.

سحر جو چوڻ آهي ته "ادب جو خاص ڪري شاعريءَ جو سفر محدود کان لامحدود تائين سفر آهي ۽ اسين جو محدود آهيون سي پرهه ۽ ترتيءَ جي حوالي سان 'لامحدود' تي ٿا وڃون ۽ شعر کي محدود ڪرڻ شاعر جو ڪرتويه نه آهي ۽ هونئن به محدود معنائن ۾ قيد ڪرڻ بدران سڀ جي وسعت کي پوري ڪائنات تائين پکيڙڻ... بلڪ مان ائين چونديس ته انت ۽ انت جي گهيرن کي ٽوڙي وڃڻ ئي شاعريءَ جو روح آهي. هن نظريه بابت چيو آهي ته نظريا ته بيحد محدود دائرا آهن بينل پاڻي جي دٻي جيان سينواريل ۽ نظرياتي بنيادن تي گڏجڻ/ نه گڏجڻ جون منافقيون ته سياستدان ئي پاليندا آهن شاعر هرگز نه.

سندس شعر جو نمونو:

"جهاڳي ڪنڌ، سمنڊ سڀ اُڪري ايندي آنءُ،
سڄڻي هان مان سڄ جي، پرهه سنڌم آ نانءُ"

هڪ پيرو وري هيئن چيائين ته:

"جهاڳي ڪنڌ سمنڊ سڀ اُڪري ايندي آنءُ،
سڄڻي هان امداد جي سحر سنڌم آ نانءُ."

ڊاڪٽر فهميده حسين: ڊاڪٽر فهميده حسين 5 جولاءِ 1948ع تي ٽنڊي جام ۾ محمد يعقوب جي گهر ۾ جنم ورتو. بنيادي تعليم ميران گرلز اسڪول ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ماڊل اسڪول ۾ ورتائين. 1964ع ۾ ميٽرڪ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين. ان ڪانپوءِ ڊي.جي ڪاليج ڪراچيءَ مان بي.اي ڪيائين. ايم.اي انگريزيءَ ۾ سنڌيونيورسٽيءَ مان 1970ع سيڪنڊ پوزيشن ۾ ڪيائين ۽ ايم.اي سنڌيءَ ۾ پڻ سيڪنڊ پوزيشن سان سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. ايل.ايل.بي ۽ پي ايڇ.ڊي ڪراچي يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. پي ايڇ.ڊيءَ ۾ سندس موضوع هو 'شاهه

لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ’. شاهه لطيف جي شيدائي ۽ ڄاڻو آهي. 1998ع ۾ لطيف چيئر ڪراچي جي ڊائريڪٽر هئڻ دوران لطيفي فن جي واڌاري لاءِ وڏيون ڪوششون ورتائين ۽ جيڪي ٻه ان وقت چيئر مان ڪتاب ڇپايائين انهن ۾ سندس مقدما اهم آهن. ان کانسواءِ سندس نگرانيءَ ۾ ’ڪلاچي‘ تحقيقي جرنل 40 پرچا شايع ٿيا آهن.

پاڻ لطيف شناسائيءَ جي تحقيق تي ايوارڊ ماڻيائين. پاڻ سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمين رهي ۽ سندس نگرانيءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا ۽ سندس دور ۾ ٽماهي مخزن باقاعدگي سان نڪرندي رهي. ان کانسواءِ انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا جا 9 جلد شايع پڻ ٿيا. سنڌي ادب ۾ سندس وڏيون خدمتون سرانجام ڏنل آهن. پاڻ لکڻ جي شروعات ٻاراڻي ادب ۾ ڪهاڻي ’ڪانئر بادشاهه‘ سان ڪيائين. سندس ڪهاڻين جو ڪتاب ’هڪ حوا ڪيئي ڪهاڻيون‘ آهي. سندس ڪهاڻيون ’سوجهرو‘، ’سهڻي‘ ۽ ’سرتيون‘ ۾ ڇپيل آهن.

ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۽ ريسرچ ۾ 3 سال انگريزي ۾ استاد رهي. ريڊيو پاڪستان تان 10 سال ’سنڌي-اردو بول چال‘ پروگرام ڪيائين. هلال پاڪستان ۾ 12 سالن تائين عورتن جي صفحي ’سگهڙين سٿ‘ جي انچارج رهي. هن جا سوين مضمون ۽ مقالا ڇپجي چڪا آهن. 20 ڪهاڻيون ڇپيون اٿس. ان کانسواءِ ڏهه تحقيقي مقالا پڻ سنڌي ادب جي مختلف موضوعن تي شايع ٿيل آهن. ڪيترن ئي ادبي ڪانفرنسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت ڪري چڪي آهي. پاڻ 87 ملڪن جي شاعرائن تي ترجمو ڪري ڪتاب ڇپايو آهي. ڊاڪٽر فهميده حسين ادب برائي ادب نه پر ادب برائي زندگيءَ جو فلسفو سمجهي لکيو آهي. هن سماج جي گهرجن مطابق لکيو آهي.

نورالهديٰ شاهه: ننڍي کنڊ جي معروف ڊرامه نگار نورالهديٰ شاهه جو جنم پڪي قلعي حيدرآباد ۾ 22 جولاءِ 1952ع ۾ ٿيو. سندس ننڍپڻ لاهور ۾ گذريو. لکڻ جي شروعات هن عربيءَ جي ناليِ سان

اردو جي روزانه ’جنگ‘ ۽ هفتيوار ’اخبار جهان‘ کان ڪيائين، سنڌيءَ ۾ لکڻ جي شروعات روزاني ’هلال پاڪستان‘ اخبار جي صفحي ’سگهڙين سٿ‘ کان ڪيائين.

ڊرامه نگاريءَ جي فيلڊ ۾ تمام گهڻي مڃتا ماڻيائين. سندس ڊرامن کي ٽي.ويءَ تي نهايت چاهه سان ڏٺو ويندو آهي. ’ڪربلا‘، ’جلاوطن‘ ۽ ’رڻ ۽ رڃ‘ جو اتهاس سندس ڪهاڻين جا مجموعا آهن. جڏهن ته ’قيدياڻيءَ جون اکيون ۽ چنڊ‘ سندس شاعريءَ جو مجموعو آهي جيڪو نيوفيلڊس پاران 1992ع ۾ شايع ٿيو. سندس نظماڻي نثر لاءِ نصير مرزا جي راءِ آهي ته نُور نثري نظم ۾ لفظن، تشبيهن ۽ ترڪيبن سان آرٽ creat ڪرڻ ۾ پنهنجو پاڻ کي انهن عورتن ۾ بيد مشڪ جي وڻ جيان ظاهر ڪيو آهي. سندس لفظن جي اهڃاڻن ۽ استعارن جا پئٽرن ۽ شاعراڻي ترڪيبن جا ڍنگ نظمن جي سٽن کان ٻاهر به پنهنجو حسن ۽ expression رکن ٿا. ۽ نُور جون ترڪيبون نثري نظمن کان ٻاهر ٽانڊاڻن جو ٽمڪو ڏيکارين ٿيون ’قيدياڻي جون اکيون ۽ چنڊ‘ نورالهديٰ شاهه جو نظماڻو نثر آهي.

اياز ابڙو

طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ جي ياد ۾ ادبي ميڙاڪو

سنڌي ادب جي ويجهڙائي واري ماضيءَ تي نظر وجهڻ سان اسان کي ادبي حوالي سان ڪيترائي مڻيادار ماڻهو اهڙا نظر اچن ٿا، جن پنهنجي فڪري صلاحيتن جي بنياد تي سنڌي ادب جي اوسر ۾ انتهائي اهم ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ ادبي تاريخ انهن جي ذڪر کان سواءِ اڌوري رهندي. اهڙن ئي املهه ماڻهن جي ميڙ ۾ طارق اشرف ۽ نثار حسيني به شامل آهن، جيڪي نه صرف تمام وڏا ليکڪ، پر پنهنجي دور جا انتهائي سگهارا پبلشر به هئا.

70 ۽ 80 وارن ڏهاڪن ۾ سنڌي ادبي بورڊ کان پوءِ ماهوار 'سهڻي' ۽ 'آگر پبليڪيشنز' ادب جي اشاعت جي حوالي سان تمام وڏا اشاعتي ادارا هئا، جن ڪيترن ئي اديبن، شاعرن ۽ ليکڪن کي روشناس ڪرايو. اهڙين نامور ادبي شخصيتن کي سارڻ ۽ نوجوان نسل تائين انهن بابت درست معلومات پهچائڻ وقت جي اهم ضرورت آهي.

ان اهم ضرورت کي محسوس ڪندي 26 جولاءِ 2019ع تي 'نئين دنيا پبليڪيشن' شڪارپور پاران 'سونهان منهنجي سنڌ جا'، جي عنوان هيٺ طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ کي ڀيٽا پيش ڪرڻ لاءِ سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد جي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هال ۾ هڪ ادبي ميڙاڪو ڪوٺايو ويو. هن ادبي ميڙاڪي جي صدارت نامياري ڪهاڻيڪار، صحافي ۽ ليکڪ مدد علي سنڌيءَ ڪئي جڏهن ته ڪيلاش، نصير مرزا، نياز پنهور ۽ تاج جوئي خاص مهمان طور شرڪت ڪئي ۽ تقريب جي ڪاروائي، ماهوار 'سرتيون' جي ايڊيٽر محترمه گلبدن جاويد مرزا هلائي.

صدارتي تقرير ڪندي مدد علي سنڌيءَ چيو ته: طارق اشرف ۽ نثار حسيني سنڌي ٻوليءَ جا جهونجهار ۽ برک ليکڪ هئا، جن جي ادبي خدمتن کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهجي. جس آهي اياز ابڙي کي، جنهن پنهنجو فرض نڀائيندي اڄ هيءُ ميڙاڪو ڪوٺايو آهي. هن نثار حسينيءَ کي ڀيٽا پيش ڪندي چيو ته نثار حسيني کاٻي ڌر سان واڳيل اهڙو آدرشي انسان هو، جنهن پنهنجي سموري حياتي فقيريءَ واري رنگ ۾ گذاري هُو هڪ تمام وڏو ڊراما نگار، ليکڪ ۽ پبلشر هو، جنهن 'آگر پبليڪيشن' پاران ڪيترائي اهم ڪتاب

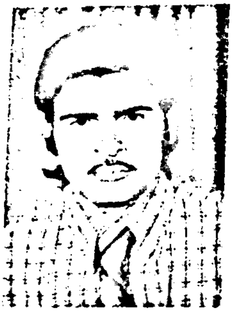

ڇپائي سنڌي ادب ۾ واڌارو آندو. 70 واري ڏهاڪي ۾ طارق اشرف جي سهڻي پريس ۽ ماهوار سهڻي رسالي جي آفيس، حيدرآباد ۾ سنڌي اديبن جو مرڪز هئي. هن دور ۾ نه صرف سهڻي پريس ۾ سيد ظفر حسن جي پرفيڪٽ پريس به بند ڪئي وئي چو ته اهي ٻئي پريسون سنڌي ڪتابن ۽ رسالن جي ڇپائيءَ جو مرڪز هيون. هن اهو به چيو ته بنگال ۽ سنڌ جي اديبن سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي بقا لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. ان دور جي اخبارن ۽ رسالن جي ڀيٽ ڪبي ته اسان کي واضح فرق نظر ايندو، اخبارون ڪجهه به نه لکنديون هيون، پر اهو ڪم رسالا ڪندا هئا. ادب سان واڳيل نوجوانن کي ان دور جي ادبي تاريخ ضرور پڙهڻ گهرجي.

ليکڪ ۽ صحافيءَ نياز پنهور چيو ته: طارق اشرف ۽ نثار حسيني مثالي انسان هئا، جن نوجوان

نسل لاءِ وڏو ادبي ذخيرو ڇڏيو آهي، جيڪو نئين نسل کي پڙهڻ گهرجي. طارق اشرف هڪ بهادر انسان هو، هن سهڻي رسالي جي اشاعت سبب تمام گهڻيون تڪليفون سَٺيون، جيل ڪاٽيا، پر ڪڏهن به پنهنجي اصولن تي سوديبازي نه ڪئي. هُو 22 مهينا جيل ۾ به رهيو، جتان هُو ڪيترين بيمارين به ساڻ کڻي آيو، پر وڪامڻ پسند نه ڪيو. هن اهو به چيو ته منهنجي نظر ۾ سهڻي واحد ادبي رسالو آهي، جنهن جي سرڪيوليشن، طارق اشرف جي لکيل ايڊيٽوريل ڪري وڌندي رهي. اهڙا ايڊيٽوريل ٻئي ڪنهن رسالي ۾ نه ڇپيا. 'سهڻي' رسالو هن جي گذر سفر جو ذريعو هو، جنهن تي 1976ع ۾ پابندي وجهي سهڻي پريس به بند ڪئي وئي. هن وڌيڪ چيو ته ادبي حوالي سان نثار حسيني هڪ وڏي شخصيت هو. هن نُون اديبن ۽ شاعرن جي همت افزائي ڪئي ۽ انهن کي اڳتي وڌڻ جو گس فراهم ڪيو.

س ا س جي اڳوڻي سيڪريٽري جنرل تاج جوئي ويچار ونڊيندي چيو ته: 'نئين دنيا پبليڪيشن' شڪارپور جي اياز ابڙي کي جَس هجي، جنهن طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ جهڙين ٻن وڏين ادبي شخصيتن تي حيدرآباد ۾ ادبي ميڙاڪو ڪوٺايو آهي. هن طارق اشرف کي ڀيٽا پيش ڪندي چيو ته: طارق اشرف باضمير ليکڪ ۽ خوددار ايڊيٽر هو، جنهن 'سهڻي' رسالو ريگيولر ڪڍيو، جيڪو هر مهيني جي پهرين تاريخ تي مارڪيٽ ۾ موجود هوندو هو ۽ ٻن ڏينهن ۾ وڪرو ٿي ويندو هو. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ 8 ڪتاب لکيا، پر ڪنهن به ڪتاب تي مهاڳ نه لکرايو. سندس پنج ڪتاب جيل ياترا جا لکيل آهن، جنهن ۾ هن پنهنجي جيل جي ساٿين کي به ساريو آهي. هن جو جيل مان لکيل خط ان دور جو هڪ وڏو سچ آهي. هن اهو به چيو ته طارق اشرف سنڌي ادب جو ٽرينڊ سيٽر هو.

نامياري شاعر ۽ ليکڪ نصير مرزا ڳالهائيندي چيو ته، نثار حسيني منهنجو استاد هو، جنهن مون کي سنڌ سان پيار ڪرڻ ۽ اسٽيج تي ڳالهائڻ ۽ ويهڻ سيکاريو. هن ڪيترن ئي نُون اديبن کي متعارف ڪرايو، جن ۾ نورالهديٰ شاهه به شامل آهي. نورالهديٰ شاهه جي ڪهاڻين جو پهريون مجموعو 'جلاوطن' به آگم پبليڪيشن پاران ڇپايو ويو هو. هن اهو به چيو ته مون کي جنم ته منهنجي ماءُ ۽ پيءُ ڏنو آهي، پر منهنجي ذهني آبياري ۽ پرورش نثار حسينيءَ ڪئي آهي.

ليکڪ ۽ شاعر ڪيلاش پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته: طارق اشرف ۽ نثار حسيني تمام گهڻين خوبين وارا انسان هئا، جن پنهنجي دور ۾ سنڌي سماج کي متحرڪ ڪرڻ لاءِ ادبي جاکوڙ ڪئي. هي ٻئي ڄڻا اسان جي ادبي تاريخ جون اهي شخصيتون آهن جن سماج کي تبديل ڪرڻ ۽ ان کي سڌارڻ لاءِ قومي سوچ ۽ طبقاتي جدوجهد کي سياست بدران ادبي ۽ فني نوعيت واري انداز ۾ اڳتي وڌايو. اسان کي انهن جي ڪيل ادبي ڪم مان سکڻ گهرجي. هن اهو به چيو ته هن پروگرام ۾ نثار حسينيءَ جا ڊراما ڏيکاريا وڃن ها ۽ ٻنهي شخصيتن جا رڪارڊ ٿيل انٽرويو به ڏيکاريا وڃن ها. ٻنهي شخصيتن تي هڪ پروگرام ۾ تفصيلي طور تي ڳالهائڻ ڏکيو آهي.

ليکڪ ۽ ڪالم نويس محمود مغل چيو ته: طارق اشرف انتهائي بااصول ۽ سخت مزاج وارو انسان هو. هُو ڪنهنجي به ڳلا ٻڌڻ پسند ڪونه ڪندو هو. مون کي ان ڳالهه تي فخر آهي ته هن مون کي سندس رسالي 'سهڻي' ۾ ڪهاڻي لکڻ لاءِ خط لکيو هو ۽ منهنجي اها ڪهاڻي 'سهڻيءَ' ۾ شايع ڪئي هئي، جيڪا هڪ ٻئي رسالي جي ايڊيٽر مون کي واپس موڪلي هئي.

تقريب کي خطاب ڪندي اديب ۽ دانشور ادريس جتوئيءَ چيو ته: ماهوار سهڻي پنهنجي دور جو مزاحمتي رسالو هو. سهڻيءَ جا نسيم کرل، شيخ اياز ۽ امر جليل نمبر سنڌي ادب جا رفرنس بوڪس آهن، جن مان نوجوان لکندڙن کي لاڀ حاصل ڪرڻ گهرجي. نثار حسينيءَ جي ڳاڏيءَ ڪاتي ۾ 'آگم پبليڪيشن' جي آفيس سنڌي اديبن جو مرڪز هو. هن نه صرف نُون سنڌي اديبن جا ڪتاب ڇپايا پر ناٽڪ نگاريءَ ۾ به وڏو نالو پيدا ڪيو. نثار حسيني پبليڪيشن آرٽ جو وڏو ڄاڻو هو. علي بابا توڙي نورالهديٰ شاهه جي ڪهاڻين جو پهريون مجموعو به نثار حسينيءَ ڇپايو هو. نصير

مرزا جو ڪتاب 'منهنجو سائين' نثار حسينيءَ جي زندگيءَ بابت هڪ اهم ادبي دستاويز آهي. نثار حسينيءَ جي مثبت ذهني سوچ جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته، هن سنڌي اديبن کي اپيل ڪئي هئي ته هُو پنهنجا اختلاف وساري گڏجي ڪم ڪن.

شاعره ۽ ليکڪ زيب نظاماڻيءَ چيو ته: نثار حسينيءَ اسٽيج ڊرامن کي هٿي وٺرائڻ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. هن ڀٽائيءَ جي سورمين کي اسٽيج ڊرامن ذريعي نروار ڪيو. هن وڌيڪ چيو ته: 'اگم پبليڪيشن' جي آفيس سنڌي اديبن جي هائيڊ پارڪ هوندي هئي، جتي قومي ۽ انقلابي تحريڪ تي نظرياتي بحث ٿيندا هئا. هن نوجوانن ۾ قومي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪئي.

ناول نگار منظور ٿهيم ڳالهائيندي چيو ته: طارق اشرف پنهنجي دور جو تمام وڏو پبلشر هو. هُو هاڻي واري دور جي پبلشرن کان گهڻو مختلف هو. هُو 70 واري ڏهاڪي ۾ ادب ۽ سياست جو ڪيس بهادريءَ سان وڙهيو ۽ ڪڏهن به ڪنهن معاملي تي سوديبازي نه ڪئي.

پروفيسر زوار نقويءَ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته: طارق اشرف پنهنجي دور جو تمام وڏو ليکڪ ۽ ايڊيٽر هو. هن ڪڏهن به ڪنهن سان ڪمپرومائيز نه ڪيو. هن وقت ضروري آهي ته ان دور جي يادگيرين کي سهيڙيو وڃي، جيئن نئين ٽهيءَ کي ڄاڻ ملي سگهي. نثار حسينيءَ بابت ڳالهائيندي هن چيو، ته هُو هڪ آدرشي انسان هو، جنهن مون سميت ٻين ڪيترن کي سماج ۾ سڃاڻپ ڏني. هن چيچ کان وٺي اسان کي هلڻ سيکاريو. هن اهو به چيو، ته اگم پبليڪيشن نوجوان اديبن جي آبياري ڪئي ۽ سنڌي ادب کي هٿي وٺرائي.

هن موقعي تي منصور قادر جوڻيجي تقرير ڪندي چيو ته: نثار حسيني ۽ طارق اشرف، سنڌي ادب جا تمام وڏا نالا آهن، جن ادب جي اوسر لاءِ اشاعتي ادارا قائم ڪيا ۽ هنن نوجوان اديبن جون تخليقون شايع ڪري ڪين همٿايو. هن اهو به چيو ته ماهوار 'سهڻي' سنڌي ادب جو اهو مهندار رسالو هو، جنهن جي پڙهڻ جو هر اديب ۽ سياسي ڪارڪن کي انتظار رهندو هو. ماهوار سهڻيءَ جا ايڊيٽوريل سنڌي ادب جو هڪ اهم باب آهن.

شفيع چانڊيي چيو ته: سنڌي ادب جي دنيا ۾ طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ جي ڪيل ڪم کي ڪڏهن به وساري نه ٿو سگهجي. نثار حسينيءَ نوجوان نسل کي سنڌي ادب سان روشناس ڪرايو ۽ هنن ۾ لکڻ جي همٿ پيدا ڪئي. هن اهو به چيو ته: نثار حسيني پنهنجن ادارن ۽ ادب کي بچائڻ لاءِ هميشه ويڙهه ڪئي ۽ ڪڏهن به ڪنهن جي آڏو نه جهُڪيو.

ناميارِي ڪهاڻيڪار سليم چنا، طارق اشرف جي باري ۾ پنهنجو لکيل مضمون پڙهيو، جنهن ۾ طارق اشرف جي ذاتي زندگيءَ بابت اهم معلومات ڏنل هئي.

هن موقعي تي خليل سمو، حامد رضا، خديجه سمو، ۽ سرور سخيراڻيءَ مختلف شاعرن جي شاعري سُر ۾ پڙهي ٻڌائي ۽ نويد منتظر پنهنجو نثري نظم پڙهيو . جڏهن ته پروگرام جي مُنڍ ۾ 'نئين دنيا پبليڪيشن' شڪارپور پاران اياز ابڙي آيل مهمانن ۽ سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ پاران ڪيل سهڪار جا ٿورا مڃيندي آجياڻي تقرير ڪندي چيو ته: طارق اشرف ۽ نثار حسيني منهنجا ته آئيڊيل آهن ئي سهي، پر هتي ويٺل سڀني ماڻهن جا به هُو آئيڊيل هوندا. هن اهو به چيو ته طارق اشرف ۽ نثار حسينيءَ سنڌي ادب جي اوسر ۽ نوجوان اديبن کي همٿائڻ وارو تمام وڏو ڪم ڪيو آهي. ان ڪري ضروري آهي ته اسان جي ادبي ادارن کي هنن ٻنهي شخصيتن تي الڳ الڳ ۽ وڏي ڪانفرنس ڪوٺائڻ گهرجي، جيڪا وقت جي اهم ضرورت ۽ هنن انمول شخصيتن جو حق به آهي، جيئن ادب سان واڳيل نوجوان نسل سنڌن ادبي ڪم ڪار کان واقف ٿي سگهي.

سليم جروار

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران رعايتي ڪتابي ميلو

سنڌي ٻوليءَ جي بااختياري اداري پاران منعقد ڪيل ستن ڏينهن جو 'رعايتي ڪتابي ميلو' منعقد ڪيو ويو ۽ ڪتابي ميلي ۾ هزارين ماڻهن جي شرڪت ۽ مختلف موضوعن جا سوين ڪتاب وڪرو ٿيا. 26- آگسٽ کان 30 آگسٽ 2019ع تائين لڳندڙ 'رعايتي ڪتابي ميلي' ۾ استادن، شاگردن ۽ ليکڪن جي بيحد اصرار بعد، ان ۾ ٻن ڏينهن جو اضافو ڪري، ٻهرين سيپٽمبر جي رات دير تائين وڌايو ويو. 'رعايتي ڪتابي ميلي' جو افتتاح سيڪريٽري ثقافت ۽ اداري جي چيئرمين پرويز احمد سيهڙ، ناليواري ليکڪ ڊاڪٽر انورفگار هڪڙي ۽ اداري جي سيڪريٽريءَ شبنم گل ڪيو. رعايتي ڪتابي ميلي ۾ 60/70 سيڪڙو تائين رعايت ڏني وئي هئي، تنهنڪري شاگردن خصوصي طور تي وڏي دلچسپيءَ سان شرڪت ڪئي، ۽ ان سان گڏ ڪتابي ميلي ۾ ليکڪن، استادن ۽ ڪتاب سان چاهه رکندڙن ڀرپور شرڪت ڪئي، جڏهن ته ڪيترن ئي ڪاليجن ۽ اسڪولن جي استادن شاگردن سميت پڻ شرڪت ڪئي. ستن ڏينهن ۾ مجموعي طور هزارين ماڻهن جي شرڪت رهي ۽ ٻوليءَ جي مختلف موضوعن سميت لغات، انسائيڪلوپيڊيا، ڊڪشنرين ۽ ٻاراڻي ادب سميت مختلف موضوعن تي سوين ڪتاب وڪرو ٿيا. ۽ هن ڪامياب ڪتابي ميلي جي حوالي سان سيڪريٽري شبنم گل سنڌ واسين کي مبارڪون ڏيندي چيو ته حيدرآباد جي ليکڪن، استادن ۽ شاگرد ۽ علم سان عشق ڪندڙ ماڻهن ڪتابي ميلي ۾ شرڪت ڪري ڪتاب سان محبت اهميت جو ثبوت ڏنو آهي، ان ۾ اداري جي عملدارن ۽ ڪارڪنن پڻ ٽيم ورڪ طور ڪم ڪري اداري جي بنيادي مقصد کي اجاگر ڪرڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي، هن چيو ته اداري جو مقصد ئي سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن کي عام پڙهندڙ تائين پهچائڻ آهي، ان مقصد هيٺ سنڌ جي ٻين شهرن ۽ علائقن ۾ هن قسم جا رعايتي ميلا منعقد ڪنداسين ته جيئن رعايت ۽ آسانيءَ سان ڪتاب پڙهندڙن تائين پهچي سگهن. ان کان اڳ ڪتابي ميلي جو افتتاح ڪندي سيڪريٽري ثقافت ۽ اداري جي چيئرمين پرويز احمد سيهڙ چيو ته تعليم ۽ ادب جي اهميت ۽ رسائي هن دور ۾ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته علم ۽ ادب انسان جو شعور جي اک کولرائي ٿو ان سان ئي قومن کي ترقيءَ جا گس ملي سگهندا آهن. هن وڌيڪ چيو ته اٿارٽيءَ رعايتي ڪتابي ميلي جي نوجوانن ۽ شاگردن جو ڪتاب وٺڻ ۽ پڙهڻ ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي، اهو تمام وڏو ڪم آهي. ان موقعي تي ناليواري ليکڪ ڊاڪٽر انورفگار هڪڙي چيو ته هن انٽرنيٽ ۽ سوشل ميڊيا جي دور ۾ نوجوانن مان پڙهڻ جو رجحان ختم ٿي رهيو آهي. ان وقت رعايتي ڪتابي ميلو لڳائڻ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو اهم قدم آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران منعقد ڪيل هن ڪتابي ميلي مجموعي طور هڪ نئون ٽرينڊ پيدا ڪيو آهي، جنهن سان نوجوانن جو ڪتاب طرف ڌيان وڌيو آهي، اميد ته ٻيا علمي ادبي ادارا پڻ ان طرف ڪوششون ڪندا.

صدف شيخ

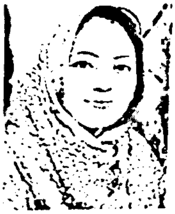

ڪُماچ: سنڌي ادب جو هڪ وڻندڙ ناول

ناول افسانوي ادب جي هڪ اهم ترين صنف آهي، جيڪو نه فقط انساني سماج جي سماجي پاسن پر ان سان گڏوگڏ ان جي نفسياتي روين جو به احاطو ڪندو آهي. ناول جهڙي گهڻ رخي صنف ئي پڙهندڙ کي ماڻهو جي اندر توڙي ٻاهرين دنيا جي باري ۾ ٻڌائيندي آهي.

سنڌي ادب ۾ هن وقت ناول واري صنف هڪ ڀيرو وري پنهنجون پاڙون پختيون ڪري رهي آهي. اهوئي سبب آهي، جو اسان کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهه سالن کان لاڳيتو ناول پڙهڻ لاءِ ملي رهيا آهن.

ڪجهه ڏينهن اڳ ئي مون اڪبر سومري جو ناول 'ڪماچ' پڙهيو جيڪو پڙهي مون کي انتهائي خوشي محسوس ٿي ته سنڌي ادب ۾ به اهڙو ادب لکجي پيو يا وري ائين چئجي ته سنڌي ادب کي چمڪائڻ وارا ستارا اجا موجود آهن. هيءُ ناول هڪ سٺي ناول جي سمورين گهرجن تي پورو لهي ٿو. مون کي ناول ۾ گهٽيون شيون وٽيون ۽ دل وري وري پڙهڻ لاءِ چيو. اهو ناول جيترا دفعا به پڙهيم جڻ مون کي هر وقت نواڻ ڀريو محسوس ٿي.

هونئن ته ناول جي معني ئي آهي ته نواڻ پر اڪبر سومري هن کي تعريف جي حساب سان پيش ڪيو آهي. ناول انساني جذبن سان گڏوگڏ قومي زندگي جو عڪس پڻ هوندو آهي.

هن ناول جو نالو ڪلاسيڪل سُر ڪُماچ تان ورتو ويو آهي ۽ اڪبر سومري هن ناول ۾ ڪراچيءَ جو لائيف اسٽائيل، ڪراچي جو ڪلچر ۽ اُتان جي ماڻهن جي سيڪس لائيف کي بيان ڪيو آهي. هن ۾ جيڪي به ڪردار ڄاڻايا ويا آهن، اهي اڄڪلهه جي ماڊرن ڪلچر جي سڃاڻپ آهن. جن ۾ عماد، روميسا، انس، ربيعه، مونا، زارا جا ڪردار شامل آهن. اهي اڄڪلهه جي سماج جي عڪاسي ڪن ٿا.

ان ڪانسواءِ روميسا جيڪا عماد جي گهر واري آهي، سا وري مڙس جو ڌيان حاصل ڪرڻ لاءِ ڊوپليس تي بار بار وڃڻ کان نه ٿي ڪيٻائي، روميسا ان ڳالهه کان ناواقف رهي ٿي ته مرد پنهنجي دل وارن خانن ۾ ننڍن ننڍن بُتن جي تلاش ۾ پٽڪيل رهندو آهي، هڪ بت جي پرتش تي ڪڏهن

به خوش نه ٿو رهي. پر پوءِ به عماد هڪ اهڙو جادوگر آهي جيڪو پنهنجي جادوءَ سان هر نئين ڇوڪريءَ کي پنهنجي وس ۾ ٿو ڪري.

۽ وري ڏارا جيڪا عماد جي عشق ۾ پنهنجي جان ڏئي ڇڏي ٿي. اها هڪ مظلوم سان گڏ بيوقوف عورت پڻ ڏيکاري وئي آهي. زارا سماجي، روايتي ۽ رسمي زنجيرن ۾ جڪڙيل پڻ ڏيکاري وئي آهي. هوءَ سني فيمليءَ سان تعلق رکڻ ڪانپوءِ به هڪ اٿيڙهه ۽ ڇڙ سان شادي ڪرڻ لاءِ پريشان رهي ٿي. جڏهن ته زارا جو پاءُ مرضي سان زندگي گذارڻ وارو هڪ آزاد مرد آهي. هتي ڪجهه مٿين لاءِ اهائي عورت نظر اچي ٿي جيڪا چاهيندي به پاڻ کي ڪڏهن لبرل ڪري نه ٿي سگهي.

ان ڪانسواءِ ناول ۾ هڪ ٻيو ڪردار جيڪو انس جي آهي. انس جو ڪردار مون کي ڪٿي ڪٿي سنو لڳو. هن جو پنهنجائپ سان ڳالهائڻ ۽ ملڻ پڻ مون کي سنو لڳو هو. اڪيلو ۽ ڏکن سان ڀريل زندگيءَ کي انجواءِ ڪرڻ لاءِ مارشا ۽ مونا جو سهارو وٺندو آهي. هر وقت انگلش پلس اردو ڳالهائيندو آهي. ناول ۾ انس جو ڪردار ائين بيان ٿيل آهي ته هنن ۾ موالين وانگيان عقيق ۽ فيروزي جون منڊيون، جينس مٿان ٻيبي بيڪ قميص ۽ ڪارائيءَ ۾ برائون ليدر ڪف ۽ بريسليٽ پاتل هئي.

هو ان شيءِ کان باخبر هو ته مونا هن سان هميشه ڪوڙ ڳالهائي پئسا وٺي ويندي آهي پر تنهن هوندي به هو هن سان خوش رهي ٿو.

انس (ڳي) هجڻ سان گڏوگڏ ڳٽار وڄائڻ ۽ جانور پالڻ ۽ بي پي ايچ پيئڻ جو پڻ شوقين هو.

انس کان پوءِ هن ناول ۾ مونا جو ڪردار اچي ٿو. مونا هڪ اهڙي عورت آهي جيڪا ڪنهن ڪلب ۾ پيانو وڄائي زندگيءَ جو گذر سفر ڪري ٿي. هوءَ ڪافي نانگن ۽ واڳن جي وات مان ٿي موٽي اينڊڙ عورت ڏيکاري وئي آهي، جيڪا ان ڪان پوءِ به مزدورن سان تعلق رکڻ کان نه ٿي ڪيٻائي، هو انس ۽ عماد سان پنهنجا لاڳاپا جوڙي رکي ٿي ۽ پنهنجي هر ضرورت پوري ڪري اڳتي وڌي ٿي. مونا بس مان لهندي هڪ حادثي ۾ مري وڃي ٿي. ناول نگار مونا جو ڪردار هڪ ٽوم بواءِ جيان ڏيکاريو آهي، هن جو اسٽائيل ۽ ڪپڙا مرداڻا هوندا آهن ۽ هو به انس جيان هر قسم جو نشو واپرائي ٿي. مونا جهڙين ڇوڪرين جو ڪردار به اسان وٽ آهن، جيڪي هر قسم جي آزادي هوندي به پنهنجي زندگي مان ناخوش آهن ۽ آئون سمجهان ٿي عورت ڪيتري به آزاد ٿي وڃي، پر هو پنهنجو عورت پڻو ڪڏهن به نه ڇڏيندي آهي.

ان ڪانسواءِ ناول ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿيل جي 2007ع وارا حادثا بيان ٿيل آهن، جنهن وقت ڪراچي ٻم، بارود ۽ هڙتال جي ور چڙهيل هو هر وقت ٻاهر وڃڻ واري شخص کي پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي آفيس پهچڻو هوندو هو، تنهن هوندي به هر وقت نيوز چينل تي هڪ دل ڏوڏيندڙ خبر پئي اکين آڏو گردش ڪندي هئي. ان دور ۾ هر ماڻهوءَ جو ساهه مُٺ محسوس پيو ٿيندو هو. ناول ۾ اڪبر صاحب ڪراچيءَ جي حالتن سان گڏوگڏ ماڻهن جا خيال، هنن جو زندگيءَ گذارڻ ۽ سوچ جي سٺي عڪاسي ڪئي آهي ۽ هن ماڊرن دور کي سٺي طرح پرروڙيو آهي. ناول نگار اسان احساس ڏياري ٿو ته اسين هڪ ماڊرن دور ۾ ساهه کڻي رهيا آهيون، ان کان سواءِ ناول ۾ اهو محسوس ٿئي ٿو ته ناول نگار ڪٿي ڪٿي هروڀرو انگريزيءَ جي گهڻائي ڪري ويو آهي، غير ضروري انگريزي جا لفظ به جام استعمال ڪيا اٿس ۽ ٻي ڳالهه ته هر عورت توڙي ڇوڪريءَ لاءِ رڳو ٻوپليس پارلر جي چونڊ ڪئي اٿس. جڏهن ته گهمڻ لاءِ هن اڻ ڪٽ ۽

نيون جايون ڄاڻايون آهن، پر خبر ناهي جو هن ٻوپليس کي هار سينگار ۾ بهتر قرار ڏنو آهي

ناول جون ڪئين سٽون اهڙيون آهن، جيڪي ماڻهوءَ کي موهي وجهن ٿيون.

- دنيا ۾ مظلوم عورت جو وجود تہ ٿي سگهي ٿو، پر مظلوم زال جو شايد ڪوئي وجود ڪونهي.
- زندگي ڪوهه جي نار ۾ لوٽن جيان ماڻهوءَ کي گهمائي ٿي، پر اڪثر ان جو هر لمحو ماڻهوءَ کي خوش رهڻ جا ٻيا ڪئين موقعا مهيا ڪندو ٿو رهي.
- دنيا بي پناهيءَ جي برف باري ۾ ٿڙڪي رهي آهي. پناهہ ڪٿي بہ ناهي ڪنهن بہ جاءِ تي نہ.
- ربيعا ٻيهر ٿهڪ ڏنو جيڪو ڪافي دوستاڻو هو. هن جي چهري تي لڄ اچي ويئي. هن ريڊنگ گلاسز مان ماڪيءَ رنگ اکين سان عماد ڏانهن چتائي نهاريو. عماد محسوس ڪيو تہ ربيعا جي ٽهڪ مان هڪڙو شاهي پوپٽ نڪتو ۽ هو سڄي بوگي ۾ اڏامڻ لڳو.
- عورت ۾ ڪائناتي خصوصيتون لڏيون وڃن ٿيون مرد ٽوڙيندڙ ۽ عورت گنڍيندڙ آهي.
- ماڻهوءَ جي اندر ۾ الائجي ڪيڏا وڏا غار آهن؟ الائجي ڪيتريون گفائون جيڪي ٻرجن ٿي نٿيون.
- ڪائنات ۾ موجود بليڪ هولس جي ديگهہ ويڪر جي بہ ڪنهن کي ڪا خبر ڪانهي.
- ماڻهن جون ٻوليون ۽ ڪلچر تہ مختلف آهن پر دل جي دانهن ۽ دک سان ساڳيا آهن.
- ڪي ماڻهو چاڪليٽ جهڙا ٿين پر ڪي ماڻهو ٿوم جهڙا بہ ٿيندا آهن زهر ڳالهائين ۽ زهر اوڳاڇين.
- ملڪ ۾ دهشتگرديءَ جو راڪاس ٽهڪ ڏيئي ڪالي ماتا جيان رت هاڻي زبان ڪڍي چنگهاڙي رهيو هيو.
- عورت ۽ بين جا علائقا قبائيندڙ ملڪ ۾ ڪو فرق ڪونهي.
- دنيا ۾ ڪافي ماڻهن جي اندر ۾ ماڪي ٻريل هوندي آهي
- زال ۽ مڙس ميدان ۾ وڙهندا اهڙا گليڊ يئٽرس هوندا آهن جيڪي وڙهندي وڙهندي بہ هڪ ٻئي کي ڪيس ڪرڻ نہ وساريندا آهن.
- ڏيءَ کان پهرين پاڻي وٺ ۽ ننهن کان پهرين ڪاٺي وٺ.
- ماڻهو ڪيترو نہ ڪمزور آهي ڪيڏو نہ سنو هجي ها جيڪڏهن ماڻهو پنجاهہ سالن جي عمر گذاري پوءِ Hibernation ۾ هليو وڃي ها.
- زارا انهن ماڻهن مان هئي، جن جي اندر ۾ گل گٿونيچ ٽڙيل هوندا آهن، گلن جي پنکڙين جهڙي ڪو ملتا ۽ خوشبوئون ٻريل هونديون آهن.
- محبت نہ رڳو ماڻهوءَ جي جسم جي پر روح جي بہ ڪائناتي ٽيوننگ آهي.
- محبت دراصل لالچ جو هڪڙو قسم آهي.
- هر ڪا ٻڪري پنهنجي ٽنگ ٽنگبي.
- اهي جملا پوءِ سفر ڪندا اپارٽمنٽ جي ڏاڪڻ تان ٺڪ ٺڪ ٺڪ تير تيز قدمن سان لهندا، اڏامندا گند جي ڍير تائين هليا ويا، جتي ڪجهہ ئي ڏينهن اڳي هڪڙو مئل ٻار لڌو ويو هو.
- دنيا ڦوڊ چين ڪانسواءِ ڪجهہ بہ ناهي هر شي ۽ پاڻ کان وڌيڪ طاقتور شيءِ جو کاڄ آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

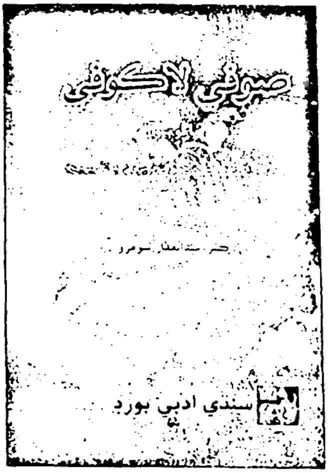

سلطان جمالي

چونڊ تحقيقي مضمون

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڪيترن ئي عالمن، دانشورن ۽ مؤرخن تحقيقي مضمون لکيا، جيڪي وقت بوقت ادبي رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي هڪ ديني عالم ۽ استاد جي حيثيت سان تحقيقي ڪم ۾ رهبري ڪرائيندا رهيا، پر ان سان گڏوگڏ پاڻ بہ تحقيقي ڪم سان وابستہ رهيا. علامہ صاحب نہ صرف سنڌ جي لائبررين پر پوري پاڪستان ۽ ٻاهرين ملڪن ۾ بہ تحقيقي ڪم جي ڇنڊڇاڻ ڪيائون تہ جيئن سنڌ جي تاريخ ۽ ٻولي محفوظ ٿي سگهي ۽ تحقيق لاءِ هڪ نئين راهہ هموار ٿئي ان مقصد کي اڳيان رکي، علامہ صاحب مختلف علومن ۾ ڪيترن ئي تحقيقي پهلوئن جو جائزو وٺي تحقيق ڪندا رهيا. سندس لکڻين ۾ ماضيءَ جي اوج ڪان وٺي شاندار علمي ۽ ادبي ورثي جو ذڪر ملي ٿو.

پروفيسر ڊاڪٽر قاضي خادم لکي ٿو تہ: ”سنڌ جا ٻين قومن سان لڳ لاڳاپا، سنڌي تهذيب ۽ تمدن جون خوبيون، سنڌي ٻولي ۽ ٻوليءَ تي تحقيقي ڪم، سنڌ جي ڪتبخانن ۾ مشهور عالمن جي باري ۾ گهرائيءَ سان لکيل تحقيقي مضمون ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ارتقا ۽ ان جي باري ۾ دنيا جي اهم عالمن جي نظريات کي جنهن عرق ريزيءَ سان گڏ ڪري پنهنجي راءِ شامل ڪري لکيو ويو آهي، تنهن مان خبر پوي ٿي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ تحقيق جي هڪ پراڻي روايت آهي، جنهن ۾ نہ صرف سنڌي عالمن بلڪ بغداد، ايران، مصر، مراڪش توڙي ٻئي عالم اسلام جي اڪابرين جون خدمتون بہ شامل آهن. خاص ڪري حڪيم زڪريا رازيءَ ڪان شاهہ ولي الله محدث دهلوي تائين جهڙن عالمن، مفڪرن ۽ سنڌن علم تي روشني وڌي وئي آهي. اهو علامہ

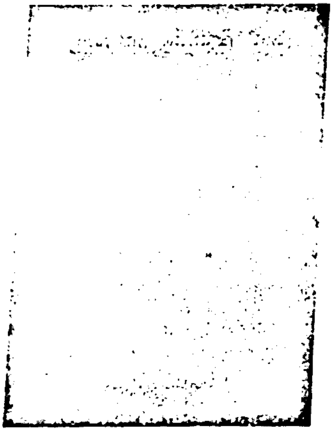

قاسميءَ جو هڪ وڏو ڪارنامو آهي، سنڌي ٻوليءَ ۾ هن قسم جي تحقيقي مضامين جي نهايت گهڻي کوٽ رهي آهي جن ۾ اصل ماخذن جي آڌار تي تحقيق ڪيل هجي.“

جيئن تہ هن ڪتاب ۾ ڪيترائي تحقيقي مضمون شامل آهن، جهڙوڪ: سنڌو درياءَ جو ذڪر عربي جاگرافين ۾، سنڌ ٽين صدي هجريءَ ۾، سنڌ چوٿين صدي هجري ۾، سنڌي صورتخطي، سنڌي ادب ۾ نعتيہ ڪلام ۽ مولود شريف، سنڌ تي تحقيق جا مسئلا، سنڌي نثر جي تاريخ، شاهہ جي شاعريءَ جا سرچشما، شاهہ لطيف جو فلسفہ

الاهيات، ميين شاهه عنات جو ڪلام، بزرگ بن شهريار ۽ ٻيا اهم مضمون پڻ شامل آهن.

علامه صاحب جي سڄي زندگي علم حاصل ڪرڻ ۽ ان کي ڦهلائڻ ۾ وقف ٿي. پاڻ سنڌي ادب جي تاريخي مواد پروڙڻ، پرکڻ سان گڏوگڏ پنهنجي هٿ اکرين کي محفوظ ڪندا رهيا. ان ڏس ۾ پاڻ برصغير جي ڪيترن ئي درسگاهن، مڪتبن ۽ ڪتبخانن سان لهه وچڙ ۾ رهيا. ان لحاظ کان سندس لکڻين ۾ جيڪو تاثير ملي ٿو سو علمي، ۽ ادبي ۽ تحقيقي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ آهي. پاڻ هر معلومات کي تاريخي حوالن، مستند راين سان پڙهندڙن تائين پهچايو ائن.

هن ڪتاب کي پڙهي حيرانگي ٿي ٿئي ته علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جو علم ڪيترو وسيع هو، جو هو علم ارضيات جا به ماهر هئا، ته اسلامي علوم جا به ماهر هئا. ان سان گڏ سنڌ جي ماضي، ندين، جبلن، ڍنڍين ڍوڙن جو ذڪر ۾ ڪيو ائن، جنهن مان سندن تاريخ جي علم تي دسترس جي خبرپوي ٿي ته سنڌ جي مذهبي توڙي ڪلاسيڪي ادب، نثر توڙي شاعريءَ سان به لڳاءُ ٿو نظر اچي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري سندس فلسفي الاهيات، رسالو غلام محمد خانزئي، جيڪو هڪ نهايت ذڪيو ڪم هئو، حافظ غلام محمد هالائي کان ماستر الله بچايو سمون تائين ڪيترين اهم ادبي شخصيتن جو ذڪر ڪيو ائس، ليڪن سڀ کان اهم سندن مضمون هڪ نهايت قديم تاريخي شخصيت بزرگ بن شهريار تي مضمون هڪ نهايت وڏي اهميت جو حامل آهي.

بزرگ بن شهريار جو حوالو ته ڪيترن مورخن ڏنو آهي، ليڪن جنهن تفصيل سان علامه صاحب هن جو ذڪر ڪيو آهي ان مان سندن علميت جي وسعت ۽ قديم نسخا هٿ ڪري پڙهڻ جي شوق جو اندازو ٿئي ٿو.

علامه صاحب سنڌ جي قديم لائبررين جو به نهايت تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽ جيئن مون اڳ چيو ته علامه صاحب هڪ همه گير شخصيت هو، جنهن جي لکيل ڪتابن ۽ سندن تعليم کي جيڪڏهن محفوظ ڪيو ويندو ته يقيناً اهي اڳتي سنڌ ۾ اسلامي علوم جي هڪ تاريخ ثابت ٿيندا.

هن ڏس ۾ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر قائم ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ جيڪي ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، اهو علامه صاحب جي علم کي ته محفوظ ڪندو پر خود به ان جو نالو رهندو، دنيا تائين قائم رهندو.

هن ڪتاب کي علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر جي 16 ڪتاب هجڻ جو اعزاز حاصل آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل 23 تحقيقي مضمون ۽ صفحا 223 شامل آهن، ڪتاب کي سهيڙيندڙ ڊاڪٽر قاضي خادم آهي، جيڪو چيئر جي ٺهڻ يعني جولاءِ 2004ع کان اعزازي ڊائريڪٽر آهي.

ادبي ۽ فني حوالي کان ادبي تنقيد بہ هڪ اهم ۽ بنيادي موضوع آهي، جنهن جو نہ رڳو ادب ۽ فن جي اوسر ۾ اهم ڪردار ٿئي ٿو، پر ان ڪي خالص ادب جي حيثيت پڻ ڏني ويندي آهي. جاڪاڻ تہ ادب ۽ فن ۾ پڻ جنتي روشن خيالين، عقليت پسنديءَ، جماليات، ترقي پسند سماجي شعور ۽ احساساتي سگهہ ۽ سونهن آهي، اُتي ادب ۽ فن ۾ رجعت پرستي، توهم پرستي، عقيده پرستي ۽ جاهلانہ خيال ۽ زندگيءَ مان ويساهہ کڻائيندڙ احساس پڻ عام هوندا آهن. اهو سوال تہ ادبي تنقيد ڇا کي چئجي ٿو؟ ۽ اها ڇو ضروري آهي؟ ان جا ڪيترا ۽ ڪهڙا ڪهڙا پاسا ٿين ٿا؟ ان جا ادب تي ڪهڙا اثر پون ٿا ۽ ان جا همعصر توڙي ايندڙ ادب لاءِ ڪهڙا نتيجا نڪرن ٿا؟ اِهي تمام بنيادي ۽ اهم سوال آهن، جن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ اديبن، شاعرن توڙي ادب جي پرک ڪندڙن لاءِ بيحد ضروري آهي. ادبي تنقيد هڪ ڏاڍو وسيع، تخليقي، فڪري ۽ فني موضوع آهي. ان جو فلسفي سان بہ ڏاڍو گهرو تعلق آهي تہ ٻوليءَ، سماجيات، جماليات، سياست، سماجي لسانيات، انسانيت، نفسيات ۽ تاريخ سان پڻ گهڻ- طرفو لاڳاپو آهي. ادبي پرک يا تنقيد ان لاءِ بہ ضروري آهي تہ اهو ڏسجي تہ ادب جي تصورن، فڪري ماخذن، لاڙن، قدرن ۽ محرڪن توڙي ان جي ٻولي، فن ترڪيبن، گهاڙيٽن ۽ انهن جي مجموعي معيار ۽ سماجي ڪارج بابت پرک ۽ ڇنڊڇاڻ جو عمل ڪهڙا ڏِڳَ ۽ گَس اختيار ڪري رهيو آهي.

جامي چانڊيو

ڪتاب:(ادبي تنقيد جا محرڪ ۽ سماجي ڪارج)

ص 53_54 تان ڪنيل

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. ”مهراڻ“ جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري نميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سنڌي راين کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت ”مهراڻ“ جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي تہ اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن بہ رسالي يا اخبار کي نہ موڪليل آهن.
3. تحقيقي مواد موڪلڻ وقت، مقالي جي اندر حوالن جا نمبر ۽ آخر ۾ جن ڪتابن تان حوالو ڪنيل هجي، ان ڪتاب جو صفحو محقق جو نالو، ڇپجڻ جو سال ۽ ڇپائيندڙ اداري جو نالو ڏيڻ تمام ضروري آهي تہ جيئن حوالا پيٽڻ ۾ آساني ٿئي. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون بہ عدد ڪاپيون ايڊيٽر ’مهراڻ‘ کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي تہ هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ بہ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشہ قائم رکن.
7. مواد سمجهہ ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي تہ اُهو بہ لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نہ وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻڌل نہ رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ ٽڪ ٽڪ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ بنهہ گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي تہ مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چوندَ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻڌل نہ رهندو.

■

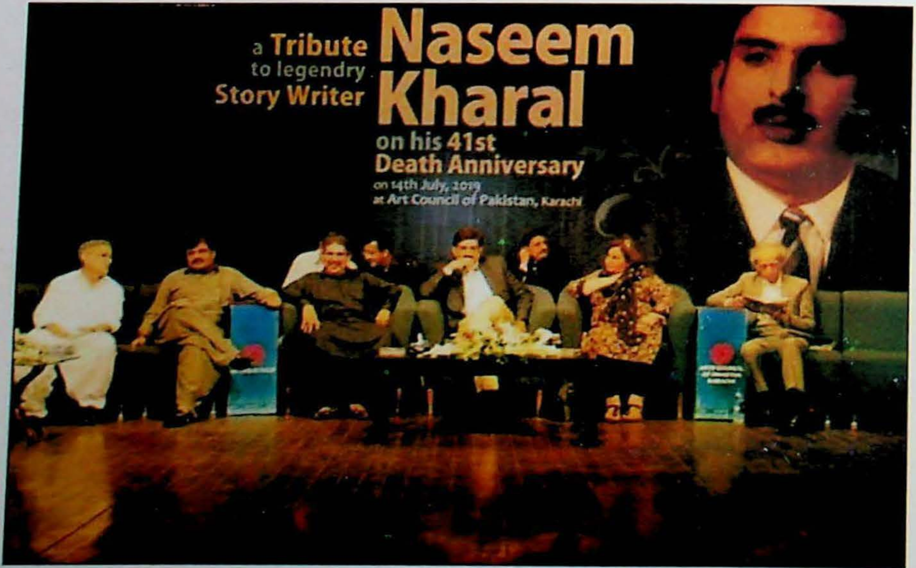

سنڌ جي ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتي پاران تاريخ 14 جولاءِ 2019ع تي سنڌي ٻوليءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار نسيم کرل جي 41 هين ورسيءَ تي ملهايل تقريب ۾ اسٽيج تي ويٺل ساڄي کان: امداد حُسيني، نورالهديٰ شاهه، سيد مراد علي شاهه (وزيراعليٰ سنڌ)، نعيم کرل (ايم. پي. اي)، سيد سردار علي شاهه (صوبائي وزير) ۽ شوڪت حسين شورو

سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جو ڪونايل اجلاس تاريخ 2019_8_19 تي ٿي گذريو جنهن جي صدارت
جسٽس(ر) سائين ارشاد علي شاهہ صاحب ڪئي، ۽ بورڊ آف گورنرس جي ميمبرن
ساڄي ڪان: جناب ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ، جناب عبدالقادر منگي، محترمہ نذير ناز ۽ جناب حاڪم علي شاهہ بخاري،
کاٻي ڪان: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو ڊاڪٽر ڪريم احمد خواجہ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر اسد جمال پلي ۽
پروفيسر عبدالمجيد عمراڻي (نمائندو ڪاليج ايجوڪيشن کاتو) شرڪت ڪئي